

Ка3
М37

МАШИНОСТРОЕНИЕ

Ленинград
1957

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

каф
М 37

Мәшһүртану ғылыми-практикалық орталығы

Мәшһүр-Жүсіп

(Қазақ фольклоры үлгілері)

Шығармалары. 5 том.

Павлодар, 2005 ж.

Қау

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 5 том.
Павлодар: “ЭКО” ГӨФ, - 2005 ж. - 410 бет.

ISBN 9965-625-10-9

Бесінші томда Мәшһүр-Жүсіптің бұған дейін жарық көрген таңдамалысының екінші томына (Алматы, Ғылым, 1992 ж.) толық енген және қамтылмаған тың материалдар: Мәшһүр-Жүсіптің қағазға түсіруімен қазіргі ұрпаққа жеткен қазақ фольклоры үлгілері топтастырылған. Атап айтқанда: тұрмыс-салт жырлары, халық өлеңдері, жоктаулар, мақал-мәтелдер, бата үлгілері, авторы беймәлім өлең-дастандар т.с.с. Кітап- қазақ фольклорын және қазақ тарихын, тұрмыс-салтын, наным, психологиясын т.с.с. зерттеуші ғалымдар мен қалың оқырман үшін бағалы бай материал көзі.

Редакциялық алқа:

Арын Е.М., Қирабаев С., Құсайынов А., Мәшһүр-Жүсіп Қ.П.
(жауапты редактор), Қаскабасов С.А., Нұрғалиев Р., Әбусейітова М.Қ.,
Негимов С., Дәуітов С., Қамзабекұлы Д., Тұрышев А., Жүсіпов Н.Қ.,
Жүсіпов Е.Қ.

Рецензенттер:

А.С.Еспенбетов- М.Әуезов атындағы Семей университеті ректоры,
фил.ғыл.докторы, профессор; Д.Ысқақұлы- фил.ғыл.докторы,
профессор.

Кітапты араб жазуынан аударып, ғылыми түсініктер беріп, құрастырып,
баспаға әзірлеген- Нартай Қуандықұлы Жүсіпов, фил. ғыл. кандидаты

академик С.Б.Нәсімов атындағы ғылыми

КІТАПХАНАСЫ

1. Тұрмыс салт жырлары

Жар-жар (1-нұсқасы).

-Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Әкем-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң
Онда болар, жар-жар!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

- Азар жақсы болса да,
Қайын ағамыз, жар-жар?!
Айналайын әкемдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

-Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Шешем-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Шешен үшш қайын енен
Онда болар, жар-жар!

-Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын енеміз, жар-жар,
Айналайын шешемдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Ағам-ай!» - деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Ағаң үшін қайын ағаң
Онда болар, жар-жар!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын ағамыз, жар-жар,
Айналайын, ағамдай
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Жеңгем-ай!»- деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар,
Жеңген үшін абысын
Онда болар, жар-жар!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Абысыным, жар-жар?!
Айналайын жеңгемдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Інім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Інің үшін қайын інің
Онда болар, жар-жар?!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын ініміз, жар-жар?!
Айналайын інімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Сіңлім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Сіңлің үшін қайын сіңлің
Онда болар, жар-жар?!

- Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Қайын сіңлім, жар-жар?!
Айналайын сіңлімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

- Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін әкең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін әкең, жар-жар!

«Жылда-жылда ноғайдан
Пұл аламын, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»,-
Десін әкең, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін шешең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін шешең, жар-жар!

«Жылда-жылда боғжама
Бояй бердім [1], жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін шешең, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін ағаң, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін ағаң, жар-жар!

«Жылда-жылда базарға[2]
Мал сатам»-деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!» -
Десін ағаң, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін жеңгең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін жеңгең, жар-жар!

«Жылда-жылда күйеуге
Апарам» [3]-деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін жеңгең, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін інің, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін інің, жар-жар!

«Жылда-жылда үй ішін
Топыр қылмай [4], жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін інің, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін сіңлің, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін сіңлің, жар-жар!

«Жаман жездем жалпылдап [5],
Келе бермей, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін сіңлің, жар-жар!

Жар-жар (2-нұсқасы).

- Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар?
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Әкем-ай!»- деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Шешем-ай!»-деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Шешең үшін қайын енең
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Ағам-ай!» - деп жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Ағаң үшін қайын ағаң
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Жеңгем-ай!» - деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Жеңген үшін абысын
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Інім-ай!»- деп, жылама
Қыздар байғұс, жар-жар!
Інің үшін қайын іні
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Сіңлім-ай!» - деп, жылама
Қыздар байғұс, жар-жар!
Сіңлің үшін қайын сіңлі
Орын басар, жар-жар!

2. Жұбату

Қара суды жағалай қаз баралы,
Анасынан айрылып қыз барады.
Қара суға қан құйсаң, ағар кетер,
Жат кісіге қыз берсең, алар-кетер!

- Жылама, бикем, жылама,
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден
Сені мұндай қыла ма?!

Бүркендіріп қоя ма,
Көздің жасын бояма,
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма?!

Ол кеңеске кірмессің,
Тұр десек те, тұрмассың,
Өзіңе билік тиген соң [1],
Жұртыңа тұлға болмассың!

Сен жылайсың: «Үйім!»-деп,
«Жиғаным- кызыл бұйым!» [2]-деп.
Әкең сенің ойлайды:
«Отырғаны балам қиын!»-деп.

Сен ойлайсың: «Барсам!»-деп,
«Бір [3] үйге тұлға болсам!»-деп,
«Өз алдыма мал салып,
Адамшылық құрсам!»-деп.

«Ақша отауға кірсем!»-деп,
«Барша манат кисем!»-деп,
Тілеуің бекем алдында:
«Әлдилеп бала сүйсем!»-деп,

Сәрсенбі күні тойыңыз,
Құтты болсын тойыңыз,
Тілеулі құтты тойында
Көп жылауды қойыңыз!

Жыламай құлақ салыңыз,
Бұ сөзіме наныңыз!
Мен айтамын өсиет
Тыңдап, ұғып алыңыз!

Мұнан көшіп кетерсің,
Шын еліңе жетерсің!
Тең құрбың шыкса алдыңнан,
Ойнап, ойлап естерсің.

Тең құрбың келіп сөйлесер,
Қалжыңдасып ойнасар,
Жақсы-жаман екеніңді
Ойнаған болып барласар!

Құрбың келсе, күлгейсің,
Әдеппенен жүргейсің!
Салмақпенен сөз сөйлеп,
Жақсы жауап бергейсің!

Бұ барғаннан барарсың,
Ата-енеңе барарсың!
Дүниесін құрметлеп,
Қабағына қарарсың!

Құлдай малын баққайсың,
Күңдей жұмыс қылғайсың!
Ата-енсеңе жаққайсың!

Ата-енен айтар: «Келінім!» - деп,
«Келінім жақсы елім!» - деп,
«Бөтен жақ жат жұртына
Жаксылығың білінер!» - деп.

Қораңа бөліп мал берер,
Алдыңа келіп дәм берер!
Арқан есіп, жүн түтіп,
Адамшылық құра бер!

Адам болсаң, өлмессің [4],
Еш жамандық көрмессің!
Жақсы болсаң, білерсің!
Жаман болсаң, білмессің!

Күйеуңді күткейсің,
Өз басын құрмет еткейсің!
Қанша көңілің қалса да,
Біріңе-бірің түтпейсің (түтпайсың)!

Жыртық қылма киімін,
Шашпа жиған бұйымын!
Күйеуің келсе бір жақтан,
Оңай қылып тұр қиынын!

Бірінді-бірің құрметтеп (құрметлеп),
Қызықпенен күнелтсең!
Келістіріп дүниесін,
Ақ сұңқардай түлетсең!

Шариғаттың белгісін,
Білсең жақсы үлгісін!
Сөзге сынық қылдырмай,
Күтсең жақсы құрбысын!

Аз асыңды [5] көп етсең,
Көп асыңды көл етсең,
Бар асыңды даяр [6] қып,
Қонақты сыйлап жөнелтсең,
«Мұнша қызмет қылды!» - деп,
Күйеуің көңілі жай болар:
«Малым адал болды!» - деп.

Күң жұмсаң, корлама,
Тіл алмаса, зорлама!
Тәтті, дәмді асыңды
Онан бөлек ұрлама!

Құл жұмсаң, ұрмаңыз,
Оған қорлық қылмаңыз,
Жетім хақын ойлаңыз!
Бұл сөзіме наныңыз!

Өзің сараң болмаңыз,
Сараңдық атақ алмаңыз,
Қонақ конса үйіңе,
Табағына шек-қарын салмаңыз!

Жаман қатын белгісі:
Әр неден жок үлгісі,
Қатты болар ұйқысы,
Шірік болар терісі.

Жаман қатынның белгісі:
Әр неден жок үлгісі,
Сасық болар үй-іші [7],
Онан жаман өз иісі,
Еш келмейді келісі!

Талқан түйіп, қиып берер,
Қарны тойсын деп берер,
От басының боктығын
Төр алдына ап келер!

Аяқ болар құмғаны,
Қолын малып жуғаны.
Үсті-басы бок болар,
Қас құдайдың ұрғаны!

Шашы [8] жүрер жалбаңдап,
Балағы жүрер салбаңдап.
Маңдайдан шашы бұрқырар,
Екі емшегі салақтап!

Ол- адамнан ұялмас,
Өзінің дүниелігін жия алмас!
Өзінің малын танымас,
Қатын болып дәнемеге жарамас!

Замананың[9] азғаны,
Аттан байтал озғаны,
Некесізден хан тұрып [10],
Қайран қазақ тозғаны!

Сарғайып атқан сары таң
Сәуле беріп көрінді[11].
Оқыра жүген бурыл ат
Тұсында сенің бүгілді.

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Пайғамбар қызын ұзатқан,
Солар бір салған жол ғана!

Қыстай бір тіктің сыңсыма,
Айтарым, жар-жар, сыңсыма!
Әжептәуір бала едің,
Обалың кырық бір жылқыға!

Бұрынғы заманда «сыңсыма»- дейтін сарт қолы бір мата болушы еді, ұрғашылар көйлек киюші еді. Алдыңғы «сыңсыма» дегені- сол, соңғысы- «жылама» дегені.

Күйеуің жүр күлімдеп,
Қолына тиіп жылқысы.
Ата-енеге жақпайды
Келіннің шайпау тілдісі [12].
Ұзатпай сені қайтеді[13],
Зылиқа, Зәуре- екі апаң
Апаңның салған үлгісі!

Мінгенде атың жиренше,
Тықыршып тұрмас мінгенше,
Шын [сен] ақылың кіргенше,
Ақ тайлақ шығар інгенше!

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Тана бір моншак тағарсың,
Тұңғышың болсын қыз бала!

Сәрсенбі күні той етер,
Дүрілдеп, желдеп қой кетер,
Сен кетсең, шешең жүдейді,
Келіні келіп күнелтер!

Әуеден ұшқан сона-ды
Саялы жерге қонады.
Артыңда сінлің жоқ болса,
Шешеңе киын болады!

Мінгенде атың ала-ды,
Теңселе басып барады [14].
Жыламай аттан, бикем-ай,
Апарып шешең салады!

Мінгенде атың ала-ды,
Тең құрбың мұнда қалады.
Жыламай аттан, бикем-ай,
Жаз бір, күз бір барады!

Мінгенде атың теңбіл көк,
Тең құрбың қалды мұнда көп.
Орамал берсең, барша бер,
Мақтайды сені мына көп.

Есіктің алды құмдақ-ты,
Құмдақтан қоян зымырапты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тындапты.

Есіктің алды тастақ-ты,
Тастақтан қоян бас бақты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тастапты.

Есіктің алды шашу ойын (үйін),
Шешең бір шашар шашуын!
Қалыңға берген қырық жылқы
Кешке де алар ашуын!

Жайықтан ұшқан жалғыз қаз,
Еділден ұшқан екі қаз,
Біреуі шаңқан, бірі боз,
Сандығың толған сары бөз!

Әуеден ұшқан көбелек,
Күйеуің жаман сүмелек,
Келіншек болып түскен соң,
Күн көрсетпес төпелеп.

3. Беташар

Келін күйсудің үйіне келгенде, сәлем етіп отырады. Күйсудің туғандары, ағайындары бәрі отырады. Онан соң бір кісі [1] ағаштың басына бір асыл бұйым шүберек байлап алып шығып отырып, келіннің басындағы бүркенген желегің көтеріп, бетін ашып, былайша өлең айтады:

Айт, айт, келін, айт, келін,
Атыңның [2] басын тарт, келін!
Сауысқаннан сақ, келін,
Жұмыртқадан ақ келін!

Кер биенің-құлыншақ,
Салбыраған тұлымшак.
Алдыңғы түйең- итіншк,
Арткы түйең тартыншак.

«Алдыңғы түйең- итіншк!»-деп,
Көтке соқпа, келіншк!
«Арткы түйең тартыншак!»-деп,
Баска соқпа, келіншк!

Шу-шу болар, шу болар [3],
Құлағынды бері сал,
Асылыңды кері сал!

Ата-енеңмен ұрыссып,
Қақаңдама, келіншк!
Үй артына мал келсе,
Бақаңдама, келіншк!

Таңертең тұрып, келіншк!
Құрт ұрлама, келіншк!
Өзің жатып, байыңды
«Тұр-тұрлама!»-, келіншк!

Аузы- мұрның сүйрендеп,
Өсек айтпа, келіншк!
Қайынағаңның алдынан
Кесіп өтпе, келіншк!

Сары етігің салпылдап [4],
Сазды баспа, келіншк!
Сауыр етігің шойқандап,
Тоғай кезбе, келіншк!

Көн етігің көрпілдеп [5],
Ауыл кезбе, келіншек!
Жаулығың тік шошаңдап [6],
Бұзау қорыма, келіншек!

Атаң ақыл үйретсе,
Адырайма, келіншек!
Енең ақыл үйретсе,
Едірейме, келіншек!

«Абысыным жақсы!»-деп,
Сырынды айтпа, келіншек!
«Қайындарым жақсы!»-деп,
Қойныңа алма, келіншек!

Келін, келін (келіңіз) көрпіңіз [7],
Көрімдігін беріңіз!
Ала-кұла деменіз,
Түсін айтып қойыңыз,

Жылқы берсең, көктен бер,
Өзі жүйрік беріктен бер!
Қайын атаға бір сәлем!

Түйе берсең, тайлақ бер [8],
Мұрындығын сайлап бер!
Түйе берсең, ақтан бер,
Өсеріне бақтан бер!
Қайын енеге бір сәлем!

Сиыр берсең қарадан,
Сірә да өлмес жарадан.
Қайынағаға бір сәлем!

Қойды берсең, қоңырдан,
Өсеріне оңдыдан [9],
Абысынға бір сәлем!

Ешкі берсең, сарыдан,
Құлақ шыдамас- дауысының зарынан [10],
Қайыныңаға бір сәлем!

Мүйізі пышаққа сап болар,
Терісі бұтқа қап болар,
Бұты толған бұлақ болар,

Іші толған лақ болар,
Ақтылы [11] қойды айдаған,
Алалы жылқы байлаған,
Осы жанның үлкені-
Атасы, саған бір сәлем!

- Мингенде атың боз ғана,
Жорғасы бар аз ғана,
Таналы моншақ таққалы,
Тұңғышы болсын қыз ғана!

Есіктің алды терек-ті,
Қатындар тоқыр өрмекті,
Барған жылы ұл тапсаң,
Құдайдың берген ермек-ті!

Арғымақ келер аяңдап [12],
Ақырын сөйле баяндап.
Қой келеді жыбырлап,
Ақырын сөйле сыбырлап!
Қойды берсең ағынан,
Өсер-өспес боғынан!

Мінгенде атың жиренше,
Ойнақтап тұрар мінгенше,
Сірә да, мауқың басылмас
Әлдилеп бала сүйгенше!

Ақ түйең татырауда,
Ақ тайлақ жатыр матауда.
Қыз игенде (скен де) қысылдың
Мейлінше ойна отауда!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық [13].
Орамал берсең барша бер,
Елге барып мақталық!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық.
Орамал берсең, бөзден бер,
Шыға беріп боқталық!

4. Халық өлеңдері

Бір ақын өлеңі.

Тоғай бойында Едіге баласы Бейсенге біреудің айтқаны:

Сенің әкең- Едіге,
Сарнаушы еді еліге,
Сарнамасқа бола ма,
Қызыққан соң төс пен теріге?!

Абақтыдағының зары

Бастайын «Бисмилладан» - Тәңірім атын,
Жазайын төрт жігіттің мінажатын.
Түзетіп таршылықта жаза алмадым,
Ғайыпка ала көрмендер жазған (иязған) хатым!

Жазуға төрт жігіттің аты керек:
Қайдатұр, Сатыпалды, Айжан, Тілек.
Жар болсын Тәңірім өзі бейшараға,
Бала еді іс көрмеген Жұман, Бөбек.

Мырзаға Сатыпалды жала салды,
«Бір істі сен қылдың!»- деп, пәле салды.
Бір доңызды ит талап өлтіріпті,
Сол уақытта төрт жігітті ұстап алды.

Ғаламда он сегіз мың жалғыз Алла,
Бұрынғы заманымыз қайда қалды?!
Салмасын еш пендеге мұндай күнді,
Зынданға, міне, ап келіп жалғыз салды.

Құдай-ау, кез келтірдің қандай сорға,
Бастадың қандай күні мұндай жолға?!
Бойымнан осы өкініш қайтіп кетер,
Оқ атып, қылыш шаппай, түстім қолға.

Жоқ еді бұл кәпірге қылған қасым,
Көзімнен, ойлай берсем, ағар жасым!
Тұтқында қазам жетіп, өліп кетсем,
Құдайым иманымнан айырмасын!

Зынданда жата алмадым бойым дулап,
Сұм дүние, өтемісің аттай тулап?!

С. Торайғыров
атындағы ГМУ-дің
академик С. Бейсенбаев
атындағы ғылыми
КІТАПХАНАСЫ

Серкедей қой бастаған көсем едім,
Қайран жұрт, қаламысың қойдай шулап?!

Пәленің қалай десем болар атын,
Жатырмын қолға түсіп, болып қатын.
Құдай-ау, мұндай қорлық көрсеткенше,
Пенденің алған артық аманатын!

Кез болды жоқ орыннан бізге неген,
Бейсенді ішке айдаған жұртын жеген,
Сегіз жыл «Итжеккеннен» арман кетіп,
Ханымыз Абайділда қайдан келген?!

Жесімнің Азнабайы жылқы айдаған,
Үш жерден найзасына ту байлаған.
Ол кімнің төбесіне қой қазыпты,
Тайжанды атып, Сейтенді ішке айдаған!

Біз түгіл, жұрт ұстаған Кәкен де олген,
Біздерге бұ да шығар кезек келген!
Тұрлыбек жұрт билеген- Маңдай да өлген,
Тоқтамыс, Төбст пенен Жандай да өлген.

Ер Кәкен өліп кетті біздің сорға,
Біз түстік қапияда қазған орға.
Кісісін Баба, Бағыс жиып алып,
Ақшасын шашар еді біздің жолға!

Не стеді өзгесі өлсе, Кәкен өлмей,
Ер Кәкен жатар ма еді бізге келмей?!
Тіріде жұрт караған, мырза Маңдай,
Шынымен жатқаның ба, бір тырбанбай?!

Шыныңмен жатырмысың, ай, Кәкен ер,
Жатыр ма шын жібермей сұм кара жер?!
Кәкен жоқ, қанша айтқанмен, енді маған,
Жаксылар бұрынғы өткен, жар бола гөр!

Доңыздың етін жеген кәпір оңбас,
«Келед-деп- пәле қайдан?»- айтып болмас.
Бұл иттің тақылдаған айғағы жоқ,
Жар болса жалғыз тәңірім, бок та кылмас!

Жалғанда осы қайғы естен кетпес,
Көрген жан кәріпшілік бізден отпес.

Жер жүзін қаптап түтін, өрт алса да,
Жар болса жалғыз Тәңірім ештеме етпес!

Дүниенің көзім жетпес ғайыбына,
Кез болдым қандай істің айыбына?!
«Пәледен құтқар өзің, иа, Құдай!»-деп,
Біз міндік Тәуекелдің қайығына.

Сәлем де, Мәжіп биге, келе көрсін,
Мәнісін мынау істің біле көрсін!
Ит даусын түзде жүрген бөрі есітпес,
Не қылсын билер бізді өздері есеі?!

Қара олең

Үлкенге керсең қалды да,
Ас құйылды [1] тегешке.
Үлкен билер қалды да,
Құлдар кірді кеңеске [2].

Кеңескенде, не десті,
Тырнадай мойнын теңесті.
Теңескенде, не десті,
Біріне-бірі серт қылды:

Үйге кедей келгенде,
Бір аяқ ас бермеске!

Өлеңтіп жағалай
Тал шығады деп едім,
Тал шыбықтай бұралып,
Сал шығады деп едім.

Соққан бейіт сықылды
Үй шығады деп едім.
Қырыққан серке бұттанып,
Би шығады деп едім.

«Жал-құйрығы қаба»-деп [3],
Жабыдан айғыр салмаңыз!
«Атасы бай екен»-деп,
Жаман катын алмаңыз.

«Жал-құйрығы каба» - деп,
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жаугершілік күн болса,
Ұстап мінер ат тумас!

Жаман қатын алсаңыз,
Екі кісі бас косса,
Сүйреңдеп сөйлер,
Топка кірер ұл тумас!

Жаман қатын алсаңыз,
Төркініне бір алмай,
Төсегіне жата алмас!
Тең құрбысы келгенде,
Жалғанда қорлық болады,
Оңды жауап айта алмас.

Таудан аққан тас бұлақ
Тасыса, құяр теңізге.
Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.
Жаманнан жақсы туса,
Жақсыдан жаман туса,
Тартпай қоймас негізге.

Ақ дариядан үлкен дария болмас,
Тасыса, қалыбынан аспас.
Тұрымтайдан ұшқыр құс болмас,
Торғайдан басқа нәрсе алмас.
...Ақ патшадан үлкен патша болмас,
Оның жарлығы екі болмас.

Бұзау-тайынша жиылып,
Бота болған заман-ды.
Жаман-жақсы жиылып,
Адам болған заман-ды!
Тамам молда жиылып,
Можа [4] болған заман-ды!

Тамам төре жиылып,
Қара болған заман-ды!

Оралдан қашқан өр түлкі
Өрлей [5] кашса, ит жетпес.
Тегеуріні төрт елі,
Аспаннан түскен тас түлек.
Жерге түссе [6], тек кетпес.
Қас патша қарашасына:
«Ерте келдің, кешке келдің!» - деп кек етпес [7]!

Ұлы ханның ұлы едің,
Асыл ханның сідігі едің.
Шыныаяқтың сынығы едің,
Қас патшаның өзі едің!
Мінезіңнен дәме етпеймін,
Сүйегіңнен дәме етемін [8]!

Алыстан қара көрінсе,
Жүйрік озар созылып,
Қаба-қаба қар жауса,
Атан тартар бүгіліп.
Ендігінің жақсысын
Есіктен төрге қарап,
Отырғанын көрерсің түнеріп [9].

Борай-борай қар жауса,
Боранына келгірер.
Аз кісіні көп кісі
Орамына келтірер.
Көп нені айтады,
Азға қылған зорлығын айтады.
Аз нені айтады,
Көптен көрген қорлығын айтады.

Такпақ. Кім айтқаны белгісіз.

Арай, арай, арай бар,
Арай толған сарай бар.
Бұрылша атқа бұғау бар,
Бұғауды кесер егеу бар.
Сом темірге балға бар,
Сомсынғанға Құдай [1] бар!

Ақ сұңқар, сен: «Ұшқырмын!» - деп, мақтанба,
Алдыңда жаюлы тұрған торлар бар.
Тұлпар, сен: «Жүйрікпін!» - деп, мақтанба,
Алдыңда қазулы жатқан орлар бар.
«Басым көп!» - деп, топтанба,
«Малым көп!» - деп, шоқтанба!

«Жарлымын!» - деп, жабықпа.
«Жалғызбын!» - деп, зарықпа[2].
«Мұңлымын!» - деп, камықпа,
«Жаяумын!» - деп, тарықпа.
Мұңайма, жігіт, мұңайма,
Мұң тарқатар Құдай бар!

Суда жүрген сүңгуір,
Су қадірін не білсін?!
Түзде жүрген дуадақ,
Көл қадірін не білсін?!

Жарлыдан жаңа байыған,
Жалғыздан өсіп көбейген,
Ел қадірін не білсін?!
Өзі көкәйыл, өзі дию, пері,
Өзі долы қатын
Ер қадірін не білсін?!

Тау белгісі тас болар,
Бай белгісі ас болар!
Төрсің жаманы -
Төлеңгітімен қас болар!

Баланың жаманы-
Әкесін өлтіргенмен дос болар.
Құдайдың ең жаман жаратқан адамы
Қатынының ойнасымен дос болар!

Бұзылар елдің белгісі -
Бура тарасы бас болар!

Боларыңда болып өт,
Боз жорғадай желіп өт,
Болмасыңды білген соң,
Болған ердің қосын жек!
Өзің адам болған соң,
Аудара тастап,
Қалай кетсең, олай кет!

Бай болсаң, торғын орамалмен бетің сүрт,
Жарлы болсаң, жаныңменен көтіңді сүрт!

Бай болсаң, жан- бір алтын,
Қанша сыйласаң, сыйлауыңа тұрады.
Жарлы болсаң, жан- бір күдері,
Қанша қинасаң, қинауыңа тұрады, үзілмейді!

Мырзалық- қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас!
Өтірік сөз- дауға пайда, иманға қас!
Өткір пышақ- қолға пайда, қынға қас!

Алыс пенен жуықты -
Жортқан біледі.
Ащы менен тұщыны -
Татқан біледі.
Тіріліктің қадірін -
Өліп көрде жатқан біледі.

Денсаулықтың қадірін -
Ауырып, төсек тартқан біледі.
Жан тыныштықтың қадірін
Толғатып, бала тапқан біледі.

Сеңсең тонның қадірін
Сексенге келген қарт біледі.
Сары атанның қадірін
Ел қыдырған сарт біледі.

Төс айылдың батқанын
Иесі білмейді, ат біледі.
Ер жігіттің қадірін
Ағайын білмейді, жат біледі.
Кімнің жақсы-жаманын
Жаратушы Хақ біледі!

Төрттағандар

Қаруы ер жігіттің кылыш екен,
Қылыштың үлкен пышак інісі екен.
Құрбының алған жары жақсы болса,
Төрт елі маңдайының ырысы екен.

Арқа, Ойылдың құба жон- ат желгендей,
Бабын тапса, құс болмас ителгідей.
Бойымда аса күшті бір дертім бар,
Бабын қыздар таппаса, кісі өлгендей.

5. Өтірік өлең

Өтірік өлең айттым да, қызға [1] жақтым,
Құмырсқаның асауын [2] койдай бақтым.
Асауын шегірткенің ұстап мініп,
Тау-таудан тарбаңдатып түлкі қақтым [3].

Бір қоянды міндім де, аспанға ұштым,
Екпініне шыдамай, жерге түстім.
Алты күндей ақ боран соғып еді,
Жалғыз қурай түбіне [4] ас қып іштім.

Дүниеде ауыр екен [5] үрген қарын,
Жалғыз өзім көтердім соның бәрін.

Атандарға үш төстеп (осы тұстап) артып едім,
Көтере алмай, жығылды, жануарым [6]!

Бұ дүниеде бек ауыр [7] үрген қуық,
Жалғыз өзім көтердім аузын буып.
Қара шіркей шыбынға [8] арба салдым,
Ондай мықты [9] көрмедім өзім туып.

Бір қарсақты жаратып, базар [10] міндім,
Құлағынан берік басып [11] әзер міндім.
Екі хамбал (сомбал) [12] үстіне теңдеп алып,
Қара жолдың үстінде борт-борт желдім.

Базарға барайын деп, борсық міндім [13],
Өзім жаяу болған соң, қорқып міндім.
Екі хамбал астыма мата теңдеп,
Қара жолдың үстінде борт-борт желдім.

Торғайдың атым үрікті қу басынан,
Тышқанының арқан естім шудасынан.
Отыз кісі бір қаншыр ұстап алып [14],
Астау-астау ет жедік ер басынан.

Маса деген бір әділ пақыр [15] екен,
Имансыз сона деген кәпір екен.
Үйіне инеліктің кіріп барсам,
Ас беріп әкесіне жатыр екен.

Түбінен жау қияқтың ердің басы [16],
Көнектей көбелектің жұмыртқасы.
Базардан өзім барып алып келдім,
Қаншырдың шаңырақтай омыртқасы.

Өтірік өлең айтсам да, [17] келісі бар,
Сары масаның сабалық терісі бар.
Бөгелектің [18] биесін байлаймын деп,
Өрмекшінің он құлаш желісі бар.

Міндім де инелікті, сона қудым,
Сонаны үш күн, үш түн қона қудым.
Төс етіне сонаның жерік болып,
Тіліне жол (сол) жеңгемнің бола қудым.

Көп маса қу көдеге құт құйыпты [19],
Көбелек: «Даулымын!» - деп, жұрт жиыпты.

«Ол дауына [20] мен өзім болмаймын!» - деп,
Көлбақа суда жатып, тырбиыпты.

6. Жарапазан

Жарапазан айта келдім, сіз байларға,
Кім кетіп, кім жетпеген бұл айларға?!
Кіресіз сегіз бейіш сарайларға
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бір келген он екі айда шаһыр рамазан,
Қылыңыз рамазанда жанды құрбан!
Үшбу айда енді бізге Калам, Құран,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бес парыз мұсылманға минат болған,
Ораза, намаз, зекет, қажы, - ол - нұриман!
Бұл айда рақмет нұрға дүние толған,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Ораза тұт, үшбу айда оқып құран,
Қараңғы көрде шамың жанып тұрған.
Наныңыз бұл сөзіме, хақ мұсылман,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айды көрген де бар, көрмеген де,
Білерсіз жан қадірін тергегенде.
Жаксы емес садақаны бермеген де,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айда кешер Алла жазығыңды,
Сыйласаң біздей пақыр ғарібінді!
Садақа, берген қайыр- азығың-ды,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айда береке нұр тәңірім шашар,
Бұл айда шайтан лағын қорқып қашар.
Есігін сегіз жұмақ періште ашар,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Әр айда бола бермес бұл рамазан,
Қасиетін оразаның білмес надан.
Ықылас қып қарсы алыңыз, келсе шамаң,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Наныңыз жұмақ, тамұқ-тамам барын,
Тағы бар ғаршы, күрсі, лаухи қалам,
Қожасы дүние, ақырет - Алла тағалам
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

7. Жоқтау өлендері

Бұрынғы жоқтау үлгісі

Алты атасы бай өткен,
Алты атанға жүк артқан.
Жеті атасы бай өткен,
Жеті атанға жүк артқан.

Ұяда[1] сұңқар түлеткен,
Қияда сұңқар тілеткен [2].
Алтайы қызыл түлкі артқан [3],
Қиядан барып тіке атқан [4].

Баршаны бөздей жырттырған,
Жібекті жүндей тұттырған [5].
Қонақ қонса: «Қон!» - деген,
«Қой семізін сой!» - деген.

Тойға қазан астырған,
Жаксылыққа көзін жеткізген,
Шылаушын (сыйлау шын) салып, ат мінген,
Шыңыраудан алып, су ішкен,
Шынжырлы қауға тактырған.

Қайыңнан астау шаптырған,
Қаптатып жылқы жаптырған.
Айдарлығы айдатқан,
Тұлымдыға байлатқан [6].

Қалмақтан жылқы қудырған,
Құлынын жолда [7] тудырған.
Жамбасынан [8] отырған,
Саннама [9] жұлдыз батырған!

Бес така баршадан тон қылған,
Жеті рудан қол жиған [10].
Әуелде құдай қалаған,
Асылы нұрдан тараған [11].

Ақ сұңқардай түлеген,
Тояты оның қанған соң,
Алыстан тоят тілеген!

Алыстан дұшпан аттанса [12],
Қар-жаңбырдай бораған.
Жақыннан дұшпан аттанса,
Қарт бурадай жараған [13].

Барғанда, төре таныған,
Қайтканда, қара қамаған.
Қарасы мен төресі
Қамап ақыл сұраған.

Тобықтының биі еді
Сексенге келген Кеңгірбай.
Еншің [14] толды параға.
Парадан алған көп мақпал
Өлгенде жайылды қараға [15].

Екі жұртқа жем кылып,
Ғылажың не дүр Аллаға [16]?!
Айдының Алатаудай бар еді,
Қайратың Қаратаудай бар еді.

Кәріп пенен қасерге
Сауып тұрған бис едің.
Жетім менен жесірдің
Айттырмай мұңын біледі.

Толарсақтан саз келсе,
Қажымай оған күледі.
Арғын-Найман- Орта жүз
Қылышын жанай жүреді.

Тұғырға қалған сұңқары,
Суытып қойған тұлпары.
Алпыс басты ақ орда,
Ақ сұңқар үйде тұрған-ды,
Күні де түні [17] базарым,
Алладан [18] қайтты назарым!
Бетімнен кетті ажарым!

Хан исеміз кеткенде,
Бір күнде кетті базарым!

Жаздыгүні болғанда,
Күннің көзі байланған,
Ақ сұңкар ұшып айналған!

Балғынды жоқтау

Басында қу ағаштың тақиян тұр,
Ақ күміс, адыра қалғыр, жаркырап тұр!
Келмесең со барғаннан, жалғызым-ай [1],
Артыңда қалған анаң аңырап тұр! [2].

Жеткенде жеті жасқа құран бердім,
Молдаға сені оқытқан құнан бердім [3].
Артында апасы жоқ, сіңлісі жоқ,
Қалыңды жалғызыма неге бердің [4]?!

Айтамын, айт дегеннен [5] атым тұсап,
Тұсап қойған жерінде тұрсын жусап.
Келгенде елу беске, сұмырай Бәтен,
Туар ма енді бала Балғынға ұқсап?!

Қарағым, айналайын, қандай еді,
Бауырсақ майға піскен, нандай еді.
Мақтасам өзімді-өзім, болар өлім [6],
Баланың өзі құрбы маңдайы еді!

Қарағым, айналайын, ұлы кентім,
Сарғайды санаменен ақша бетім!
Болғанда қыс ортасы, сығыр ойбай,
Бұзылды жалғызыма құрған кентім [7].

Ақ ешкі келіп жатыр лағына (ұлағына),
Сүт берген ақ үрпінен шырағына.
Қосылып, кел екеуміз, зарланайық.,
Алланың түсер ме екен [8]құлағына?!

Тапканы ақ ешкінің – егіз [9] лақ,
Біреуі лағының-салпаң құлақ.
Ақ ешкі, көкке қарап, көдеңді же,
Табарсың есен болсаң тағы да лақ [10].

Ақ ешкі, сен де мұңды, мен де мұңды,
Жаратты бір жаратқан бесеу (би сау) [11] сұмды.
Ақ ешкі, көкке қарап, көдеңді же,
Құдайым берер ме екен бізге [12] де ұлды?!

Бойынан Досхананың ел өтеді,
Шапаннан жалаң қабат жел өтеді.
Сығыр-ай, мен зарланбай, кім зарлансын,
Балғынның енді маған айы өтеді!

Досхананың бауыры жалғыз там-ды,
Аямаған бір Құдай жалғызды алды.
Елу беске келгенде, сұмырай Бәтен,
Жалғызынан айырылып, аңырап қалды.

Бопы төренің қарындасы жоқтағаны

Күдері [1] белбеу белімде,
Азалы болдым елімде,
Бопкем жарлық берген соң,
Жүре бердім жөнімсе.

Бас, бас өлім, бас өлім,
Басынан келген осы өлім.
Жапырағын жалпайтып [2],
Жарды бір [3] алған осы өлім.

Мұхаммед-Құдай достысы [4],
Оны да алған осы өлім.
Қылышынан қан тамған
Ғалыны да [5] алған осы өлім.

Өлімнің інісі- уайым [6],
Бұл істі салған Құдайым.
Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да, жияйын [7].

Күнәлы [8] бармақ, жез тырнақ,
Күнінде қанға бояйын.
Албыраған ақша бет
Сүйегіне таяйын [9].

Мөймілдеген [10] қара көз,
Жаспенен оны ояйын.
Алшандап жүрген жас төрем,
Орнына кімді қояйын?!

Өркеш те, өркеш, өркеш тау,
Бауыры толған көк бастау.

Топ ішінде қиын екен
Жалғыз енді сөз бастау.

Бастамасқа шарам не,
Басыма салған қарам не?!
Мен жыламай, кім жылар,
Бетімдегі жарам не?

Боғастың бойын өрт алды,
Жүректің басын дерт алды.
Он жеті жасар Әбіжан
Қорасан деген дерт алды.

Асыл да гауһар болатым,
Ұшайын десем, қанатым.
Өкекем қосқан қосақтан
Айырды шебер Құдіретім.

Алты атанға жүк арттым,
Ала арқанмен берік [11] тарттым.
Алдынан жүрмес атакем,
Құшақтап тұрып сөз қаттым.

Арғымақ үйірін сағынса,
Артқы аяғын қағынар.
Алғанын бибак сағынар,
Қаннан опанік [12] жағынар.

Тәтиді жоқтау

Қара бір таудың жылғасы,
Халқының бағлан құлжасы,
Сүйіндіктің ағасы,
Алтыннан салған сырғасы,
Алаштан дұшпан сөз келсе.
Алдында жүрер жорғасы.

Қара бір таудың өлкесі [1],
Аты Алтайдың серкесі,
Жарлығы жалған болмаған,
Хан, қараның еркесі.

Базардан келген бөз еді,
Жақсыдан қалған көз еді,
Ебінің қызыл желіндей,
Саулап бір тұрған сөз еді [2].

Айдыны таудан зор еді,
Дәулеті көлден мол еді.
Өзім бір деген Алашқа,
Аласы бір жок төре[3] еді.

Айғыр бір қуған құлындай,
Адам аулын [4] жақтаған,
Әділдікке салғанда,
Кәпір, қазақ мақтаған.

Құрама жиып, ел қылып,
Қосын [5] таза сақтаған.
Тілі шайпау тентегі
Ақылымен тоқтаған [6].

Көлдегі аққу дауысты,
Ақ сұңқар құстай дабысты,
Ереғескен дұшпанға
Айдаһардай шалысты [7].

Қайтпас қара бұлттай,
Қалшиғанмен қарысты.
Екі де тізгін, бір айыл,
Бір өзім деп салысты.

Толқын топқа барғанда,
Иығы асып [10] сөйлеген.
Сүйіндіктің баласын,
Өз ұлындай билеген.

«Елім Алтай екен!» - деп,
Ырқына зорлық қылмаған [11].
Ертегі өткен Асандай,
Елдің қамын ойлаған.

Асылық айтып Аллаға,
Күнәкар ғасы, болмаған [12].
Адалдығы ғалымдай [13],
Дін сөзіне тоймаған.

Ақылы жәнс[14] данышпан,
Кеудесіне сыймаған.
Мұнарадан жол алған,
Бұхарадан қол алған,
Жалғыз қылдан ніл алған.

Аруакты елдің қосы еді,
Адал пірдің досы елі.
Нияз алар мұртынан,
Мұрт деп барар жұртынан,
Қожалар оқыр құранды [15].

Құраннан басқа пайда жоқ,
Ажалдан хайла жоқ.
Сарғайғанмен өлмек жоқ,
Уайымнан өнбек жоқ,
Әсіре қылыш жүзіндей,
Қалайы сандық ішіндей,
Алтын ділдә алпыс мың.
Қыс [16]қонысын сұрасан,
Қоянды менен Жыланды,
Өзен аққан бойында
Мекен қылды Нұраны.

Тірісінде көп берді:
«Зекет!» - деп тай мен құнанды [17].
Жесір қатын, жас бала,
Қайырымен жұбанды.

Жайлауға беттеп көшкенде,
Шаңдатып жылқы айдаған [18].
Тайы қысыр қалмаған,
Тайлағы бота салмаған [19].
Сегіз руға мал беріп,
Сексен қысырақ байлаған.

Бетегелі кең тарлау,
Беткейге біткен рандай [20].
«Дүниеден Тәти өтті!» - деп,
«Алтайдан қайрат кетті!» - деп,
Қожалар сызған сиядай
Дұшпанның көңілі тынды ғой [21].

Барсаң, сәлем дегейсің,
Ақжолдың ұғлы Арғынға,
Атпен желі тарттырдым
Кереге бойы шалғынға [22].

Дұғай сәлем дегейсің,
Қошқарбай ұлы Құрамға,

«Қорам орта болды!» - деп,
Қоңсыны күндеп қазбасын,
Бір Аллаға жазбасын (иазбасын)!

Ішіп, бір киіп, буласын,
Сұм дүниенің өтерін,
Өлшенуменен ойласын!
Мың-миллионы кетсе де,
Төре алдына бармасын [23].

Жұмақтың төрі - он тарау,
Ойнай, күле жүргейсін.
Пейіштің төрі- бес тарау,
Белгілі болып жүргейсін.

Аллаға ісің ақ болса,
Ақ сарайға кіргейсің!
Нұрдың қызын сүйгейсің,
Торқадан көйлек кигейсің!
Шараба тұһүр шәрбатын,
Сусыныңа ишкейсің [24]!

Иә, Мұхаммед, колдағай,
Көп иад еткен үмбетін [25]!
Көп тілеуі көл болғай,
Көпсінгенде дәулетін,
Аяп болсын әуретің!

Парша менен мәулімді,
Боз, бояктай жұмсаған,
Жорға менен жүйрікті,
Тай, құнандай жұмсаған.

Қожалардың айтқаны,
О дүниенің сөзі еді,
Ақ кіреуке сыймаған
Алып бір туған жоталы,
Жарастықты мырза еді [26]!
Алладан бұйрық келген соң,
Бұ дүниені қиғаны!

Шаңырағын идірген,
Шынар деген ағаштан,
Мал байлығы бір асты
Біткен қазақ алаштан.

Бетіне жан келмеген,
Майқыменен таласқан,
Үш Мейрамның ұлында:
Қуандық пен Сүйіндік,
Жан жоқ бұған таласқан.
Ексе де елге, бітерме
Мырзада мұндай жарасқан [27]?!

Бесінде мектеп оқыған,
Алтысында ақыл тоқыған,
Жетісіне шыққанда,
Жетпіс пірден сөз сұрап,
Құдықтай көзін шоқыған [28].
Сегізіне келгенде,
Сүйіндікке бас болған,
Аққан сендей толқыған!

Тоғызына келгенде,
Туған айдай балқыған.
Енді он жасқа[29] шыққанда,
Дәулеті көлдей шалқыған.

Он біріне шыққанда,
Ардағы асты халқынан,
Он екіге шыққанда,
Құр қайтпады нарқынан.

Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Салиқалы би болды,
Жесір менен жетімге,
Тігіп бір қойған үй болды.

Жетім менен жесірдің,
Болып өтті азығы,
Аз ғана ауыл Сүйіндік,
Аз күн болды қазығы.

Өз бауырым деп жан тартпай,
Тіл жаздырып, дат айтпай,
Әділдікке салғанда,
Еш [30] бар ма еді жазығы?!

Ат басына соқтырып,
Ақы айтпаған дуа [ғып],

Аузына күпір көп түспей,
Алласын күткен мұнайып [31]!

Сексен үшке келтірмей,
Ажал берді Құдайы.
Өткен іске салауат,
Артының кайырын [32] сұрайык!

Самарқанда сайлатты,
Сары алтыннан түймесін.
Хазірет те соқтырды,
Ақыретте күймесін.

Аруак ата калаумен,
Аруакты баба жебесін!
Жауаптамаң жар болып,
Инінс шайтан мінбесін [32].
Ғалам білген Тәтиді
Жоктаусыз қалды демесін!

Бір әйелдің ботасын жоқтағаны

Ертеде бір қатын[ның] бой жеткен қызы болыпты. Екі ботасы бір інгенге тел болыпты. Үйіне бір қонақ қонып: «Қырықтың бірі- қыдыр!»- деп, тойғызып, сыйлап салыпты. Таң сәрінен қатын түрегелсе (тұра келсе), екі ботаны ит-құс тып-типыл қылып кетіпті. Түйе боздап, азынап тұр дейді. Сонда қатын екі бүйірін таянып, отыра қалып, дауыс қылып ботасын жоқтағаны:

Боз інген боздап тұр-ау ботасына,
«Қонағым қыдыр болған»- жатасың ба?
Қыдыр болған кісіге қыдыр-дағы
Мен сиейін қонақтың батасына!

Екі ботам бар еді қауыны май,
Қара малдан аз еді-ау сауыным-ай!
«Кешкі қонақ қыдыр!» деп, жұрт айтады,
Енді қонақ жолатпан ауылыма-ай!

Есік алды қара су, балдыры бар,
Балдырына атыңды шалдырып ал.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қарым, ұйқынды қандырып ал!

Екі ботам бар еді, бота-ақ еді,
Қонғам жерім ботаға от-ақ еді.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қардың іздегені ко...к еді.

**Қалмақ Сарыарқадан ауғанда,
тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны**

Сорқара, Сортың бар ма?

Сөрелеп жайған етің бар ма?

Көнек, Толағайың бар ма?

Көнекте тұрған қымызың бар ма?! –

деп ұрсады екен. Сорқара, Сорты- Сарысу мен Нұраның аралығында «Құлан өтпес», «Үшкөн»- дейтұғын өзендер бар. Сол маңдағы жер аттары. Көнек Толағай- Сарысу бойында[ғы] төбелердің аттары. Өзге жерден малының сүті мен еті күшті, қуатты болады. Алтай, Қарпықтың қазығы, Тінәлі, Тоқтамбет деген- халықтың жайлау, қыстауы.

Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары

Қайран да, қайран, қайран тау,

Тиюші еді пайдаң тау [1].

Пайдасының белгісі -

Үйімде тұрған үлгісі.

Үлгісінің өрнегі:

Шаңырағым, уығым,

Үйде бақан, сырығым [2].

Ат ұстайтын құрығым,

Қазаныма қакпағым,

Желі бір қағар тоқпағым,

Арбама арыс білігім,

Ел қыстауға қонғанда,

Сныр бір жатар шілігім,

Ат жүре алмас аралдым

Ішінде бұғы, маралдым!

Бұғы да, марал жатқан жер,

Мергендер таңдап атқан жер.

Мерекке батқан жер,

Артығын алып сатқан жер!

Үш ағамыз өткен тау,

Үш мың қара біткен тау [3],

Әкем күйеу болған тау,

Шешем келін болған тау [4].

Ақ бүркеншік салынып,

Ала берен киген тау,

Ит жүгіртіп, құс салып [5],

Өзіме теңдік тиген тау!

Мұнарланып артымда
Қала бердің көрішіш.
Ілгері қарай аяғым
Бір баспады-ау ерініп!
Көңіл сріп, жас келіп,
Кетті-ау өңім өзгеріп!
Бай төбетім маңкылдап,
Даусы құдай саңкылдап,
Байсал тауып үрген тау [6].
Балалы қаздай байпандап [7],
Бәйбіше дәурен сүйген тау.
Дуадақтай тоңқандап,
Тоқалдар дәурен сүрген тау.
Кстейін деп кетпедім,
Төңірегің толған жау [8].
Шабынды (Сабынды), копа, қамысым[9],
Тамам жұртқа танысым,
Мына да көрген зорлықтан
Қалады-ау есіл қонысым!
Боранда малым ықпаған,
Үйімді дауыл жықпаған.
Шағыр бір жусан, изендім,
Сенен кетіп күйзелдім.
Байлаулы атқа пішенім,
Матаулы атқа кісенім.
Ат арқандар қазығым,
Балаларға азығым!
Кстейін деп, кетпедім,
Ойда-орыс, қырда қазақтан
Тынышым бір кетті-ау жазығың!
Қожыр, қожыр тастарым [10],
Сен есіме түскенде,
Көзімнен ақты-ау жастарым!
Ащының бойы ай татыр,
Балауса шөбің бал татыр [11],
Балдырғаның май татыр.
Ақтылы қой айдаттыр,
Алалы жылқы жусаттыр!
Шыбышым лақ салмаған,
Токтым бір қысыр қалмаған.
Үш ай тоқсан сокса да [12],

Малым жұтап қалмаған,
Желіп сыздап маңыраған,
Төлі шулап жамыраған.
Он екі қазылық, ой, Түндік,
Маңырап жатқан кой- Түндік!
Есіл-Нұра- екі су [13]-
Еңкейіп онан бетің жу.
Бірің- шекер, бірің- бал,
Қайбірінді айтайын?!
Бетеге, көде, жауылша-
Шулап тұрған бәрің мал.
Кеуір келді-ау кикулап,
«Аш құлақтан тыныш құлақ!» -
Кете бердім зар жылап,
Көбейген соң күнде шу.
Қарқаралы, Қазылық [14],
Жатушы едің жазылып!
Жазғытұры көшкенде,
Қалушы едің, кара жол,
Қабырғадан қазылып.
Күзгітұрым қонғанда [15],
Төрт түлік мал баурайда,
Жатушы еді жай тауып,
Құлашын керіп жазылып.
Егізімнің сыңары [16]
Бірін сойсам, той болған.
Қалған бірі жетіліп,
Келер жылы өзіндей
Ыңыранып семіз кой болған.
Сойғанымның терісі
Илей білген шеберге
Бір өзі бір бой болған.
Илей білмес жаманға
Ел қыдырып кеткенде,
Көк ала шолақ иттерге
Көкпары болып тарғылып,
Зор мерекесі той болған.
Біз барармыз, барармыз [17],
Барып қайда оңармыз?!
Барсақ, залал тартармыз!
Сендей жерді жалғанда,

Іздеп қайдан табармыз?!
Егін де жайын білмесек,
Арып, шаршап, талармыз!
Тарының сөгін жалармыз,
Шөпшек теріп, шөп жиып,
Аштан өліп қалармыз!

8. Қазақ мақал-мәтелдері

(алфавит реті бойынша)

1. Абылайдың асында жорғаламағанда,
Атаңның басында жорғалаймысың?!
2. Абылайдан басқа төре-ас еңбегі,
Түлкі алмайтын жаман бүркіт - ат еңбегі.
3. Аға өлсе, жеңге мұра.
4. Ағайын арасынан (аразынан) ақсайды,
Ат турасынан ақсайды.
5. Ағайын бар болсаң, көре алмайды.
Жоқ болсаң, бере алмайды.
6. Ағайынға қадірім жоқ, бстімді көреді,
Қатынға қадірім жоқ, стімді көреді.
7. Ағайынның азары болса да,
Безері болмайды.
8. Ағам- алғанша,
Жеңгем- жегенше.
9. Адал бидің елін дау араламайды.
10. Адам аласы- ішінде,
Мал аласы-сыртында.
11. Адам баласы-Алланың добы.
12. Адам болар жігіттің-
Етек-жеңі кең келер,
Қошқар болар козының-
Маңдай алды дөң келер.
13. Адам жүрген жерде аруақ жүзеді.
14. Адам көркі- шүберек,
Ағаш көркі- жапырақ.
15. Адам құлақтан семіреді,
Хайуан тамақтан семіреді.
16. Адам сөйлескенше,
Жылқы кісінескенше.

17. Адам сөйлесіп танысады,
Хайуан иіскесіп танысады.
18. Адам тілі тас жарар,
Тас жармаса, бас жарар.
19. Адам тілінен ұсталады,
Ат тезегінен ұсталады.
20. Адамзатты сөз бұзады,
Тау мен тасты жел бұзады.
21. Адамзаттың айыбы жоқ,
Айналып үйірін тапқан соң.
22. Адамзаттың алды жөн көрінеді.
23. Адамзаттың алды- жөн, арты- соқпақ.
24. Адам жерде- олжа бар,
Адам жерде- пәле бар.
25. Адам- адам үйреніп, дана болады,
Тамшыдан жиылып, дария болады.
26. Адам ғана елге жасауыл болма,
Адам ғана асқа бөгеуіл болма.
27. Адам- адамның оты басқа.
28. Адамдайласып келгенде, дау озады,
Адамдайласып келгенде, адам озады.
29. Адамның үнді келсін,
Адамның жүнді келсін.
30. Адам- адам, сүттен- ақ,
Адам- адам жарық, адам- адам тұнық.
31. Адамның бір беті қараңғы болса,
Адамның бір беті- жарық.
32. Адамдайласып ауру алмай қоймас.
33. Адам ішкен құтылады,
Адам жалаған құтылады.
34. Адам дегенде, адам жүгіреді,
Адамның [соңынан] қызыр жүгіреді.
35. Адамның достың малы бар.
36. Адамның құйысқандай болсын,
Адамның туысқандай болсын.
37. Адам болса да ант ішпе, адамдай жұғады.
38. Адам деген адам бір шағым қу бар.
39. «Адам» дегені- алғыс,
«Адам» дегені- қарғыс.
40. Адам жалау барда-
Адам бар деме,

- Әзірейіл барда -
Жаным бар деме!
41. Ақ көт, кара көт -
Суға түскенде, мәлім болады.
42. Ақ қоянның қалжасын
Адам жесе, тоймасын.
43. Ақ теріні кара теріге айырбастаған.
44. Ақ ұнның наны -
Ақ түйенің шабысына піседі.
45. Аққа-қара жоқ,
Қараға- шара жоқ,
Кәріге- дауа жоқ.
46. Аққан суға да бір тосу.
47. Ақку құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Қас төренің белгісі-
Қарашыға сырын білдірмес.
48. Ақпа құлаққа айтсаң,
Ағып кетеді.
Ұқпа (Құйма) құлаққа айтсаң,
Құйып алады.
49. Ақпейілдің аты арып, тоны тозбайды.
50. Ақсақ кой жатып семіреді,
Ақсақ ит жатып үреді.
51. Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.
52. Ақыл- білім азығы,
Білім- ырыс қазығы.
53. Ақыл жастан шығады,
Асыл тастан шығады.
54. Ақыл жас ұланнан шығады,
Жүйрік тай-құнаннан шығады.
55. Ақыл- малда,
Көрік- көмсейде.
56. Ақылсыз бас- аяқтың әлегі.
57. Ақылы жоқ,
Бос белбеу ұрыншақ еді.
58. Ақылы жоқтың- жақыны жоқ.
59. Ақымақ достан-ақылды дұшпан артық.
60. Ақымаққа- тоқпақ,
Аюға намаз үйреткен- таяқ.
61. Ақымақтың тізгіні -

- Құлағында болады.
Ақылдының тізгіні -
Кеудесінде болады.
62. Ақын жігіт той бастар,
Батыр жігіт қол бастар.
Шешен жігіт дау бастар.
63. Ала қарғада аласың болсын.
64. Ала қойды бөле қырыққан- жүнге жарымайды.
65. Ала мал ала келер.
66. Алғыс түбі- ақ май,
Қарғыс түбі- кара қан.
67. Алды-алдына би болсаң,
Алатауға сыймассың.
Бас-басыңа би болсаң,
Балқан тауға сыймассың!
68. Алдыңғы арба қайда жүрсе,
Соңғы арба сол ізбен жүреді.
69. Алланың шайтанынан адамның шайтаны күшті.
70. Алма алмадан реңк алады.
71. Алпыс жыл атап болғанша,
Алты күн бура бол.
72. Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.
73. Алтын көрсе, періште жолдан шығыпты.
74. Алтынды ала білген бөле біледі.
75. «Алың-алыңмен» - алты сарт аштан өліпті.
«Қошқардікі гүседі» - деп, қасқыр аштан өліпті.
76. Алып- алты, жеп-жеті болмайды.
77. Алыс та, атыңды жық,
Аясаң, қоя бер.
78. Алыстағы дұшпаннан
Аңдып жүрген дос жаман.
79. Алыстан арбалағанша,
Жақыннан дорбала.
80. Аман-айтуға,
Есен-естуге,
Семіз-көруге.
81. Ана көрген- тон пішеді,
Ата көрген- оқ жонады.
82. Анасын көр де, қызып ал,
Аяғын көр де, асын іш.

83. Ант-аумай, ат жүгірмейді.
84. Аңдамай сөйлеген-
Ауырмай өледі.
85. Аңдыскан ауыл болмайды,
Есептескен дос болмайды.
86. Аңқау елге- арамза молда.
87. Апы кіріп, күпі шығып.
88. Апырып, жапырып,
Бір тауды бір тауға соғып.
89. Арамзаның құйрығы-бір-ақ тұтам.
90. Арамсыз адал болмайды,
Жамансыз жақсы болмайды.
91. Арзан би ғылытсыз болмайды,
Қымбат би хикметсіз болмайды.
92. Аркадағы Абылайдай бол,
Бұхарадағы Даниярдай бол.
93. Арканның ұзыны,
Сөздің қысқасы жақсы.
94. Арқасынан аяз қысқандай,
Боранның масағы тигендей.
95. Арлы арына қараса,
Арсыз жеңдім дейді.
96. Арпа, бидай ас екен,
Алтын, күміс тас екен.
97. Арпаны асқа санама,
Боғынды көбейтеді.
Жаманды еске санама,
Тобынды көбейтеді.
98. Артқы аттың жеткенін
Алдыңғы ат білмейді.
99. Аруак қанға тояды.
100. Аруана-нардан туады,
Қас бұзақы- қардан туады.
101. Ас- адамның арқауы.
102. Ас- аттынікі,
Той- тондынікі.
103. Аса пайда- пайда етпес,
Пайда етсе де, бай жетпес.
104. Асатпай жатып: «Құлдық!» - дейді.
105. Асқа тәлім- мешкей,
Көтке тәлім-өйнасшы.

106. Асты қорлама, құстырар,
Ерді қорлама, тыштырар.
107. Астың аласы- Құдайдың пәлесі.
108. Астың жақсысы да- айран,
Жаманы да- айран .
109. Асығып басқан -
Шайтанның ізін басады.
Андап басқан -
Қызырдың ізін басады.
110. Асық ойнаған азар,
Доп ойнаған тозар,
Қой бағып, көтен жеген озар!
111. Асық ойнаған- ақтық,
Доп ойнаған- тоқтық,
Бәрінен қой бағып, көтсн жеген- боктық.
112. Асыққан- -қалар ұятқа.
113. Асыққан- шайтан ісі,
Сабырлық- Құдай ісі.
114. Ат айналып, қазығын табады,
Диірмен айналып шүмегін табады.
115. Ат арыса, тулақ,
Ер арыса, аруак.
116. Ат аунаған жерде түк қалады
117. Ат баспайын деген жерін үш басады.
Ер көрмейін деген жерін үш көреді.
118. Ат бауырынан қан өтсе,
Қиыспайды туысқан.
119. Ат-биеден,
Алып анадан туады.
120. Ат болар тай- саяққа үйір,
Адам болар бала- қонаққа үйір.
121. Ат- ердің канаты.
122. Ат-ерінді,
Ер мұрынды келеді.
123. Ат иесі алдына мінеді.
124. Ат пен есектің ақыры бір болса, мінездес болады.
125. Ата алмаған атынан көреді,
Қайтып келіп, қатынынан көреді.
126. Атадан алтау тусаң, бір жалғыздық.
127. Атадан бала астым десе,
Баптан (бастан) төмен туады.

128. Атадан ұл туса игі,
Ата жолын куса игі.
Ата жолын кумаса,
Бәрінен де жоғы игі!
129. Аталастың аты озғанша,
Ауылдастың тайы озсын.
130. Аталасым, атка мін,
Атасы басқа, аттан түс.
131. Аталы ұлдың кісесі басқа,
Биелі ұлдың бокшасы басқа.
132. Атаның жаман ұлы-малға ортақ.
Әзірейіл - жанға ортақ.
133. Атаң да болса, бір жолдас,
Қатының да болса, бір ойнас.
134. Атаң өлсе, қойылар,
Атан өлсе сойылар.
135. Атаң өлсе, өлсін,
Атанды көрген өлмесін.
136. Аттан жығылғанды пері аңдиды,
Далада қалғанды борі аңдиды.
137. Аттан жығылсын, жау өлсін.
138. Аттыға-жол,
Ауыздыға сөз бермейді.
139. Аты аталмаған жігіттен -
Аты шыққан қу артық.
140. Атың жемқор болса, берді Құдай,
Қатының жемқор болса, ұрды Құдай.
141. Аударыспақ ойнаса,
Аздың көті қылпылдайды.
«Тақия алыспақ»- ойнаса,
Таздың көті қылпылдайды.
Жұрт ду көтеріле шаба жөнелгенде,
Туысы жалғыздың- үйде отырған
Әке-шешесінің көті қылпылдайды.
«Күйеу ұрын келеді» - дегенде,
Қыздың көті қылпылдайды.
142. Аузынан ақ ит кіріп,
Қара ит шығып.
143. Ауру- астан,
Дау- қарындастан.
144. Ауру батпандап кіріп,

- Мыскылдап шығады.
145. Ауру елегенге түстенеді,
Қорғаштанғанға қонады.
146. Ауру емес, жын емес,
Мінезді қалай бағамыз?
147. Ауру кісі күлкі сүймейді,
Ит жүйрігін түлкі сүймейді.
148. Ауру кісі- тырысқақ,
Аш кісі - ұрысқақ.
149. Ауру қалса да,
Әдет қалмайды.
150. Ауруды елемеген өледі.
151. Ауыздан шыққан сөз-орнына қайта сыймайды.
Наһан шыққан -жеріне қайта сыймайды.
152. Ауыздан шыққан түкірік -
Қайта жұтса, мәкүріп.
153. Ауылдағы молданың ауызы сасық.
154. Ауырып жазылған жан олжа,
Жоғалып табылған мал олжа.
155. Аш атасын танымас.
156. Аш атым- тоқ атым,
Тоқ атым- жоқ атым.
157. Аш бала тоқ баламен ойнамайды,
Тоқ бала аш болам деп ойламайды.
158. Аш иттің көтін сұқ ит жалайды,
Сұқ иттің көтін сұм ит жалайды.
Сұм иттің көтін сұр ит жалайды.
159. Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі ауыздан
кетпейді.
160. Ашаршылықта туған баланың
Екі көзі аста.
Тауда туған құлынның
Екі көзі таста.
161. Аштан өлсең де, ата кәленді қойма.
162. Ашу-пышпақ,
Ақыл- таяқ.
163. Аюды нокталап мініп жүріп,
Құлдың құрылысынан шошыпты.
164. Аяғы жаман төрге шыға алмас,
Жеңі жаман ас іше алмас.
165. Аяғы жаман төрді былғар,

- Аузы жаман елді былғар.
Көті жаман көлді былғар.
166. Аяғын көріп, асын іш,
Шешесін көріп, қызын ал.
167. Әдептінің баласы -
Асатпай асын жемейді.
Көргенсіздің баласы -
Көріп отырса да. «Мә!» - демейді.
168. Әділ биде ата жоқ,
Тура биде туған жоқ,
Туғанына бұрған биде иман жоқ.
169. Әділ бидің елін дау араламайды,
Әділ патшаның елін жау араламайды.
170. Әйелдің аузы- алпыстікі,
Асты- жетпістікі.
171. Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа.
172. Әке тұрып, ұл сөйлегеннен без,
Шеше тұрып, қыз сөйлегеннен без.
173. Әкесі өлін те, өлгем жоқ.
174. Әкесі өлгенді де естіртеді.
175. Әлем Әлімге күледі,
Әлім әлдебіреуге күледі.
176. Әлді түлкі аштан өлмес.
177. Әлін білмеген -әлек,
Әліңді білсең керек.
178. Әңгіме бұзау емізеді,
Бұзау таяқ жегізеді.
179. Әңгіме мұрыннан келеді.
180. Әр камалға- бір зауал.
181. Әр ханның тұсында бір сұркылтай.
182. Әркімдікі өзіне-
Ай көрінер көзіне.
183. Әркімнің үйренген жері - Мысыр шаһары.
184. Әсіре қызыл тез оңады.
185. Әуелгі қыстау- жердің құты,
Әуелгі әйел -ердің құты.
186. Әуелі өзіңнің үйіңе жақ,
Онан соң ауылыңа жақ,
Онан соң отан-аймағыңа жақ,
Онан соң халқыңа жақ,
Сонан соң барып, Құдайға жақ!

187. Әуені- местей, жерді ұлтарактай қылады.
188. Әулие- ат үстінде,
Машайық- мал ішінде.
189. Әулие жанындағысын қолтықтайды.
190. Әулие, қасиетіңнен безейін,
Тамағымды берші!
191. Бай байға құда болса,
Арасында жорға жүреді,
Кедей кедейге құда болса,
Арасында дорба жүреді.
- Бір бай бір кедейге құда болса,
«Қайдан болдым?!» - деп, зорға жүреді.
192. Бай байға құяды,
Шұқанақ сайға құяды,
Өзек өзенге құяды.
193. Бай- бай емес,
Бірлік- бай.
194. Бай- бастас,
Би-құлактас.
195. Бай болсаң, жан- бір алтын:
Қанша сыласаң, көнеді,
Жарлы болсаң, жан- бір күдері:
Қанша қинасаң, қинауыңа [төзеді].
196. Бай болсаң,
Торғын орамалмен бетіңді сұрт.
Жарлы болсаң,
Жаныңменен көтіңді сұрт.
197. Бай- бір жұттық,
Батыр- бір октық.
198. Бай төсегі- темір кіс,
Кедей төсегі- кара кіс.
199. Бай төсегі- темір пейіш,
Кедей төсегі- кара кебіс.
200. Байдың асын байғұс қызғанады.
201. Байдың малы- ардақты,
Кедейдің жаны (баласы)- ардақты.
202. Байлық -мұрат емес,
Жоқтық -ұят емес.
203. Байсалды айғырдың үйірін ат жақтайды
204. Байтал шауып, бәйге алмас.
205. Бақа сисс, көлге сеп.

206. Бақ-бақ еткен текені
Қар жауғанда, көрерміз.
Батырсынған жігітті
Жау келгенде, көрерміз!
207. Бақпаса, мал кетеді,
Қарамаса, қатын кетеді.
208. Бақсыны көрсе,
Аурудың дерті қозады.
Ұстаны көрсе,
Айылбас тозады.
Елді көрсе,
Ит озады.
209. Бақыр қазан- баршаның қамы.
210. Баланы- жастан,
Қатынды – бастан.
211. Баланың жеңінің ұшын жамаса,
Қарыс- бойы өседі.
212. Баланың істегені білінбес,
Тайдың мінілгені білінбес.
213. Балаң жаман болса,
Дәрменің кетер.
Қатының жаман болса,
Арманың кетер.
Қапа-қасіретпенен заманың кетер!
214. Балапан басына,
Тұрымтай тұсына.
215. Балдан тамады,
Бардан жұғады.
216. Балдыздікі- балдан тәтті,
Дәмін татсаң, жалдан тәтті.
217. Балта көтергенше,
Дөңбек жай табады.
218. Балтамен шапқандай мін тұрып,
Пышақпен жонатынды көреді.
219. Балтаның сабы- ұзынынан,
Жасықтың- көбінен-
Ақылдың азы жақсы.
220. Балуанға оң- терісі бірдей.
221. Балық жеген бағыспайды,
Жан- жағына қағыспайды.
222. Балық жүні жылмағай,

- Ұстаған көңілі тынбағай.
223. Бар ағайын пәтуада болмас,
Жок ағайын сатуда болмас.
224. Бар-барын бермейді,
Жок- карап тұрмайды.
225. Бар- қасына бар-дағы,
Байымасаң, маған кел.
Жок- қасына бар-дағы,
Жоғалмасаң, маған кел!
226. Бар мақтанса, табылады,
Жок мақтанса, шабылады.
227. Бар- шабылмас,
Жоқ- табылмас.
228. Барар жерің- Балқан тау,
О да біздің корген тау.
229. Бардан- пайда,
Жоктан залал.
230. Бардың ісі- пәрменмен,
Жоктың ісі- дәрменмен.
231. Барымен- базар ,
Жокты қайдан қазар?!
232. Бас ауырса, жан корқар.
233. Бас - басыңа би болсаң,
Матар [Қара] тауға сыймассың!
Алды-алдыңа би болсаң,
Алатауға сыймассың!
234. Басқа келген пәледен,
Бастан құлақ садақа.
235. Басқа пәле неден?
- Басқа пәле- тілден!
236. Басы- барымта,
Басқасы- сырымта.
237. Басы қараның байы көп,
Басына пайдасы жок,
Бөдененің үйі жок:
Қайда барса, бытпылдык.
238. Басынан кіріп,
Аяғынан шығып.
239. Басыңды кім сыйласа,
Машайығың- сол!
240. Баталы құл- арымас,

- Батасыз құл- жарымас.
 241. Батаменен ер көгереді,
 Жаңбырменен жер көгереді.
 242. Батыр- аңғырт,
 Бай- салғырт.
 243. Батыр-аңқау,
 Бай-салқау.
 244. Батыр-бір оқтық,
 Бай-бір борандық.
 245. Батыр деген- бір-ақ ат,
 Би деген – ақ шаригат.
 246. Батыр өлгенін білмейді,
 Жомарт бергенін білмейді.
 247. Батырдан да жолды игі.
 248. Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас,
 Мырзалық – қонаққа пайда, малға қас.
 Өткір пышақ- қолға пайда, қынға қас,
 Өткір сөз-дауға пайда, жанға қас.
 249. Бауыр болмай, тәуір болмас,
 Ру болмай, бұру болмас,
 Сәуір болмай, жауыр болмас.
 250. Бәйбіше -Құдай бұйрығы,
 Тоқал- иттің құйрығы.
 251. Бәрі-таздың салдары.
 252. Бейнет түбі- рақат.
 253. Бейшараның асын: «Бисмилла»- тауысады,
 Аз ас болса, бисмилла көтін қысады.
 254. Белден шалғын- береке.
 255. Берген қолым-алаған.
 256. Берген аста- береке бар,
 Бермеген аста- біте бар.

Мәшһүр-Жүсіп ескертуі: «Береке»- Құдайдың [бір] аты, «Біте»- шайтанның аты.

257. Берген- биге жарыған,
 Бермеген- кімге жарыған?!
 258. Берген перде бұзады.
 259. Берейін деген құлына -
 Айдап салар [ілінсе].
 Бермейін деген құлына-
 Ізі де табылмас, бүлінсе!
 260. Бермесе де, бай жақсы,

- Жемесе де, май жақсы.
261. Берсең, аласың,
Ексең, орасың!
262. Бесті айғырдың бетінен сақта!
263. Би қылмасаң, би қылма,
Би түсетін үйі қыл.
264. Биді би десең, күледі,
Құлды құл десең, өледі.
265. Бидің үйі- құр даурық,
Ұстаның үйі- құр: «шық-шық!»
266. Болар ұлан боғынан.
267. Болат пышақ қап түбінде жатпайды.
268. Боранды күні ит пен бала құтырады.
269. Бөрі арығын білдірмейді,
Итке жүнін кампайтар.
270. «Бөрі- картайса да, бір койлық болады!»- деген.
271. Бурыл атта бұғау бар,
Оны кесер егеу бар.
272. Бұзылар елдің белгісі-
Бура -қарасы бас болар.
273. Бұқаны малым бар деме,
Диуананы жаным бар деме.
274. Бұл дүниеде үш кісіден ыхтыраз:
Бірі-ақсақ, бірі-соқыр, бірі- таз.
275. Бұл не қылған батпан құйрық,
Тегіннен тегін жатқан құйрық?!
276. Бұлттан шыққан күн ыстық,
Күңнен туған ұл ыстық.
277. Бұлтты күні- күп таяқ жсйді.
278. Бұралқы ит үнімен жағады,
Бұйра қозы жүнімен жағады.
279. Бұралқының пұлы жоқ.,
Бұзылған шаһардың сәні (сыны) жоқ.
280. Бұрынғының койы маңыраушы еді,
Ендігінің койы ауызын ашады.
281. Бұтаны қорғалаған торғайдың жаны қалады.
282. Бүлінгеннен бүлдіргі алма.
283. Бүркіт алсаң,
Көріпген қызылға талпынып, бармайтынын ал,
Қатын алсаң,
Көшкенде, жұртыңда қалмайтұғынды ал!

284. Білген- білгенін істер,
Білмеген- бармағын тістер.
285. Білмес-Құдайды білмес,
Көрмес- түйені көрмес.
286. Білім- ер азығы.
Ер-ел азығы.
287. Білімді мыңды жығады,
Білекті бірді жығады.
288. Бір ауылда- бір үй аш болса,
Бар ауылды аш қылады.
Бір ауыл аш болса,
Бар елді аш қылады.
289. Бір байдың жұртына екі тышқан таласады.
290. Бір бала әкеден өте туады,
Бір бала әкеге жете туады.
Бір бала көтінен кете туады.
291. Бір баласы бардың -
Шығар-шықпас жаны бар.
Екі баласы бардың -
Өкпе, бауыр, жалы бар.
Үш баласы бардың -
Бұхарада бұты бар,
Хорсанда қолы бар.
292. Бір жатқан есектің ен малы.
293. Бір жоқты бір жок табады.
294. Бір жол бар- алыс,
Алыс та болса, жақын.
Бір жол бар- жақын,
Жақын да болса, алыс.
295. Бір кедейге бір кедей өш келеді.
296. Бір көрген- біліс,
Екі көрген- таныс.
297. Бір күн дәм татқанға -
Қырық күн сәлем!
298. Бір күн қарыны ашқаннан -
Қырық күн ақыл сұрама.
299. Бір күн туыппын,
Бір күн өліппін.
300. Бір кісі мың кісіге олжа салады.
301. Бір кісінің ішіне бір-ақ аяқ ас сыяды.
302. Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.

303. Бір қыдыр бар: құт –қыдыр,
Бір қыдыр бар:- жұт-қыдыр,
Бір қыдыр бар: бұт- қыдыр.
304. Бір қызымнан-бір қызым нәм сорақы.
305. Бір мал пайда келтірер,
Бір мал залал келтірер,
Залал келтірген мал -
Иесін өлтірер!
306. Бір өлімнен құтылу жоқ.
307. Бір сөзді айтсаң,
Бір сөз еске түседі.
308. Бір тай бис болмайды,
Екі тай түйе болмайды.
309. Бір тары- ботқа болмас,
Ботқа болғанмен,
Жұртқа ас болмас.
310. Бір шайнасаң, май шайна,
Шылқылдасын аузыңда.
Қатын алсаң, семіз ал,
Былқылдасын қойыңда.
311. Бірге тумақ болса да,
Бірге жүрмек жоқ.
312. Бірді беріп, мыңды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
313. Бірдің шарапаты- мыңға тиеді,
Бірдің кесапаты- мыңға тиеді.
314. Біреу «қырық жеті» - беріп,
Қатын айттырады.
Біреу үйде жатып:
«[Қатын] менікі! - дейді.
315. Біреу өлмей, біреу күн көрмейді.
316. Біреуге- пышақ,
Екеуге-таяқ.
317. Бітісі жаман қамысты -
Су ішінде өрт алады.
Жетесі жаман жігітті
Ажалдан бұрын дерт алады.
318. Ғалымның хаты өлмейді,
Жақсының аты өлмейді.
319. Дадан тиген,
Диірменнен өткен.

320. Даудан- ілік,
Тойдан- жілік.
321. Дауды елемеген- төлейді,
Ауруды елемеген- өледі.
322. Дәм айдаса, қалма,
Адам айдаса, барма.
323. Дәм- ғанибет,
Дидар- ғанибат.
324. Дәметпеген- астан құр қалады,
Ұялған- көттен құр қалады.
325. Дәрі ердің дәрігері-
Дертке дерт қоспаған.
326. Долы қатын- жылауық,
Сүтсіз сиыр -мөңірсуік,
Ақсыз төлдеген қой- жамырауық.
327. Дос- басқа, дұшпан аяққа қарайды.
328. Дос болып, ауру болғанша,
Сауда кылып, сау бол!
329. Дос жылатып айтады,
Дұшпан күлдіріп айтады.
330. Досын бергеннің тұсына (түсіне) карама!
331. Досың да, дұшпаның да ер болсын.
332. Дуамен ер көгереді,
Жаңбырмен жер көгереді.
333. Дұшпаннан түк тартса да, пайда.
334. Дүние бір күн бетін көрсетеді,
Бір күн көтін көрсетеді.
335. Дүниеде бір көзі бар, бір көзі жоқтан сақтан,
Бір қолы бар, бір қолы жоқтан сақтан,
Бір аяғы бар, бір аяғы жоқтан сақтан!

Мәшһүр-Жүсіп ескертуі: «Егер бұлар бүтін тұрғанда, дүниені бүлдірер еді. Құдай-Тәбәрік уа тағала пенделерінің сырын әбден біліп жаратқан. Оларды бүтін қылмай, жарты қылғандығы- басқа пенделерін аяғаны, жаны ашығандығы. Және бұлар бүтін жаратылғандарға сыбағасын жеткізбейді.»

336. Дүниеде тас табылар,
Қымбатлы бас болмас.
337. Дүниені жиған- жемейді,
Бұйырған жейді.
338. Ексең егін, ішерсің тегін.
339. Екі аяқ қымыздың-
Бір аяқ желігі болады.

340. Екі аяқтыда- бажа (құрбы) тату,
Төрт аяқтыда- бота тату.
341. Екі даугер ауыл болмас,
Қас төреде бауыр болмас.
342. Екі жабысқақ, бір сылтау.
343. Екі жақсы дос болмайды,
Дос болса, түбі бос болмайды.
344. Екі жақсы ерікпес,
Екі жаман бірікпес .
345. Екі жақсыдан бір жаман туса,
Жыннан пайда болады,
Екі жаманнан бір жақсы туса,
Нұрдан пайда болады.
346. Екі кеменің құйрығын ұстаған суға кетеді.
347. Екі кісінің таксыры-
Бір кісіні діннен шығарады.
348. Екі қарадан күлкі туады,
Екі сарыдан үкі туады,
Бір ақ, бір қарадан түлкі туады.
349. Екі қатын алғанның- дауы үйінде,
Жаман қатын алғанның – жауы үйінде.
350. Екі қырағыдан суқараңғы туады.
351. Екі нардың арасында шыбын өледі.
352. Екі өлмек жоқ.
353. Екі сұңқар таласса,
Құзғын, қарғаға жем түседі.
354. Екі торының өзгелігі жоқ.
355. Екі шоқып, бір кара.
356. Ел алмаған- слу жыл жатады.
357. Ел даусыз болмайды,
Тау құрсыз болмайды.
358. Ел жиіде- кедей ток.
359. «Ел кошті, жау жетті!»- деп.
360. Ел қонбай, ит тынбайды.
361. Ел- тозығы жетер- сөзден азар,
Ер- тозығы жетер- көзден азар.
362. Ел- ұрысыз,
Тау бөрісіз болмайды.
363. Елден кетсе де, ерден кетпейді.
364. Елдің жайлауында,
Биенің байлауында.

365. Елу жылда- ел жаңа,
Жүз жылда- қазан жаңа.
366. Елуде- елес,
Қырықта- қылау.
367. Елің қосқандай болсын,
Алашың туысқандай болсын.
368. Енді соқыр көрінсе,
Жоламайын қасына.
369. Ем таппаған- тұз жалайды.
370. Емсінің иілгені- сынғаны.
371. Еңбек қылсаң, емерсің.
373. Еңбектіге қара жер ойылады.
373. Еңкейгенге- еңкей:
Әкеңнен қалған құл емес.
Шалқайғанға шалқай:
Пайғамбардың ұлы емес.
374. Еп-ептен-себеп (сәбап)
Балшықтан- мұрат.
375. Ер дұшпансыз болмайды,
Есек тұсаусыз болмайды.
376. Ер - егіз,
Еңбекте- жалғыз.
377. Ер скенінді білейін,
Ер өлтірші, көрейін.
378. Ер есектей тасиды,
Қатып қаздай асайды.
379. Ер жігіттің екі сөйлесені- өлгені,
380. Ер игісі- қос табар.
381. Ер қартайса, көзден азар,
Көп отырған жерден азар.
382. Ер толқыса, ел сүйеу болады,
Су толқыса, жар сүйеу болады,
Халық толқыса, хан сүйеу болады,
Хан толқыса, кім сүйеу болады?!
383. Ер- туған жеріне,
Ит- тойған жеріне.
384. Ергежейлінің елуі жиылып, ешкі жыға алмайды.
385. Ерден- ердің қаупі бар.
386. Ерді-Құдай,
Етікті нәл сақтайды.
387. Ерді намыс өлтіреді,

- Қоянды қамыс өлтіреді.
388. Ердің атын қатын шығарады,
Қатынның атын отын шығарады.
389. Ердің ерлігін білмеген-
Құдайдың «Бірлігін!»- білмейді.
390. Ердің құны- есебін тапқан сабазға екі-ак ауыз сөз.
391. Ердің үш жұрты болады.
392. Еркек семіз болса, елдің құты,
Қатын семіз болса, үйдің жұты.
393. Еркек семіз болса- есек,
Қатын семіз болса- салулы төсек.
394. Еркекте ақыл қалмайды,
Қонысынан ауған соң.
Әйелде ақыл қалмайды,
Біреуден сауын сауған соң.
395. Еркектің қоры- күлегеш,
Әйелдің қары- күлегеш.
396. Ерсіз қатын үйге тұрмас,
Баусыз оймақ қолға тұрмас.
397. Ерте тұрғанның- ырысы артық.
398. Ертеңгі үшін есек қайғырады.
399. Ерінген- екі тышар.
400. Есебін тапқан- екі асар.
401. Есек ойыны- қырық жылда,
Есебі табылар- бір жылда.
402. Есектің күші-адал,
Сүті- арам.
403. Есек- тұсаусыз болмайды,
Ер- дұшпансыз болмайды.
404. Есеп: есеп білмеген- есек.
405. Есерсоқ болмай,
Ер болмайды.
Есептен болмай,
Бай болмайды.
406. Ессіз ауруды
Жынсыз бақсы бағады.
407. Естімеген елде көп,
Есек мінген сартта көп.
408. Есі кеткен ешкі жияды,
Ешкіменен есін жияды.
Ең таппаған- сиыр жияды.

409. Есіктен табылса,
Төрге озба.
410. Есің барда- елің тап.
411. Етті- қуырған тауысады,
Сиырды- шұбырған тауысады.
412. Еттің бәрі- қазы болмас,
Иттің бәрі тазы болмас.
413. Ешкі сгіз табады,
Ит сегіз табады,
Шошқа тоғыз (сәміз) табады.
Ұл туғанға- күн туады,
Түк таппаған- ыржияды.
414. Ешкілі қой- өреген,
Қызды ауыл өсекші.
415. Жағатын күн ыстық келеді,
Өлетін жігіт пысық келеді.
416. Жазғытұрғы айғыр- жамбасынан,
Сақ қарға салмағынан ілінеді.
417. Жазуға сенген- жаңылшақ,
Оқуға сенген- ұмытшақ.
418. Жаққанға-жағып,
Жақпағанның дамбалын ала кетеді.
419. Жақсы айғырдан ат ұстайтын-
Бала тусын.
420. Жақсы ат -
Ажал болмаса, бейнеттен құтқарады.
421. Жақсы ат-
Есен болмаса, бейнет тіптен.
422. Жақсы әйел -
Жаман еркектің басып хан қылады.
Жаман әйел -
Жақсы еркектің басын даң қылады.
423. Жақсы әке- кырық жыл азық.
424. Жақсы бастар, жаман қостар.
425. Жақсы болсаң, жердей бол-
Бәрін шыдап көтерген.
Таза болсаң, судай бол -
Бәрін жуып кетірген.
426. Жақсы- жаманның азығы,
Өлі-тірінің азығы.
427. Жақсы жүрісінен пұл болады,

- Жаман жүрісінен құл болады.
428. Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді.
429. Жақсы- көргенін айтады,
Жаман- бергенін айтады.
430. Жақсы кісі аттан құласа,
Жаман кісі табашы болады.
431. Жақсы лепес- жарым ырыс.
432. Жақсы мал- жан садақасы.
433. Жақсы мен жаманның жаны бірдей,
Арық пен семіздің бауыры бірдей.
434. Жақсы сөз- жанның азығы.
435. Жақсы сөзге жан семіреді.
436. Жақсыға сөз ереді,
Жаманға шоп ереді.
437. Жақсыға да бір: «Шіркін!»,
Жаманға да бір: «Шіркін!»
438. Жақсыда жаттық жоқ.
439. Жақсыдан жаман туады-
Бір аяқ асқа алғысыз.
Жаманнан жақсы туады-
Адам айтса, нанғысыз.
440. «Жақсыдан- жаман туды!» - деп, өкінбе,
Күндердің бір күнінде
Тартпай қоймас негізге.
441. Жақсыдан-шарапат,
Жаманнан- кесапат.
442. Жақсымен жолдас болсаң,
Жетерсің мұратқа.
Жаманмен жолдас болсаң,
Қаларсын ұятқа.
443. Жаланбаса, сиыр бола ма,
Ойнамаса, бада бола ма?!
444. Жалаң аяқ байпаңдап,
Қаздар қайтіп күн көреді?!
Шыбын шықса, жаз болып,
Таздар қайтып күн көреді?!
445. Жалаңаштанып жауға шап,
Ажал келмей, өлім жоқ!
446. Жалғанда еккен болсаң,
Ақыретте орып аласың.
447. Жалғанда сүйерің- от,

- Акыретте күйерің- от!
448. Жалғанды жалпағынан басып.
449. Жалғанның жарты пәлесі.
450. Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас.
451. Жалғыз қурай жер жарады.
452. «Жалғызбын!» - дегенге Аллаһ қоймайды,
«Жарлымын!» - дегенге борышым қоймайды -
Бұл жаным кайтсе қалады?!
453. Жалғыздық- Құдайға жарасар!
454. Жалғыздың жары- Құдай.
455. Жалқауға-сөз, шайтанға таяқ өтпейді.
456. Жалтыраған бетіңе,
Жылан кірсін көтіңе.
457. Жалынған- қорған емес,
Жағаласқан- қорған.
458. Жаман адам- тақпақшыл,
Жаман сиыр- соқпақшыл.
459. Жаман айғыр енесіне тап береді.
460. Жаман атқа жал бітсе,
Жалына торсық байлатпас.
Жаман адамға мал бітсе,
Жанына қоңсы[қондырмас].
461. Жаман да болса, ағамыз,
Жақсыны қайдан табамыз?!
Ауру емес, жын емес,
Мінсзді қалай бағамыз?!
462. Жаман күйеу- қайынсақ.
463. Жаман малды асырасаң,
Аузы-мұрныңды май етер,
Жаман адамды асырасаң,
Аузы-мұрныңды қан етер.
464. Жаман мерген теке атқан жеріне өш.
465. Жаман - оз сыбағасына құлдық ұрады.
466. Жаман- сыйлағанды,
Сиыр- сипағанды білмейді.
467. Жаман тонның биті ащы,
Жаман адамның тілі ащы.
468. Жаман үйден- қосым жақсы,
Сынық ошақтан- мосым жақсы.
Жаман қатын алғаннан да,

- Бойдак жүрген осым жақсы.
469. Жаманға жақсылық еткенің-
Жауырыныңа бок сүрткенің.
470. Жаманға жақсылық қылсаң,
Атыңды ерттеп қойып, қыл.
471. Жаманды жіберсең: «Жау жетті!» - дейді.
472. Жамандыққа- жақсылық қыл!
473. Жаманмен құда болсаң,
Дауымен іс қылады.
Итпенен үйір болсаң,
Боғымен той қылады.
474. Жаманның айтқаны келмейді,
Сандырақтағаны келсді.
475. Жаманның әлі жапалаққа келеді.
476. Жаманның барынан- жоғы игі.
477. Жаманның жүзі- бірге есеп,
Қарғаның мыңына- бір кесек.
478. Жаманның ойыны- жаман,
Шошқаның мойыны- жаман.
479. Жаманның үйі қопсыса, жүіі түседі,
Жақсының үйі қопсыса ,күйі түседі.
480. Жандыда- жайын үлкен,
Жансызда-камыс үлкен.
481. Жантақты жерде сона бар.
482. Жаны ашымастың қасында-
Басың ауырмасын.
483. Жанын жамбасынан алғандай.
484. Жаңа байдан қарыз алма,
Ескі байдан қол үзбс!
485. Жаңылмас жақ болмас,
Сүрінбес тұяқ болмас.
486. Жапалақпен тасты ұрса да,
Жапалақ өледі.
Таспен жапалақты ұрса да,
Жапалақ өледі.
487. Жаптым-жала,
Жактым- күйе.
488. Жарғанатқа- жарықтан
Қараңғы артық.
489. Жарлы болма,
Жарлы болсаң, арлы болма.

490. Жарлыға жарты қарсақ пайда,
Бүтін қарсақ қайда?
491. Жарлылық жақсы екен-
Жатып інер ас болса!
492. Жарлылық- жомарт ердің қолын байлайды.
493. «Жарлымын!» - деп, тарықпа,
«Жалғызбын!» - деп, зарықпа!
494. Жарлының аузы асқа тисе,
Мұрыны қанайды.
495. Жарым құрсақтан- жатар орын.
496. Жас-жастың тілеуі бір.
497. Жасқаншақтың көзі сау.
498. Жат жорғасы –бие болады,
Тай жорғасы- түйе болады.
499. Жатқан жыланның құйрығын өзің бастың.
500. Жатқанға- жан жуымайды.
501. Жау-жағадан алғанда,
Бөрі- стектен алады.
502. Жау жоқ деме- жар астында,
Бөрі жоқ деме- бөрік астында.
503. «Жау келді!» - деп,
Ақылыңды тауыспа.
«Көшемін!»- деп,
Отыныңды тауыспа!
504. Жау малы жасық татымас.
505. Жауатын күн ыстық келеді,
Өлетін бала пысық келеді.
506. Жаудағының да тезегі тиеді.
507. Жауды аяған-жаралы қалады.
508. Жауды батыр кашырды,
Жақсы аты Баракка қалды.
509. Жаужұмыр жақсы болса,
Ит жемес пе еді?!
510. Жаяудың шаны шықпас,
Жалғыздың үні шықпас.
511. Жел-несібелі.
512. Желдетпей, тұман ашылмас,
Желпіпбей, жүйрік басылмас.
513. Желіні сау кой- қосаққа имейді.
514. Жеңгенің көңіліне қараймын деп, буаз болдым.
515. Жеңіл тулақ- желге ұшар.

516. Жер астынан жік шықты,
Екі құлағы тік шықты.
517. Жер асыңнан- жемес асың көп болсын.
518. Жер жұтуға тоймайды,
От отынға тоймайды,
Кісі ұйқыға тоймайды,
Бөрі қойға тоймайды,
Құлақ естуге тоймайды,
Көз карауға тоймайды.
Өмір- жасауға тоймайды,
Бай малға тоймайды,
Ғалым ғылымға тоймайды,
Жер суға тоймайды,
Әйел ерге тоймайды,
Өлі дуаға тоймайды,
Тері иге тоймайды,
Төс балғаға тоймайды (14 тоймас бар).
519. Жерден жеті қоян тапқандай.
520. Жерден тапсаң, санап ал,
Жан-жағыңа карап ал!
521. Жердің тауы айналмайды,
Тасы айналады.
Ауған елдің басы айналады.
522. Жетер-жетпес мүмкін тахыт [тақ].
523. Жеті атасын білмеген-
Жетесіздік салдары.
524. Жеті күн- елден,
Жеті күн- желден.
525. Жетім- жесірді жылатқан-
Өз-өзін қан қақсатқан-
Азды-көпті жиған-тергеніне ие болмайды.
526. Жетім қозы- көткеншек (күтіншек).
527. Жетім құрсағы- жетеу.
528. Жиен ел болмас,
Желке ас болмас.
529. Жисн неге ел болмасын, малы болса?!
Желке неге ас болмасын, майы болса?!
530. Жоғалған пышақтың сабы алтын.
531. Жоғары ернімен көк тіреп,
Төменгі ернімен жер тіреп.
532. Жоқшылықта туған құлынның

- Екі көзі -таста.
Ашаршылықта туған баланың
Екі көзі- аста.
533. Жолаушы жиылып,
Елден көп болмайды.
Шұқанақ жиылып,
Көлден көп болмайды.
534. Жомарт- жокка тоқтар,
Тентек- көпке тоқтар,
Өтірік- шынға тоқтар,
Асыл- қынға тоқтар.
535. Жорға жүрісінен- пұл болады,
Жаман жүрісінен- құл болады.
536. Жорға мінген- жолдасынан айрылады,
Сұлу алған- құрбысынан айрылады,
Құдай ұрған- құрдасынан айрылады.
537. Жортар аттың жоғы игі,
Жаманның барынан да, жоғы игі.
538. Жортуыл басы жолда қалады.
539. Жорыққа қатын аттанса,
Сақар мен сабын ұрлайды.
540. Жуас түйе жүндеуге жаксы.
541. Жуастан жуан шығады.
542. Жұмыртқада түк канша,
Әйслдің ақылы сонша.
543. Жұртта қалған жөке арқан-
Алып, кімді бай етеді,
Қалып, кімді жарлы етеді?!
544. Жұт- жеті ағайынды,
Күйеумен- сегіз ағайынды.
545. Жұтқап- жұтамайды.
546. Жүгі жеткен түйеге Бәуәддин не қылады?
547. Жүз қараң болғанша,
Жүз тамырың болсын.
548. Жүйрік ат көпке олжа салады.
549. Жүйрік ат, шешен-
Ер бағына туады.
550. Жүйрікке құмар бол.
551. Жүйрікке- томар,
Түйеге- көрдім жок.
552. Жүйріктің тері кеппес,

- Сұлудың көті кеппес.
553. Жүрген аяққа жөргем ілінеді.
554. Жығылған күреске тоймайды.
555. Жығылған үстіне жұдырық.
556. Жығылсаң, жер көтереді.
557. Жығылсаң- нардан,
Ажалың- әлде қайдан?!
558. Жығылып жатып, сүрінгенге күледі.
559. Жылайтын баланың-
Күні бұрын көзі кышиды.
560. Жыламаған балаға емшек бермейді.
561. Жылан жылыны сүйеді.
562. Жыланды үш кессе де,
Кесірткелік болады.
563. Жыласуға- өзің жақсы,
Сыйласуға- жат жақсы.
564. Жылқы мал- ысқырса, желдікі,
Айдаса, жаудікі.
565. Жылқы мал кенжелесе, өседі,
Қой көбелесе, өседі.
566. Жылқы кенжелемесе, өспейді,
Қой көбелемесе, өспейді.
567. Жылы-жылы сөйлесе,
Жылан іннен шығады.
Қатты-қатты сойлесе,
Кәпір діннен шығады.
568. Жынды баладан- ерке бала жаман.
569. Жыртық үйге- тамшы жау,
Арық атқа- қамшы жау.
570. Жыртық шелек жеңілірек.
571. Жібекті сақтай алмаған- жүн қылады,
Қызды асырай алмаған- күң қылады.
572. Жігіттікте жаннан кеш те, іс қыл.
573. Жігіттің жорғасы-
Еліне ие болады.
Тайдың жорғасы-
Түйе болады.
574. Жіліктің майлы басын өзіне тартып.
575. Заманның азғаны-
Аттан байтал озғаны.
576. Игіліктің ерте-кеші жоқ.

577. Иек астында алты күн жүрдім.
578. Иесіп сыйлағанның - итіне сүйек сал.
579. Ине өткеннен жіп өтеді.
Жіп өткеннен іс бітеді.
580. Ит арбаның астында келе жатып:
«Арбаны мен алып келемін!» - дейді.
581. Ит балалап, сауын болмас.
582. Ит есекке ет беріпті,
Есек итке шөп беріпті,
- Екеуі де аш калыпты.
583. Ит- жеті қазынаның бірі.
584. Ит жокта шошқа үреді қораға,
Би жокта құл жүреді араға.
585. Ит жүйрігін түлкі сүймейді,
Ауру кісі күлкі сүймейді.
586. Ит итаяғын жаламай, тоймайды.
587. Ит иттігін білдірмей қоймайды.
588. Ит қарынына сары май жақпайды.
589. Ит құрсағы жібісе. жатпайды.
590. Ит құтырса, иесін қабады.
591. Ит- опа,
Қатын- жапа.
592. Ит тойса да, жалаңдайды,
Тоймаса да, жалаңдайды.
593. Ит ұяласынан қорықпайды.
594. Ителгіден қашқан дуадақ-
Былғаймын деп қаңғиды.
Дәнеме сезбес жамандар
Оңай ғана жұмбақтың
Шешуін білмей қаңғиды.
595. Иттен туған құрмалдыққа жарамайды.
596. Иттің аузына түскен соқта
Жаншылмай шықпайды.
597. Иттің иесі болса,
Бөрінің тәңірісі бар.
598. Иті май жемейді.
599. Кәлімасыз пір болса,
Кереметі болмайды,
Алалы тұяқ, арам мал -
Берекеті болмайды.
Атадан қалған адал мал

- Әрекеті болмайды.
600. Кәпірдің қаламынан сақта.
601. Кәпірдің қаласынан сақта,
Дұшпанның жаласынан сақта.
602. Кәрі келсе, асқа;
Жас келсе, іске.
603. Кедей: «Байға жетем!» - дейді.
Бай: «Құдайға жетем!» - дейді.
604. Кедей болатын жігітке-
Көк шолақ ат кез болады.
605. Кедей елдің көшбасшысы көп болады,
606. Кедейдің керімінен сақта.
607. Келмек-сүннәт,
Қайтпақ- рұқсат.
608. Келтннің аяғынан,
Қойшының таяғынан.
609. Келтншектің баласын -
Кезек-кезек сүйерміз.
610. Кеме келсе, қайықшы жол береді.
611. Кемедегінің жаны бір.
612. «Кемпірі бардың- кәпірі бар!» - деген қайда?
613. Кеңеспен пішкен тон келте болмайды.
614. Кеңесті-азбайды,
Кең- тозбайды.
615. Керск тастың ауырлығы жоқ.
616. Керкұланың терісін -
Келер жылы киейін.
617. Кері кеткен елдің кеңесі көп болады.
618. Кері кеткеннің келіні- ұрлық қылады,
Ілгері басқанның иті- оттайды.
619. Кері кеткеннің саяғы-
Далада жүріп тебіседі.
620. Кетеген болса, түйең жау,
Тебеген болса, биең жау,
Тіл алмаса, қатын жау.
621. Кетпеннің басын басса, сабы тиеді.
622. Кигіз кімдікі болса, білек соныкі.
623. Көбең мінсең, көтпе кара.
624. Көғалым (күкалам) көзге бір көрінсін.
625. Көже деген- тоқ ас,
Асыл төре келсе, жоқ ас.

626. Көжеден басқа асымыз жоқ,
Құлайдан басқа досымыз жоқ.
627. Көженің буымеп жорыққа аттандырғандай.
628. Көз жұмбай, дария кешпейді.
629. Көз- қорқақ, қол- батыр.
630. Көздей істі- көл қылып,
Болмашыға алданып,
Ерте күнді кеш қылып.
631. Көзі соқыр-соқыр емес,
Кеудесі соқыр-соқыр.
632. Көзің ауырса, қолың тый.
633. Көйлек- адамның шарбысы (шарпысы).
634. Көк долыдан дию пері қашыпты.
635. Көктемде- айғыр мас,
Ақпанда- бура мас,
Көбік қарда- қошқар мен теке мас,
Жиырма бесте- жігіт мас.
636. Көл қорыған қызғышқа ұқсап.
637. Көлге жүзгендей, ағыл,
Телегей теңіздей төгіл.
638. Көмір тас қазғандай,
Өрт сөндіргендей,
Жеті күн аштан келгендей!
639. Көн құрысса,
Қалыбына кетеді.
Жаманға канша қакса,
Өзінің салтына кетеді.
640. Көңіл бір атым насыбайдан қалады.
641. Көңіл кірі- айтса, кетеді,
Көйлек кірі- жуса, кетеді,
Сүйек кірі- қайтсе кетеді?!
642. Көңілсіз жұмыстан-
Көтсіз бала туады.
643. Көп ауызы- уәлі.
644. Көп бір уыстан берсе, толтырады,
Көп бір мұштан қосса, өлтіреді.
645. Көп жортқан түлкі терісін алдырады.
646. Көп жүрген жыланның аяғы көрінеді.
647. Көп-көп емес, бірлік көп.
648. Көп күлген- басқа келер.
649. Көп қарттың ішінде - бір бала дана болар,

Көп баланың ішінде- бір қарт бала болар.

650. Көп қорқытады,

Терең батырады.

651. Көп - Құдайдан бір-ақ жас кіші.

652. Көп ойланған құл қаша алмайды.

653. Көп отырған- жер азар,

Қатыны жаман- ер азар,

Қарашасы жаман- хан азар,

Имансыз болса, көр азар.

654. Көп суыр ін қазбайды,

Ін қазса да, кең қазбайды.

655. Көп түкірсе, көл болады.

656. Көпке тентек жігіттің

Бір ажалы- көптен.

Көп кетеген түйсін

Бір ажалы- шөптен.

657. Көпті жамандаған көмусіз қалады.

658. Көптің аузы-Құдайдың қаламы.

659. Көрген көргенін айтады,

Көсеу түрткенін айтады.

660. «Көрдім» - деген- көп сөз,

«Көрмедім» - деген- бір-ақ сөз.

661. Көре-көре көсем болады,

Сөйлсей-сөйлей шешен болады.

662. Көрер таңды көзімен атырып.

663. Көрмес- түйені көрмес.

664. Көрпесіне қарай көсілу керек,

Қобызына қарай күйлеу керек.

665. Көрші ақысы - Тәңірі ақысы.

666. Көрінбеген қарадан -

Көрінген бұлт жуық.

667. Көсеуің ұзын болса, қолың күймейді.

Ағайының көп болса, адам тимейді.

668. Көтін қысқан бай болады,

Қыспаған көтте пәле бар.

669. Көшерін -жел,

Қонарын- сай біледі.

670. Көшкен жұрттың қадірі -

Қонғанда өтер.

Ер жігіттің қадірі -

Өлгенде өтер.

671. Көшпей, конбай, қараша катын жоғалды.
672. Күйеу атымен күл тасы.
673. Күл өссе, отқа жұт,
Қыз өссе, үйге жұт.
674. Күле кіріп, күңірене шығады.
675. Күлме досыңа,
Келер басыңа.
676. Күлсең, кәріге күл.
677. Күлшілі бала- сүйеге жақсы.
678. Күн жаумай су болып.
679. Күн жауса, түндігі ұрады,
Шокпар сорлыға тиеді.
680. Күн қорланса, қорегінді сайла.
681. Күнде мұндай кансонар-
Қайдан табылар?!
682. Күнде тойсаң, бүлерсің, («бүлінерсің» ұғымында
болу керек-Н.Ж.).
Аптада бір тоймасаң, өлсерсің.
683. Күндестің күлі- күндес.
684. Күндіз-күлкі,
Түнде ұйқы көрмей.
685. Күншілдің күні-қараң.
686. Күні бұрын күтін,
Күтінбесен, шығар түтін.
687. Күні бұрын құты қашып.
688. Күніне желше жүз құбылады.
689. Күң көтінде күміс жылтырайды,
Салып қалса, сылдырайды.
690. Күріш арқасымен күрмек су ішеді.
691. Күтпеген қонақ- аттандырады,
Күтпеген жау- қашырады.
692. Күшала жегендей,
Аузына бұрыш салғандай.
693. Күштінің көті диірмен тартады.
694. Кісі ақылымен бай болғанша,
Өз ақылыңмен жарлы бол.
695. Кісі болар кісіні
Кісесінен танымын.
Кісі болмас кісіні
Мүшесінен танымын.
696. Кісі елінде сұлтан болғанша,

- Өз елінде ұлтан бол.
697.Кіші қатын-кісі қатыны.
698.Қаз тойғанына семірмейді, орғанына семіреді.
699.Қазақ болмай, ғазап болмас,
Тамақ болмай, таму болмас.
700.Қазақ, жүрген жерің- азап.
701. Қазақтың жаны- азап-ты,
Наданның жаны- тозақ-ты.
702.Қайда барсаң, Қорқыттың көрі.
703.Қайтып келген қыз жаман,
Қайта шапқан жау жаман.
704.Қайтып көрсер есікті -
Қатты серіппе!
705.Қалауын тапса, қар жанады.
706.Қалған көңіл- шыққан жан.
707.Қанағат -қарын тойғызар,
Қанағат қылмаған- жалғыз атын сойғызар.
708.Қара арғымақ арыса,
Қарға адым жер мұң болар.
Қара көзден нұр тайса,
Қарауға бір зар болар.
709.Қара ешкіге -жан қайғы,
Қасапшыға- май қайғы.
710.Қара жердің қырғысын сыдырғандай.
711.Қара қазан кайнағанша,
Қалмақ[қа] шапқан ат суиды.
712.Қара суды қайнатқанмен, май шықпайды.
713.Қарағай басынан - қар жауса,
Жұтамайды сауысқан.
714.Қарадан хан қойса,
Қасиеті болмайды.
Үлгісізден би қойса,
Өсиеті болмайды.
715. Қараң калған елді қатын билейді.
716. Қарап отырған-қарап қалады
717.Қараша, қауыс,
Кәрі-құртанды тауыс.
718.Қарғайын десем-жалғызым,
Қарғамайын десем-жалмауызым.
719.Қариясы кімнің бар болса,
Жазулы даяр хатпен тең.

Үй қасында төбешік
Ертсеулі атпен тең.
Жаман туған туысың
Жаны ашымас жатпен тең.
720.Қарны ашқан - қаралы үйге қарай жүгіреді.
721.Қарнымның ашқанына жыламаймын,
Қадірімнің қашқанына жылаймын
722.Қарны тойса, қартаны ас демейді.
723.Қартайғаныңды құрдасыңнан білерсің,
Кимегеніңді құдаңнан білерсің.
724.Қарыс-алыс, сүйем-жуық.
725.Қас жаман қасындағысын қарақтайды,
Әулие жанындағысын қолтықтайды.
726.Қас жаман қасындағысын қартайтады.
727.Қас сорлының ішіне қатық жақпайды.
728.Қас төреде бауыр болмас.
729.Қас шеберден- шорқақ туады,
Қас батырдан- қорқақ туады.
Қас жорғадан- жортақ туады.
730.Қасқырдан қайрат кетсе,
Ешкіні: «Апа!»- дейді.
731.Қасқырдың ең жаманы қой үркітеді.
732.Қасыңдағы күйеуден- қарғылаған ит артық.
733.Қаттысын қайырып,
Жұмсағын жапырып.
734.Қатын алдың- кемсеге міндің,
Балалы болдың- қарық болдың.

(Ескерту: мұндағы«қарық болу» - суға кетіп, қарық болуды айтып отыр ма деп ойлаймыз. Бұл тәрізді бұрын да ұшырасатын кей оғаш деген пікірлерді Мәшһүр-Жүсіп ағамыз өзі қалағандықтан емес, ел арасындағы керсегар теріс көрінуі мүмкіндердің бәрін тегіс қамтуды мақсат тұтқандықтан жазғанын кейін арнаулы «Түсініктер» бөлімінде де ескертеміз- Н.Ж.).

735.Қатын алсаң орыстан,
Басың кетпес борыштан.
Қатын алсаң қарадан,
Арты кетпес жаладан.
Қатын алсаң төреден,
Аузы кетпес парадан.
736.Қатын алсаң, семіз ал,
Былқылдасын қойныңда.
Бір шайнасаң, май шайна,

- Шылкылдасын аузында.
737. Қатын бастаған көш қараң қалады.
738. Қатын бастаған көш оңбайды.
Құралай бастаған киік оңбайды.
739. Қатын билеген ел оңбайды,
Төленгіті билеген төре оңбайды.
740. Қатын көп болса, шөміш жұртта қалады.
741. Қатын қайраттанып, қазан қайнатпайды.
742. Қатын өлді, қамыстың басы сынды.
743. Қатынға тиме, қарасы жұғады.
Балаға тиме, пәлесі жұғады.
744. Қатынды бастан, баланы жастан.
745. Қатыны жаман- ер азар,
Қарашасы жаман- хан азар,
Имансыз болса, көр азар.
746. Қатыны өлген-қызды ауылға қарап жылайды.
747. Қатының жаман болса,
Дәрменің кетер.
Балаң жаман болса,
Арманың кетер.
Қайғы-қасіретпенен заманың кетер.
Бағырың отқа жаға-жаға кетер.
748. Қауіп қайдан болса, қатер-сонан.
749. Қашқан жауға- қатын ер.
750. Қашқан- жаудан құтылады,
Көшкен- жұттан құтылады.
751. Қашқан түлкі қызыл көрінеді,
Жалаңаштікі ұзын көрінеді.
752. Қашпаған кашардың уызы.
753. Қимылдаған қыр асар.
754. Қисық арба жол бұзар,
Дүмше молда дін бұзар.
755. Қожа, молда тоқтықта,
Қарны ашса, сәлдесі қалар боктықта.
756. Қожаны жықпас па,
Аузына тықпас па?!
757. Қой алдырып, қорасын бекітеді.
758. Қой анасы бестен.
759. Қой асығы деменіз,
Қолайыңа жақса, сақа кой!
Жасы кіші деменіз,

- Ақылы асса, аға қой!
760. Қой аузынан шөп алмас.
761. Қой бітерде қотаншы ит кез болады.
762. «Қой»- дегенше, қоя ғой.
763. Қой, көбелесе, өседі,
Жылқы, кенжелесе, өседі.
764. Қой –ұры, қойшы- өтірікші.
765. Қой үстіне торғай жұмыртқалағандай,
Жыланмен бала ойнағандай.
766. Қойдан қоңыр қойшының қоңыр өгізі.
767. Қойды-шартық,
Елді- кортық бүлдіреді.
768. Қойманы көмген ала ма,
Көрген ала ма?
769. Қойшының қоңыры- өгізі.
770. Қойшының өгізі- қоңыр,
Сиыры-сары, жылқысы тарғыл болмайды.
771. Қол ағашы мықты болса,
Кигіз казык жерге барады.
772. Қолы ойнағанның -
Аузы ойнайды.
773. Қомағайдың сазасын бір соғым май берсін.
774. Қонақ бір қонса- құт,
Екі қонса- жұт.
775. Қонақ жаман болса,
Үй иесі қыдырады.
Үй иесі жаман болса,
Қонақ қыдырады.
776. Қонақ мақтаған нәрсені-
Қонақ басы[на]сыйласаң,
Жақын арада
Адам атамыздан жап-жалаңаш қаларсың.
777. Қонғанша қонақ ұялады,
Қонған соң, үй иесі ұялады.
778. Қоңсыны қозғаса, көшіреді,
Отты қозғаса, өшіреді.
779. Қоңсыны қорласа, баласына шақыртады.
780. Қорқа жесең, қой қалады.
Тарға жесең, тай қалады.
781. Қорыққанға- қос көрінер.
782. Қорықпасаң: «Әке!» - дер ме едің?!

783. Қорықсаң, от жақ,
Тоңсаң, от жақ,
Қарның ашса, от жақ.
784. Қосақ арасында бос кетеді.
785. Қостың кішісі болғанша,
Иттің күшігі бол.
786. Қотыр үстіне-шиқан,
Көтеремге-көлденен.
787. Қоянның бойын көріп,
Қалжасынан түңіл.
788. Қуалап соғар байы жоқ,
Құйын соғар үйі жоқ.
789. Қуға-қу намазшамда жолығады,
Екі жалаңаш-андамда жолығады.
790. Қуырдақтың үлкенін-
Түйе сойғанда, көрерсің.
791. Құда болғанша,
Құлын-биең сұрас.
Құда болған соң,
Құл да болса, сыйлас.
792. Құдай деген- құр қалмас.
793. Құдай сақтаса, пәле жоқ,
Қарғаса, дауа жоқ!
794. Құдайға сенген құстай ұшады,
Адамға сенген мұрттай ұшады.
795. Құдайдан қорықпағаннан- қорық.
796. Құдайдан сұрағанның-
Екі бүйірі шығады.
Адамнан сұрағанның-
Екі көзі шығады.
797. Құданың құдасы -
Қоянның сорпасы.
798. Құйқа да болса, шайнап бақ,
Құл да болса, ойнап бақ.
799. Құйрығы жоқ, жалы жоқ,
Құлан қайтіп күн көреді?!
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қайтіп күн көреді?!
800. Құл жиылса, шакпак шағады,
Би жиылса, тақпак табады.
801. Құл жиылып, бас болмайды,

- Құм жиылып, тас болмайды.
802. Құл күйеуге- күң жеңге,
Мәмлесіне- бір теңге.
803. Құл құтырса, құдыққа кармақ салады,
Күң құтырса, көтіне бармақ салады.
804. Құлақ- кәрі,
Бой- жас.
805. Құлан қағынан жерісе,
Қаңғып жүрін, шөлде өлер.
Жігіт елінен жерісе,
Тірі жүріп-ақ, күнде өлер.
806. Құлды: «Бәрекелді!»- өлтіреді.
807. Құлдың екі көзі жоқ,
Ұлдың бір көзі жоқ.
808. Құлынында жетім қалған-
«Құрайт!»- десе, үйірін білмейді.
Қозысында жетім қалған-
Түртіншегін қоймайды.
809. Құр аяққа- некс жүрмейді,
Қара суға- бата жүрмейді.
810. Құрғақ қасық ауыз жыртар.
811. Құрдасын таппаған ер азады,
Жолбасшысын таппаған ел азады.
812. Құс қанатымен ұшады,
Құйрығымен қонады.
813. Құста сүт жоқ,
Жылқыда өт жоқ,
Жақсыда кек жоқ,
Жаманда тек жоқ.
814. Құтырған ит Айға қарап ұлиды.
815. Қыз ауыр ма,
Тұз ауыр ма?
816. Қыз күніндегі мінсін кей майталман-
Бір елге қатын болып түссе-дағы қоймайды.
817. Қыз-кылығынан.
818. Қызға- қырық үйден тыю.
819. Қызмет қыл да, міндет қыл.
820. Қыздың қырық жаны бар.
821. Қызыл тілде буын жоқ.
822. Қызың өссе, қылықтымен ауыл бол,
Ұлың өссе, ұлықтымен ауыл бол.

- 823.Қылғанға-қылғанның сауабы бар.
824.Қынтал (қанатыл) кызым от қыстырмас.
825.Қырсыққанда, кызыл ит қырын жүгіреді.
826.Қырық кісі- бір жак,
Қыңыр кісі- бір жак.
827.Қырық қатынның ақылы тауықта жоқ,
Ақылы болса, ол тауық жер ме еді бок?!
828.Қыс кызырын көрем десең,
Қыстың камын жаз қыл.
Тән кызырын көрем десең,
Қорегіңді аз қыл.
829.Қыс- кысыл,
Жаз- жазыл.
830.Қыс парағат бірла өтер-
Құрым болса отыны.
Қатының долы болса,
Сүйектің қалмас бүтіні.
831.Қыс тоқсан түспесе, мұз қатпайды.
832.Қыс шілдеде- су сакта.
833.Қысқа жіп күрмеуге келмейді.
834.Қысқа қарағанда,
Жолдасың ала қарға болсын.
835.Қысыла-кысыла қыз болдым.
836.Лақ маңырай су ішер,
Ұлан жылай күн кешер.
837.Лау (алау) қатынға:
Токпақтай тұлымды,
Балуандай жауырынды,
Тояттаған бүркіт жемсаулы
Күндей жарқырап күлген
-Сүйкімді бала бітеді.
838.Май айныса, тұз түзейді,
Сабын айныса, тұз түзейді.
Халық айныса, хан түзейді,
Хан айныса, кім түзейді?!
839.Май берген баладай алдап.
840.Майлы күйедей жұғалы.
841.Мал-арыстанның аузында,
Түрікпеннің төрінде.
842.Мал-әулие,
Малдан шыққан май-әулие.

- Май берсе, қолдамаған қай әулие?!
843.Мал- байдыкі,
Жан- Құдайдікі.
844.Мал- басқа бітер,
Қына-тасқа бітер.
Ішіп-жемейтін жаманға -
Қасақана –қасқа бітер.
845. Мал: «Боқтан сасыққа бітемін!» - депті,
«Тастан қаттыға бітемін!» - депті.
846.Мал бітсе, көзге тал бітеді.
847.Мал ұрлаған- пенденің ұрысы,
Сөз ұрлаған- Құдайдың ұрысы.
848.Малда ақыл жоқ- итке бітеді,
Жүнде ақыл жоқ- көтке бітеді.
849.Малды- тапқанға баққыз,
Отынды –тергенге жаққыз.
850.Малдың беті - жарық,
Малсыздың беті- көншарық.
851. «Малым бар!» - деп , мақтанба,
«Басым бар!» - деп, топтанба.
852.-Малым- жаным садақасы,
Жаным- арым садақасы.
853. Мезгілсіз шақырған тауықты жұлмақ керек.
854.Мекіре балық, тұмсығы тасқа бітпей, тоқтамас.
855.Мұртқа өкпелеп жүргенде, сақал шықты.
856.Мұсылманның қайыры жетер басына,
Енді соқыр көрінсе, жоламасын қасына.
857.Мың асуға- бір тосу,
Әр камалға – бір зауал.
858.Мың атадан- бір байырғы.
859.Мың оқысаң- мүлік,
Жүз оқысаң- тақрар.
860.Мың өліден - бір тірі,
Мың олжадан- бір байырғы артық.
861.Мың сіз-бізден -
Бір шыж-мыж.
862.Мыңды беріп, бірді алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
863.Мыңның түсін (туысын) білгенше,
Бірдің атын біл.
864.Мыңын жемей, бай өледі,

- Бірін жемей, жарлы өледі.
865.Мырзалық қонаққа пайда, малға қас,
Батырлық жолдасқа пайда, жанға қас,
Өтірік сөз дауға пайда, иманға қас.
866.Мырзасы сүйгенін кемірсе,
Иті тигенін кемірседі.
867.Мысыққа ойын керек,
Тышқанға өлім керек.
868. Немере не береді -
Етін жеп, сүйегін береді.
869.Не де болса, Айды аспанға бір шығардым.
870.Ойдан орып, қырдан қырып.
871.Ойнамаса, бала бала ма,
Жаланбаса, сиыр бола ма?
872.Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле.
873.Ойын түбінен от шығады.
874.Ойыншының тамағы тоқ.
875.Олақта-ой жоқ:
Өз ісін өзі бүлдіреді.
876.Олақтан салақ жаман.
877.Оңар елдің белгісі:
Ақсақалы- үлгісі.
Оңбас елдің белгісі:
Ақсақалы- күлкісі.
878.Оңтайлы- аттай,
Өткір- шоттай.
879.Ораздының баласы -
Он бесінде: «Баспын!» - дейді,
Қас сорлының баласы -
Жиырма бесінде: «Жаспын!» - дейді.
880.Ортақ өгізден - оңаша бұзау [артық].
881.Ортаншыға оқ тимес,
Оқ тисе де, бөк тимес.
882.Ортаңғы ауыл кең болмай,
Шеткі ауыл ел болмайды.
883. «Осы жер!» - дегені - көш жер.
884.От ауызды, орақ тілді.
885.От ішінде - мақта,
Мақтадай Құдай сақта!
886.Отыз тістен шыққан сөз -
Отыз ру[лы] елге кетеді.

- 887.Отыншының орағын,
Сушының шелегін алып.
- 888.Отының су болса,
Қыстың құр қамысынан не пайда?!
Етігің тар болса,
Дүниенің кеңдігінен не пайда?!
Қатының долы болса,
Елдің бейбітшілігінен не пайда?!
- 889.Өгіз өлдім демес,
Арба сындым демес.
- 890.Өгіз өлмес, арба сынбас.
- 891.Өгіз өрге сүйрейді.
- 892.Өгіздей-күшті,
Арыстандай-ер,
Судай-бос.
- 893.Өз ағасын ағаламаған -
Кісі ағасын жағаламайды.
- 894.Өз балаң-
Өзекке тепкілессең, кетпейді.
Кісі баласы-
Кісінесең, тұрмайды.
- 895.Өз еркімен жүрген әйел -
Ұрыншак болады.
- 896.Өз көзі- өлтіргенді тірілтпейді,
Жығылғанды тұрғызады.
- 897.Өз қорлықтан- жат қорлық.
- 898.Өз мінін өзі білген -
Бірсуге төре болуға жарайды.
- 899.Өз- өлтірмес,
Жат-жарылкамас.
- 900.Өзбек- өз ағам,
Сарт-садағам.
- 901.Өзен жағалағанның өзегі талмас.
- 902.Өзен тұрып,
Өзге жерге қонған- нәмәрт,
Өзі болған жігіттің
Түбі-тегін сұраған- нәмәрт.

(Ескерту: «нәмәрт» сөзіне мынадай анықтама берілген: «Айтқан сөзде тұрмайтын, опасыз, сараң» - Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Ғылым, 1983 ж., 7- том, 332 б. –Н.Ж.).

- 903.Өзі жақсы кісіге - дүние мал,
Өзі жаман болғанның бар дүниесі- бірсудікі.
- 904.Өзі тоймағанның сарқытын ішпе!
- 905.Өзі ұры : «Ұры!» - дейді,
Өзі қары: «Қары!» - дейді.
- 906.Өзі үйренбегенді - Дүние үйретеді.
- 907.Өзі шығайын деп тұрған көз еді.
- 908.Өзімдікі дегенде,
Өгіз қара күшім бар.
Кісінікі дегенде,
Қол тимейтін ісім бар.
- 909.Өзіме салсам,
Тайлы бие тиесі.
Кісі алдында аяғым
Анда-саңда бір тиесі.
910. Өзін таныған - Тәңірісін таниды.
- 911.Өзінің басын зор еткен,
Ағайынын қор еткен, -
Жапанда қалар жалғыз бас.
- 912.Өзің білме,
Білгеннің тілін алма.
- 913.Өзіңнен зор қар (хар) шыкса,
Екі көзің сонда шығар.
- 914.Өзіңнен тумай, ұл болмас,
Сатып алмай, құл болмас.
- 915.Өлген арыстаннан-
Тірі тышқан артық.
- 916.Өлген- тірілмес,
Өшкен-жанбас.
- 917.Өлгенге- қара жер,
Өлмегенге- өлі балық.
- 918.Өлгенді: «Өлді!» - дегенге нан,
«Әдет қалды!» - дегенге нанба.
«Тау қозғалды!» десе,нан,
«Жаман жақсы болды» - дегенге нанба!
- 919.Өлгенінді жасырасың,
Көмгенінді қайтесің?!
- 920.Өлеңді жерде өгіз семіреді,
Өлікті жерде молда семіреді.

921. Өлетін бала пысық келеді.
922. Өлетін бала тамға қарай жүгіреді.
923. Өлетін өгіз балтадан таймас.
924. Өлмегенге- өтірік дау.
925. Өлсең, өлесің,
Өлмесең кісі боласың.
926. Өлшеп салған асыңа
Қонақ келсе, қатты күн.
927. Өлі аруак орынын құр тастамайды.
928. Өлі бураның басынан -
Тірі атан қорқады.
929. Өлі-тірінің азығы,
Жақсы- жаманның азығы.
930. Өліге ас берсең, түсіңнен шықпайды,
Жаманға ас берсең, үйіңнен шықпайды.
931. Өлімнен- ұят күшті.
932. Өнбес дауды-
Өспес ұл даулайды.
933. Өнер алды- қызыл тіл.
934. Өнерді үйрен де, жирен.
935. Өнерлі өрге жүзеді.
936. Өрттен де бір түп көде аман қалады,
Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі.
937. Өсетұғын елге- сі...с кіреді,
Өспейтұғын елге сыбыс кіреді.
938. Өспейтін елдің жігіті топ ішінде-
Құрдасын: «Қатыным!» - деп, ойнайды.
Өсетін елдің жігіті топ ішінде-
Құрдасын: «Батырым!» - деп, ойнайды.
939. Өткенге өкінбе,
Қашқанды қума.
840. Өткіншінің өкінші кетпес.
941. Өткір пышақ: қолға пайда, қынға-қас.
Өтірік сөз: дауға –пайда, жанға-қас.
942. Өтпес жарлық- бойға қорлық,
Өтпес пышақ- қолға қорлық.
943. Өтірік- шынға тоқтар.
944. Өтірікшінің үйі күйсін.
945. Өтірікшінің шын сөзі- зая.
946. Пайданы басыңа қыл,
Басыңнан асса, досыңа қыл.

947. Палау жессе, болмай ма?
948. Панасыз болса, сайдан без,
Пайдасыз болса, байдан без.
949. Пәледен машайық қапыпты.
950. Пәлелі көтке бармағыңды тыкпа,
Тырнағың қалады.
951. Пәлен жерде бақыр бар,
Барса [түк те] табылмас.
952. Пейілі жаманды Тәңірі табалы,
Бітімі жаманды ит қабады.
953. Пышак берсең, қынымен,
Қынымен берсең, шынымен.
954. Піс қазаным- бес ай,
Отыр көтім- он ай.
955. Рулы – ел ұялы теректей.
956. Рулының оғы қалса, табылар,
Жалғыздың жағы қалса, табылмас.
957. Сабасына қарай- піспегі,
Сақалына қарай- іскегі,
Есегіне қарай- тұсауы.
958. Сабыр түбі-сары алтын.
959. Санамасаң, саннан шық,
Елемесең, елден шық.
960. Санырауға сәлем берсең:
«Атаңның басы» - дейді.
961. Саңыраудың қолына түспе,
Соқырдың жолына түспе.
962. Саптыаякка ас құйып,
Сабына қарауыл қойып.
963. Сараң-сараң болмайды,
Сұрауы жетпейді.
964. Сарғайған- жетер мұратқа.
965. Сарғая-сақтасан, қызарына бөртсерсің.
966. Сарт құрымай, бөз таусылмайды.
Айта берсең, сөз таусылмайды.
967. Сары орыстың -бәрі орыс,
Сары жаудың- бәрі жау.
968. Сасқанға – жол тар,
Тасқанға- жол жоқ.
969. Саудада- достық жоқ,
Сәлемде- борыштық жоқ.

- 970.Саудың асын ішіп,
Аурудың сөзін сөйлейді.
- 971.Саумал ішсең, кымыз жоқ,
Байтал мінсең, құлын жоқ.
- 972.Сауысқаннан сақ бол.
- 973.Сезікті секіреді.
- 974.Сексеуіл жанып, сөнгенше,
Сексендегі шал өледі.
- 975.Семіздікті қой көтереді.
- 976.Семіздің- аяғы сегіз.
- 977.Сенген қойым сен болсаң,
Күйсегенінді ұрайын.
978. «Сенікі, менікі» - деген- көңіл тарлығы,
«Әрі жат, бері жат» - деген-төсек тарлығы.
- 979.Сиыр алсаң, танып ал,
Танымасаң, тарғыл ал.
- 980.Сиыр пұл болды,
Қатын би болды.
- 981.Сиыр сары, жылқы тарғыл болмайды.
- 982.Сиыр су ішкенде, бұзау мұз жалайды.
- 983.Сиыр судан жерісе,
Су сиырдан жериді.
- 984.Сиыр тілінен қыршаңқы болады.
985. «Соқыр!» - десең, көзіме,
«Ақсақ!» - десең, аяғыма тиеді.
- 986.Соқыр көргенін жазбайды.
- 987.Соқырдың өз бидайын өзіне қуырып.
- 988.Сомсынғанға айла бар,
Сом темірге балға бар.
- 989.Сорлы балаға- сорлы қатын кез келеді.
- 990.Сөз-сөзден туады,
Сөйлемесе, неден туады?
- 991.Сөз сүйектеі өтеді,
Таяк еттен өтеді.
- 992.Сөз тапқанға қолка жоқ.
- 993.Сөзді сөз түртеді.
- 994.Сөздің көркі- мақал-ды,
Ердің көркі-сақал-ды.
Сақалы жоқ көселер
Қасабалы тоқал-ды!
- 995.Сөйлей білмеген-

Сөзді өзіне келтіреді.
Көше білмеген -
Көлік өлтіреді.
996.Су аяғы- құрдым.
997.Су ішкен құдығыңа түкірме.
998.Судай сұлуға жолық.
999.Судан өткенше:
«Қызымды берейін!»
Судан өткен соң:
«Қап, енеңді ұрайын!»
1000.Судан өткенше:
«Қызымды беремін!» - дейді.
Судан өтіп алған соң:
«Өзіңнің айтып жүргенің не?!» - дейді.
1001.Сусыз жердің- шөбі арам,
Перзентсіз ердің малы (күші)- арам.
Еңбексіз ердің- дәмі арам,
Сатайын десем, пұлы- арам.
1002. Сұлу- сұлу емес, сүйген сұлу.
Сүймегенге- «көбік ауыз, көк айыл,түрме ерін» -
Деген бедірсіз бетпактың өзі.
1003.Сұңқар- шашып жейді,
Қарға- басып жейді.
1004.Сұрағанда берген тұрымтай-
Сұңқар орнына жүреді.
1005.Сүт көп, көмір аз.
1006.Сүт сүйек өсіреді,
Кім көңіл өсіреді.
1007.Сүтке күйген ауыз,
Қаймаққа да күйеді.
1008.Сүтке сүт қоспа демес,
Күшке күш қоспа демес.
1009.Сүтсіз сиыр- мәңірсуік,
Долы катын- жылауық.
Ақсыз балалаған қой- жамырауық.
1010.Сыйға –сый,сыраға- бал.
1011.Сынаудан-ілік,
Тойдан- жілік.
1012.Сыпайы- сырын жасырады,
Пұшық- мұрнын жасырады.
1013.Сыпайы- тоңбайды, қалтырайды.

1014. Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді.
1015. Сырын білмеген аттың
Сыртынан жүрме!
1016. Сіңбес астың бөгелуі жаман.
1017. Таз-әулекі,
Соқыр- әңгі.
1018. Таз таранғанша, той тарқайды.
1019. Тайдың жорғасы- түйе болады,
Жігіттің жорғасы- еліне ие болады.
1020. Тайын-Тәңірісіндей,
Құнанын Құдайындай көреді.
1021. Тақырға жерге- су тұрар,
Қайратты ерге- мал тұрар.
1022. Талапты ерге нұр жауар.
1023. Талтаңдасаң талтаңда,
Ақшаң болса, қалтаңда.
1024. Тамақ-тоқ,
Көйлек-көк.
1025. Тамақтан- айырған -
Жаудан айырған.
1026. Таныған жерге- бой сыйлы,
Танымаған жерге- тон сыйлы.
1027. Таңғы тамақ- Тәңірден.
1028. Таспен атқанды- аспен ат.
1029. Таста тамыр жоқ,
Төреде бауыр жоқ.
1030. Тастай алмаған шоқпар-
Һәм басқа, Һәм көтке тиеді.
1031. Тау белгісі- тас болар,
Бай белгісі- ас болар.
1032. Тауда болар тарғыл тас,
Тарықса, шығар көзден жас.
Тар қолтықтан оқ тисе,
Қайрылмай кетпес қарындас.
Өзінің басын зор еткен,
Ағайынын қор еткен -
Жапанда қалар жалғыз бас.
1033. Таудай талап бергенше,
Бармақтай бақ бер.
1034. Тауды құлатқандай.
1035. Таудың тамы айналмайды,

Тасы айналады.
Иттің, боқ жемесе,
Басы айналады.
1036.Таусылмайтын- бір жерұйық.
1037.Таусылмайтын-ұлы сабаның қоры.
1038.Тәңірі асырған тоқтыны бөрі жемес.
1039.Тәускел түбі- қайық-ты,
Мінесің де өтесің.
Уайым түбі- теңіз-ді,
Батасың да, кетесің!
1040.Тәуекелде қайғы жоқ.
1041.Тегінді малдан сұра.
1042.Темекінің жаманынан -
Ағашы жақсы.
Ағайынның жаманынан -
Алашы жақсы.
1043.Тентек шокпар жинайды.
1044.Тентектің ақылы-
Түстен кейін енеді.
1045.Тесік моншақ жерде қалмас.
1046.Той дегенде,қу бас домалайды.
1047.Тойға барсаң, бұрын бар,
Бұрын барсаң, орын бар.
1048.Тойға барсаң, тойып бар.
1049.Тойғанға- бір салса да,еңбек.
1050.Тойғанда,томашадай тамағым жоқ.
1051.Тойдан- татқан да бір,тойған да бір.
1052.Тойдың болғанынан «Болады!» - дегені қызық.
1053.Тойымдықты Құдай береді,
Көңілдікті ноғай береді.
1054.Тоқалдан туып, ерке болмас,
Шыбыштан туып, серке болмас.
1055.Топан суы қаптағандай.
1056.Торғай, жаңбыр жауса,
Балапанын қорғайды.
Бұршақ жауса,
Басын қорғайды.
1057.Төбел тазға төрт теңге,
Жалтыр тазға жарты теңге,
Ойма тазға он теңге,
Қырма тазға қырық теңге!

Сал көтінді керсенге,
Сыйса да бер бес теңге,
Сыймаса да бер бес теңге!
1058.Толөңгіті билеген төре оңбайды,
Қатын билеген ері оңбайды,
Бұралқысы билеген ел оңбайды.
1059.Төрснің жаманы -
Төлөңгітімен қас болар.
1060.Төркіні жақынның- төсегі жинадмас.
1061.Төркініне сенгеннің- төбесі жарық.
1062.Төсегіңе карап, аяғыңды көсіл.
1063.Туған атам,қойныңа-
Сен алмағанда, кім алады?!1064.Туысы бір болса да,
Ерден- ердің ісі артық?!Пішіні (формасы) жоқ күмістен -
Сұлулап соққан мыс артық,
Сырты құрым, караша үй -
Ықыласты болса адамы,
Тәтті болса тағамы,
Боз ордадан үш артық!
1065.Тұз- май қатығы,
Өлең, жыр- сөз қатығы.
1066.Тұрымтай да тайлы биснің етін жейді.
1067.Түзелер істің басына,
Жаксы- келер қасына.
1068.Түйе бойына сеіп құр қалады.
1069.Түлкінін кызылдығы- өзіне сор.
1070.Түлкің-анау, тазың- мынау!
1071.Түн ұйқысын төрт бөліп.
1072.Түстік өмірің болса,
Кештік мал жи.
1073.Түсі игіден түсілме.
1074.Тырна-көкте,
Тұзак- жерде.
1075.Тышқан көтін көріп,
Жаралы болады.
1076.Тышқан ініне кірс алмай жүріп,
Қалжуыр байлайды.
1077.Тышқанның да сауыры бар.
1078.Тіл- қайыстан қатты,

- Қылыштан өткір,
Октан [тез].
1079. Тірліктің күші- бірлікте.
1080. Уайым түбі- теңіз-ді:
Түсерсің де, кетерсің.
Тәуекел түбі- қайық-ты:
Мінерсің де, өтерсің.
1081. Ұйқыдан басы кетпегеннің -
Көзінен жасы кетпейді.
1082. Ұйтқып соққан борандай.
1083. Ұйықтаған ұйқы алады,
Ұйықтамаған жылқы алады.
1084. Ұл жеп жайына кетті,
Қыз жеп, байына кетті.
1085. Ұл- өзі туғандай,
Келін- [өзі] келгендей.
1086. Ұл он беске жеткенше -
Қолға ұстаған қобызың.
Ұл он бестен асқан соң,
Тіл алмаса, доңызың.
1087. Ұл таппаған қатыннан -
Лақтаған ешкі артық.
1088. Ұл ұяға қонды,
Қыз қияға қонды.
1089. Ұлың өссе, ұлы құлықтымен,
Қызың өссе, қызы қылықтымен ауылдас бол.
1090. Ұлың тойшыл болса, аттың соры,
Қызың тойшыл болса, көттің соры.
1091. Ұра берсе, шайтан да өледі.
1092. Ұрлық қылса, өледі,
Шөп жесе, қақалады.
1093. Ұрлық түбі- қорлық.
1094. Ұрсайын десем- өз балам,
Тәңірім қылды, не шарам?!
1095. Ұры байымас, сұқ семірмес.
Ұры байдың ауылын көрдің бе еш?!
1096. Ұры басынып ұрлайды,
Қонақ таңдап қонады.
1097. Ұры- қарының серігі.
1098. Ұры өлгенше: «Ақпын!» - дейді,
Тоқал өлгенше: «Нақпын!» - дейді.

1099. Ұры- түн асқанша,
Қасқыр- дөң асқанша.
1100. Ұрының көзі қуыс.
1101. Ұрының өзіне лайық сойылы бар.
1102. Ұрысы күшті болса,
Иесі өледі.
1103. Ұялмаған бұйырмағаннан жейді.
1104. Үй қорыған ит оңбайды,
Қыз қорыған жігіт оңбайды.
1105. Үйден шыққан күші -
Не байға, не сайға қон.
1106. Үлкейіп барып, сыпайыны көр,
Кішірейіп барып, шынайыны көр.
1107. Үндемеген үйдей пәледен құтылады.
1108. Үркектеген бие еді,
Итті көрсе, иеді.
1109. Үш ай тоқсан болмаса,
Үлкен теңіз тоңбайды.
Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй қонбайды.
1110. Халық айныса, хан түзейді,
Хан айныса, кім түзейді?!
1111. Ханнан- қазық,
Биден- тоқпақ қойып.
1112. Шабан үйрек бұрын ұшады,
Сасқан үйрек артынан сүңгиді.
1113. Шағала келмей, жаз болмас,
Шаңқан болмай, боз болмас.
1114. Шағала келмей, жазға жарымас.
Қазы келмей, дауға жарымас.
1115. Шайнаған- күмән,
Жұтқан- бұйырған.
1116. Шайтаннан албастының бір атасы жуық.
1117. Шақырғанға бармасаң,
Шақыруға зар боларсың.
1118. Шам жарығы түбіне түспес.
1119. Шалатын кісінің аяғы маймақ.
1120. Шаңырақ жалап ит тоймайды.
1121. Шапқанда- байдың ұлы,
Тоқтағанда- кедейлігі есіне түседі.
1122. Шаппак болсаң, зымыра.

1123. Шаруа көшсе, байиды,
Дәруіш көшсе, жариды.
1124. Шаруаның мұңы бір,
Бұзылғандардың жыны бір.
1125. Шегіртке түскендей кылып,
Тері сүйреткендей кылып.
1126. Шеткі ауыл көшсе, ортадағы ауыл шет болады.
1127. Шешен жігіт- қыран құс.
1128. Шешеннің тілі - ортақ,
Шебердің қолы - ортақ.
1129. Шешінген- судан тайынбайды.
1130. Шиканның аузын жұлып алғандай.
1131. Шокпар- әрі баска,
Әрі көтке тиеді.
1132. Шөккен түйе-соққанды білмес.
1133. Шөлдегенде, су- қымыздай,
Сағынғанда, қатын-қыздай.
1134. Шөлмек-мың күн сынбайды,
Бір күн сынады.
1135. Шөп басымен болса, кимайды.
1136. Шөп- біткен жерге бітеді.
1137. Шөптей қағып,
Баудай кусырып.
1138. Шыбыштан туып,
Серке болмайды.
Тоқалдан туып,
Ерке болмайды.
1139. Шығасы шықпай, кіресі кірмейді.
1140. Шығасыға- иесі басшы болады.
1141. Шын дүние- шынжыр арқан,
Жалған дүние- жалған жіп.
1142. Шын жыласа, соқыр көзден жас шығады.
1143. Ысқырып жатқан жыланның обалы жоқ.
1144. Ілгері басқанның- иті оттайды,
Кері кеткеннің- келіні ұрлық қылады.
1145. Іннің ауызы- кімдікі болса, соныкі,
Түбі- өзімдікі.
1146. Іріген ауыздан- шіріген сөз шығады.
1147. Істің ағы білмейді,
Ердің бағы біледі.
1148. Ішкен- мас,

Жеген- ток.

1149.Ішкеніміз- алдымызда,

Ішпегеніміз- артымызда.

1150.Ішпесе де, көңілі ток.

1151.Ішуі жаманның- тышуы жаман.

1152.Ішің күйсе, тұз жала.

9. Мәшһүр-Жүсіптің қазақ мақал-мәтелдерінің шығу тарихы туралы жазғаны

1) «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді» мақалының шығу төркіні.

Қазақта бір мақал бар: «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді»- деген. Бұл сөзге дәлел керек- қайдан алынған сөз екендігі. Хазірет Сүлеймен ғалайссаламның он үш жасында аузынан шыққан сөз екен. Ол сөздің шығу себебі: хазірет Дәуіт ғалайссаламның халифалық құрған күнінде хазірет Сүлеймен ғалайссалам есік алдында ойнап жүрсе, бір қатын жаман наза болып, жылап келеді. Бала сұрайды:

- Әй, қатын, неге мұнша күйінді-жылаударсың?-деп.

Қатын айтты:

- Екі жетім бала-шағам бар. Өзіміз қара қасқа кедейдің барып тұрғанымыз. Жалғыз-ақ пұт бидайымыз бар еді, онан басқа дәмкіміз (дәнеміз) жоқ еді. Соны диірменге апарып, ақысын беріп, тарттырып алып, қапқа салып, арқалап келе жатқанымда, бір қатты дауыл-құйын соғып, өзімді домалатып жығып, шіндегі ұны-мұнымен қабымды ұшырып алып кетіп, артынан қуып, өкшем өшіп жете алмай бара жатқанымда, дарияға түсіріп, Құдай пана берсін, көзіме бір де көрсетпесей, қасқасына алып кетті. Дарияға түссем батқан болса, өмір бойы сүңгісем де, соңынан қалмас едім, көз жетпестей жерге, ортасына алып кетіп, титығымды құртты. Ұнды, не қылайын, әркімнен сұрап алғам-ды, бір жөні болар еді-ау. Қабымды ғана қайтсейін?! Өзімнің бар өмірімде еңбек қылып, тоқып алған қабым еді. «Шешеміз ұн тарттырып алып келеді!» - деп, қуанып отырған балаларыма: «Жүзі қара болып, не бетіммен көзіне көрінсін?!» - деп, соған ішім ашып, күйіп барамын!»- дейді.

- Ай, бейшара» мұңдым, мүсәпір, Құдай саған үлкен болыстық қылған екен. Дереве барып тақта отырған патшаға арыз қыл: «Маған әлім жеттік қылып, бір қап ұнымды жел тартып алды, желден көлденең алып бер!» - дей ғой, - дейді.

Қатын жылап, патшаға кіріп еді, екі пұт бидай берді. Қатын қуанып:

- Бір жасы мың болғыр-ай, балаларыма құр бармасқа тәуір болды ғой!»- деп, алып шықты.

Хазірет Сүлеймен сұрады:

- Патша не дейді? - дейді.

- Айналайын, әділ патшамыз екі пұт бидай беріп, көсегемді көгертті,- дейді.

- Уай, бейшара, сен ұн тілей келген тіленші ме едің? Дауыл соғып, ұныңнан айырылып қалып келген емес пе едің? Ұнды олжа көріп қуанба. «Дауылдан ұнымды алып бер, әділ патша болсаң!» - деп, бар қайтадан. «Желдің үстінен арызға келіп едім ғой- де», - деп, қайта жіберді.

Қатын қайта кіріп еді, Дәуіт патша үш пұт бидай берді. Қатын қуанып, алып шығып еді, Сүлеймен ғалайссалам:

- Тағы қайыра бар, - дейді. - «Мен ұн сұрай келгенім жоқ, ұнымды алып кеткен желден көлденеңімді алып бер!» - деп, жабыс, - дейді. - Әділ патша болсаң, арманыма жеткіз, ақымды алған жел мен мені алдына алып терге, ұнымды не үшін алғандығын айырып бер! Қазақтың Қарабайы сықылды қайыр бергеніңе мәз болма, патшалық хүкіміңді тура қыл! - деші, не айтар екен? - дейді.

Қатын қайта кіріп еді, хазірет Дәуіт ғалайссалам:

- О заман бұ заман желмен кісі дауласқанын көргенім жоқ. Бар, бейшара, бес пұт бидай ала ғой! - дейді.

Қатын қуанып, бес пұт бидай алып шығып еді, хазірет Сүлеймен ғалайссалам:

-Әлі арызына жете алған жоқсың. «Маған бидайдың керегі жоқ, дауымды шаріғатына салып бер. Қанша берсең, қайырыңа ризалығым (ырзалығым) жоқ, әділшілігіңді көрсет! - деп, жабыс! - дейді.

Қатын тағы қайта кірді:

- Мен сізден бидай сұрамаймын, даугермін. Дауымды орнына келтірсеңіз екен! - дейді.

Дәуіт ғалайссалам айтты:

- Уай, қатын, сен қалай жансың, менің алдымнан қуанып, құлдық бас деп, бидай алып шығасың. Тек далаға шықсаң болғаны, қайтадан келіп мылжындай бересің. Осы саған далада біреу бір нәрсені үйретіп тұр ма, шыныңды айтшы. - дейді.

- Өзіңіздің кішкене кенжетайыңыз мені еркіме қоймай: «Қайта баршы!» - деп, болмай жіберіп тұрған сол! - дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам тысқа шығып:

- Әй, балам, не үшін бұл қатынды әуре қылып, қайта-қайта кіргізе бересің? - дейді.

Хазірет Сүлеймен ғалайссалам айтты:

- Ата, бұл қатын сізді: «Қара қылды как жарып төре беретұғын әділ патша ғой!» - деп арызға келіп тұр. Ұнын алып кеткен желдің үстінен даугер болып: «Ұнымды не себепті алып кеткенің біліп бер!» - деп. Сіз мұның арызын тыңдамай, дауына қолын жеткізбей: «Дауыс білмеген ойбайға зорлайды»

- дегендей, қайыр-салақа беруге зорлай берсеіз. Патшалық ісі осылай бола ма екен? - дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам айтты:

- Балам, желмен дауласып, дау алған бар ма екен? Желмен мұны көлденеңдеструге менің әлім келе ме? - дейді.

Хазірет Сүлеймен ғалайссалам айтты:

«Іттің несі болса, бөрінің тәңірісі бар», - деген қайда, желдің де билеушісі бар шығар. Ол жел де өз бетімен алған жоқ шығар. «Желге менің әлім келе ме?» - деген жұрттың қолынан сайлап қойған қара патшаның жұмысы ғой. Сіз-құдай сайлаған халифа: сізде және пайғамбарлық күші бар ғой! Құдай жаратқан мақұлықта байлаусыз, пәтуасыз бір қалыпта тұра алмай тұғын нәрсе- жел ғой. Бір уағдасына тұра алмай тұғын адамды жұрт айтады ғой: «Күнінде желше жүз құбылады», - деп. Бет алдына лағып естүғын желден күші аса алмай тұғын болса, ол халифалықтан сізге не пайда? Ол пайғамбарлықтан сізге не қасист? Алла тәбәрік отұғлы сізді пайғамбар қылғанда: «Менің Құдайлығымды пенделеріме таныт!» - дейді. Құдайдың құдайлығын, құдіретінің шеберлігін таныта алмасың бар: «І патшамын, пайғамбармын!» - деп, несіне маз боласың?! Жел де- Құдайдың қызметкері, сіз де - Құдайдың қызметкері. «Менің қол астымдағы бір жесір қатынның бір пұт ұнын қабыменен бір жел алып кетіпті. Өзің жұмсап па едің? Өз бетімен қылған ісі ме?» - деп сұра Құдайыңнан. Бұл бейшара қатынның көз жасын Құдайдан сұрап беруге намыстанғаның ба, жоқ, ерінгенің бе? - дейді.

Хазірет Дәуіт ғалайссалам айран-асыр, дал болып тұра қалды. Ғибадатханасына барып, Құдай тәбәрік отғылыға мінәжат қылды. Сәждеге басын қойып, көтеріп алып еді. «Әссәлам-ғәлейкум!» - деп, адам суретінде бір періште жетіп келді:

- Иа, бәни-алла, ол қатынның арызы турасында, міне, мен келдім. Мен желге мүкіл (өкіл) періштемін. Ол қатынның қабы менен ұнын мен нәм өз бетіммен желге алдырғаным жоқ. Дарияның жүзінде іші саудагер, дүние талап қулармен толық бір кеме келе жатыр еді. Кемесі толған пұл еді, адамзатқа не керек-жарак түгел еді. Дарияның шіңдегі бір тасқа соқтығып, кемелерінің астынан бір жері жарылды. Сол жарықты бітеуге шамалары келмей, суға гарық (қарық) боларлық дәрежеге жеткен соң, қойдай маңырап, қозыдай шулап, Құдайға жыласты:

- Иа, Құдай, осы дарияға қарық қылмай, балыққа жем қылмай, бізді сәлем[ет] шығарсаң [1], құтқарсаң, сенің күшті құдіретіңнің құдайлық жолы[на] нәм жол садақасына [2] кемедегі малдың қақ жартысы жетім мен жесірдікі болсын! Жетім мен жесірдің көзінің жасының құрметі үшін бізді бұ пәлеңнен құтқара көр! - десіп, ботадай боздасты. Сол уақытта олардың шып жабығып жылаған наласы Құдайға жетіп, Алла тәбәрік отұғлы маған бұйырды:

- Пәлен жерде бір жесір қатын қаппен ұн аркалап келе жатыр. Соның ұнын қап-мабымен алып келіп, кеменің жарығына тық! - дейді. - Бұлардың

жаны өлімнен аман қалсын да: «Жетім-жесір үшін!» - деп, арнап айтқан құдайы садақа нәзірі сол қатын мен екі баласына берілісін! - дейді. Сол кеме осы күнде дарияның жүзінде. Алдынан кісі тостырыңыз. Пәлен күнде, пәлен сағатта құрғаққа шығады. Кеменің түбінің жарығын қараттырыңыз, қатынның ұны қабымен тығын болып, су кіргізбей боғет болып тұр. Ол керуеннің бірде-бірі оны көрген жоқ, тек: «Құдай сақтады» - деуменен келсіді. Қалай сақтағандығынан хабары да жоқ. Сіз Құдай тәборік отұғылының бұл шеберлігін халыққа, жұртқа шашып есіттіріңіз де, кеменің жарығына тығылған қабын танып қатын алсын және Құдайға айтқан нәзірін сепсітпей, шып-шырғасын шығармай, қалпынша керуен бұл қатынға берсін! Міне, Құдайдың құдайлығы осы, ешкімге залал салмайды.

Пендесіне не тағдыр қылса, ақыры сол пендеге жаны ашып болысқандығы болады, - дейді.

Мұнан соң қазірет Дәуіт ғалайссалам қатынды жібермей, [қам]атып қойып, дарияның жағасына қарауылшы қойып, қатынды ертіп [3], кідірмей керуендер де құрғаққа шығып, қысылған, сасқандығына пейіл болысып, жандары аман қалғанына қуанысып, айтқан нәзірлерін бір жесір қатын, екі жетім балаға шаңау шығармастан түгел берісіпті.

2) «Сөз тапқанға қолқа жоқ» - деген сөздің басы қайдан шыққан?

Жер иреті Сарысу өзенінің жазғытұрым тасып жатқан кезі. Екі құс салған екеуі судың екі жағында тұрып сөйлеседі. Біреуі насыбай атады. Онда ана жақта тұрғаны айтады:

- Өзім барып насыбай атуға судан өте алмай тұрмын. Мен үшін маған арнап насыбайыңды енді бір атшы!-дейді.

Бұл мына жақта тұрып, оның тілін алып, шақшасын ерінің қасына қағып-қағып жіберіп, мазаттанып, шаттанып насыбайын бір атқанда, ар жақта көріп тұрған- аузынан суы ағып, елітіп жығылыпты.

- Ризамын-ризамын (ырзамын) өзің де, шақшаңа да, атып тұрған насыбайыңа да! Екеуіміз құшақтасқан дос болайық, тамыр болайық, қолқа алысайық. Су тасуы қайтқан соң біздікіне келмесең, осы сөзімді сыйлағандығыңның қолқасын алмасаң, ризалығым жоқ, - деп, олардей сөзін айтып, қонаққа шақырып кетеді.

Судың тасуы басылған соң, қонаққа барады. Тамыры да тікесінен тік тұрып күтіп алады.

- Қалағаныңды алып кет, алмай кетсең, ризалығым жоқ!- деп, ерік әліне қоймаған соң, жүзктің көзінен өткендей бір кара жорға тайы бар екен, соны қалап алып кетеді. Сонан соң жұмысы жоқ та болса, тек мұның шақшасынан насыбай атуға құмарланып, олай өткенде, былай өткенде, келіп, кетіп жүреді. Бір күндерде біреуден аласы адал ақы бір қозылы қойын алып келе жатып,

тамырыңкіне қонады. Ертең жүреріңде: «Бір қозылы қойды қайдан айдап жүресің, маған тастап кет!»- деп, алып қалады. Бұл жолы емес, әйтсеуір бір келіп кетіп жүргеніңде, қолқа қылып сұрап алғаны емес, мұның шақшасын алып кетеді. Төртті-бесті жыл арала отеді. Қара жорға тай ат болып, ат болғанда, анау-мынау ат емес, топ бұзар ат болып, Арғын, Найман басы қосылған ас болса, жорға бәйгесін бермейтұғын атакты жорға болып шығады. Оның гүпкі несі көрген сайып іші күйіп, ел-жұрты, ауыл-аймағы бәрі шулайды: «Осындай жорғаны беріп қойып, әлі сен одан не алдың? Сал қолқанды, ал қалағаныңды! Қолқаңа тұрмаса, қалағаныңды бермесе, жорғанда не ақысы бар?!»- деп, о да, бұ да айта берген соң, тамырына қолқа сұрата қатынын жібереді. Бұл келген қатынды сыйлап күтеді.

- Қолқа алудың реті менікі еді, ол оны білмей жүр екен-деп, дәнеме бермей, құр алақан қылып қайтарады.

- Бар тамырдан қолқа алып кел! - деп, бұ да қатынын жібереді.

Тамыр бұлқан-талқан болады:

- Мынау қай келемежі? Қара жорғам анау: топ жарып көзге түсіп, ас болған сайын алдымен келіп жүр. Аққан, тамған- бәрі айтады: «Баяғы пәленнің қара жорғасы!» - деп. Айдай әлемге белгілі, басы ашық ерек іс. Қозылы қойым анау текке алып қойған! «Жата-жата жамбасқа (жанбасқа)» - деп, мынаның зорлығы өтіп кетті-ау! - деп, тура сала биге шабады. Ол заманда Арғын, Найман ортасында: «хан Барлыбай»- атанған Барлыбай би бар болса керек. Бұл Барлыбай: «Бағаналы, Балталы, //Кінгіз қынды, қапталы, // Қағып қойса қалтасын, // Бұркылдайды топтарының талқаны!»-дейтұғын елден шыққан би. Наймандар: «Бағаналы-Барлыбай, // Жау шайқаған Сандыбай» - десіп келеді. Оның: «хан Барлыбай»- атанғандығы-«Ақтабан шұбырынды» - сықылды бір жұт болғанда, өңгеден тігерге тұяқ, тағалы торы тай қалмағанда, Барлыбайда жалғыз ат қалып, ол заманда қазақтан өңге құрыса да, ас, той, жиын, батаоқыр құри ма?!Сондай, бас қосылатын жиылысқа өзге жан жаяу-жалғыз өгіз, түйемен шұбырса, жалғыз бұл атты болған екен де, сондықтан: «Хан Барлыбай» - атанған екен.

Анау шапқылап барған соң, хан Барлыбай шақыртыпты:

- Манағыдан бермен жазған сөз бәрі ананың сөзі ғой. Ол сөзіп көтені аузынан көрніп тұратұғын кісідей көпірткен соң, мұныкін есіттік. Ал, сен сөйле! - дегенде, бұл айтыпты:

- Рас, мен мұның бұл айтқан малдарын алып та жүрмін, осы күн астымда мініп те жүрмін. Және қозылы қойын алып малданғаным да рас. Бірақ бұл қолқасын алып еді. Алған күнде иненің көзінен өтерліктей болып алып еді. Енді мынау жер мен көктің арасына сыймайтұғын кісідей көкіп отырғаны! - дегенде:

- Сенен мен не алып едім?! - депті.

- «Не алып едім?» - деп, Құдайдан қорықпай, адамнан ұялмай, қалай айтасың?Шақшамды алғаның қайда? Мен саған тамыр болғандығың үшін

қимастықтан бергенім қайда? Басқа кісіге, көріп берейін десе, ұстатам ба? - депті.

Отырған жұрт мұның сөзін ерсі көріп күлісіпті. Сонда кара жорғаның иесі:

- Қыстың қатты боларын лақ (олақ) білер, күннің суық-жылысын құлақ білер. Берген нәрсең тұтамдай сиыр мүпізі. Төрелегін Барлыбай-ексең өзі-ақ білер! - депті.

- Көтені аузынан көрііп тұрған иттің былшылдап отырғанын!

Қыстың қатты боларын тоқты білер.

Қара құйын жайылымы құтты келер,

Пара беріп қоймасаң, Барлекене,

Айтылған сөз мәнісіп боқты білер!- дегенде, Барлыбай би шамданып:

- Жаным, шақшаңның не артықтығы бар еді?- дегенде.

- Шақшамды айтайын, - депті, - Шақшам серке мүйізінің тақысы еді, қозылы қой өзінің ақысы еді. Орай салған жезі бар еді, тоқсан маржан көзі бар еді. «Толық бір тай-ды, соны жез» - деп, маржандаған ұстаның қолқасына берілген кезі бар еді. Және: «Өзін сатса, бір түйе, бір атқа алар едік-ау!»- деген әркімнің сөзі бар еді. Және онымен қойды ма?! Бір шақшаны істеп бергендігіне тайды азсынып: «Тау жайлаймын» - деп, наршамды алды, «Ой қыстаймын»- деп, шотымды алды, «Қыр қыстаймын» - деп, балтамды алды. «Қалауым»- деп, бөрте атымды алды, «Жау шауып кетті!» - деп, төрт атымды алды. Қайқы келген кара атымды алды, тілік құлақ сары атымды алды. Сары аттың енесі кішкентайына-бис еді, әкесі тұлпарға жиен еді. Енді сол шақшамды өзіме қайырса, мен кара жорғасын да, қозылы қойын да өзіне қайырып беріп, шақшамды өзіме бергендігі үшін, үйіме ертіп барып, қалаған атын мінгізейін, үстіне тон кигізейін! - дегенде, отырған жұрт: «Бұған не айтасың?» - дегенде.

- Сөз тапқанға қолқа жоқ, сөз тапқанға қолқа жоқ! - деп, екі санын шапалақтап, тұра жөнелді дейді.

Шақша иесінің аты Нау екен.«Нау құрымай, дау құрымайды»- деп жұрт аузына ілінген алаяқ екен.

«Боштай өлді!» - деп, естігенде,

- «Боштай өлді!» - дегенше, «дау өлді!» - десендерші! - дескен екен.

Құс салып далақтап жүргенде, шақша түсіп қалып, жоғалған екен де, Нау оны біліп: «Токта, бәлем, аузыңа бір құм құярмын!»- деп, шінде ойлап жүреді екен.

3) Қазақ мақалдарына қатысты деректер.

Қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне». Қазақ соның айтуын білсе де, мағынасын білмейді. Бұл хадис шарифта Шіп Алутин мен Алайманның мағынасынан алынған сөз. Жақын біл адам ұғлы болса - ойғам. Отынның асылы сый дүр бізге. Топырақ- Адамның асыл шыққан жері, рухының

өрбіп-өндіген жері. Құдайі тәбәрік тағаланың күдірет қасы денесінің шыққан жері- топырақ. Мұнан маилұм болды. Шын жұрты, шыққан жұрты- ақырет ғаламы.

Жалған дүниенің жүзі ішпек- құшпак... үшін болған- тойған жері болды. Ердің ері, екеудің сыпығы болған- жан.

Ақырет жұмысын коштап, соның жабдығын ойлап, есі-дерті: туған жері сонда болады. Ер болмаған, ерлік ісін қыла алмаған жұртта қалған жемтік өлексені қнып кете алмаған иттей болып, дүние шылығымен алданып калады.

Еркек семіз болса,
Елдің құты.
Қатын семіз болса,
Үйдің жұты.

Бұл сөз де бар:
Еркек семіз болса- есек,
Қатын семіз болса- салулы төсек.

Өспейтін елдің жігіті
Топ ішінде құрдасын
«Қатыным!» - ойнайды.
Өсетін елдің жігіті
Топ ішінде құрдасын
«Батырым!» - ойнайды.

Оңар елдің белгісі:
Аксакалы- үлгісі.
Оңбас елдің белгісі:
Аксакалы- күлкісі.

Өсетұғын елге сі...с кіреді,
Өспейтұғын елге сыбыс кіреді (Пыш-пыш!).

Кері кеткеннің саяғы
Далада жүріп тебіседі.

Күні кеше Сарыарқада қасиетті, шарапатты болып өткен Исабек (Ғайсабек) ишан дуам айтып отырады екен:

Байлық- мұрат емес,
Жоктық- ұят емес! - деп.

Құлақ естігенді көз бір көрмек. 1928-нші жыл, ұлу жылы, байлықтың мұрат еместігін көзінен көріп нанды.

Шортанбай қожа айтқан:

Байды құдай атқаны,
Жабағы жүнін сатқаны.

Кедей кайтсе, күн көрер,
Жаздай жатақ жатқаны.
Жалғыз сиыры бар болса,
Соғымына сояды.
Қағаздатып бұзауын,
Ноғайына қояды.

Оның сөйлегені: біздің құрттай бала күнімізде еді. 1928-ші жылда, ұлу жылында, Құдайдың байды атқанын көзіміз көрді. «Құдай ұрғанды қоса ұрмаса, Құдайдың жандай досы болмайды», - деген де сөз бар.

Қазақ мақалы: Иесін сыйлағанның итіне сүйек сал!» - дейді. Қазақ мақалы:

Дүние бір күн бетін көрсетеді,
Бір күн көтін көрсетеді...
Ақылы жоқтың, жақыны жоқ,
Тойғанға тон жоқ.

Қашқан түлкі қызыл көрнеді,
Жалаңаштікі ұзын көрнеді.

Жұртта қалған жөке арқан,
Алып, кімді бай етеді,
Қалып, кімді жарлы етеді?

Көңілсіз жұмыстан
Көтсіз бала туады.

Сүт сүйек өсіреді,
Киім көңіл өсіреді.

Баланың жеңінің ұшын жамаса,
Қарыс бойы өседі.

Аман-айтуға
Есен- естуге
Семіз- көруге!

Бала күнде Мұса Шорман би ұғлынан естіп едім.

Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды.
Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды.
Кәлимасыз пір болса, кереметі болмайды.
Алалы тұяқ арам мал берекеті болмайды.
Атадан қалған адал мал әрекеті болмайды.
Токтышақтан тон кесе,
Желді күні тоңбайды.

Қарғыс алған атадан,
Егіз екі оңбайды.
Үш ай, тоқсан түспесе,
Үлкен теңіз тонбайды.
Қатын шайпау болмаса,
Ер жалғыз үй конбайды.
Бірді беріп, мыңды алсаң,
Бір байырғыдай болмайды.
Мың олжадан бір байырғы деген жок па?
Айтқыл сөзді ұққанға,
Жанды-жанға соққанға!
Айтып-айтпай немене
Мақтаммен құлағын тыққанға!
Батыр деп оны қайтесің,
Түйе үстішен бұққанға,
Дос деп оны қайтесің,
Есікті қатты серпің шыққанға!
Жаксы деп оны қайтесің,
Амалын ішіне сақтап,
Көтіне қолын сұққанға.

4) Саранның барып тұрған сараңы.

Бір келіншек қатынға біреу:

- Енең келеді, - дегенде:

- Енем інге кірсін! - депті.

- Уай, байғұс, енесінің қанжығасында саған салып келе жатқан оша (шекпе) мен төсі бар, - дегенде:

- Енемнің менен басқа несі бар? - депті.

Сонда енесіне тамақ берерде айтқаны:

- Айран аяулы, қымыз құюлы, төс шандыр, сүт ыстық. Не болса да, таң атқан соң көрсесің, - деп, аш жатқызыпты.

Енесі:

- Үйге қайтамын, - дегенде, айтқаны:

- Бір сиырым бар қарала, нанбасаң барып арала. Бір сиырым бар мөшке,өзі келеді кешке. Бір сиырым бар кашар, айдап жүруіңе нашар. Бір тайыншам алабас, айдауыңа жарамас, - деп, қайтарыпты.

Бір кедей, Жансары, өзінде ұл жоқ, жалғыз қызын Қозғанға ұзатқан. Жалғыз қызы төркіндеп келгенде, айтқаны:

- Бір сиырым алабас, айдауыңа жарамас. Бір сиырым кашқан жоқ, сен түгіл бұқа стегін ашқан жоқ. Енді біреуі қашып кеткен кашар, айдауыңа нашар.

Бірді-скілі бес тайынша, о да айдау- байлау көрмей жүргендігін жақсы көреді жайынша, - деп, қызын құр қайырыпты.

Ақырында:

- Өлер шағым болды, - деп, қызын шақыртып алып, бір бұзау тайынша беріп қайтарыпты.

10. Жұмбақтар.

(өз қолжазбасы бойынша)

1. Бір жапырақ еті жоқ,
Бір ұрттам қаны жоқ,
Белгілі жаны жоқ,
Сөйлегені не нәрсе?
2. Бір жапырақ еті жоқ,
Бір ұрттам қаны жоқ,
Белгілі жаны жоқ,
Не керектің бәрі өзінен табылған не нәрсе?
3. Жансыз, денсез, дем алып тұрған не нәрсе?
4. Бас, көз, ауыз, тілден дәнсе жөк,
Айтқан сөзі артында қалған екеу не нәрсе?
5. Жын емес, адам емес, періште емес,
Адам баласына тағылым берген не нәрсе?
6. Жын емес, адам емес, періште емес.
«Охи!»-ға ие болған не нәрсе?
7. Өзі өлді де, өлгендік себебімен
Екінші өлікті тірілтуге жарады- не нәрсе?

11. Жаңылтпаштар

(өз қолжазбасы бойынша)

1. Қырда қылау,
Қызыл ала бұзау.
Жатыр жалмаң құлағы,
Қику қыздардың қызыл ала тырнағы.
Қызыл тырнағы қылтылдақ,
Сүйір тырнағы жылтылдақ.
2. Тауда татақ тарғылша,
Матақ суда сотақ,
Солқылдайды ку бұтақ.

3.Отырар таудың басынан
Отау тікпек ойнайық.
Ор киіктің(ор қоянның) [1] терісін
Сыпыра (отыра) [2] сілікпек ойнайық:
Олай сілікпе, бұлай сілік,
Жан-жағыңа қарай сілік,
Отарбайдың үйін сілік,
Үйі толған қызын сілік,
Семіз қызын серпей сілік,
Арық қызын аяй сілік.

4. Мынау кімнің қотаны,
Қайын атамның қотаны.
Қотаныңда қос терек,
Жайылып шыққан [1] (айналасы) жас терек.
Қайын атамның қотаны,
Маған тік тұрды,
Мен қайын атамның
Қотанына тік тұрдым.

5.Жүк үстінде төрт бөрік,
Төртеуі де көк бөрік,
Кел, қыздар,сол бөрікті [2] тігіселік, сөгіселік!
Кел, қыздар, тігіселік, сөгіселік,
Кел, қыздар, тігіселік, сөгіселік!

6. Дарияның ортасында сең келеді.
Сеңменен сексен серке тең келеді.
Сексен серке біреуін ұстап алып,
Сақалын суға салып-малып,
Сілкіп, сығып, сақалын суға [3] малып-малып,
Сілкіп, сығып, сақалын суға малып-малып,
Сілкіп, сығып!

7.Жанбыр жауып келеді, қар аралас,
Насыбайдың ішінде күл аралас.
Бір топ қатын келеді қыз аралас,
Ойпаң жерге шөп шығар көде аралас.

12. Бақсының сөзі

Әуелі, Құдай, сен онда,
Сен ондасаң, біз мұнда!
Тілеген тілек және бер,
Қас бедеуге бала бер!

Жаксы Құдай, жай Құдай,
Мырза Құдай, бай [1] Құдай!
Әуелі Құдайым Көк жасаған,
Сонан кейін Жер жасаған!

Сыйынайын, бірінші, Құдай,
Екінші, сыйынамын [2], Мұхаммед!
Біріне [3] біз құл болдық,
Біріне үмбет болдық.

Үшінші- төрт жар [4],
Төртінші- сексен сегіз машайық.
Жүз жиырма төрт пайгамбар,
Меккедегі [5] әулие,
Мединедегі әулие,
Хан Шыңғыста әулие
Қызылтаудың басында- Қыз әулие,
Баянауласында - Қоңыр әулие,
Өгізтаудың басында - Өгіз әулие,
Қошқартаудың басында - Қошқар әулие!

Таудағы бұланның,
Іштен шыққан айдаһар жыланның [6]
Өлі десем, өлі емес,
Тірі десем, тірі емес,
Ата[сы] - Қорқыт әулие!

Уак атасы- ер Көкше:
Ерлігінің белгісі -
Садағына келген- сан кісі,
Мылтығына келген-мың кісі!

Сары, Баян, Сарша, Өтеулі!
Үш жүз сексен ат -
Бәйгеге қосқан Көрпебай,
Арғын атасы - Қарақожа,
Ханда-Абылай, карада - Қазыбск,
Жалаң аяқ- Ғазиз,
Диуана пірім [7],
Төртуылда [8] - Торайғыр,
Нағашы[сы] - Тұрдыбск.

Өзім[нің] нағашы атам -
Жағалбайлы: Түнқат,

Қаракерей [9]: Қабанбай,
Қаз дауысты [10] Қазыбек,
Қаракерей: Мұрында [11] Қандыбай,
Шақшақұлы Жәнібек,
Тобықтыда- Құнанбай [12],
Ішіндегі- Доғалбай.
Өте шықты Құнанбай заманында
Таздың арғы атасы-Шойынқара.

Қара, сары Қондыбай-
Әулие [13] қасиетті өткен.
Терістанбалы-арғы атасы- Кентбұға.
Өте шықты ішінде-Аманқұл бақсы,
Бәсентіін арғы атасы- Барлыбай,
Ішінде-Тасыбай:
Тұрлыбек- дуанбасы [14].

Әуелі Құдай жын жасаған,
Бірінен - бірін мол жасаған.
Жынның арғы атасы- Кентбұға,
Жын атасы- сары Абыз [15]
Жын атасы- сары Азбан,
Әуре қылма сен, Азбан!
Жын атасы - Бердібай,
Жын ұраны: «Екеу-екеу!»
Аспандағы менің бес пірім,
Қырық пышақ салдырған [16]!
Қырық ине маған түртіп,
Төбеме айдар қойдырған.
Жынға мойын қойдырып,
Көнбегенге көндірген,
Қу ағашқа төндірген.
Аксақалдыдан бата алдырған,
Ақсарбас қойды сойдырған!

Бес бала- бес асау тай үйге кіргізген,
Ерегіскен жерге дерт салған,
Жын болып байланған,
Кезбе [17] болып айналған!
Ойдан келген он қожа,
Қырдан келген қырық қожа,
Ол кожаның ішінде -

Әзіреті қожа:
Жеті [18] өлікке жан берген,
Жамағат жанды тең көрген,
Белсізге бел берген,
Перзентін тең берген!

Оң қолымды ораймын,
Сол қолымды сұраймын,
Шежіреге басын сүйсеген,
Күнге шашын тараған,
Ата қадірін білмеген,
Ана сүтін ембеген,
Желден жеті қоян айдаған,
Дұғаммен байлаған,
Жеті кетпен, шот басқандай болдым,
Жеті қазанға түскендей болдым!

Он екі ақ боз ат,
Ойнағандай күн қайда?!
Жын шақырдым қан бардан,
Қияда жатқан жандардан!
Темір жанға сәлем - де:
Хабар бер: ауыр қол жисын,
Темірден тон тіксің!
Ойдан келген он бөрі,
Сол бөрінің ішінде
Алты ауызды көк бөрі -
Көк жеңдет көлінде, бай елінде!

Жұмабайдың баласы,
Көсер кеуде [19] көк қабан,
Жын ішінде сен жаман!
Маңдай терісі құрысып,
Жын біткенмен ұрысып,
Жөргегімде жабысып,
Он бір жаста табысып,
Қаракерей-Мұрыннан келген,
Жиеннен [20] туған жиен бар.
Тоғыз ұлдың кенжесі -
Мырзабай - Қабыл.
Сарала қамқа тон киген,
Сары арғымақ ат мінген,

Қылышын қынға қынаған,
Келдің, біл, бұ жолда
Қысаң қатынның ағасы
Қара алып жатқан шаңырақ басында.
Тұқымы [21] жоқ кісідей,
Тобықтыдан келді:
Қаражігіт-Күліхан,
Алтайдан келген алтауым,
Шабдар атты кемеңгер.
Елден келген-ексеуім [22],
Желден келген- жетеуім!

Елден келген- Ақөділ,
Шандұтбастан келген Шаңдыаяк.
Қайдан келген ентелеп,
Бәйге атындай ентелеп?!
Көк ала сақал Көзімбет,
Алпыс атты, қырық жаяу
Мыңай-Жүзай, -
Сен- жарқыным, жолдасым!
Жоғазтыннан келген төрт атты,
Төментіннен келген бөрте атты[23],
Кейінде айыл жетпес сары атты!

Адым-адым басқан,
Адымы жерді күйдірген,
Тұяғы құмды суырған,
Тозаң-тозаң жүгірген,
Тозанды жерге су жырған (ирған).

Жол, жол жатыр,
Жол жағалай қол жатыр.
Сонша қолдың ішінде
Қарабек атты сұлтан жатыр!
Хан Тілеуберді сұлтаным,
Арғынғазы-Шолпаным [24]!
Ойдан кірген ойпатым,
Қырдан келген бекзатым -
Дәуіт пайғамбар, ер Дәуіт!

13. Баға үлгілері

Баға

Иа, Құдайым, жарылқа:
Жарылқасаң, малды қыл,
Біткен жұрттың алды қыл,
Бұған қас сағынғанның
Малын алып, жарлы қыл!

Алла әкбар!

Иа, Құдайым, бала берсін,
Мал мен басты және берсін,
Саған қас қылған дұшпанға
Табаныңның астына сала берсін!

Алла әкбар!

Иа, Құдайым, оңдасын,
Мың саулығың қоздасын!
Сексен түйсін боталап,
Сегіз келін қомдасын!
Тіленшінің [1] биесін берсін,
Үйсін, Қоңыраттың түйесін берсін,
Біткен аруақ бәріне тиесін берсін!

Алла әкбар!

Құдайым, жарлықасын, бай қылсын [2],
Төрт түлігің сай қылсын!
Кетпес дәулет берсін,
Кең пейіл берсін!
Құрмалдығың қабыл болсын,
Тілеуің [3] дұрыс болсын,
Мұратың хасыл болсын,
Тілеген тілегіңізді берсін!

Алла әкбар!

Асың, асың, асыңа,
Береке [4] берсін басына!
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап,
Қыдыр келсін қасыңа!
Осы тұрған боз үйге
Қыдыр ата дарысын!
Бәйбішесі бұл үйдің
Он екі құрсақ көтеріп,

Ұлға[5] көзі жарысын!
Желіңнің [6] о шеті мен бұ шетіне
Ок жіберсе [7], жетпесін!
Тәңірі берген несібең
Тепкілесен [тектілесен] [8], кетпесін!
Әр кезде байлық кетпесін!
Кешке келіп шулағқан,
Қошақайдың [9]атасы-
Қошқар бассын үйіңді!
Бақайлары шыртылдап,
Мүйіздері жылтылдап,
Үй арасын боқ еткен,
Ішсе, айранға тоқ еткен,
Бұзаулардың атасы -
Бұқа бассын үйіңді!
Шудаларын шаң басқан,
Артқы өркешін қом басқан,
Ботақайдың [10] атасы -
Бура бассын үйіңді!
Шыңғыр-шыңғыр [11] кісінескен,
Тышып, боғын иіскескен,
Құлыншақтың атасы -
Айғыр бассын үйіңді!
Саған қас қылған кісінің
Базарға барып, аты өлсін!
Ерте кетіп, қайтқанда,
Үйіне келсе, қатыны өлсін!
Көтіне тышқақ тисін,
Қолына пышақ тисін!
Тышқағы тыйылмасын,
Тосегі жиылмасын!
Шаңырағы шартылдап,
Шандырына қадалсын!
Босағасы бортылдап,
Борбайына қадалсын!
Күлдіреуші күрт сынып,
Көтіне қадалсын!
Алла әқбар!

Бұрынғылардың батасы

Әуелі Құдай жарықасын,
Пайғамбардың берекегін берсін!
Әбубәкір, Сыздықтың салауатын берсін,
Әділ Омардың ыайбатын берсін,
Әзіреті (хазірет) Оспанның ұятын берсін,
Әзіреті Әлінің (ғалының) қуатын берсін!
Ибрайым (Ибраһим) пайғамбардың малын берсін,
Әкім Лұқпанның жасын берсін,
Әкім Сүлейменнің тақытын берсін!
Ескендір (Александр) Зұлқарнайынның бақытын берсін,
Атымтай жомарттың даңқын берсін,
Дәуіт пайғамбардай отыз ұл берсін!
Ұл берсе, оразды берсін,
Қыз берсе, қылықты берсін!
Жасы ұзын болсын,
Жүзі қызыл болсын!
Айғырың үнді келсін,
Қошқарың жүнді келсін!
Қызың пұлды келсін,
Ұлың құнды келсін!
Дәулетің зияда болсын,
Дұшпаның пияда (сияда) болсын!
Ұлың ұяда болсын,
Қызың қияда болсын!
Адам жаласынан, бұлт аласынан,
Көрінер, көрінбес мың да бір пәлесінен -
Патша Құдайым өзі сақтасын!
Кәшiрдi мұсылман еткен,
Мұсылманға дiн үйреткен,
Әкiмдердiң (Айымдардың) сәлеметтiгiне,
Халық қамын жеген -
Қарқарадай хандардың сәлеметтiгiне,
Ел қамын жеген -
Едiгедей билердiң сәлеметтiгiне,
Өз еңбегiн өзі жеген,
Құдая, шүкiр, тәубе дейiн -
Қара бұқара халықтың сәлеметтiгiне!
Халқын, жұртын,
Қаны бiрге ұлтын -

Ілгері бастырамын деген -
Еңбекшіл ерлердің сәлеметтігіне!
Қой орнына ат берген
Атымтайдай жомарттардың сәлеметтігіне!

Баяғыда тойға жасанып келген сұлу қыз- дүние қартайып, қайыршы кем-пір болып, қарапейіл байларды- ұшынған сорпа, қағынған ет есепті қылып, қапшығына салып алған. «Жемесе де, май жақсы, // Бермесе де, бай жақсы!» - деген.

Қап түбінде қалғандардың сәлеметтігіне!
Молдаларға қол берген, көрпе салып, төрге алған -
Уызы арылмаған байлардың сәлеметтігіне!
Халқы, халайығы костаған,
Орындықты (орнықты) саба ұстаған-
Бәйбішелердің сәлеметтігіне!
Тақыр жерде тайғақ бар,
Тәңірім, онан сақтасын!
Бату жерде пәле бар,
Машайық онан сақтасын
Шұңқыр жерде шайтан бар,
Сақтаушы онан сақтасын!
Ойнақтаған оң қолың
Ақ білекте қарайсын!
Қимылдаған екі аяқ
Табаныңда қарайсын!
Аузыңдағы отыз тіс
Таңдайыңда қарайсын!
Құдай қосқан қосағың
Бірге ілесіп қарайсын!
Малыңызға, басыңызға берекет берсін!
Саған қас сағынғанға ала- құла әрекет берсін!
Көктен жаудырсын,
Жерден өндірсін!
Байды Құдай байытсын,
Бәйбішені қайытсын!
Кигенің кір болмасын,
Мінгенің тер болмасын!
Алла ойыңда тұрсын!
«Құл-һуалла» - қойныңызда,
«Әлхам» - аузыңызда,
«Иасин» - жадыңызда болсын!
Бұл оқыған аяттар ай болсын,

Сегіз пейіш ортасында көңілің жай болсын!
Іргеңді аралап, дау жетпесін,
Еліңді аралап, жау жетпесін!
Сізге пәле сағынғанның
Өз басынан кетпесін!
Иа, Жалил, әл-жәллат,
Иа, Кәрім, әл-керемет,
Пендең саған аманат!
Сақтағайсың сәлемет!

Алла әқбар!

Бұрынғылардың тағы бір батасы

Арқадағы Абылайдай бол,
Бұхарадағы Даниярдай бол!
Қойкелдінің қойын берсін,
Қойсоймастың ойын берсін!
Токаның жылқысын берсін,
Ақылдының құлпысын берсін [1]!
Боқтыдай бай бол [2],
Байкелді, Бостандай мырза бол!
Қарасудан көпір салып өткен [3]-
Толыбайдың жолын берсін!
Арқадағы Абылайдай даңқ берсін [4],
Бұхарадағы Даниярдай бақ берсін!
Қойсоймастың ойын берсін [5],
Қойкелдінің қойын берсін!
Боқтыдай байлық берсін!
Байкелді, Бостандай мырзалық берсін!
Азнабай, Сапақтай бол [6],
Байқонды, Бапақтай бол!

Кейінгі бір бата

Көкшетау жағында бір үйге қонған екен: әкелі-балалы екеуі. Қонған үй көже қылып беріпті. Сонда әкесі:

- Дастарқанға бата қыламын, - дегенде, әкесінің қолын қағып жіберіп:
- Көже батасына мен жүйрікпін! - деп, шұбыртып сөйлеп бата қылғаны:
 - Көже, көже, көр, ұстан:
 - Қайдан шыққан бұ көже?
 - Аузы түкті орыстан!
- Құдай ұрған қу елсің,

Жау шапса, саған болыспан!
Құдай айдап біз келдік
Ел шеті алыс қиырдан.
Соймаған сорлы не еткен жан,
Қора толған сиырдан.
Жеуіңе қимай жүргенде,
Түк қалмас жұтқа биылдан!
Көже шөптің басы екен,
Қу кедейдің асы екен.
Сен бай болып, не етесің?
Төрт аяқты малдан-
Түк көре алмай, кетесің!
Ешкіні елде көр,
Қойды мың күншілік жолда көр!
Түйе туа бітпесін,
Жылқыдан садақа кет!
Көкшетаудың басын көре кел,
Көкөзектен арман асып, қалаға кет!
Өлі аруақ жебесін,
Тірі аруақ демесін!
«Осы үйден ет асаймын!» - деп,
Келген баланың мен сі...ін енесін!
Өзі аш қонақ,
Өзі қу қонақ-
Мұнан артық не дейін?!

Сонда үй иесі ұялғаннан:

- Мына бәлекетке қуырдақ қуырып бер, қатын! - депті. - Айтқан сөзі еттен өтіп, сүйекке жетті ғой! - деген соң, қуырдақ қуырып, тойғызыпты. Қуырдаққа берген бағасы:

- Мұның аты- қуырдақ,
Шын ықыласпен берген соң,
Пісіп қалды-ау жуырда-ақ!
Манағының бәрі ойын,
Ырысың өссін дуылдап!
Саған қастық қылғанның
Баласы қалсын шуылдап!

Көкжөндөст, бүгүн биздин түстүн [14] еске,
Қарайтын танушы емес ертең кешке.
Сұқсырлар, кежктер мен толып қалды,
Жүгірдім сасқанымнан Қозыкөшке.

Тірлікте үшбу хатты тамам қылған,
Сөз айттым ықыласпен бұрынғыдан.
Қолыма қағаз алдым сия менен,
Жетеді мұратына дұға қылған.

Қолыма қағаз жаздым, қалам алып,
Әнеу күні Токболатқа қайттым барып.
Қарағым, тәрбиеңе ынтық болып,
Мен қайттым сөйлесе алмай, құмарланып [15].

Жазғаным қағаз бенен қалам, сия,
Лағылдың екі көзің сипатында.
Мен бардым маңғазыма дүйсенбі күн [16],
Не қылып келмей қалды қалқам, сірә?

Мен бардым жұма күні құла атпен,
Қайтейін құйқылжыған мінезіңнен?!
Күнде қырық көрсем де, арманым жоқ,
Өлермін днуана боп қайғыменен!

Бозгорғай

«Қиын жол қияметтің – тар-ды» - дейді,
«Бір жағы- су, бір жағы от [1], жар-ды» - дейді.
«Хазірет Ғалы пайғамбар заманында
Маңайында бір мүсәпір бар-ды!» - дейді.

Көңілінде ол мүсәпір аласы жоқ,
Ерлі-байлы екі бас [2], баласы жоқ.
Жарлығы Жаратқанның сондай қатты:
Бір жалғыз тым болмаса қарасы жоқ.

Құдайы береді екен есіне алып,
Асы жоқ ішеріне байғұс [3] кәріп.
Күнінде [4] амалы жоқ ол бейшара,
Суларға [5] жүреді екен қармақ салып.

Ұшқан құс, жүгірген аң,- бәрі тамақ,
Шәкірттер ұстатынан [6] алар сабақ.
Ұзын күн қармақ салып жүрсе-дағы [7],
Ілінер қармағына жалғыз шабақ.

Ол жарлы қармақ салып, кайтады екен,
Кедейлік мүсәпірге батады екен.
Екеуі бір шабақты корек қылып,
Соныменен ауқаты өтіп [8] жатады екен.

Ол жарлы бұрынғыдай бола алмады,
Көңілі күндегідей тола алмады.
Бір күні күні бойы қармақ салып,
Еш нәрсе қармағымен ала алмады.

«Қиын жол қияметтің – тар-ды» - дейді,
«Бір жағы- су, бір жағы от, жар-ды» - дейді.
«Ол күні аш болған соң жазған кәріп,
Кәпірге тамақ сұрай барды», - дейді.

Жоқтықта қинар нәпсі[9] кәріп жанды,
Көреді ол мүсәпір атпас таңды.
Не берсін тегін тамақ ол кәпір де
Бір теңгесің тамағын қарызға алды.

Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,
Кемелге тілеулі құл[10] жетті дейді.
«Пәлен күні кепіл тауып беремін!» - деп,
Бір күнді болжал қылып [11], кетті дейді.

Ол жарлы бұрынғыдай бола алмады,
Көңілі күндегідей тола алмады.
Болжал күні болғанда, барып еді,
Берерге жалғыз тиын таба алмады.

Жоқтықта қинар нәпсі кәріп жанды,
Көреді ол мүсәпір атпас таңды.
Күнінде ол теңгесін өтсей алмай,
Енді жарлы мойнына өсім салды.

Жоқтықта қинар нәпсі кәріп жанды,
Көреді бұ мүсәпір атпас таңды.
Күнінде ол теңгесін өтей алмай,
Мың қылып, бір теңгесін хатқа салды.

Жарлыға мың теңге ақша түсті дейді,
Кедейлік бәрінен де күшті дейді.
Ақшасы мыңға жетіп кеткеннен соң,
Жарлыны: «Ақшам бер!» - деп, қысты дейді.

- Қайдан тауып (табып) беремін саған? - дейді,
- Аз ғана аял беріп маған! - дейді.
- Саған берер бір тиын еш нәрсем жоқ,
Барайын Мұхаммедке таман! - дейді.

Жаман жоқ бұрыс басқан асқанынан [12],
Бір теңге мыңға қадам басқанынан.
Мысырды бұл мүсәпір қырық айналды,
Барарын білмей қайда сасқанынан.

Шаһарда бұл бармаған есік қалмай,
Бас салып ешбіріне кіріп бармай.
Сылтау ғып эне-міне дегенменен,
Теңгесін қояр емес кәпір алмай.

Ол жарлы бір Аллаға налып [13] келді,
Қоймасын ол кәпірдің танып келді.
Өзінен берер [14] нәрсе жоқ болған соң,
Сасқаннан Мұхаммедке алып келді.

Құдайдың салғанына көніп келді,
Енгенде Мұхаммедке күліп келді [15].
Мұхаммед, сақабалар- бәрі отырған
Жерінде сәлем беріп кіріп келді.

- Уағалейкум эссалам, ай, мүсәпір,
Бұл қалай қасындағы жүрген [16] кәпір?
Екі көзің жылауда, а, мүсәпір,
Қай жаққа алып сені бара жатыр?

- Сыйынсаң бір Аллаға, бұрын сыйын,
Іс өткен соң сыйынсаң, болар қиын.
Бар еді бұ кәпірдің менде ақшасы,
Берерге таба алмадым жалғыз тиын.

- Жаратқан бәрімізді бір Құдай-ды,
Жаратты жарық қылып Күн мен Айды.
Өзіңнен берер нәрсең жоқ болса егер,
Барасың мұны ертіп [17] енді қайда?

- Жаратқан жабдығымыз бір Құдай-ды,
Жатқанға шалқасынан дүние қайда [18]?
Он сегіз мың ғаламның патшасы- сіз,
Бір пайдаңыз тиер ме скен осындайда?

Өзіне мал жимады ол пайғамбар,
Малы көп сақабалар пейілі тар.
Жан-жағында отырған сақабалар
Қараса, Мұхаммедім жерге қарар.

Ашуы ер Ғалының енді келді-ей,
Көңілін кең жаратқан хақ шалқар көлдей.
- Бабам жерге қарады - деп, хазірет Ғалы, -
- Бата бер, мен үзем! - деп, тұра келді-ей!
- Бата бер, мен үзем! - деп, тұра келді-ей!
Ашуы ер Ғалының қатты келді.
Адамның өн бойына біткен түгі
Киімнен найзадай боп, шыға келді.

Ол Мұхаммед пайғамбар бата берді,
Ғалының айтқан сөзін қабыл көрді.
Бабасынан бата алып хазірет Ғалы
Ерітіп ол мүсәпірді үйге келді.

Шүкір қылдым Құдайдың бұл ісіне,
Тағы тәубе қыламын әр ісіне.
- Акша бар ма кәпірге беретін? - деп,
Үйдің ішін тінттірді Бибісіне.

«Жоқ еді!»- деп, аузына ала алмады,
Көңілі күндегідей бола алмады.
Үйдің ішін ақтарып қараса да,
Берерге жалғыз тиын таба алмады.

Қайғысыз хазірет Ғалы ер-ді дейді,
Берер нәрсе таппады енді дейді.
«Бұ ақшанды тауып мен үзермін!» - деп,
Екі ұғылын (ұлын) кәпірге берді дейді.

Хасен мен Хұсайынды алды дейді,
Қуанып кәпір үйге барды дейді.
Екі етегін беліне түріп алып,
Бір жаққа бетін түзеп салды дейді [19].

Жолында хазірет Ғалы жалғыз жүрді,
Жалғыз жүріп, көп ұлт мола көрді.
Ол моланың басына келді-дағы,
Отырып хазірет Ғалы дұға (дуа) қылды.

Молада бір торғай отыр, көзін салды,
Торғайды көремін деп көңіліне алды.
Ер Ғалы айналдырып көрін еді,
Сол жерде көргеннен соң, қайран қалды.

«Ұстап алып торғайды көрсем!» - дейді,
«Хасен мен Хұсайынға берсем!» - дейді.
«Еріккенде ермек қылып, ойнар еді,
Алып барып оларға берсем!» - дейді.

Не күшті, ойлап тұрсам, Құдай күшті,
Аузыма айтып едім, Құдай түсті.
Шап етіп аяғынан ұстап еді,
Торғай құс жұдырықтай алды да, ұшты.

Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті,
Боларын бір тамаша танып кетті.
«Маған енді не пар?» - деп, жүрген Ғалы [20] -
Жұдырықтай бір торғай алып кетті.

Жаратқан жер дүниені жексепбі күн,
Қараңғы өлгендерге болады түн.
«Хазірет Ғалы, торғайдан айрылма!» - деп,
Артынан ащы дауыс шығады үн.

Ол торғай аспанға шырқап шықты, қайрылмады,
Сөйтсе де хазірет Ғалы қайғырмады.
Ерлікпенен торғайды тұтып еді [21],
Ақырында ерлікпен айрылмады.

Қайғырып хазірет Ғалы саспады енді,
Бір жолға Құдай тағала бастады енді.
Ол торғай аспанменен алып келіп,
Ғалыны жапан түзге тастады енді [22].

Ер Ғалы бұрынғыдай күле алмады,
Қалды жаяу, астына ат міне алмады.
Ғалыға бір зор уайым енді түсті,
Өзі қайдан келгенін біле алмады.

Ер Ғалы тәубе қылып, күлді дейді,
Болғанын бір ғажап іс [23] білді дейді.
- Иа, Құдай, өзің оңға баста! - деумен
Аяңдап бет алдына жүрді дейді.

Жүре- жүре бір асқар белге келді,
Өзі туып көрмеген жерге келді.
Әр жолға Құдайымның өзі бастар,
Бір көп жойқын ен жатқан [24] елге келді.

Ер Ғалы елге қарай жүрді дейді,
Бір шаһардың ішіне кірді дейді.
Бір еркек жоқ коринген, бәрі ұрғашы,
Бір қараша үй көріп, келді дейді.

Келді де қараша үйге сөйлес қылды,
Сөйлес қылса, бір жаман кемпір келді.
- Кемпір-ау, тірі еркегің елінде жоқ,
Сұраймын, жөніңді айтшы [25], не елсің? - дейді.

- Айтайын жөнімізді сізге бағыр,
Сұрасаң, жөніміздің өзі кәпір.
Бар еркегі елімнің тойға кетті,
Патшамыз осы уақта той қып жатыр [26].

Ғалының ауады енді тентек ойы,
Кемпірдің қозғалады тұла бойы.
- Қимылдаған еркегің бәрі кетіп,
Ол қылған патшаңыздың ненің тойы?

- Бір жерге тамам кісі орнайтұғын[27],
Мойынын бөтен жаққа бұрмайтұғын.
Патшаның мәжілісі бар жұма сайын,
Сауық қып, кеңес қылып жырлайтұғын.

- Кетіпті тірі еркегің тамам! - дейді,
- Не болды онда бармай саған? - дейді.
- Мұсылманның дініне кіргізейін,
Ол тойың тура сілте маған! - дейді.

- Барар болсаң, көп тұрма мұнда- дейді,
- Мәнің айтқан сөзімді тыңда! - дейді.
- Сонау жерге барғанда, дауыс шығар,
Той қылып, шулап жатқан сонда! - дейді [28].

- Бір жақсылық қылайын, кемпір! - дейді,
- Тіліңді калимаға келтір!- дейді.
- Мұсылманның дініне кіргізейін,
- «Лә-ила-ила-Алла!» - келтір! - дейді.

- Дінімді бермен, тілімді берсем-дағы,
Көңілім бермен, сөзіңе ерсем-дағы.
Тілімді калимаға келтірмеймін,
Өз құмымнап [29] шықпаймын өлсем-дағы!

Сонан соң хазірет Ғалы тасты [30] дейді,
Кемпір жаман ол қорқып састы дейді .

- Өз құмыңнан шықпайтын неме екенсің [31],
- Деп кемпірді дарға (дараға) асты дейді.

Кемпірден бір ашуын алды дейді,
Кемпір байғұс тырайып қалды дейді.
Екі етегін беліне түріп алып,
Ер Ғалы тойханаға барды дейді [32].

Сол тойға келді жаяу Ғалы батыр,
Кәпірге-жүрген жері- заман ақыр [33].
Самсаған сары колға келді жетіп,
Той қылып, шуылдап жатыр тамам кәпір.

Хазірет Ғалы сол тойға келді жайнап,
Кәпірлер шулап жатыр күліп-ойнап.
Кіріп барып отырды ортасына
Сансыз құлдың бәрінің көзін байлап.

Сыйынды хазірет Ғалы Алласына,
Кіріп барып отырды ортасына.
Мас болған арақ ішіп, сауық қылып,
Енді кеңес айттырмақ молдасына.

Кәпірлер өз есінен шықты дейді,
Бір-бірін арақ беріп жықты дейді.
Сол азан салдыртқалы [34] молдасына,
Басына мұнараның пықты дейді.

- Жігіттер, ал тындайық, кідіріңізші,
Тындасаңыз құлақ салып: «Е!»- деңізші!
«Мұнараның басына шыққаннан соң,
Азан[д]а айтатұғын не?»- деңізші!

Боктайды: ораза, намаз әуел иман,
Боктайды тағы онан соң кітап «Құран».
Жүз жиырма төрт мың пайғамбар- боктап бәрін,
Түк қалдырмай төрт жардан (иардан), сақабадан [35].

Ол молда бұрынғыдай бола алмады,
Көңіліне күндегі сөз қона алмады.
Айтайын деп ентелеп келсе-дағы [36],
Айтуға бір ауыз сөз таба алмады.

Аруағы [37]ер Ғалының күшті дейді,
Молда бақыр көгінен пісті дейді.
Сөзінің күнде айтатын біреуі жоқ,
Молданы тамам кәпір қысты дейді.

Қиын жол қияметтің тар, білемін,
Төрт шадияр пайғамбарға жар білемін.
Сөзімнің күнде айтқан біреуі жоқ,
Бір адам пайғамбардан бар білемін.

Молданың көңілі болды күпті дейді,
Бір ауыз сөз таба алмас тіпті дейді.
- Пайғамбардан кім бар, кәне, осында?! - деп,
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тінтті дейді.

Ол молда бұрынғыдай күле алмады,
Көңіліне күндегі сөз қона алмады [38].
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тінтсе-дағы,
Ғалыны ішіндегі көре алмады.

Ер Ғалы ортасында отыр жайнап,
Кәпірлер дулап жатыр күліп-ойнап.
Ғалыны ішіндегі қайдан тапсын,
Бәріпң қойғаннан соң көзін байлап.

Аруағы ер Ғалының күшті дейді,
Молда батыр көгінен пісті дейді.
- Сен өтірік айтасың, адам жоқ! - деп,
Молданы:

- Өлтірем! - деп, қысты дейді.

Ойласам, Бисмилланың пірі отыр-ды,
Көңілге бисмилладан себеп кірді.
- Пайғамбардан кейінгі мен бармын! - деп,
Ер Ғалы ерлігімен түрегелді.

Дәметпеген тамақтан аш қалады [39],
Қиямет қайым болғанда, тас жанады.
- Мінеки, мен бармын! - деп, түрегелді,
Жиылған тамам кәпір бас салады.

- Дінімді бермен, тілімді берсем-дағы,
Көңілім бермен, сөзіңе ерсем-дағы.
Тілімді калымаға келтірмеймін,
Өз құмымнан [29] шықпаймын өлсем-дағы!

Сонан соң хазірет Ғалы тасты [30] дейді,
Кемпір жаман ол қорқып састы дейді .
- Өз құмыңнан шықпайтын неме екенсің [31],
- Деп кемпірді дарға (дараға) асты дейді.

Кемпірден бір ашуын алды дейді,
Кемпір байғұс тырайып қалды дейді.
Екі етегін беліне түріп алып,
Ер Ғалы тойханаға барды дейді [32].

Сол тойға келді жаяу Ғалы батыр,
Кәпірге-жүрген жері- заман ақыр [33].
Самсаған сары қолға келді жетіп,
Той қылып, шуылдап жатыр тамам кәпір.

Хазірет Ғалы сол тойға келді жайнап,
Кәпірлер шулап жатыр күліп-ойнап.
Кіріп барып отырды ортасына
Сансыз құлдың бәрінің көзін байлап.

Сыйынды хазірет Ғалы Алласына,
Кіріп барып отырды ортасына.
Мас болған арақ ішіп, сауық қылып,
Енді кеңес айттырмақ молдасына.

Кәпірлер өз есінен шықты дейді,
Бір-бірін арақ беріп жықты дейді.
Сол азан салдыртқалы [34] молдасына,
Басына мұнараның шықты дейді.

- Жігіттер, ал тыңдайық, кідіріңізші,
Тыңдасаңыз құлақ салып: «Е!»- деңізші!
«Мұнараның басына шыққаннан соң,
Азан[д]а айтатұғын не?»- деңізші!

Боктайды: ораза, намаз әуел иман,
Боктайды тағы онан соң кітап «Құран».
Жүз жиырма төрт мың пайғамбар- боктап бәрін,
Түк қалдырмай төрт жардан (иардан), сақабадан [35].

Ол молда бұрынғыдай бола алмады,
Көңіліне күндегі сөз қона алмады.
Айтайын деп ентелеп келсе-дағы [36],
Айтуға бір ауыз сөз таба алмады.

Аруағы [37]ер Ғалының күшті дейді,
Молда бақыр көгінен пісті дейді.
Сөзінің күнде айтатын біреуі жоқ,
Молданы тамам кәпір қысты дейді.

Қиын жол қияметтің тар, білемін,
Төрт шадияр пайғамбарға жар білемін.
Сөзімнің күнде айтқан біреуі жоқ,
Бір адам пайғамбардан бар білемін.

Молданың көңілі болды күпті дейді,
Бір ауыз сөз таба алмас тіпті дейді.
- Пайғамбардан кім бар, кәне, осында?! - деп,
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тінтті дейді.

Ол молда бұрынғыдай күле алмады,
Көңілше күндегі сөз қона алмады [38].
Кәпірлер тұс-тұс жақтан тінтсе-дағы,
Ғалыны ішіндегі көре алмады.

Ер Ғалы ортасында отыр жайнап,
Кәпірлер дулап жатыр күліп-ойнап.
Ғалыны ішіндегі қайдан тапсын,
Бәрінің қойғаннан соң көзін байлап.

Аруағы ер Ғалының күшті дейді,
Молда батыр көгінен пісті дейді.
- Сен өтірік айтасың, адам жоқ! - деп,
Молданы:

- Өлтірем! - деп, қысты дейді.

Ойласам, Бисмилланың пірі отыр-ды,
Көңілге бисмилладан себеп кірді.
- Пайғамбардан кейінгі мен бармын! - деп,
Ер Ғалы ерлігімен түрегелді.

Дәметпеген тамақтан аш қалады [39],
Қиямет қайым болғанда, тас жанады.
- Мінеки, мен бармын! - деп, түрегелді,
Жиылған тамам кәпір бас салады.

Ер Ғалы бір Аллаға нанып келді,
Болғанын бір ғажап іс танып білді [40].
- Өзі жаяу, бір адам жүр екен! - деп,
Ғалыны патшасыпа алып келді.

Қылышын жасауылдар қайрайды-мыс,
Мылтығын жасауылдар сайлайды-мыс.
«Бұ кісіні қалай қылып өлтірем?!» - деп,
Патшасы молдасы мен ойлайды-мыс.

Молда айтты:

- Жүр екен бұл мұнда келіп,
Тәлкектен, өлтірейік мазақ қылып.
Бұ кісіні: «Аллалап» өлтірейік,
Мойнына бір нәрсені кінә қылып [41].

- Иа, молда, сіз айтсаңыз олай қылып,
Құдайым берді бізге оңай қылып.
Бұ кісінің міндетін сізге бердім,
Сіз мұны өлтірсең де, қалай қылып.

- Бір адам әлдеқалай келіпті кез,
Жігіттер, шамаң келсе, қимылда тез!
Тапсаң сен, таба алмасаң, өлтірейік,
Жұмбақ қылып айтайық он ауыз сөз.

Молда айтады Ғалыға:

- Нанармысың?
Менің айтқам тілімді алармысың?
Жұмбақ қылып айтамын он ауыз сөз,
Бір ауызын қалдырмай, табармысың?

Ғалы айтады молдаға:

- Нанармысың?
Менің айтқам сөзімді алармысың?
Тапсам, таптым, таппасам, өлемін ғой,
Тапсам, үш ауыз сөз айтайын, табармысың?!

Молда айтады:

- Сөйлесіп, танысалық!
Таппағанды қылышпен шабысалық.
Әуелі мен сұрайын, жауап берші,
Кезектесіп жұмбақты, табысалық!

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрсын былай.

- Өлтірермін, ойламай, тапшы жылдам:
«Бір-екеу болмақ жоқ, мұным қалай?»

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Ол неге екеу болсын, шұнамыр құл,
Жаратқан бәрімізді жалғыз Құдай.

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрсын былай.
Дереу басың кесермін, тапшы жылдам,
Екеу үшеу болмақ жоқ, оным қалай?

- Үндерде не жақсы, Құран үні,
Түндерде не түн жақсы, Қадір түні.
Ол неге үшеу болсын, кәпір дұшпан,
Жаратқан бір Құдайдың Ай мен Күні!

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіртемін, ойламай, тапшы жылдам,
Үшеу төртеу болмақ жоқ, оным қалай?

Айтайын, білгенімді, жиылған көп,
Мен айтсам осылай қып, бола ма еп?
Ол неге төртеу болсын, кәпір дұшпан,
Хұптанның аяғында отыр Уәжіп.

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Төртеу бесеу болмақ жоқ, оным қалай?

- Төрт шадияр: екеуі: Омар, Оспан,
Біреуі- хазірет Ғалы - елден босқан,
Біреуі- Әбубәкір сыдық болар,
Ол неге бесеу болсын, кәпір дұшпан?!

- Сөйлейін, сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Бесеу алтау болмақ жоқ, оным қалай?

- Шырақтың алды менен арты болмас,
Кітаптан шыққан сөздің қалты болмас.

Дәрст пенен бес уақыт намаз болар,
Шұнамыр құл, ол - бесеу, алты болмас!

- Сөйлейін,сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Алтау жетеу болмақ жоқ, оным қалай?

- Қияметтің қыл көпірі киын жер ме,
«Исрафил соры»- деген қызыл жел ме?
Ол неге жетеу болсын, кәпір дұшпан,
Жаратқан имандыға алты кәлима.

- Сөйлейін,сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Жетеу сегіз болмақ жоқ, оным қалай?

- Сенің айтқан сөзіңнің бәрі анық,
Менің айтқан сөзімді қылма танық.
Ол неге сегіз болсын, кәпір дұшпан,
Қылмысты құл орны тұр- жеті тамұқ.

- Сөйлейін,сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Дереу басың алармын, тапшы жылдам,
Сегіз тоғыз болмақ жоқ, мұным қалай?

- Қылмыссыз құлға орын- жұмақтан тақ,
Он екі иман көңілімде болады нақ.
Ол неге тоғыз болсын, шұнамыр құл,
Қылмыссыз құлдың орны- сегіз жұмақ (ұжмақ) [42].

- Сөйлейін,сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.
Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Тоғыз он болмақ жоқ-ты, оным қалай?

- Ай, кәпірлер, мен айтайын сөздің жайын,
Пайдасы жоқ сөзіңді не қылайын?!
Ол неге он болсын, шұнамыр құл,
Тоғыз ұлды пайғамбар Ибраһим (Ибрайым)!

- Сөйлейін,сөйле десең, Жаббар Құдай,
Шарапаты Мәдиненің тұрар былай.

Өлтіремін, ойламай, тапшы жылдам,
Он он бір болмак жок, мұным калай?

- Жеті қабат жер мен көк- бәрі ғалам,
Бейш бетін көре алмас қылмысты адам [43].
Ол неге он бір болсын, шұнамыр құл,
Он ай құрсак көтерген ұрғашы адам.

Ол дүние бұл дүниеден қатты дейді,
Қызығы бұ дүниенің тәтті дейді.
Ол молда он ауыз сөз айтып еді,
Бір [44] ауызын қалдырмай тапты дейді.

Ғалы айтты:

- Тіліме нанармысың,
Менің айтқан тілімді алармысың?
Он сөзді айтып едің, бәрін таптым [45],
Мен үш ауыз сөз айтайын, табармысың?

- Көп сөзің бар ішінде сенің- дейді,
- Ашуыма көп тиме менің!-дейді.
- Әлде не деп айтасың маған?- дейді,
-Өл сөзіңді айтпаймын сенің !- дейді.

Аруағы ер Ғалының күшті дейді,
Көтінен молда бакыр пісті дейді.
- Бұ айтқан соң, сен неге айтпайсың?-деп,
Молданы тамам кәпір қысты дейді.

- Қоймадың, ай, патшам, халімізге,
Келді бір зор кайғы шәрімізге (шаһарымызға).
Мұның айтқан үш сөзін айтар ем мен,
Мен айтканда,айтар болсаң бәріңіз де.

- Өтерсің бір нәрсені көңіліңе алып,
Таппасаң, байғұс молдам, болдың кәріп.
Сенің айтқан сөзіңді біз де айтармыз,
Бұ жерде не болармыз сенен калып?!

- Айтайын, солай бөлса, мен! - дейді-міс,
- Менін айтқан сөзіме көн! - дейді-міс.
- Айтатұғын сөзіңді сұра менен,
Сөзіңді айтшы, білелік, сен! - дейді -міс.

- Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты[46].

Бұл сөзімді ойламай, жылдам тапшы,
Жұмақтың есігінде не жаратты?

- Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық [47] мол бар дейді.
Жұмақтың есігінде есіткенім:
«Бисмилла ал-рахман рахим!» - сол бар дейді.

- Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты.
Бұ сөзімді ойламай, тапшы жылдам,
Жұмақтың тап торінде не жаратты?

- Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық мол бар дейді.
Жұмақтың тап төрінде есіткенім:
«Лә-ила-Алла-ила-Алла!» - сол бар дейді.

- Ойласам, бисмилланың бірі зат-ты,
Болғанда тілім-шежіре, көңілім- хат-ты.
Бұ сөзімді ойламай, тапшы жылдам,
Жұмақтың мәуесінде не жаратты?

- Қияметтің қыл көпір жол бар дейді,
Ұзындығы мың жылдық мол бар дейді.
Жұмақтың мәуесінде есіткенім:
«Лә-ила-Алла-ила-Алла» - сол бар дейді.

Ол молда үшеуін де білді дейді,
Тілдері калимаға келді дейді.

- Бәрімізге ұстат болып, имам болдың [48],
Не аласыз біздерден енді?! - дейді.

- Жеткізген мұнда мені бір торғай құс,
Үйден мені шығарған жарлы байғұс.
Не берерсіз біздерге, не бермессіз,
Керек еді біздерге алтын, күміс.

Тамам кәпір мұсылман болды дейді,
Шайтан қашты, періште толды дейді.
Алтын менен күмісті жинап еді,
Үлкендігі бір таудай болды дейді.

Ер Ғалы енді ойлайды ойды дейді,
Алтын менен күміске тойды дейді.

Аркасына көтсрiп салып едi,
Ер Ғалы көтере алмай, қойды дейдi.

Ер Ғалы бiр Аллаға нанып кеттi,
Құдайдың шеберлiгiн танып кеттi [49].
Екiншiлей аркалап көтергенде,
Торғай құс келдi де алып, алыс кеттi.

Ер Ғалы сабыр қылып, саспайды ендi,
Алла тағала бiр жолға бастайды ендi.
Ол торғай аспанменен алып кетiп,
Ғалыны өз үйiне тастайды ендi.

Алып келiп кедейге бердi дейдi,
Кедей байғұс қуанып күлдi дейдi.
Кедей барып кәпiрдiң борышын төлеп,
Дiн мұсылман мұны естiп бiлдi дейдi [50].

Киiк

О заманда бар скен жалғыз киiк,
Тамам кәпiр аттанды тұзақ жиып.
Тұзағына кәуiрдiң (кәпiрдiң) [1] киiк түсiп,
Тартып үзiп кете алмай, қалды киiк.

Құдайым жеткiзбесiн бiздi жүзге [2],
Естiмеген сөз кетер құла түзге.
«Киiк» - деген аз ғана өлеңiм бар,
Тыңдасаңыз, айтамын оны сiзге.

Киiктi алды ол кәуiр торын құрып,
Хаққа киiк жылады мойнын бұрып [3].
«Киiк»- деген аз ғана өлеңiм бар,
Тыңдасаңыз, айтамын, құлақ қойып.

Торын құрып ол кәуiр киiктi алды,
Киiктi алып, тұзағын жерге салды.
Бауыздауға киiктi жатқызғанда,
Мұстафа Мұхаммедiм кез боп қалды [4].

Кәуiрге [5] Мұхаммедiм сәлем бердi:
- Мұның жанын маған бер, кәуiр! - дейдi.
- Әжетiңе жарамас арық киiк,
Екi лақты (ұлақты) бейшара мұңдық едi!

Көңiлi бұл киiктiң лағында,
Қалды лағы бiр таудың бұлағында.

Анасына азынап жылағаны-
Аян болды Алланың құлағына.

Сонда Мұхаммед пайғамбар:

- Киік барып, лағын емізіп келсін! - Оған шейінмен кепіл болайын, киікті босат! - дейді [6].

Сонда кәуір айтты:

- Тас, алтын шыққан тауға, теремісің,
Менің айтқан сөзіме еремісің?
Осы киік барғаннан келмей кетсе,
Жаныңнан күйігімді [7] беремісің?!

Мұхаммед пайғамбар айтады:

- Тас, алтын шыққан тауға, терер-акпын,
Сенің айтқан сөзіне ерер-акпын.
Сол киік барғанынан келмей кетсе,
Жанымнан мен жазған құл берер-акпын [8].
Айтады айт дегеннен хан тағына,
Ақынның шек келтірме тіл- жағына.
Кепіл боп Мұхаммедім жіберген соң,
Зырылдап кетті киік лағына [9].

Сонда киіктің екі лағы айтады:

- Алақай, анам аман кспті! - дейді,
- Жүрдің бе кимай тәтті шөпті? - дейді.
- Күнде ерте мұнан бұрын келуші едің,
Не болды бүгін саған?! - депті дейді [10].

Сонда киік айтады:

- Бар еді кішкентайдан көп күнәйым [күнәм][11],
Дауысымды шығармай, бір жылайын.
Жапанның отын оттап жүргенімде,
Кез қылды жайған торға бір Құдайым [12]!

Балаларының сөзі:

- Отырдык сен келгенше шыдап зордан,
Ажалың болды ма, ана, бейнетқордан.
Жапанға тұзақ құрған кәуір болса,
Не дейді босатарда сені тордан?

Киіктің сөзі:

- Ол кәуір босата ма, өлмей, қолдан?
Тоқтатты тұзақ құрып бізді жолдан.
«Келсін, - деп, - емізіп балаларын!» -
Пайғамбар хақ Мұхаммед кепіл болған [13].

Балаларының сөзі:

- Ай, шеше, сен барғанда, біз барармыз [14],
Артыңда бір күн қалмай, тез барармыз!

Пышақты снен бұрын бізге салсын,
Басыңда шыр көбелск айнармыз!

Киік айтады:

- Ай, балам, барма! - деймін. - Сен өлерсің!
Шөп жесең, тісің шыққан, күн көрерсің.
Анаң жоқ, сүйенерге атаң да жоқ,
Үш уақыт та зар қылып күңіренерсің!

Сол мезгілде «Киік келе қоймады!» - деп, кәуір Мұхаммед пайғамбарға айтады:

- Мінгені пайғамбардың арғымақ дүр,
Шытырманды аралап ұшады құр.
Алдың ба азап іздеп [15], а, Мұхаммед,
Кәне, киік келгені, кешігіп тұр?

Мұхаммед айтады:

- Мінгені пайғамбардың арғымақ дүр,
Шытырманды аралап ұшады құр.
Ақшам менен намаздыгер арасында
Киік енді келеді, аялдай тұр!

Сонда киік екі баласыменен үшеу болып келе жатқанын көріп, кәуір қуанып айты дейді:

- Ұсындың [16], киік, Хаққа мойын қойып,
Сені жесем, кетер ем бір-ақ тойып.
Кепілдіктен құтылдың, ау, Мұхаммед,
Бір киігім келіп тұр үшеу болып.

Мұхаммед айтады:

- Тас, алтын тауға шыққан теремін бе,
Сенің айтқан сөзіңе еремін бе?
«Үш киік келіп тұр!» - деп, қуанасың,
Мен саған осы үшеуін беремін бе?

- Өзің торына түскен киігіңмен бол! Екі баланы саған неге өлтіртейін!
Құдай өзі асырап сақтар, бұл екеуіне тиюші болма! - дейді. Сонан соң киік балаларын Мұхаммедке тапсырғаны:

- Айтамын, айт дегеннен Мұхаммедім,
Екі лағым, мен өлсем, қалар жетім.
Жетімшілік басыңнан кешкен жоқ па,
Хабарлас боп [17] жүре гөр- Мұхаммедім!

Мұхаммед сөзі:

- Біз хабаршы болайық, сіз барыңыз,
Тоқтау салмай кәуірге, тез барыңыз!
Жылай-сықтай бара гөр, байғұс киік,
Жетер ме скен Аллаға мұң-зарыңыз [18]!

Киікті кәуір қуанып қармап алды,
Қармап алып, мойнына белбеу салды [19].
Киікті бауыздарға бет қойғанда,
МұстафаМұхаммед жетіп барды.
Мінгені пайғамбардың арғымақ сұр,
Аралай шытырманды ұшады құр.
- Жіберші бұ киікті, кәуір, деймін,
Сен өзің намаз оқып, мұсылман бол!
- Құс ұшып, бұлбұл деген қонар құмға,
«Құдай, жеткіз- деуші едім- осы жолда!»
Киігімді жіберсем, а, Мұхаммед,
Мен де өзіндей мұсылман болармын ба [20]?!
Иман тапқан Құдайға құл болады,
Айтқан сөзі әрқашан пұл болады [21].
Тілге нанып, мұсылман болған адам
Бізден де әжептәуір сол болады.
Құс ұшып, бұлбұл деген қонар құмға,
«Құдай, жеткіз- деуші едім- осы жолға!»
Киігіңді жібердім, Мұхаммедім,
Мен мұсылман болдым ғой, әлхамдулла!
Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,
Кейінгіге жол салып кетті дейді.
- Киігіңді жібердім,- ау, Мұхаммед,
Шапағатшы бол таңда!- депті дейді.

Лашын мен қарға

Лашын үйрек ілді көлді көріп,
Отырды табанымен басын бүріп.
Лашын әрлі- берлі шоқыған соң,
Бір қарға алып жейді аңдып жүріп.

Келмейді ол қарғаның санасына,
Үйректі алып ұшты баласына.
Үйректің басын, етін көріп,
Қарайды балалары анасына.

- Қарайсың неге, балам, маған! - дейді,
- Қалай екен, балалар, анаң?! - дейді.
- Үйрек етін же-дағы қарық бол енді,
Не жегізбес бұл анаң саған? - дейді [1].

- Үйрек етін же-дағы, қарық бол енді [2],
Құс жаралған жоқ шығар шешен теңді?!

Анаң байғұс аспаннан іліп еді,
Бір ерні- көк, бір ерні тіреп жерді.
- Әуеде ұшып жүрген аққу [3]мен қаз,
Шешеке,өтірікшінің өмірі [4] аз.
Жын менен,атам жеген, қан шоқымай.
Есен-сау ұшса игі еді биылғы жаз?!

- Көресің хақтың жүзің: « Алла!» - десен,
Ай, балам, нанар едің бірге жүрсең [5].
Шүрегей жұдырықтай, үйрек түгіл,
Ақ сұңқар әуедегі етін жесең [6]!

- Ала қарға, сауысқан- құстың қоры,
Ақыр заман болады-ау жылқы жылы!
Атам жеген жын менен қан шоқымай,
Бекер, шенем,әкелдің бізге мұны [7]!

- Қанағат қашан қашқан [8][мен байғұстан?!

Салымым бұрыннан-ақ ұшқан құстан.
Қылғалы мұны мекен- жиырма жыл,
Балалар сенен бұрын есен ұшқан.

- Ертіс пен ұзын аққан, Есіл деймін,
Оқыған күн аударып [9]- Бесін деймін.
«Үйректі өзім ілдім!»- деген сөзің
Шешеке-ау, боп жүрмесін [10] кесір деймін!

- Сұм қарлығаш тызылдап ұшып кетті [11],
Түбіме шағымшы боп [12], сол-ақ жетті.
- Үйрекке сенің алған мақтанды!- деп,
Қарлығаш лашынға хабар етті.

- Бізді шаққан жағылсын жанған отқа,
Сұм қарлығаш жолықсын қайың оққа!
Келгенмен, лашын маған не қылады,
Онда түмсық бар-дағы, мен де жоқ па [13]?!

- Шын сөйлеген әр жерден ет жейді-ғой [14],
Өтірікші мұратқа жетпейді-ғой!
Ата-бабам жемеген ас болған соң,
Жесек-тағы тамақтан өтпейді ғой!
Лашын, сұңқар тояттап ет жейді ғой,
Өтірікті, шешеке, ептейді ғой!
Қашып енді лашыннан құтылуға
Құйрығыма қанатым жетпейді ғой!

Қара қарға айтады:

- Балалар, басты өлімге байламайық,
Жоқ нәрсені уайым қып ойламайық[15]!

Балалар, ол жалғыз да, біз алтау ғой,
Алтауымыз тұс-тұсынан найзалайық!
Қарлығаш хабар берген соң, Лашынның айтқаны:
- Мингені патшаларының- қаражал, сұр
Дәм татқан бір тоғайдан мың кара құр.
Тұқымын түк қалдырмай, құрытайын,
Жалпылдап жаман қарға қай жақта жүр?!

Қарлығаш:

- Берем - дейді - бір-ак тауып,
Қылмайды дәнemedен қарға қауіп.
- Мінс, лашын келеді, өлтірді! - деп,
Қарғаға хабар беріп келген шауып.
- Мингені патшалардың- қаражал, сұр,
Дәм татқан мың тоғайдан бір кара құр.
Мен қашып бұл лашыннан құтылайын,
Қарлығаш, балаларға қараса тұр!

Жалбаңдап жаман қарға қайда кетті:
Бойынан Тасаралдың мекен етті.
Қырымнан көзі шалып қалған екен,
Соңынан кара лашын қуып жетті [16].

Лашын дауандардан дауан асты,
Жігітлер, өтірік сөз жанға қас-ты.
Соңынан кара лашын қуып жетіп,
Қарғаны баркылдатып бір-ак басты.

Өлерін енді қарға анық білді,
Барқырап:
- Айтқам жоқ! - деп, танып көрді.
Мойнына айтқан сөзін қойдыруға
Қасына балалардың алып келді.

Балаларынан:

- Шешеннің мақтанғаны рас па? - деп сұрады,
- Мереке, күнде жиын той мен, - дейді,
- Ойлаған ак сұңқарға оймен, - дейді.
- Шешемнің айтқан сөзін жасырмайын:
«Бәрінен құс біткеннің зормен!» - дейді.
- Білмейсің, жаман қарға, әлің! - дейді [18],
- Ел- жұртқа сенің сырың мәлім! - дейді.
- Қарғаны өтірік айтқан өлтіремін,
Балалар, асырайын бәрің! - дейді.

- Бәйгеден шауып келген жүйрік атты,
Жігітлер, өтірік сөз жанға қатты.
Лашын, сенің берген балыңнан да
Бір қасық анам берген суы (сүті) [19] тәтті.

Мінгені (падишаның) батырлардың қара жал сұр,
Дәм татқан бір (мың) тоғайдан мың (бір)қара құр.
«Асырайын!» - дегенге ашуланған,
Қырайын бәріңді де, асықпай (қара да) тұр [20]!

- Балаларым! - дейді екен кәріп ана,
- Бұтағы осы ағаштың сегіз сала.
Қорықпайтын жетімдердің көз жасынан
Жоқ па екен лашын құста біздей бала?!

- Балаларым! - дейді екен кәріп ана,
- Бұтағы осы ағаштың сегіз сала.
Тарығып, зарыққанда, әрең көрген
Бар еді, аман ұшса, жеті бала.

- Шешкем, бірер сөзін жасырайын ,
Басынан жақсылықты (ихсылықты) асырайын!
Шешемді өлтірмесең, Лашын-еке,
Біз саған көрген сайын бас ұрайын!

Бұл жерде бәрімізді қылсаң ғайып,
Таусылып қалады сөз бір-ақ байып.
Өлтірмей (шешемізді) бәрімізді [21] қылсаң азат.
Шашамыз ерлігіңді жұртқа жайып.

- Байладым бір қарғаны балаларға,
Сауысқан- құстың қоры [22]- ала қарға,
«Тапқан сөзге-қолқа жоқ» - деген-осы,
Балалар, тауып айттың,шара бар ма?!

Күштісі құс біткеннің- бидайық құс,
Өтірік айтпа, ай, қарға [23], көгінді қыс!
Жаман қарға, сен жүрер жерің емес,
Бес балаңды ертіп ап, тоғайға көш!

- Бау қара ағаш деген соң, бау қара ағаш,
Қас болды іргемізден бір қарлығаш.
Тоғайды өзім көрген жерім емес,
Тастасаң алып барып, алдияр бас!

Бидайық тамам құстан күшті дейді,
Бауырына балаларды қысты дейді.

Арасы қырық күншілік (жолдар)шөлдер екен,
Түс болмай алып барып (тоғайға ағып) [24] түсті дейді.

Кетіпті мекеніне лашын қайтып,
Балалар құтқарыпты зарын айтып.
Бұл ғибрат кейінгіге қалсын бізден,
Өткенді кім тауысар бәрін айтып?![25]

15. Өлең-дастандар

Алтынбас пен Күмісаяк

Айтамын, тындасаңыз, жақсы кепті,
Көп адам бізден бұрын өтіп кетті.
Жамағат ықыласымен құлақ қойса,
Малға бай,басқа кемтар бір хан өтті [1].

Аспаннан қалың жауған қар болыпты,
Кең жиһан қапалығы тар болыпты [2].
Бітіпті жеті рудың малы ханға
Сөйтсе де, бір перзентке зар болыпты.

Он сегіз ол падиша жасында еді,
Бақ құсы өмір бойы басында еді.
Келгенше қырыққа жасы перзент көрмей,
Өлгеннің, өлмесе де, қасында еді [3].

Бастан-кем, тар болған жан- малды дейді [4],
Кедей көп болған жақты-жанды дейді.
Жеткенше алпыс жасқа бала болмай,
Бір-бірлеп жетпіс катын алды дейді.

Құдайдың көрсеткенін көрді дейді,
Көңіліне жақсы ниет кірді дейді.
Көрмеді жетпісінен жалғыз перзент,
Жетпіс катын,- бәрі де өлді дейді.

Құдайдың жақсылығын білмеген соң,
Тағат қып қорқып хақтан [5] жүрмеген соң.
Мұнша малды көп жиып, не қыламын,
Әр нәрсе сәніменен бермеген [6] соң.

Ісіне Алла салған көнбеген соң,
Уайым [7] неге керек, өнбеген соң?!
Үйінен қаңғып кетті құла түзге [8],
Бір перзенттің қуанышын көрмеген соң.

«Көңілімді жалған құрғыр бөле берді [9]»

Алланың ақ ісіне көне берді.

Бір күні жеті руға мал шашты да [10],

Қаңғырып жапан түзге жүре берді.

Шын көңілмен бір жолға басты кадам,

Тыңдамас насихатты білмес надан.

Қаңғырып, айдалаға келе жатса,

Алдынан даусы шықты-бір зарлы адам [11]!

Жаратқан жер мен көкті Алла ма скен,

Әр істі өзі жөндеп, қылар бекем [12].

Баланың күйігінен шығып жүрген,

О да бір сексен жаста кемпір екен.

Мінгені ер жігіттің кара кер-ді,

Атты емес, ол падиша жаюу жүрді.

«Көз жасын көрер ме скенбір Алла?!» - деп,

Зар еңіреп, жыласумен [13] қолын берді.

Кемпір айтты:

- Аллаға сыйындым! - дейді,

- Зарланып кеш[т]е - күндіз жүрдім! - дейді.

- Өткіздім жетпіс байды бір-бір санап,

Сонымен сексен жасқа келдім! - дейді [14].

- Көңілімде перзент зары болды, - дейді,

- Бауырым қайғы-ғамға толды, - дейді [15].

- Көрмедім жетпіс байдан жалғыз (иалғыз) перзент,

Бәрі де байларымның өлді! - дейді.

Құдайдың шеберлігін білді дейді:

- Әр жолды өзін оңда снді! - дейді,

Жамағат, қалай екен Құдай ісі,

Кемпір-шал боп қосылып жүрді дейді.

Екеуі бірін-бірі сүйді дейді,

Шалыңа ақ жолмен тиді дейді.

Елсізде екі мұндық бас қосқан соң,

Көз жасын Тәңірім иді дейді [16].

- Құдайға мен жылайын, көңілім күпті,

Кешірсін күнәйымды өзі! - депті.

«Сұрауы жеткен!» - деген осы емес пе?!

Сол кемпір сексен жаста болды жүкті [17].

Пенделер: «Алла!» - деген- иман тапты,
Иманның өтірік сөз бетін жапты.
Тоғыз ай, тоғыз сағат болғанында,
Сол кемпір алтын басты бір ұл тапты.

Азапты өлгенінше көрмейді енді,
Көңілді жамандыққа бөлмейді енді.
Алтынбас туған күні тойын қылып,
Бұл тойға нанып ешкім келмейді енді [18].

Құдайдың шеберлігін білді дейді,
Бауыры ғашық отқа күйді дейді.
Алтынбас бір күн түнде ұйықтап жатса,
Түсіне Күмісаяқ кірді дейді:

- Алтынбас, сегіз оғың атамсың [19],
Күнәға жас басыңмен батамысың?!
Құдайым ол басында қосты бізді,
Үйінде маған келмей жатамысың?!

Туғаннан менің көңілім бір сағымда,
Мен ойнап, күлсем деймін жас шағымда [20].
Құдайым ексүмізді қосып еді,
Ананың іште жатқан құрсағында.

Алтынбас төсегінен түрселді (тұра келді),
Түсте көрген ғашық жар (иар) көңілің бөлді.
- Әкеке, ескен желге ғашық болдым,
Құдайым кетпес қайғы маған берді.

Айтамын, тыңдасаңыз (тыңласаңыз), бір қызық кеп,
Жаныңа, иман күтсең, болады сеп.

- Ай, әке, рұқсат бер енді маған,
Ұйқы ұйықтап, күн көре алман, мен тамақ жеп [21].

- Пайғамбар бұрын өткен Мұса - дейді,
- Кім сарғаймас, басқа күн туса?! - дейді.
- Әкеке, жұмысыңды істетіп ал [22],
Ісіңе қатты қайырым жұмса! - дейді.

- Жарасар алмас пышақ қынға, - дейді,
Құдайым берген екен сынға! - дейді [23].
Көрінген таудай болып қара тасты
Ап келші, көзқуанышым, мұнда! - дейді.

Жең сыбанып, етегін түрді дейді,
Тасқа қарай бет алып, жүрді дейді.
Таудай болып көрінген қара тасты,
Қолтығына қыстырып келді дейді [24].

- Жаныңды бір жар үшін қидың! - депті,
- Күшіңді маған бола жидың! - депті.
«Өмірінше келтіре алмас!» - деп, айтып ем [25].
Күшіңе, көз қуанышым, тойдым! - депті.

- Қарағым, сен кеткен соң, кем болармыз,
Дұшпанмен, сен тұрғанда, тең болармыз!
Есіңе ал, тірі болсаң, ай, қарағым,
Біз кімге қартайғанда жем болармыз?!

Алланың салғанына көпе берді,
Көңілін ғашық жарға бөле берді.
Арызын атасына айтты-дағы,
Мінді де сарала атқа, жүре берді [26].

- Ғашығым, менің айтқан сөзім ғында,
Біздің жер жырақ емес, келсең мұнда.
Арада дамыл алмай жүрсең, күн-түн,
Жетерсің күйіп-жанып бес мың жылда [27]!

Алтынбас ұйқысынан түрегелді,
Ғашық жар түсте көрген, көңілін бөлді [28].
«Не болсам да, болайын осылай!»- деп,
Күнбатысқа қарата жүре берді.

Жақсыдан өзіңдей көп естимін,
Жақсы маған айтпаса, нені естимін?
Арада бірнеше күн өткеннен соң,
Келіпті бір шаһарға деп естимін.

Шаһардан қыздың жұртын сұрайды енді,
Аты- жөнін және өзі еш білмейді.
Бар екен бір қария үш жүз жаста,
«Білсе, сол білер!»- деумен соған келді.

Алтынбас қарияға сәлем берді,
Хабарын ғашық жардың сұрайды енді.
- Ай, жігіт, сабырлық қыл бір Аллаға.
Жетерсің, мойныңа алсаң, бір мың жылды [29].

- Бір мың жыл маған - дейді - бір күндей-ақ,
Жеріне жығылармын жеткен аяқ.
Жөнелді қариядан рұқсат алып,
Дүниені шыр айналған бұл бір саяқ [30].

Алтынбас аянбастан жол жүріпті,
Құдайым сарала атқа тіл беріпті:
- Елсізде екі мұндық бейнет көріп,
Біз келдік аман мұнша жерге! - депті [31].

- Алтынбас, бірнеше күн жүрдік жолда,
Ойынды неге айтпадың бұрын-соңда?
Ал енді, сен айтпасаң, мен айтайын,
Құдайдың құдіретімен келдік мұнда.

Бұл жерден сенің қайының - бір жылдық жер,
Жетерміз мезгілінде намаздыгер.
Көп мекнат ара жолда көрдік қанша,
Жеткізген ыәммат беріп пәруәрдігер [32].

Ер- токым сарала атқа салады екен,
Уақытымен өқып намаз алады екен.
Басқа мал жүріп бір жыл жетер жерге
Сарала ат бір сағатта барады екен [33].

Сарала ат астындағы арық екен,
Ай жүзі арығынан сарых екен.
Үйінен Алтынбастың шыққан күні,
Көңіліне Күмісаяқ анық екен [34].

Сонда үйге сәлем беріп, кіріп келді,
Жалт қарап, Күмісаяқ енді көрді.
- Құдайым, көрсеткенің рас па?! - деп,
Секіріп Алтынбасқа қолын берді.

Қосылды бір-біріне екі зарлы,
Бұрын жалғыз болса да, енді барлы.
«Бір адам қызыңызбен бір жатыр!»- деп,
Патшаға кідірместен хабар барды [35].

Хан тақсыр естіген соң, ашуланды,
Еліне: «Жиылсын!» - деп, хабар салды.
Бір түнде он мың әскер (ғаскер) келді-дағы,
Бейшара Алтынбасты қамап алды.

Зарлықты бір Аллаға қылды дейді,
Мойынын Мәдинеге бұрды дейді.
Ашумен қыз ағасы келді-дағы,
Қылышпен Алтынбасты ұрды дейді.

Тілегін иманды құл тапты дейді,
Жалғанды ақыретке сатты дейді.
- Күйеуін қайнағасы ұрмай ма? - деп,
Бейшара сабыр қылып жатты дейді.

Алтынбас илүмен бұғып қалды,
Құдайдың бұйрығына тап амалды [36].
Қылышпен шабайын деп ұмтылғанда,
Қолынан Күмісаяқ ұстай алды:

- Алланың аманатын берермін! - деп [37],
- Сөзіне кім айтса да, көнермін! - деп.
Бата алмай хан кісісі қайтып барды,
Хан ойлайды: «Барып өзім көрермін!» - деп.

Хан өзі Алтынбасқа келді дейді,
Алтынбас тұрып сәлем берді дейді.
Келбетін көруменен көңілі толып,
- Қызыма табылды тең енді! - дейді [38].

- Күйеужан, саған көңілім толған! - дейді,
- Дәуренім күйікпенен солған! - дейді.
- Баяғы казак-қалмақ жау шағында
Қалмақтан зор дұшпаным болған! - дейді.

- Жатамын мен үйімде ішім пысып,
Жүремін шарифатпен жолға түсіп.
Қатты жау қалмақпенен болған күнде,
Жау қолына қайынағаң кеткен түсіп.

Жарасар алмас қылыш қынға, - дейді,
- Тұрарлық жас скенсің сынға! - дейді [39].
- Қайын ағаң жау қолына кеткен түсіп,
Соны ап кел, күшің болса, мұнда! - дейді.

Не салды басқа Құдай, көре берді,
Мен аяп, айтпасам да, Құдай білді.
Айтқан соң, намысына шыдай алмай,
Салып ұрып, сарала атпен жүре берді.

Заманнан көп заманлар өтті дейді,
Алтынбас айтқан сөзге жетті дейді.
Жау қалмақ он айшылық жерлерде екен,
Он күнде ел шетіне жетті дейді.

Жау қалмақ Алтынбасты білген екен,
Жауырыншы жауырын жағып, көрген екен.
Жайсаңы түсте көріп Алтынбасты
Жиылып қарсы алдынан келген екен [40].

Құдайға Алтынбас жүр көңілі тойып,
Жүрегі алып ұшты көшіп-қонып.
Қара құстай жиылып қалмақ шықты,
Жердегі топырақпен бірдей болып.

Соқтығып екі дария, толқын ұрды,
Сеп жайып қолын қалмақ шебің құрды [41].
Қалмақтың көптігіне шыдай алмай,
Атының басын тартып біраз тұрды.

- Жүремін өлгенімше: «Құдайым!» - деп,
Жаныңа, иман күтсең, болады сеп.
Бермесең өзің қуат, Құдайым-ай,
Мен жалғыз, өзің жалғыз, бұ қалмақ көп [42].

Құдайымнан күш тисе, жығылмаймын,
Жасырынып, бір сайға тығылмаймын [43].
Жасымнан жолдас болған сарала атым,
Қалмақ көп те, мен жалғыз, не қылайын?!

Ішіне көп санаған ештеме (ешнеме) алмас,
Көп кеңесіп тұрған жан алыс бармас.
Кірелік бұ қалмаққа, не болса да,
«Қарманған - деген сөз бар- қарап қалмас» [44]!

Жаратқан күшті Алладан жәрдем (иардам) жетті [45],
Жауга қарай жүріпті түзеп бетті.
«Қыбырлаған қыр асар! - деген бар» - деп,
Бас жоқ, көз жоқ, қалмаққа кірді, кетті.

Қалмақтың бір шетінен кірді дейді,
Шеңгеліне түскенді бүрді дейді.
Сол күні күн батқанша ұрыс қылып,
Қалмақтан бір он мыңды қырды дейді [46].

Әуелі сөз бастаймын: «Құдайым!» - деп,
«Құдайым кешірмесе, күпәйым» - деп.
Алтынбас бір уақытта көзін ашса,
Сап бопты бұ калмақ біткен милайым боп.

Жалғыз-ақ Жайсаң қапты тірі дейді:
- Құлыңның, әкебас, мен бірі! - дейді.
- Ей, Алтынжан, бір қасық қанымды ки [47],
Қайынағаң әлі өлген жоқ, тірі! - дейді.

Үйіне сорлы Жайсаң ертіп барды,
Құдайым бір мехнат жолға салды.
Қырық құлаш шыңырауға салған екен,
Жау, шіркін, қорыққаннан, суырып алды,

Екі ғашық қосылмай, зарлы дейді,
Көңіліне, көріп, ашу алды дейді.
- Жау, шіркін, мұнша неге жүдеттің?! - деп,
Жайсаңның басын кесіп алды дейді.

Өзінің күйеулігін айтты дейді,
Тілегін ақыры тапты дейді.
Қасына қайын ағасын ертіп алып,
Жеріне есен-аман қайтты дейді.

Жеріне есен-аман енді келді,
Ата-енесі алдынан шыға келді.
Қырық күн ұдай той берді жұртын жиып,
«Өлді» - деген балам - деп, - тірі келді.»

Ықылас ата түсіне және кірді,
Патша Құдай көңіліне сана берді.
Кемпір-шал көрмеген соң, сағынған-ды:
Қайтсын, рұқсат беремін, балам! - дейді.

Ақылды Күмісаяқ гапты дейді,
Бәріп де бір ғашыққа сатты дейді.
Қасына Күмісаяқ жолдас қылып,
Қырық нарға қазына тиіп артты дейді.

Ырғап-жырғап құл, күң мен жүрлі дейді,
Жолдан неше ғажайып көрді дейді.
Түсінде көрген қызын алып қайтып,
Жұртына есен-аман келді дейді.

- Құдайым тілегімді берді! - дейді,
- Қолыма дәулет құсым келді, - дейді.
- Мұрныма қарағымның исі келді,
Көрсермін баламды есен енді! - дейді.

Кемпір-шал шыдай алмай, қарсы жүрді,
Үш күнде бірін-бірі есен көрді.
Жалғыз кеткен қуанышы өсіп қайтып,
Күннен-күнге көркейтті ажар түрді [48].

- Шұбарым, арғымағым, боз тарланым,
Түскенде сен есіме, көп зарландым!
Сен, шырағым, үйімнен жалғыз кетіп,
Екеу келдің, енді өлсем, жоқ-ты арманым!

Шұбарым, арғымағым, боз тарланым,
Түскенде сен есіме, көп зарландым!
Баламды «өлді» - деген тірі көріп,
Құдайға өлсем - дағы, жоқ-ты арманым!

Құрметлеп шағарына алып келді,
Құдайдың шеберлігін танып білді.
Патша сонда жүз алпыс жасқа жетіп,
«Әу!»-деуге де шамасы келмей өлді.

Мұхаммед пен шәриарлар

Пайғамбар шапағатшы таңда жарым,
Көрсетті имандыға өз дидарын.
Келінгі пайғамбарға сәлем бере,
Бір күні қонақ қылды шәриарын.

Төрт иардың (жардың): Әбубәкір бірі- сыдык,
Тірлікте арам жеме[с] дінді бұзып.
Өтерін бұл дүниенің білгеннен соң,
Закотты қайырмаменен берген қызык.

Төрт иардың ол біреуі- тақсыр Ғұмар [1],
Өзінің таудан үлкен айдыны бар.
Патша боп, жұрт билеген заманында
Көп жұртты мұсылман қып кеткен солар.

Біреуі сол төрт иардың-тақсыр Оспан,
Олардан (одардан) құр(ы) қалмас көңілін қосқан.
Көңілінді бұ дүниеде түзу тұтсаң,
Күнінде таңла махшар орның бостан [2].

Біреуі сол төрт иардың - Ғалы хайдар,
Атағын жұртқа шашқан мұның Жаббар.
Кәпірді мұсылманнан айырғанда,
Мұхаммед үмбетіне болады айбар [3].

Біреуі қонағының- бибі Фатима (Фатпа),
Тірілікте танылмаған жаман атка.
Біздерге ақсақалдар бергей бата,
Сөздерді кітаптағы айттық жатка.

Пайғамбар алтын табақ қолына алды,
Ішіне толтырғанша құйды балды.
Бал да аппак, табақ та аппак, аса нұрлы,
Ішіне бір жалғыз-ақ қылды салды [4].

Иманды құл жұқармай, ірі өтеді [5],
Жан кетсе де, көзі ашық, тірі өтеді.
Табақ пен бал, тағы ақ қыл бір жалғыз тал,
Сұлулықта бірінен-бірі өтеді.

- Төрт жары (иары) пайғамбардың келсін! - дейді,
- Бұйрығын пайғамбардың корсін! - дейді.
- Арасын: ауыр-жеңіл, киын-тардып,
Айырып ғақылменен білсін! - дейді [6].

- Құраннан жауап берсе, қатар (хатар), - депті,
- Күнәға, таппай айтса, батар! - дейді.
- Құраннан жауап сөйлеп, мағына айырған,
Сонан соң осы балдан татар! - дейді.

- Тіліне арамзаның нанба, - дейді,
- Аузыңа тірлікте арам салма! - дейді.
- Балдан тәтті, жіңішке жалғыз қылдан,
Және нұрлы бұлардан бар ма?! - дейді [7].

Шақырған Біләл тақсыр хабар беріп [8],
Жетім хақын жеменіз зорлық қылып.
Төрт жардың үшеуінен үлкен еді,
Сөйледі Әбубәкір тұра келіп (түрегеліп):

- Бұлардан он есе артық намаз нұры[9],
Балдан тәтті болмағым- Құдайдың құлы.
Құдайға шын ықыласпен құл болудың
Жіңішке, білгендерге, қылдан жолы.

Бір сөзді Әбубәкір айтып салды,
Пайғамбар Құдай досы (дос-ты) қабыл алды.
Жер қорыққан айдынынан айбатты еді,
Көр енді Хатапұғлы ол Ғұмарды.

Көрмедім пайғамбардай дінге кеңді,
Кәпір көп соғысқанда, бәрін жеңді.
- Құраннан мағына тауып беремін! - деп,
Ұмтылды жауап бере Ғұмар енді:

- Бұлардан нұрлы- әділдік нұры, - дейді [10],
- Балдан тәтті -ғаділет жолы! - дейді.
Ақ пен қара арасын айырмақтың
Қылдан нәзік, білсе егер соны! - дейді.

Бір сөзді тақсыр Ғұмар айтып берді,
Пайғамбар, Құдай досы, қабыл көрді.
Екеуінен соң үшінші болып туған
Зиалнұрын Оспанға кезек келді.

Сөйлей бер өлмей тұрып, қызыл тілім,
Немене өлгеннен соң көрген күнім?!
- Құраннан мағына тауып беремін! - деп,
Ұмтылды жауап бере Оспан пірім:

- Бұлардан он есе артық Құран нұры,
Балдан тәтті, айырып білсе соны.
Қатесіз бастан-аяқ оқымақтың [11],
Жіңішке жалғыз қылдан, қиын жолы.

Бір сөзді Оспан пірі айтып салды,
Пайғамбар, Құдай досы, қабыл алды.
Жер қорыққан айдынынан Ғалы батыр
Алдына бабасының жақын барды.

Жігіттер, бір сөзіме құлақ салың,
Шайтан бар азғырушы зор дұшпаның.
Кәпірді қойдай қырып, кегін алған
Ұмтылды жауап бере хазірет Ғалың!

- Иман нұры- бұлардан асыл затты [12],
Түрлік-түрлік сөзі бар балдан тәтті.
Мейманды ырза қылып жөнелтпектің
Жіңішке жалғыз қылдан, жолы қатты.

Бір сөзді хазірет Ғалы айтып салды,
Бабасы оның сөзін қабыл алды.
Пайғамбар қызы Ғалының жұптысы еді,
Бибі Фатима (Фатпа) тақсырға кезек барды.

Біреуі қонағының- бибі Фатпа,
Тірлікте таңылмады жаман атқа.
- Құраннан мағына тауып беремін! - деп,
Ұмтылып жауап берді сонда жатқа [13].

- Бұлардан маған бабам жүзі нұрлы,
Бұ балдан бабам сөзі тәтті болды.
Бабамды өлгенімше сақтағаным,
Жіңішке жалғыз қылдан, қиын жол-ды.

Бір сөзді бибі Фатпа айтып салды,
Бабасы оның сөзін қабыл алды.
- Қонақтарым, бұ сөзін жарады! - деп,
Енді кезек тақсырдың өзі қалды.

- Әйел балам бұлардан нұры нұрлы,
Қылықты қыз балдан да тәтті болды.
Теңін тауып бермеклік мүшету пір еді
Жалғыз қылдан жіңішке, қиын сол-ды!

Зекетсіздің малдары- жылан, шаян,
Құдайға періштелер қылды баян.
«Пайғамбар төрт жары мен сөзі осы!» - деп,
Құдайдың құдіретіне болды ғаян.

Пенденің мал кетерде кетер пейілі,
Ардақтап бұ дүниені көрме сейілі [14].
- Пайғамбар төрт жарымен бас қоссын! - деп,
Келтірген екен мұны жебірсейілі.

Жігіттер, бұ сөзге сал құлағыңды,
Сыйлап құт бар әліңше қонағыңды.
Намаз, құран, әділдік, қонақ күтпек-
Қараңғы көрде сәуле шырағың-ды!

Әуелі жан иесі- Адам ата,
Жан қылып топырақтан қылған жота.
- Қонақтардың бұ сөзі аққа шықты, - деп,
Пайғамбар қол көтеріп, қылды бата.

Ғалының бір досы бар -Ахтам атты,
Жан беріп досы үшін қанға батты.
- Қонақтарым, бұ сөзің аққа шықты! - деп,
Пайғамбар ақ балдың дәмін татты.

- Артық нұр, Алла, берген сыйың екен [15],
Балдан тәтті, тауыпқылы (туфиклы) халал некен.
Құдайға құлшылық қып жақпағымыз,
Жіңішке жалғыз қылдан қиын екен.

Сүресің азар болса, жүз жыл өмір,
Қылмысты отқа жанып, болар көмір.
Қолына дүние малы келсе-дағы.
Болғанда хисап (есеп) күні, жанға жәбір.

Сүресің азар болса патшалық,
Өтпеді патша болып неше халық?!
Үстінде алтын тақтың хан болсаң да,
Бетіңе таразыда болар салық.

Сүресің азар болса,жүз жыл тірлік,
Ағайын дәулеті артса, қылар бірлік.
Қолыңа дүние малы келсе-дағы,
Өмірің- не бір айлық, не бір күндік.

Сүресің азар болса [16], жүз жыл байлық,
Болғанда біреу қойлық, біреу- тайлық.
Қолыңа дүние малы келсе-дағы
Өмірің- не бір жылдық, не бір айлық.

Өлімді ойламаймыз, еру елміз,
Дүниеде қайғысы жоқ серуен біз.
Ташкент пен [17] Бұхарадан мата жүктеп,
Дүниеге біз бір келген керуенбіз.

Құдайға жақсы кісі жылай берер,
Қазаға пәле менен шыдай берер.
Дүниеге біз бір келген керуенбіз,
Қайтарын пұлды болып Құдай білер.

Боларсың азар болсаң , жүз жыл шешен,
Қалмассың, иман таппай, болса есің.
Жүз жыл тәубе қылғаның, - бәрі бекер,
Жетімге зорлық қылып, хақын жесең.

Боларсың азар болса жүз жыл батыр [18],
Түспей ме, өлсең баска заман акыр?!
Жүрмісін: «Өлмеймін!» - деп, бейшаралар,
Алдыңда тосқауылдап өлім жатыр!

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Бұ имап, намаз білмей, саған кайда?!
Барғандар бізден бұрын орын алды,
Көшерміз біз де бір күн, жүгің сайла [19].

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Таппайсың өтіріктен жанға хайла.
Бүгінде надан өскен қазақ түгіл,
Пайғамбар- Құдай досы, төрт жар кайда?

Жаныңа оқи берсең, намаз пайда,
Тәубе қылып баға гөр осындайда!
Намазға салақ болсаң, жоғалдың ғой?
Болмаса Мұхамедден, тимес пайда!

Пайғамбар дүйсенбі күн Миғраж асты,
Көп жылап: «Үмбетім!» - деп, сондай састы.
«Үмбетім әлде қандай болады?!» - деп,
Көзінен ағызыпты қанды жасты.

Құдайға жағар ма екен ғамалымыз,
Өлімді ойламаймыз, наданымыз.
Кәпірді мұсылман мен айырғанда,
Болады әлде қандай заманымыз?!

Ғалым боп, пайғамбарға ұл болмаған,
Сираттың көпірінде пұл болмаған.
Жүрмісің алды-алдыңа күнә қылып,
Құдайға қиын болар құл болмаған!

Жігіттер, бұ сөзге сал құлағыңды,
Жуық қыл, тәубе қылып, жырағыңды.
Қараңғы көр ішіне бір кірерсің,
Әзірле жағар соған шырағыңды [20].

Біледі жалғыз тәңірі мінезінді,
Тәубе қылсаң-қылмасаң, кінә өзінде.
Қараңғы көрдің жарығын мен айтайын:
Парыз, уәжіп, сүндетке сал көзіңді!

Тағы да жалбарындық Күдіретке,
Жалынса, медет бергей жаман дертке!
Пайғамбар жалғыз ұғын құрбан қылған,
Сөйткен біз не көрсеттік Мұхаммедке[21]?!

Заман ақыр

Хабиб хақ сәруардайын,
Әбубәкір, Ғұмардайын (Омардайын),
Ғұшман (Оспан), Ғалы хайдардайын
Ғаділ (әділ) патша табылмас-ты.
Иақшыны (жақсыны) көзден салмаңыз,
Жақсыдан ғапыл (қапы) қалмаңыз.
Тәңірі қылған жақсының
Аяғынан алмаңыз!
Әр жұртқа бір, әр топқа бір,
Алтын сақа табылмас-ты.
Бас ауырса, бақсыларды[1],
Алып келіп, бақтырарсың.
Бизабанды бейжай сүйіп [2],
Өкпеменен қақтырарсың!
«Пәлекет қашты!» - деп,
Тұмар алып, тақтырарсың.
Тура құрық салған болса,
Дертке шипа табылмас.
Қатының өлсе, ах ұрып,
Ғамкін [3] болып қалсаң керек!
Онан-мұнан қармаланып,
Баз біреуді алсаң керек,
Төсек қалың салсаң керек!
Бір кеткен соң қамқорың (ғамхорың),
Ата-ана табылмас-ты!
«Жаман болды алғаным!» - деп [4],
Бір Тәңірге көп налырсың!
«Жарым сондай болса екен!» - деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзел (азал) күнде маңдайыңа
Жазған болса, не қыларсың [5]?!
Бәріңізге жүзі қызыл,
Қасы қара табылмас-ты!
Балаларың мектеп көрсе,

Әркім келіп сауал сөйлесе,
Оған түзу жауап берсе,
Оған баға (баһа) табылмас-ты[6]!
Көп мұсылмандар пақыр болар,
Тамам жерлер тақыр болар,
Пақырлардың халін сұрар -
Қайырлы байлар (байдар) табылмас-ты!
Бұ дүниеге көңіл қойма,
Қонақ қонса, арық сойма,
Ақылың болса, өзінді ойла [7].
Алты құлаш бөзден басқа
Артық пайда табылмас-ты!
Жарлы скен деп аямайды,
Бай скен деп сыйламайды.
Ғапіл [8] адам ойламайды,
Өлімге хайла табылмас-ты!
Бір шыбындай жанын қинап,
Ғаты шида (ғашидә) болмасаң,
Қатын, бала, малдан кешіп,
Тәркі дүние болмасаң.
Кеш[т]е - күндіз зар еңіреп,
Тағаттықты қылмасаң [8],
Рақатпенен жатқандарға
Дидар құдай табылмас-ты!
Балшықтан соғып, пісіріп,
Әрбір түрге көшіріп,
Ана ішінде жан қылып,
Қып-қызыл қан ішіріп (ішкізіп) [9].
Шешесінің қарынында
Тоғыз ай, он күн кешіріп,
Жылатып, жерге түсіріп.
Әуелгідей мұныңды
Және қылса керек-ті.
Ғақыл беріп, тіл беріп,
Аяқ беріп, қол беріп,
Ақ жүзге қызыл гүл беріп,
Қуат қылса керек-ті [10]!
Он екі жасқа кім келсе,
Құдайыны бір білсе,
Өзін жұрттан кем көрсе,
Өзінен жұртты зор көрсе [11],

Мұндай кісі әр топқа
Аға болса, керек-ті!
Тағат қылса Аллаға,
Күнде барса молдаға,
Қағаз, қалам қолға алып,
Қаратса жүзін құбылаға,
Рақмет жауар ол құлға [12]!
Мұның орны жаннатта,
Бөлекше болса керек-ті!
Бір пара қылар ұрлықты,
Ұрлықтың түбі қорлық-ты,
Қыла жүрер зорлықты.
Басы жерге жеткенше,
Қоя білмес сұмдық-ты[13]!
Құлағына алмайды
Құдайдың салған жарлықты.
Мұның орны- жағаннам,
Ләззан болса керек-ті,
Ғәпіл адам жатады [14],
Бір күн тәубе қылайын!
Бір күн тәубе қылғанша,
Үзіп жұлып алайын,
Аузыма алып салайын!
Жас уақытта тәубе [15] қылғанша,
Қартайғанда Құдайға
Мұқым жатып жылайын!
Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті.
Бір параны Құдайым
Алтын таққа міндіріп,
Дәулет құсын басына
Орнықты қылып қондырып [16],
Пәрменіне (парманына) жұртын көндіріп,
Оған жаққан шырағын
Ала алмай ешкім сөндіріп [17].
Баршаға тілін алдырын,
Қимылдаған жанларды
Тіліне оның нандырып [18],
Ел басы қылса керек-ті.
Жастыққа басың жеткенде,
Жалынарсың малыңа.

Жан алқымға келгенде,
Кім көз салар халіңе?!
Керек қылмас малыңды,
Кім аяйды халіңді [19]?!
Шашыратпай қаныңды [20],
Суырып алар жаныңды.
Ғазиз жанды денеңнен
Айырып алса керек-ті [21]!
Қасықтап жиған мал қалар,
Сайманы мен үй қалар.
Кетпеспін деп отырған [22]
Орныңнан денең қозғалар.
Ұлан, ұсак қыз қалар,
Ағайының басында
Айғай салса керек-ті!
Сені тезірек жоғалтар,
Жеңсіз көйлек кидіріп [23],
Бейнетпен жиған мүкәммал
Көрінгенге олжа боп,
Ішінді текке күйдіріп,
Үш жеріңнен будырып [24],
Өзінді жүрген көрс алмай,
Дұшпаныңа жудырып,
Қатты бір жерді ойдырып,
Басыңа бір тас қойдырып [25],
Топырақпен бастырып,
Дуа да қылса керек-ті!
Көзін бір оттай жайнатып,
Ауыр күрзі ойнатып,
Сорыңды сондай қайнатып [26],
Мүңкір, Нәнкір періште
Еркіне қоймай ойға тиіп,
Жалғанда қылған ісіңнен [27]
Сауал сұрса (сұраса) керек-ті!
Заман ақырдың хандары,
Қасындағы сұлтандары,
Так үстінде жұртын түтіп тұрғандары
Жарлыдан алып, байларға
Ауыстырса [28] керек-ті!
Заман ақырдың қожасы
Қыдырып [29] келер есікке.

«Бү үйде кім бар екен?»- деп,
Көзін салар тесікке.
Бала-шағасын бастырып,
Төрге шығып отырып,
Дұға (дуа) қылса керек-ті!
Заман ақырдың молдасы
Шаңырақтай [30] келер сәлдесі.
Бауыр қыла көрмеңіз,
Иманынан оңай-ды[31].
Аузында оның үлдесі,
Аузында Құдай куәсы,
Қабыл емес дұғасы (дуасы).
Қолына пайда түскен соң,
Жарым ділда оның бағасы (баһасы).
Көрмей, білмей біреуге
Куә болса керек-ті!
Заман ақырдың биіне
Барар болсаң алдына,
Құлағын салар жанына
Қашан қарайды жалына (халіне),
Түрінің қарап малына
Төре берсе [32] керек-ті.
Заман ақырдың байлары
Ұлық білер [33] өз басын,
Қайда дәулетті кісі келсе,
Оған берер бар асын.
Телміріп келсе бір кедей,
Көзінен төгіп жасын,
Бермек түгіл бейшараны
Әжуа қылса керек-ті!
Заман ақырдың қатыны
Қанағат қылмас қартыны,
Артына тастап (ташлап) ұятты (ұятны),
Бас жағын беріп байына [34],
Біреуге берер артыны.
Басқаға беріп бүтінін,
Байына сактар жартыны.
Қиямет күні ол қатын
Жаза тартса, керек-ті!
Заман ақырдың жастары
Әдебі жок, бейбастак,

Шайтанның жолдастары.
Ата-анасының көзінше
Қол салысып ойнасып,
Ойнағаны, күлгені
Зина болса керек-ті!
Ұл әкеден ұялмас,
Қызды ана тыя алмас,
Кетсе шарлап, жия алмас [35],
Айтса әр нәрсе, тіл алмас.
Заман ақырдың қыздары
Беті қара болса керек-ті.
Заман ақырдың адамдары
Бір -бірінің артынан
Өсек айтып қалмағай.
Бір-бірінен ауысып
Аяқ-табақ алмағай [36].
Бір-бірінің үйінен
Ас аузына салмағай,
Үй басына өзді-өзі
Би болса керек-ті [37]!
Енді шүршіт шығып, Ташкентті алғай,
Қокан менен Хожазаны алғай,
Мұсылмандар жылап калғай!
Ұлығы Һәйбат піриад болса керек-ті!
Шүршіт шығып жүріс қылғай,
Самарқанда ұрыс қылғай!
Шаһизында шаттан шығып,
Шүршітлердің бәрін қырып,
Опа[т] қылса керек-ті!
Тажал (дажал) шығып, дінді бұзғай,
Қылышынан қан тамызған,
Мұсылмандар онда (анда) тұрғай,
Сол малғұн: «Тәңірі- мен!»-деп,
Ұғуы қылса керек-ті!
Мәді (Міңді) шығып жолығысқай,
Мұсылманға басын қосқай,
Тажалменен ұрысқай,
Тап тұта алмай, Мәди қашқай,
Пайғамбардың көрін құшқай,
Көрден Ғайса деп,
Әуез (ауаз) шықса керек-ті!

Аспаннан Ғайса түскей,
Мәдименен көріскей,
Кәпірменен ұрыскай!
Тажалды өлтіріп,
Ғайса хүкім жүргізіп,
Мәдіні имам қылса керек-ті!
Бір параны көрсеңіз,
Аузы тола иман-ды.
Қойыны тола құран-ды,
Сахар тұрып тыңдасаң,
Сокқаны Алла ұран-ды.
Хақтан қорқып жүрегін
Пәре (пара) қылса керек-ті!
Бір параны көрсеңіз,
Беті-колын жуынып,
Һәммат қорын буынып,
Нәпсіні отқа күйдіріп,
Өз көңілін өзі бекітіп,
Ол пендені Құдайым
Иманды қылса керек-ті!
Бір параны көрсеңіз,
Жанын отқа өртеп,
Өмірін желге ұшырып,
Нәпсі үшін жүгіріп,
Жан жолдасы бес намаз
Қаза қылса керек-ті.
Бір параны көрсеңіз,
Қора-қора малы бар.
Бір параны көрсеңіз,
Табак-табак наны бар.
Бір параны көрсеңіз,
Күн көргіштік әлі бар.
Бір параны көрсеңіз,
Тек шықпаған жаны бар,
Біреуді бай, біреуді кедей қылса керек-ті.
Қожа- пұлға, молда-пұлға,
Жаксы-пұлға, жаман- пұлға,
Ұры, залым қаракшы- [38]
Бәрінің талас дағуасы-
Дүние болса керек-ті!
Разы (рызай) Алла, мал берсең,

Қайыр үшiн жан берсең,
Баз бiр жерде бас берсең,
Қарны ашқанға ас берсең,
Қиямет күн басыңа,
Сая болса керек-тi [39]!
Шапағатшы пайғамбар
Үмбет үшiн зар жылап:
«Үмбетлерiм күнәсын (кiнаһын)
Кеше гөр!» - деп, жалынып,
Сәжде кылса керек-тi [40]!
Аздар көпке теңелер,
Пакыр байға теңелер,
Қорлар зорға теңелер!
Бiр-бiрiне теңелiп,
Ақысын алса керек-тi [41].
Ата ұлға бақпағай,
Қыз анаға бақпағай,
Бұл күндегi татулар
Бiрiне-бiрi жақпағай!
Әркiм өзi халiмен
Мүбетла болса керек-тi [42]!
Пайғамбарлар бiр бөлек,
Машайықлар бiр бөлек [43],
Мұсылманлар бiр бөлек,
Кәпiрлер ыәм бiр бөлек,
Жаксы жаман арасы
Бiр айрылса, керек-тi!
Сұраушылар келер-лер,
Бөлек-бөлек қылар-лар
Сират атты көпiрге
Айдау салса керек-тi!
Сират атты көпiрдiң
Жуандығы- бiр қылдай,
Ұзындығы- үш мың жылдай,
Иманды құл болмаса,
Өтпек түгiл мiшкiлдi,
Имансызлар жыласып,
Нала кылса керек-тi!
Артына қараса, ор-орлар,
Алдына қараса, қыл көпiр,
Қадам қойса, жығылар.

Бүйткенше топырак болса, кырып,
Зар еңірсесе, керек-ті!
Ол Мұхаммед пайғамбар
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Көздерінен төгіп жас,
Көзден аққан жастары
Қып-қызыл канға аралас,
Үмбет үшін жанларын
Пида кылса керек-ті!
Біреу құстай ұшады [44],
Біреу желдей еседі.
Біреу көз жұмып
Ашқаннан-жылдам кешеді.
Еңбектеп өтірік біреу,
Біреу тайып түседі.
Әркім ғамалына лайық
Жаза тартса керек-ті.
Бір параға- бір демдік,
Бір параға- мың жылдық,
Бір параға- бір айлық,
Біреуге болып бір күндік
Әркім қызметіне карай өтсе керек-ті.
Ораза, намаз- иманың,
Қылған қайыр, ықсаның
Шалған қойың-құрбаның
Арқасына көтеріп,
Алып ұшса керек-ті!
Көрің[көргін] Расул үмбетін,
Үмбетке қылған ыамметін.
Жиып тамам үмбетін
Абу кәусар шәрбатын
Ішін қанса керек-ті!
Жад (иад) етіңіз Жаббарды,
Жарылқаушы Ғаффарды,
Әбубәкір, Ғұмарды,
Ғұшман (Оспан), Ғалы хайдарды
Хауызы кәусар суына
Табакшы қылса керек-ті!
Сүйген құлға оң қолдан,
Сүймегенге сол қолдан,
Бейбақтарға аркадан-

Нама келсе керек-ті!
Құлақ сал ғылым сөзіне,
Ғалымның айтқан сөздерін
Еш алмайсың көзіңе!
Құдайымның алдында
Қол-аяғың өзіне
Куә болса керек-ті!
Мизан таразы құрылар,
Әуелі намаздан сұралар,
Дүниеде қылған істерің
Мойныңа сенің қойылып,
Халінше қылса керек-ті.
Дүниеде көп күлгендер,
Дүниені өтпес білгендер,
Күнәсы ауыр келгендер-
Басын төмен салып,
Ұялып тұрса керек-ті!
Пайғамбар туы жасыл-ды,
Ғазірейіл туы қызыл-ды,
Қиямет жолы ұзын-ды,
Бара-бара ұзын жол
Екі айрылса керек-ті!
Бір жол барар бейішке,
Түрлі-түрлі жеміске,
Белі қылдан жіңішке,
Хорлар болса керек-ті!
Хорлар он бес жасында
Таза гүлдер (гүллар) басында,
Ер жиырма жасында
Хорлармен ойнасып,
Жаксылыққа жетсе керек-ті!
Денсаулық бар, ауру жоқ,
Тірілік бар, өлім жоқ,
Қызығы бар, қайғы жоқ,
Суық, ыстық желі жоқ,
Көктемдегі күндей болса керек-ті [45]!
Ғайшы ғашырат онда бар,
Наз нығымет онда бар,
Шырын шәрбат онда бар,
Жан фарағат онда бар,
Құдайым сүйген құлына

Несіп етсе керек-ті!
Бір жол барар тозаққа,
Тәңірі алар азапқа,
Түрлі- түрлі ғазапқа
Душар етсе керек-ті.
Оттарға салып қоздатқай [46],
Ботадайын боздатқай!
Іс өткен соң пұшайман
Пайда етпесс керек-ті!
Періштелер жиылып,
Дүниенің суы құйылып [47],
Алып келіп тозаққа
Құйса-лар егер бұйырып,
Түкіріктей бола алмай,
Құрып қалса керек-ті [48]!
Тозақшылар аш қалса,
Зақұм деген зәрі бар,
Рақметі (рахматы) жоқ, қаары бар,
Сусағанға заһар (зәр) ішіп,
Ішін қазандай [49] қайнатса керек-ті!
Әркім қылмысына лайық
Жаза тартса керек-ті.
Заман ақырдың адамдары (адамлары)
Өмірлері аз болғай,
Өздері құмарпаз болғай,
Әрқайсысының қолында
Бір-бір қобыз,саз болғай!
Жиылып, түрлі ғаламат қылып,
Жер жүзіне түрлі пәле болса керек- ті!
Дария тасып,су ақпағай,
Таулардан бұлақ шықпағай,
Жаңбыр жауып, шөп шықпағай [50],
Малды сауса, сүт шықпағай!
Рас сөз асла (әсте) қалмағай,
Бір иманды болмағай,
Тәубе еспі тарс бекіп,
Байланып қалса керек-ті[51]!
Жастарда әдеп қалмағай [52],
Жасы үлкеннің тілін алмағай,
Бірі-бірінің сөзіне
Жүз ант іссе, нанбағай,

Медресе, мектеп салмағай,
Ғалымлар айтса адал сөз,
Құлағын оған салмағай,
Жалғаншылар сөз айтса,
Сусыны онан қанбағай,
Ақыреттің найбатынан
Піриад етсе керек-ті!
Азанменен қаумат кетер,
Мейірім менен шапағат кетер.
Молдадан қалам, хат кетер.
Мекке жерден көтеріліп,
Аспанға ұшса керек-ті!
Күн тұтылып, жел болғай,
Топырақтан өзге шашылмас,
Бұ жерде гүлдер ашылмас,
Түрлі-түрлі жемістер,
Құрып қалса керек-ті!
Исрафил сорын үргенде [53],
Тау қаңбақтай домалар,
Тас бұршақтай жаумалар,
Жан дегеннің бәрі де
Пақыр болса керек-ті.
Тамам жерлердің жүздері
Айнадай тақыр болса керек-ті!
Төрт Мұқарраб періште
Әрқайсысы бір істе,
Үшеуін де өлтіріп,
Хақ жарлығын орнына келтіріп [54],
Ғазірейіл жалғыз қалса керек-ті!
Құдайым айтар:
- Кім бар?! - деп,
Ғазірейіл айтар:
- Мен бар! - деп.
Бір қанатын төсеніп,
Бір қанатын жамылып,
Алланың алдында жалғыз тұра алмай [55],
Жан-жағына қарауға
Бүлк етіп мойын бұра алмай,
Ғазірейіл сонда өз жанын
Өзі алса керек-ті!
Хақтан жарлық болып,

Денеге қайта жан кіріп,
Өлген адам тіріліп,
Қылған амалдары (ғамалдары) бадырайып көрініп,
Күн шыққандай жария
Көзге түссе керек-ті[56]!
Көрлі көрдің басында
Елу мың жыл отырып,
Көзден аққан жастары [57]
Жер дүниесі толтырып,
Ұялғаннан аққан терлері
Ұлығ дария болса керек-ті!
Пайғамбар жатқан тарапқа
Тура қарап симеңіз!
Үйңізде біреудің
Пұлы болса, беріңіз!
Аштан өліп қалмассыз,
Халал болса дініңіз.
Отыз тістен шыққан сөз[58]
Кетеді талай жерлерге!
Мұны жаттап (жатлап) алғандар
Отырар шығып төрлерге.
Қашанғы қалған ескі сөз
Қадірлеп мұны жинаған,
Құрметтеп (құрметлеп) мұнша сыйлаған,
Деңіздер (диңызлер) рақмет- естіген
Бейнет қылған ерлерге!

Шайхы Бурих

Айтайын, тыңдасаныз, жақсы кепті,
Бізден бұрын көп адам өтіп кетті.
Хазіреті мұстафаның заманында,
Шайхы Бурих диуана деген өтті.

Тағы да айтайын (Шайхы) Бурих диуананы,
Қайтармайды аузынан келген кепті.
Жақсы иман (мен) диуана сөз айтады,
Не айтқанын Құдайым қабыл етті.

Ертеде Шайхы Бурих диуана өтті,
Құдайым диуананы: «Достым!» - депті.
Құдайым диуананы сонша сүйді,
Сүйгеннен: «Өзім[нің] достым!» - депті.

Ертеде Шайхы Бурих диуана өтті,
Диуананы Құдайым: «Достым!» - депті.
Шыққан сөзін аузынан қабыл қылды,
Диуананың Құдайға ғарызы жетті.

Тәңірім айтты бір күні:

- Ай, диуанам,

Қырық күндей қызмет қылсаң маған.

Қызметіңіз өткеріп, менен тіле,

Қалағаның берейін мен де саған!

- Жарлық қылсаң, қызметке [мен] лайық,

Шыныммен қылайын зі[к]ір бүкірейіп.

Қызметті өткеріп, қырық күннен сөң,

Бұйымымды тілермін мен де келіп.

- Диуанам, бермейді деп, ғапіл қалма,

Бір беремін деген соң, қайту бар ма?!

Қырық күн өтіп, қызметімні бітіргенше,

Ине-жіптей көңіліңе харам алма!

Тентегім, айтқан сөзді жүптегейсін,

Өзің кейін жаман сөзді есктемейсің!

Бермесіңді сұрар патшайым-ай,

Бір оңға (өңкем) бойыңды бекіткейсің!

Бір күндей қыламын мың күніңді,

Оңай қылып берейін қиыныңды!

Саған қиын болса да, маған оңай,

Таба алмай тұрар деймісің бұйымымды?!

Диуана қызмет қылды Құдайына,

Қырық күн тынбай қылды ұдайына.

Қырық өтіп, қызметін бітірген соң,

Айтқан күнін болдырып, келді алдына.

- Диуанам, бәрекелді, қызмет еттің,

Аз ғана күн айтысқан сөзге жеттің!

Көңіліңдегі арызыңды айтқыл маған

Диуанам, өтіп кетті қу қызметін!

- Құдайым, қызмет салдың маған,

Қызметім жақты ма екен енді саған?!

- Айтқыл, диуанам, ғарызыңды енді,

Қызметін өтіп кетті енді маған!

Диуанам, қызметің жақты маған,
Қырық адам қызметін кылдың тамам.
Арызың (ғарызың) болса, ай, диуанам,
Не тілесен, беремін, енді саған.

- Өзің тентек жаратқан диуанамын,
Бір өзіңе мас болған, бір уанамын!
Айт дейсің, коймайсың, патшайым,
Мен арызды (ғарызың) айтарға ойланамын.

- Диуанам, мақұл емес, ойлағаның,
Ойласаң, рахматымнан құр қалғаның!
Диуанам, бұ сөзіңе ұялмағыл,
Ұялсаң, дидарымнан құр қалғаның!

- Құдайым, маған берсең, тозақты бер,
Тозак отын[ан] күл ұшыра гөр,
Сен тіле дедің, тіледім, патшайым,
Пенделер күнәсын кешіре гөр!

- Диуанам, тозақ па еді сенің қасың,
Қарашы айтқан сөзің тентек мастың!
Қалағаның берейін әлде болса,
Тозакты қой, өз[ге] нәрсе тіле, достым!

- «Қалағаның тіле!» - деп өзің айттың,
Өзің айтқан сертіңнен өзің қайттың.
Айтқан сөзге мен жеттім, сен жетпедің,
Сен қайтсаң достықтан, мен де қайттым.

Өзің айттың дегенім- «Тіле!» - дедің,
Өзің тіле дегенге тілеп едім.
Шайтанға да азарлық беріп едің,
Шайтан құрлы көрмедің еш пендені.

Сегіз бейіш жараттың: «Рахмет!» - дейін,
Жеті тозақ жараттың: «Қаһар не?» - дейін?!
Тозакты күл қылып кокке ұшыр,
Тәңірім, сенен разы болайын мен.

Күшің жетпей тұр ма екен осыларға,
Пенделердің күнәсын кешіреуге.
Он сегіз мың ғаламға патша- сенсің,
Сен кешірмесең, ғазірейіл кешіреп ме?!

Бар қыларға келгенде, күшң жетті,
Жок қыларға келгенде, қайда кетті?!
Құдая, тозағынды ұшырмасаң,
Өзімді тозағыңа түсір! - депті.

Ибраһим Исадай айдай ол Меккені,
Құдіретіңмен жараттың өзің мені.
Растылыққа мен жеттім, сен жетпедің,
Мұндай көрмекші емеспін достым сені!

Меккеден түзік екен көңілім менің,
Сонша түзік көңілімді қалдырғаның.
«Соңара отқа пендемді саламын!» - деп,
Мақұл ма екен тозақты жандырғаның?!

Әуелгідей болмады айтқан сөзің,
Өзің білесің, достыққа жеттім өзім.
Достылығыма мен жеттім, сен жетпедің,
Мен бұзбадым Меккені, бұздың өзің!

Пенделерім өз ісіне қанық дейсің,
Достықтың көрмедім еш пайдасын!
Өн сегіз мың ғаламның жары- Құдай,
Айтқан сөзден сен тайдың, мен таймадым!

Құдайым жок, тәңірім жок сенен өзге,
Айтқан сөзім жетер ме өзгелерге?!
Патшалық халіңмен сен жетпедің,
Пенделерің қайтіп жетеді айтқан сөзге?!

Тәңірі айтты:

- Тозағым тұра тұрсын,
Мұсылманым қорыққаннан тәубе қылсын.
Бір тозағым болмаса, мұсылманым,
Менің Құдай екенім қайдан білсін?!

Мұсылманды бейішке қаратқанмын,
Кәпір үшін тозақты жаратқанмын.
Пиғылынан мұсылман тозақ барса,
Өз обалы өзіне онан жаман.

-Ай, Құдай, өзіме бер тозағыңды,
Бір-ақ өзім көрейін ғазабымды.
Құдай-ау, не қылсаң да, өзіме қыл,
Тозағыңа жібермеспін қазағымды.

- Диуанам, тозақ оты тұра тұрсын,
Қорыққаннан пенделерім тәубе кылсын!
Бір тозақтан қорықпаса пенделерім,
Менің Құдай екенім қайдан білсін?!

Диуанам, бұ заман ақыр болар,
Мұсылманның көбісі кәпір болар.
Аспандағы жұлдыздар жерге түсіп,
Жердің жүзі мидай тақыр болар.

Диуанам, бұ заман ақыр болар,
Бәрісі мұсылманның кәпір болар.
Азға зорлық-зомбылық кылғанлар көп,
Бәрі де өз алдымда коқыр (кыхзыр)болар.

Пенделерге тозақты көрсетейін,
Аз бен көп екеуін теңгерейін.
Көптен аздың ақысын (ғақысын) алып беріп,
Диуанам, бұ сертіме құп жетейін!

Пенделердің күнәсын кешірейін,
Кешсем де Иасинға түсірейін.
Аздың малын көппін деп жегендерге
Тас жегізіп, заһарды ішірейін!

Ай, диуанам, тозағымды пендем көрсін:
«Қатты ғазап бар екен, - деп, - Алла!» - десін.
«Аса қатты ғазап бар екен!» - деп,
Иман кылған есен бе бушман жесін!

Диуанам, тілегінді мен берейін,
Мұсылманды тозаққа жібермейін!
Көп пен аздың ақысын (ғақысын) алып беріп,
Қор мен зордың екеуін теңгерейін!

Диуанам, мақұл емес қой бұ сөздерін,
Тозақты қой, өзге нәрсе тіле деймін.
(Күл қылып) Тозағымды өшірсем, пенделерім
Бір күн қоймай жеп кетер өзді-өздерін!

Диуанам, ризамысың енді маған,
«Немді аяйын-деп тұрмын, - енді сенен?!»
Мұхаммед атлы достым құрметін[е]
Үмбетлерін тозаққа жібермеспін!

- Құдай-ау, еркінлікпен айттым саған,
Тілеуім сен-дағы бер айын маған!
Мұхаммедтің күнәһар үмбеттері
Тозағыңның отынан болсын аман!

Диуананың тілегін Құдай берді:
- Мұсылманды тозаққа салман! - деді.
- Жаратқан бір Құдайдың хақы үшін,
Дұға қылып қойыңыз бұған! - деді.

Қорұғлы

Айла медет Жаббар [Хақ],
Сөйлесін деп біздерге
Беріп еді тіл мен жақ.
Бір киссаны аяқтап,
Тамам етіп кетейші,
Жар болса бізге аруақ.

Неше бөлек таралған
Бұл өзбектің баласы.
Түрікпен халықтың ішінде,
Ат пенен ердің санасы.
Қазақпенен бұлардың
Әуелден-ақ бір екен
Ата менен анасы.

Түрікпеннен шықты Толыбай
Тұлпар мініп, ту алып.
Ерлігіне сүйеніп,
Халқы жүрді қуанып.
Ерегіскен дұшпаннан
О да жүрді кек алып.

Мұның ұлы –Шағала
Шағаланың баласы
Патша болды Мұндыбек.
Дұшпанға қылып ерлікті
Кәпірден бұ да алды кек.

Пайғамбардың діні үшін,
Қызылбаспен соғысты.
Қарап тұрмай бұл хәм тек,
Арыз-Румда соғысып,
Жаулармен неше тоғысып.

Басып жойды бұл ердің
Жанды қоймас қырғын көк.

Жамағаты зар жылап,
Жесір қалды Алтыншаш.
Бота форым, ақ мамық,
Өзі сұлу қолаң шаш.
Сұлулығы сонша бар,
Көрген адам болар мас.

Бұрын тапқан бала жоқ,
Құдірстке қылар шара жоқ.
Жүкті болып бейшара
Отыз бірде қалды жас.

Біраз уақыт өткен соң,
Алтыншаш бір күн ауырды.
Шақырып алды жанына
Бозқұландай бауырды.

Күні-түні жатады,
Ауруы жанға батады.
Есінен салмай, жад етіп,
Жаратқан Жаббар- қадірді.

Сүйген құлы риза дүр,
Құдайдың салған ісіне.
Әуел бастан тамамдап,
Кіріп еді қырық шілтен
Сол күні мұның түсіне.

Алла салса, дариға-ай,
Ғазиз басқа не пәрмен (парман)?!
Толғатып бала тудырмай,
Ішімде кетті-ау көп арман!

Көргенім өтірік болмаса,
Ертеңгі күні өтермін!
Хак бұйрығы осылай,
Не ғып ғылаж стермін?!

Тоғыз ай, он күн көтерген,
О, дариға, арманым,
Көңілім бір кетті тына алмай,
Бұл қасіреттен жазылып,
Белімді бекем буа алмай,

Үміткер болған қуанышым,
Бойымда кетті туа алмай!

Өзімменен інімде
Бірге кетті-ау арыстан!
Теке жәумет халқына
Болса керек данышпан!

Несібесін тілеген
Құрсақта жатып, алыстан!
Атқа мініп, ер жетсе,
Маңына келмес бір дұшпан!

Бір айдан соң табармын,
Ұмытып кетпе, шырағым,
Ашып ал көрден баланы.
Айналайып, Бозқұлан,
Меніменен болсаң туыскан!

Бозқұланға мұны айтып,
Жұмды көзін Алтыншаш.
Құдіретіне Алланың
Сұнып мойын, қойды бас.

Жаназа оқып, кебіндеп,
Апарып қойды молаға
Ағайын-қауым, қарындас.
Апасының айтқанын
Анық расқа қоя алмай,
Қылмады мұны жұртқа паш!

Көрұғлының көрде туған жері

Көр ішінде туғызып,
Жан беріп жісмін тебіrentті.
Ғаусыл ағзам, қырық шілтен,
Емізді қолдан пәрбатты.
Сүт шығып ана төсінен,
Бір-біріне еміrentті.

Тастан бұлақ ағызып,
Көрұғлыны жағызып,
Бірнеше күн, жыл өтті.
Жеті жасқа келгенде,

Ғауыс ағзам ұстаты
Үйретіп әрбір өнерді,
Өткерді бастан міндетті.
Моладан шығып жүретін
Көрұғлы бекке күн жетті.

Қайрат күші бойына
Көрұғлының сыймады.
Далаға шықпай тұруға
Еш тағаты болмады.
Дүйсенбі күн тал түсте
Моладан шығып, ерігіп,
Жалғыз жүріп ойнады.

Бұл уақытта бала ғой,
Жалғыз-ақ ойын керегі!
Көрінгенге талпынып
Ұмтылады жүрегі.
Әлі күнге мұңы жоқ
Емшектен басқа қорегі.
Шәмбіл шау шаһар деп
Тас, топырақтан қора ғып.
Тілеген сонда тілегі:

- Айналайын, Құдайым,
Айтқанымды кош көрші!
Дүниенің қызық сәулетін
Сатусыз маған бос берші!
Түрікпеннің жұртына
Аға сұлтан патша ғып,
Жаратқан Жаббар, ием-ай!
Жүз жиырма жас берші!

Мал сойып жинап жұртымды,
Ақсақалдан бата алсам,
Ишан мен жиып қожаны
Дұғасымен хат алсам!
Түрікпенге ие боп,
Артымда қалып атағым
Дүниені кезіп, жұрт алсам!

«Көрұғлы сұлтан» - атансам,
Сұр бұлттай аспандағы ойнасам,

Кәпірді алдыма салып айдасам!
Шапса қылыш, атса мылтық өтпесе,
Жүз мың жаудың ішінде
Аждаһадай ақырып,
Арыстандай ойнасам!

Бір Құдайдан қылар болсам үмітті,
Дар[б]азам болса алтын құлыпты.
Өзім дүние кезіп,
Жұрттан асқап ер болсам!
Қасыма ертсем аждаһадай
Қырық бір атты жігітті!

Қасыма ертсем аждаһадай жандарды,
Құл ғып сатсам қызылбастай жауларды!
Қырық жігіттің ортасында жүргенде,
Құлатар ем дүниеде биік тауларды!

Беліме байласам аспаһадай болатты,
Көкке қарай қарғытып мінесем Ғиратты!
Түрікпеннің халқын жинап хан болып,
Өлгенімше жағып өтсем шырақты!

Құдай үшін мешіт үйді салдырсам,
Кұһи қаптан қос сұлуды алдырсам!
Қартайғанша жаудан қайтпай жүрегім
Жүз жиырма жасқа жетіп, болдырсам!

Мен бір өтсем қатарымнан, теңімнен,
Болсам батыр дұшпан жүрмес соңымнан!
Қатын алсам перизат-періден.
Оймақ ауыз, күлім козді сұлудан!

Көрұғлының шілтен болсын достары,
Перизаттың қалам болсын қастары.
Перзент гумас болсын оның өзінен,
Болсын оның он төрт жаста жастары.

Шілтен пірім, сен емессің құлақсыз,
Атқа мінсем, іс қылмаспын тұрақсыз.
Дүниеде перзент берме, қайрат бер,
Өліп кетсем, ризамын, тұяқсыз!

Шәмбіл- білге соқсам алтын шаһарды,
Асқар таудан көрінсе биік мұнарлы!

Әр қақпаға мыңнан атты байласам,
Зер кекілді, мойнында алтын тұмарлы.

Кәпірлерге мен көрсетсем жұмысты,
Жүз мың жауға бермес болсам тынысты!
Түрікпеннің бар ұстасын жинатып,
Аспаһани соқсам өткір қылышты!

Алтын тақта салдырсам түрлі өнерді,
Әр қылышым бөлсе тілді кемерлі.
Ешбір арман қалмас еді-ау көңілімде,
Кәпірлерге қылсам түрлі өнерді!

Бір Құдайға қылсам әр күн тәубені,
Сыйлап күтсем жасы үлкен ағаны!
Қырық жігітпен [түрлі тамақ] ішетін
Алтыннан жасатсам шайхана орданы!

Корден шыққан жерде

«Көрұғлы сұлтан»- атанып,
Туғаннан жауға өшіккен.
Пендесі құр қалмайды
Тәңірі берген несіптен!
Бақыты ашылса біреудің,
Гайыптағы нәрселер
Өз-өзінен кіреді
Домалап келіп есіктен.
Ешкім сөкпес айыптап:
«Келтірді - деп - нешіктен?!»
Мына бір жерін айтайын:
Апаның сөзін ұмытып,
Бозқұлан ер кешіккен!»
Кешіккенін айтайын:
Бозқұланның бар екен
Ақбілек деген бір жары.
Сол күндегі адамнан
Артық бір (біз) скен ажары!
Соңынан ерген зуре боп,
Мал мен басып ұмытар
Оған түссе назары.
Кәпірлердеп әр жерден
Іздеушілер көбейіп,

Қашпаса егер бір жакка,
Таянғандай секілді
Бозқұлан ердің ажары.
Күйгентаудың басына
Ақбілекті алып жөнелді.
Мінген кара құлпары,
Қиядан көздеп іледі
Қолындағы сұңқары.
Ауламаққа көп екен
Құлан бір құлжа, арқары.
Елсізге шығып дем алып,
Дұшпандардан алыс боп,
Қасіреті біраз тарқады.
Апасының Бозқұлан
Айтқан сөзін ұмытты.
Есептесе, сол кезде
Жетпіс екі ай- жыл өтті.
Арқар, құлжа аулаған,
Ақбілек пен Бозқұлан
Күйгентаудыжайлаған.
Алтыншашты ұмытып,
Айтқан сөзге бармаған.
Апасының Бозқұлан
Айтқан сөзін ұмытты.
Етегінен Күйгентау
Бір құланды қуыпты.
Құлан ұзап кеткен соң,
Сахара майдан даладан
Көп ұлтқа жолықты.
Аңын аулап Бозқұлан
Сахара майдан даладан.
Өте берді гулетіп,
Көп зиарат моладан.
Құм басқан жалаң аяқ,
Бір адамның ізі бар,
Тым-ақ үлкен шамадан.
Тартты атының тізгінін:
«Зиараттың ішінде
Не ғып жүрген бұл адам?»
Апасының айтқаны
Есіне түсті сол кезде

Дәл сап етін Бозқұлан.
Жаксы адамның сөзінің
Болмас, сірә, іреуі.
Жер мен көктің бар ма, ойла,
Ортасында тіреуі?
Моланы батыр таниды
Апасының тапсырған
Есіне түсті сол кезде
Қақсаған зарлап тілеуі.
Із иесі аң емес,
Байкаса бөтен жан емес.
Өліктен тірі жан шықпас,
Құдіретке ғажап таң емес!
Байымдап енді білді ойлап,
Көрде туып, көрде өскен,
Көрұғлыдай жиені.
Зар етіп, Хаққа қылды зар:
- Өлмесе, мұның болар - деп, -
Алды-артымның сүйеуі!
Жапанда өскен тағыға
Қашан бір қолым жетеді?!
Бере гөр, Құдай, маған! - деп,
Ұстауға талап етеді.
Түсіре алмай қолына[н],
Арада төрт ай өтеді.
Қарасын көрсе алыстан,
Жуықтатпай маңына,
Жытып бір қашып кегеді.
Көрмегені жақсы екен,
Көріп бір, қолы жете алмай,
Бозқұланның жүрегін
Ғашықтық оты өртеді.
Сандалды батыр далада,
Қиып бір тастап кете алмай,
Астына мінген тұлпары
Арыды, қуып жете алмай.
Баладан әбден түңіліп,
Қайғыдан белі бүгіліп,
Төрт айдан соңБозқұлан,
Қайтты бір үйге түңіліп.
Ба[r] хайласын тауысып,

Қалды көзі үңіліп,
Үйіне қайтып келген соң,
Бозқұланды көрген соң,
Ақбілектей асыл зат
Алдынан шықты жүгіріп.
Бозқұлан сонда сөйлесіді:
- Сенсің менің, Ақбілек, -
Сүйген жарым, алғаным.
Қайтсем, менің басылар
Көңілдегі арманым?!
Моласында апамның
Бір тамаша іс көріп,
Төрт [айдан] бері, Ақбілек,
Күзетіп соны қалғаным!
Түсірс алмай қолыма,
Қапалықпен келіп құр.
Екі етегім көл болып,
Көзден аққан жасыма!
Қоршаған бұлт сыкылды
Зор қайғы орнап басыма!
Зарығып жүдеп келіп тұр,
Тірі емес бүгін, өліп тұр.
Ауырлап жүгін, бақ етіп,
Шөгіп бір қалды нарларың.
Есіктің алды қар ма екен?!
Қатар-қатар нар ма екен?!
Бір перзентке дүниеде
Бізден де ешкім зар ма екен?!
Арманы не екен дүниеде
Алдында бардың ағасы,
Артында бардың інісі,
Тетелес өссе баласы?!
Алды-арты жоқ жалғыздың
Болмайды еш құн, бағасы!
Дұшпан келсе жалақтап,
Шабасың қайда далақтап?!
Мұнан қиын бар ма екен:
Төрт болса көзің, алақтап?!
Сор болар тұзың, еңбек еш,
Жаныңды қи да, дария кеш!
Ұстап алсам, қарағым,

Болар еді-ау сүйеніш!
Ақбілектей алғаным,
Саған бір қолқа салғаным:
Табарың бар ма бұған еш,
Қалай соны (сол) ұстармын?!
Күйгенімнен көп сөйлеп,
Ерте күнді қылдым кеш.
Сонда Ақбілек сөйлейді:
- Молада жүрген тағыға
Болдың ба мұндай ынтызар?
«Шын тілеген пендеге
Болады - деген - Алла жар!»
Әр пенденің басында
Бола бермес мұң мен зар!
Битк тауда қар жатқан,
Жүк қалмас жолда нарға артқан,
Қақсатып қанша зарлатқан -
Сүйген құлын беру бар,
Ашылар бір күн жүйесі,
Мұңайтып қоймас Иесі!
Құдіреті күшті Құдайдың
Бір жарылқар күні бар!
Мен айтсам сөздің мақұлын,
Ұстайтын оның ақылын -
Алма деген жемістен
Көп қылып сонда алып бар,
Тастап кетсең әр жерге,
Теремін деп жүргенде,
Ілікпес (илікпес) пе екен ақ сұңқар?!
Көр ішінде тудырған
Алланың қалай пәрмені?!
Жалғыздықтан кетіп жүр,
Бозқұланның дәрмені.
Жетейін деп келсіді,
Тарыққан ердің арманы.
Теріп алып көп қылып,
Бір бұтаны тасалап,
Әр жерге әкеп тастап жүр:
«Қызықсын!» - деп, алманы.
Көрден шығып Көрұғлы
Алмаға жатқан қарады.

Қолына алып алманы
Сонда аузына салады.
Тәттілігі пақырдың
Көңіліне әбден жарады.
Еш нәрседен хабарсыз,
Далада өскен батырың
Бір-бірлеп теріп, үстіне
Бозқұланның барады.
- Қарағым, кел! - деп, ұмтылды,
Көргеннен соң Бозқұлан.
Зып беріп бала жөнелді
Құлаш жайып созылған
Жерге басқан іздері
Жол боп жатыр қазылған.
Шаңына калды ере алмай,
Қосылса да жақыннан.
Барса бір көрге Көрұғлы
Есігінің алдында
Жатыр екен арыстан.
Тұрар емес шошынып,
Жүгіріп жетіп барысқан .
Көрмеген бір жау кез болып,
Иек асты жақыннан,
Не қыларын білмейді,
Адасты бала ақылдан.
Кейін қалды артымда
Менімен атпен жарысқан
Өкпем күйіп шошынып,
Келіп тұрмын алыстан.
Жаумысың өзің, елмісің,
Кембісің, өзің, теңбісің?!
Жоңіңді айтшы сен маған!
Қалайшадан бұл жерге
Жатырсың келіп, арыстан?
- «Ұстай ма?» - деп, қауіп етіп,
Адамзаттан қашамын.
Жаулықпен келсең сен маған,
Тырп еткізбей басамын!
- Опыр- топыр ұйқалап,
Кәжік-күжік құйқалап,
Қабырғаңды күйретіп,

Жемтігінді сүйретіп,
Екпінін­ді ба­са­мын.
Еркелемей былай тұр,
Көз салып маған мойның бұр!
Іздемесең, қалың сор,
Орнымды берші, арыстан!
Сонда арыстан сөйлейді:
- Жау болуға жарамас
Көрген жан сенің қараңды!
Танытуға мен келдім
Артында қуған ағанды!
Мұнан былай емуге
Анаңның сүті арам-ды!
Нағашыңмен танысып,
Жаяулықтан құтылып,
Арғымақ мінін жарысып,
Дүниеге шығып қорек қыл
Мұсылманға бұйрықты
Ләззатты халал тағамды.
«Білдір!» - деп, мені жіберген
Қырық шілтен ғайып бабаң-ды!
Кіріп көрге көрісуге
Рұқсат жоқ анаңды!
Артыңнан қуған- таны енді
Бозқұландай тағанды.
Көрұғлы сонда сөйлейді:
- Ей, арыстан, дүниеде
Мен жүзінді көрмеспін.
Айрылсам ана сүтінен
Тірі де болып жүрмеспін!
Жалғаншы сенің сөзіңе
Анығын білмей ермеспін!
Өтірік пірлер айтпаса,
Жүз жиырма жасамай,
Жалғанда жаудан өлмеспін!
Пірлерім болса мандаткер,
Ешбір жанның сөзіпе
Құлақ салып көнбеспін!
Жөніңді айтып білдірші,
Мен сені бұрын көргем жоқ,
Кім екенің білмеспін!

Сонда арыстан сөйлейді:
- Ендеше баян етейін:
Көріп тұрған күніңмін!
Жаныңды раушан ететін,
Хош ниеті гүліңмін!
Кедергі болып асырмас,
Дұшпанға асқар беліңмін!
Қайрат-куат беретін
Қапаларыңды шығарып,
Көңілдегі желіңмін!
Танымасаң, танырсың,
Көр ішінде неше жыл
Балапандай баулыған
Жалғанда бақ пен талайың
Қолдаушы ғайып піріңмін!
Корғеннен соң батырдың
Піріне көңілі бітсіді.
Төменшілік жүзіпен:
- Рұқсат бер! - деп өтініп,
Көп кішілік етеді.
Осылай сөйлеп тұрғанда,
Қара атпенен төпелеп,
Бозқұлан ер де жетеді.
Қалқан кылып тау-тасты
Қашуменен Көрұғлы
Шөгірлі таудан өтеді.
Қанатты кара тұлпарға
Бір көрсетпей қарасын,
Адастырып кетеді.
Ер Бозқұлан жад етіп,
Бір Құдайға жалынды.
Астындағы тұлпары
Қара терге малынды.
Қайғы түсіп көңіліне,
Көзден жасы құйылды.
Пірлерден медет болмаса,
Ұстар ісі қиын-ды!
- Сал мұны түзу жолға! - деп,
- Түсіре гөр қолға! - деп,
Бозқұлан сонда зарланып,
Пірлерге жылап сыйынды.

Қарсы алдынан жел тұрып,
Соктырды қара боранды.
Дүниенің тола шөп-шары
Балаға келіп оралды.
Аякка бөгет боларлық
Әр нәрсе кеп килігіп,
Теп-тегіс басы құралды.
Ауызға өкпе тығылды,
Алдынан соққан қатты жел
Қайпатты жаман зығырды.
Бір бастырмай аяғын,
Ғауыс ағзам, қырық шілтен
Себепкер боп мүдіртіп,
Аяғын тұсап кідіртіп,
Тау мен тасқа сүріптіп,
Дымы құрып жас бала
Бір жерге кеп жығылды.
Жатқан жерін көрген соң,
Шаршағанын білген соң,
Ұстайын деп түйілді,
Даярлап жібек киімді.
«Ашумен салып қалар!» - деп,
«Бір салса басты жарар!» - деп,
Қусырып қолын әдеппен
Алдына келіп иілді.
Көрұғлы сонда сөйлейді:
- Адамзат маған пар ма еді,
Бір жетім пана таппастай,
Дүние құрғыр тар ма еді?
Еркіме менің қоймастан,
Шешемнен қуып шығарып,
Осынша жер қашсам да,
Шаршамадың бір талып.
Қашқанды қоймай еркіне,
Неге мұнша қыстадың?
Шаршы түсте қуғаннан
Кешке кеп зорға ұстадың!
Осынша мені қуғандай,
Алды-артымды буғандай,
Көзімнен аққан бұл жасым
Өкпемді болды жуғандай.

Менде кеткен, адамзат,
Әкеңнің құны бар ма еді?!
Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Сенен басқа менін жоқ
Бұл уақытта тілегім.
Зәредей жоқ көңілімде
Сен үшін, қозым, иреуім!
Жалғыздық түсіп басыма,
Серік қыла алмай шаршадым
Түрікпеннің біреуін.
Нағашың жүр қан жұтып,
Болмаған соң зар етіп,
Алды-артымда сүйсеуім!
Көрде туып, көрде өскен,
Сен боласың, қарағым,
Көрұғлыдай жиешім!
Бала да болса, Көрұғлы
Ақылмен ойлап біледі:
Алыс емес, жақынын.
Жеті жаста сұлтаның
Ақсұңқар құстай түледі.
Талаптары ойлаған
Енді орынға келеді:
- Бұл сөзіңе нанбаймын,
Білсең, айтшы, адамзат,
Жалған айтпай, шын айт -
Менің әкем кім еді?
Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Басынды қос, шырағым,
Екі жерде жүрмелік!
Сұрасаң, баян стейін.
Мен нағашың- жетімек.
Лаз, Румда соғысып,
Жаулармен неше тоғысып,
Ойран еткен әр жерге
Сенің әкен - Мұңдыбск.
Батырға түсті (тосты) ақылды,
Жақсы адамның маңайы
Күнде болар жиын-той.
Бір қиял кірді есіне
Бар кебін баян еткен соң,

Қайғырсын мұның несіне?!
Пірлері келіп дәл сол күн
Әуел бастан тамамдап,
Көрұғлыдай баланың
Кіріп еді түсіне.
Жар болса тәңірім құлына
Даяр қылар керегін.
Көрұғлының Бозқұлан
Байлаған шешті білегін.
Көздің жасын тыя алмай:
«Болды - деп, - қабыл тілегім!»
Бозқұландай батырдың
Көңілінен қайғы арылды.
Мінгесумен екеуі
Арам тер жүрген бойында
Қара тұлпар шабылды.
Неше жыл бағып өсірген
Піскен қауын жарылды.
Жүз мың жауға беретін
Жалғыз өзі төтеп-ті
Арыстан мұнан табылды.
Қауіпсіз жүрген дұшпанның
Кең дүниесі тарылды.
Моладан өте бергенде,
Көрұғлы бек арыстан
Бозқұланға жалынды:
- Тілегім бар, нағашы,
Қабыл көрсең, тілейін!
Рұқсат берсең, анамды
Не халде екен, білсейін.
Жансыз тәнін пида ғып,
Асырап еді-ау әжекем
Барып тағы көрейін!
Екі төсін иіскелеп,
Маукын басып, аймалап,
Кешікпей тағы келейін!
Кеткенім ғой арманда
Көре алмаспын жалғанда,
Емшегін бір жол емейін!
Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Болып тұрсың, қозым-ай,

Жалғанда менің шырағым.
Бұл жалғанда қалайша
Басылар менің құмарым?!
Қайғыменен қан жұтып,
Неше күндей байланған
Екі көзде жанарым.
Дұшпаным көп, қорқамын
Қашып жүріп күн көрген
Күйгентауда тұрағым
Тапсыр Хакка, қайтесің?!
«Келмей ме, - деп, - қорқамын»
Жібермеймін, шырағым!
Көрұғлы сонда сөйлейді:
- Қайран ғазиз анам-ай,
Дүние жүзін әуес қып,
Барады кетіп балаң-ай!
Жеті жыл жатып жаныңда
Қорек алып төсіңнен
Жол тартып енді барам-ай!
Ықтияр жоқ басымда
Оқымағұл пәд дұға:
- «Кетті - деп, - тастап, - карамай!»
Шарасыздан барамын
Тағамның сөзін қия алмай,
Қайырылуға жарамай!
Көрұғлыны алып жөнелді
Күйгентаудың басына.
Бозқұланның көңілі өсіп,
Ағалы-інілі екеуі
Ақыл қосып: «Жөн!» - десіп,
Күйгентауға келеді.
Тұлпарға кара мінгесіп,
Асығып шауып келеді.
Жолыққанша сұлуға
Ақбілектей кездесіп,
Мекен еткен неше жыл
Күйгентаудың даласын.
Ақбілек пен Бозқұлан
Бітіруге келеді
Көңілдегі жарасын.
Қарап тұрса алыстан

Мінгесулі екі срдін
Ақбілек көрді қарасын.
Екі көзі үңілді,
Көрейін деп жүгірді,
Жиені мен тағасын.
«Өтірік пе, шын ба?» - деп,
Зар етіп Хаққа келеді
Қолмен ұстап жағасын.
Сүйіп жатыр иіскелеп,
Көзінен ағып қанды жас
Көрұғлыдай баласын.
Мекен еткен неше жыл
Ақбілек пен Бозқұлан
Күйгентаудың басында
Көрұғлыдай арыстан
Екі зарлы мұңдыға
Ермек болып қасында
Шаттық кірін көңіліне
Тыйыштық алып жатады.
Біраз уақыт осында
Жанды аямас Бозқұлан
Енді өзіне тигеннен
Көңілі қайтпас сүйгеннен.
Мінді атқа желігіп,
Көрұғлы қызық көрсін деп,
Аң кумаққа Күйгеннен.
Жаннан қайтпас жүрегі
Қайратына сенгеннен.
Қара[ға] дамыл бермеді,
Неше күндей мінгеннен.
Бозқұлан жанын қойып тұр
Көрұғлыдан аяуды.
Алыс емес аңдыған
Дұшпан жақын таяу-ды,
Келе жатқан сенделіп,
Кер биеге қос артқан
Бозқұлан көрді көзімен
Қырық бір жүрген жаяуды.
Көргеннен соң Бозқұлан
Үйіне қайтып шабады.
Астындағы қараны

Екі жактап сабады.
Көңілі жаман шошынып,
Мекен еткен жайына
Шабуыл койып барады.
Бозқұлан келіп сөйлейді:
- Ей, шырағым, қайдасың?
Қырық бір дұшпан мен көрдім,
Сен таппасаң хайласын.
Қараға мінсең: «Алла!» - деп,
«Іздеген жауың қайда?» - деп,
Алдыңда бәрі жайрасын.
Кәріп (ғариб) болған нағашын
Батыр туған ерінің
Көреді қашан пайдасын?!
Атқа мінсең, бағланым,
Жүз мың дұшпан болса да,
Мен білемін, қоймассың!
Мен болайын дұғада,
Кәміл пірлер қолдасын.
Қарағым бүгін ойнасын!
Бес каруды іл беліңе
Келді дұшпан көріне
Тырнақ алды сапарың
Бір құдайға аманат!
Жауды қоспа үйіріне,
Кеудеден жанын айырып,
Таянт қолын бүйіріне!
Түсуге жаудың соңына
Оңар емес бұл күнде
Кез келген қарсы жолына.
Қараға мінді арыстан,
Несібесін тілеген
Құрсақта жатып, алыстан,
Атқа мініп ер жетсе,
Маңына келмес бір дұшпан.
Баруға бетін түзеп тұр,
Жолдас алмай жанына.
Көрұғлы сонда сөйлейді:
- Бозқұландай нағашы,
Әр тарапқа бұл күнде
Бөлініп тұр ойларым.

Жүз мың дұшпан болса да,
Білесің бе, тағам-ау,
Жиеніңнің жайларын?!
Тірі болсақ, көрерміз,
Қызылбас пен қалмақтың
Неше түрлі жайларын!
Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Сөзімді тыңда, шырағым,
Сақтасын Құдай, сақтасын
Құдіретімен Алланың!
Мынау садақ қалыпты
Рүстем менен Дастаннан.
Ер жігіттің көп болар
Жау ішінде хайласы.
Ибраһим Салилдің (Тилдің)
Соққан мынау найзасы.
Сұраған соң, шырағым,
Баян етпек дұрыс-ты.
Мұнан былай шыққан соң,
Түзетерсің жүрісті.
Атаңыз өткен ер Дәуіт
Саған кеткен қалдырып,
Сауыт пенен қылышты.
Көрұғлы сұлтан қуанып,
Мұны естіп сүйініп.
«Жау!» - деген соң, асығып,
Аш бүркіттей түйіліп.
Бес қаруды асынып,
Сауытты алды киініп.
Сансыз дұшпан болса да,
Қамайын деп иіріп.
Сөйлейді сонда Бозқұлан:
- Көрұғлыны тапсырдым
Иа, Кәрім, иа Аллаға
Ғаршы, Күрсі, Лух, Қалам,
Мүлкінде дүр бар шағалам!
Қозыма бергіл сен иары!
Бағланым жауға жөнелді
Бұл дүниенің сәруары.
Сұлтаным қашан келгенше,
Осы орында қозғалмай,

Нағашыңның тұрғаны.
Жауымды жаулап беретін
Сен- жанымның қорғаны.
Жолдасың жоқ қасыңда
Барасың жалғыз жетімек.
Ғайыптан қолға түсіріп,
Ақбілекпен екеуміз
Шүкіраналік етіп ек.
Көңілін пәс қып қайтармай,
Иа, Мұхаммед пайғамбар,
Бере гөр бізге бір тілек!
Мұсылман аз-ды, көп-ті кәпір,
Салар қозым заман ақыр.
Қозыма бергіл сен иары
Ғұмар, Ғұсман, Әбубәкір!
Тозаққа кетер кәпір жаны,
Жад етемін, Жаббар сені!
«Дұшпандарға қор қылма!» - деп,
Тапсырдым: «Иа, хазірет Ғалы!»
Мұсылманға кәпірлер қас,
Қозымның көңілін қылма пәс!
Жәрдем бергіл, қырық шілтен,
Ғаусыл ағзам, хызыр Илияс.
Қараменен жөнелді,
Екі жаққа сабалап.
Шошынар емес, тұрса да,
Жүз мың дұшпан камалап.
Күйгентаудың басында
Отыр екен қырық бір ер
Әрқайсысы мысал шер.
Салса көзін шамалап.
Көзін салып байқаса,
Ойда біреу келеді
Тас бұршақтай домалап.
Сапабек деген бір ері
Бар еді мұның ішінде
Есеп жоқ күшінде.
Тоғысканда жаулармен
Мың санға өзін бағалап.
Жолдасына сол шақта
Сапабек тұрып айтады:

- Бүгін болды бір ермек
Беті кайтар ер смес,
Алайын деп келеді
Жсті жасар жүгірмек.
Ал енді біздер кашайық,
Күйгестаудың басына.
Бір жерде тұрып өлмелік,
Қолдан намыс бермелік!
Қашып бәрі жөнелді,
Күйгентауға тырмысып,
Жоғары өрлеп басына.
Кер бис қалды байлаулы
Жүгі қалды жайраулы.
Олжа боп таудың тасына,
Басына түсіп уайым
Жаннан басқа нәрсені
Ерлер қойды тілеуді.
Көрұғлы жетсе артынан,
Бұлардың орны сайлаулы.
Көрұғлы шауып сол шақта
Кер бисеге барады.
«Тырнақ алды олжам!» - деп,
Маңдайынан тәус етіп,
Анықтап белгі салады.
Қашқан ерді иіріп,
Бір жерге әкеп қамады.
Құтылмасын білген соң,
Сапабектей асыл зат
Қол қусырып батырдан:
«Сауға!» - деп жанын сұрады.
Құлақ салсаң сөзіме
Сапабектей асыл зат
Ұнады ердің көзіне:
«Тар жерде жолдас болар!» - деп,
Көзіп салып қарады
Батырлардың жүзіне.
«Сұраған озің қырық жігіт
Жолығар, - деп- дәл бүгін!»
Түсіне кіріп пірлері
Айтып еді өзіне.
Атта түсіп Көрұғлы

Көріседі ерлерге.
Ел-жұртынан айрылып,
Жаһан кезген шерлерге.
Ғайыптан мұны кез қылған
Риза болды пірлерге!
- Қырық жігітім, серігім,
Аманат қоям бұл жерге!
Бес жылдан соң беліне
Алмас қылыш байлатып.
Арғымақ атты жайлатып,
Қос-қос дабыл қақтырып,
Түрікпен халқын бактырып,
Құс салып, сайран етерсін,
Һудак деген көлдерге!
Сапабек сонда айтады:
- Бұйрық болса Алладан,
Жолдас болып ерерміз.
Қалай жатып Күйгенде
Жаяу не ғып жүрерміз?
Сұлтаным, айтқан сөзіңе
Шарасыздан көнерміз.
Бес жылғаша бұл жерде
Ішетін ас болмаса,
Киср киім болмаса,
Қалайшадан жүрерміз?
Бізге рақым етсеңіз,
Кер биені тастап кет,
Біз күмәнсіз өлерміз!
Көрұғлыны сонда сөйлейді:
- Бұл аштықтың жолына
Түспеңіздер, нарларым,
Туғансыздар, ерлерім,
Жұлдыздың тұз су оңына.
Көрұғлының Сапабек
Кәміл пірге жыласаң,
Арқар, құлан, киіктер.
Өзі келіп шұлғысар
Ұстатып даяр қолыңа.
Саятшы қылып тапсырдым
Қырық іптен бас қосқан
Ғайып иран ау шеран

Басымды беріп жолыңа!
Қозғалмасган жата бер,
Тәуекелден бас бұрма.
Талапқа белін буғандар:
«Далада аштан өлем!» - деп,
Уайым, қайғы қылмаңдар!
Айтқанымнан бұрылып,
Бөтен жакка бармаңдар!
Бөтен істі көңілге
Жігіт болсаң, алмаңдар!
Бес жыл деген- бес-ақ күн
Уағдадан таңбаңдар!
Аманат қылып тапсырдым
Сіздерді бабам ер Қанпар
Пірлерім болса медеткер,
Ететұғын не ғам бар?!
Кер биені алып жөнелді:
- Аман бол! - деп, - Сапабек!
Өзі тірі тұрғанда,
Дұшпандарға кетпес кек.
Бұл уақытта екніні
Буырканып, бұрсанып.
Мұзлан темір құрсанса,
Қозғалғандай жер мен көк.
Бозқұлан үйде жылайды:
«Бірер жауға сыналмай,
Мінді - деп-атқа ертерек!»
Көрұғлы келді үйіне,
Өсіп бір келді көңілі
Іздсген жауды бұқтырып,
Нағашысын қуантып,
Көңіліне шаттық көп кіріп.
Өзіне атын тапсырып,
Жата берді Көрұғлы
Жсңгесінің жанында
Кер биені бактырып.
Атасы өткен Мұндыбек,
Тұлпар мініп, ту ұстап.
Қозғалмаған табаны
Жалғанда жаудан жылыстап,
Жеткізіп койған Құдайым

Көңілге алған нәрсесін
Орны-орнымен дұрыстап.

Бозқұлан үйде жоқ еді,

Сырттан келіп бір адам

Жөн сұрайды дауыстап:

Райхан патшаның айтқаны:

- Қоныраулы қатар-қатар нар бар ма?

Сөз айтамын ақымақ туған заңғарға!

Кәлдірханның патшасымын - Райхан

Бұл ортада мен сөйлесер жан бар ма?

Мұны естіп Көрұғлы батыр сүйінді,

Қамқа тонды тал бойына киінді:

- Сөйлеуге саған жарар мен бар! - деп,

Үйден шыға тысқа карай жүгірді:

- Аға, сіздің танымаймын затыңды,

Рас айтпай, өтірік айтқан катын-ды.

Саған берген аман-есен сәлемім -

Астындағы түсіп берші атыңды!

Көрген жерден көңіліне әбден жарады.

Екі көзі ішіп-жеп атты барады.

Үстіпдегі Райханмен ісі жоқ,

Шыр айналып атқа анықтап қарады.

- Ат таныған мұның өзі қандай бек,

Сатпай саған ат беремін қалай тек?!

Көзіңе тиер Ғиратыма қарама,

Жеті жасар көрден шыққан жүгірмек!

- Кетемісің көзім жасын актырып,

Мінер ме еді Ғиратынды бақтырып?!

Аға, маған басы бүтін бермесең,

Кер биеме кетсең қайтер шаптырып?!

- Үйге барып, патша екенім- білдірсең.

Айдын көлден лашынға қу ілдірсең!

Ғиратымның орамалы сол болсын,

Құшақтатып жеңешенді сүйдірсең!

Мұның сөзін қабыл көрді Көрұғлы,

Алаңғасар ердің ісі белгілі:

- Сүйгізбекке Райхандай патшаға

- Тұрмын, - дейді, - жеңешем, сені бергелі.

Жан жаратып, [сұлу] (суыр) еткен Құдайым,
Жаңа шықты көңілдегі уайым.

Ақ бетіңнен бір сүйгізсең, нең кетер,
Кер биіме бір шаптырып қалайын!

- Бір қапалық бізден бүгін өтпесін,
Білдім енді мені көрмей кетпесін.
Ат үстінен ала-ақ мені жөнеліп,
Тақымына қысып алып кетпесін!

- Сен шықпасаң, жеңгем, жүзің көрмеспін,
Тірі болып бұ дүниеде жүрмеспін!
Мен тіріде жеңгем қылма уайым,
Өзім өлмей, сені жауға бермеспін!

Жиенінің көңілін қимай ұялып,
Түрегелді алма мойны бұралып.
Шыға келді ақ орданың пішінен
Таудан қашқан ақ түлкідей шұбалып.

Бір кеткен соң келе ме енді қайрылып,
Жаяулықтан қала берді қаймығып.
Балалықпен бұл қулықты аңдамай,
Женгесінен қалды: «Дат!» - деп, - айрылып.

- Мына дүнне маған болды-ау бүгін тар,
Құдай досы, иа Мұхаммед пайғамбар.
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
Қазір менің жанымды алшы, Біру бар!

Ғаусыл ағзам, иа, қырық шілтен кәміл пір,
Тартып кетсең, ризамын, қара жер!
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
«Пендем!» - десең, Жаббар Құдай, өлім бер!

Адам болып мен жүремін не халде,
Айрылып қап жокқа болуым арқанда.
Аңға кеткен нағашыма көрсетпей,
Жеті жаста аманатың ал, Алла!

Ғират ізі жол боп жатыр қазылған,
Әзал күнде, осылайша жазылған.
Бұл жылаумен Көрұғлы бек тұрғанда,
Бірнеше аңмен келді аңнан Бозқұлан:

- Бір қапылық балалықпен өтті ме,
Аңдып жүрген дұшпанның көңілі бітті ме?!
Мен келгенде, неге жүгіре шыкпады
Алла қосқан Ақбілегім кетті ме?!

- Төрт күн болды мен айрылып жатқалы,
Жиенінді қарғап Кұдай атқаны!
Жеңгетайым жоқтай көрме, ағажан,
Жиеніңнің бір айғырдың сүрігіне сатқаны!
- Сүйген жарым үшін болған мен мұңдык,
Қапалынып еш болмайын бұған дык.
Жеңге түгіл жаным саған құрбандық
Айғырынан алсаң тұқым, арман жоқ!

Құлын тапса, Ғират қылып мінерсің,
Есен болсаң, ұзақ дәурен сүрерсің.
Сен тіріде уайым қылман, шырағым,
Аман болсаң, өзін алып келерсің!

- Аспанда бар Үркер менен Таразы,
Қиқу салар тауықтардың қоразы.
Бұл сөзіңе көңілім менің шаттанды,
Жан нағашым, жаңа болдым мен разы!

Кер биенің толғауы

Күпі бітіп жеткен соң,
Кер бие бір күн толғатты.
Ішіндегі жануар
Шығара алмай ғиратты.
От оттамай, су ішпей,
Дамылсыздан аунапты.
Отыз күндей дөңбекшіп,
Ешбір тыным болмапты.
Шыдай алмай Көрұғлы
Аяңдап үйге барыпты.
Аспаһани қанжарын
Қолына батыр алыпты:
«Құлыншағым жазым болып,
Тұншығып өліп қалар!» - деп,
Жұқа шаптың тұсынан:
«Бисмилла!» - деп, салыпты.

Қиған қамыс құлақты,
От орнындай тұяқты.
Бір тазы бедеу ішінен
Шауып шықты жануар
Бейне тұлпар сияқты.
Ерге берді бір гілек
Жеткізді атқа Құдірет.
Ойлағаны болған соң,
Батырға снді не керек?!
Бір көк ала ғиратты
Алды қолға жетімек.
Бозқұлан кетті шапқылап,
Өрдегі жатқан жылқыға.
Күн-түн жүріп дамылсыз
Шәмбілдің шықты беліне.
Жылқы салған жағалай,
Һудактың айдын көліне.
Мұнан айдап жөнелді
Бөліп алып жүз бие
Жолықсын мұның кіміне.
- Ғиратыңды еміз! - деп,
Күйгенде жатқан дулатып,
Айдап бір келді еріне.
«Қой көтерер семізді»,
Қатқанда бетін кім баспас
Түпсіз терең теңізді?!
Құндакқа орап ғиратты,
Жас балаға ұқсатып,
Тілегенін жегізді.
Күні-түні қосақтап,
Бір өзіне ғираттын
Жүз биені емізді.
Тәрбиелеп бағумен
Құлын-тайдан бұласты.
Құнан жаста ғиратқа
Көрген адам қарасты.
Дөнен жаста ғиратқа
Бейне пырақ атындай
Салған абзал жарасты.
Женгесін батыр қумаққа
Бес жасына қарамай,

Жалына батыр жармасты.
Асыкса да, рұқсатсыз
Пірлерден медет болмас-ты.
Бір көргенше жеңгесін,
Көрұғлы батыр тұрмас-ты.
Жаркылдатып байлады
Беліне гауһар алмасты.
Арманда ғапұл қалдым деп
Өлгенше естен қалмасты.
Жолыға алмай піріне
Жүгіре-жүгіре далада
Табандарын тас тесті.
Ғайып иран қырық шілтен
Шөгірлі тауда кездесті.
«Кәлдірханға барам!» - деп,
Рұқсат сұрап пірінен,
Сол жерде батыр сөйлесті.
Пірлері сонда сөйлейді:
- Бір шапқан соң ғиратты
Ала алмассын тоқтатып,
Әр орында жүрмес бұл
Ешбір серік жоқтатып,
Күн-түн жүрсең, тоқтамас,
Алғайсың, жаным, ұмытпай.
Отыз күнде бір отта[ты]п.
Берді бата пірлері.
Шығатұғын кез болды
Ат пенен ердің терлері.
Жауданқайтпас жүрегі
Нағыз осы кездері.
Жалғанда жоқ кездескен
Екеуінің теңдері.
Бұл сөзімнің ішінде
Ажар мен жок өңдері.
«Ақбілекті ізде!» - деп,
Бата берген теп-тегіс
Көрұғлының пірлері.
Пірлерінен бата алып,
Ғиратқа мінді арыстан.
Ойламайды қалар деп,
Қатарда шапқан жарыстан.

Балқығандай майысқан,
Жез қармақтай қайысқан.
Он үш жасқа жетпей-ақ,
Жау іздеген алыстан.
Көрсетпей күшін ғираттың
Кім қорқады намыстан?!
Бозқұланға тапсырды:
- Шәмбілге қарай айда! - деп,
Елді аударып қоныстан.
Бас қосып адам болыңдар
Қай уақытта келеміш
Аузы түкті орыстан?!
Мен тіріде, Бозқұлан,
Кемік болмас басыңа.
Ақбілекті көргенше,
Өмір берсін жасыңа.
Күйгентаудың басында
Қырық жігітім менің бар
Сапабекке сәлем айт
Ертіп ал соны қасыңа!
Бозқұлан сонда сөйлейді:
- Жаратушы, иа, Жаббар,
Көрұғлы үшін қылдым зар!
Жүзі жарқын, беті ашық,
Бергіл бұған ықтияр!
Мен тапсырдым қозымды
Үш жүз он мүрсәлге!
Сажып қыран сәруары
Иары бергіл, иа, Хайдар!
Өзіңнен медеет болмаса,
Біз кәріпте не хал бар?!
Жүрген жері қозымның
Болсын дайым гүлстан!
Аман болса, дұшпанға
Салса керек зымстан!
Мен қозымды тапсырдым:
Иа, қожа Ахмет Иассауи,
Жатқан жайы-Түркістан.
Барша пірлер- аманат
«Тар жол, тайғақ кешуде»,
Нашарларға болысқан.

Көрұғлы батыр жөнелді,
Қарғыта басын, секіртіп,
Астында ғират ойнатып,
Сулығы жүген шайнатып.
Тұяқтан ұшқан тозаңы
Һудак көлін шаңдатып.
Үсті-басын шаң басты,
Күні-түні жол тартып.
Садағын салған октатып.
Найзаның басын шоктатып.
Бір жүріп ғират кеткен соң,
Ала алмас басын тоқтатып.
Керліктіріп келеді
Айшылықты алты аттап.
Тұяғы қиып кеткенде,
Тасты күл ғып таптатып.
Ғират сынды жануар
Келе жатыр шаңдатып.
Белінде тарсу жарқылдап,
Райханға жүрді бет алып,
Көз жіберіп кияға
Қарауыл қарап, жер байқап,
Бір биік таудан асады.
Жолдасы жоқ жанында
Сөйткенмен кімнен сасады?!
Ойына алмай дәнеме
Ғиратқа қамшы басады.
Бет алдынан не келсе,
Анадайдан қашады.
Көрұғлы батыр жау іздеп,
Шығып бір кетті елінен.
Жанды қара көрінсе,
Сұлтанның жүрмес шенінен.
Ғулетумен барады
Дімсіздің өтіп көлінен.
Қарғытады ғиратты
Тау мен тасты жерінен.
Өткелі жоқ өтетін
Тұнжырап жатқан, түбі жоқ.
Көркін деген бір судың
Соқты арыстан белінен.

Мақтайды батыр жалынып,
Астындағы ғиратты:
- Қиғыра жалды, қыл құйрық
Хайуан заттан сымбатты.
Сен астымда жүргенде,
Жай жүру маған қымбат-ты!
Құдайым бізге жазған жоқ,
Тыйыш ұйықтап жатпақты.
Жазған бір болғай маңдайға
Дұшпаннан кекті алмақты!
Осындай қиын жерлерде
Айналайын, ғиратым,
Салсам бір саған салмақты.
Тәуекел деп Аллаға
Астындағы ғиратты
Көркіннен сонда қарғытты.
Баладай қылып өсірген
Көрұғлы батыр құндақта.
Мінбек болып жау жаулап
Жол үстінде қалмаққа.
Талап еткен жолы-бұл
Кәлдір ханға бармаққа!
Ерегіскен дұшпанға
Заманақыр салмаққа!
Бес жылдан бергі серті- бұл,
Әуелден-ақ дерті -бұл,
Салмай көзің жан-жаққа!
Аспан көкпен таласып,
Қарғып барып түседі
Сексен қадам ар жаққа.
Жүгірумен Көрұғлы
Келеді шаһар жанына,
Жайылып жатқан малына.
Қарамайды көз салып,
Бұлардың көп-азына.
Жөн сұрасып, сөйлесті
Қой бағып жүрген қалжырап
Кәріліктен балжырап,
Қартаңдау болжыр тазына.

Ал, сол шалды өлтіріп, шаһар жаққа жүрейін деп тұрғанда, сонда ғиратына сөйлегені:

Он үшімде шығып едім жұмысқа,
Тіл білмейтін, аузы түкті орысқа!
Мен келгенше, ғират-жаным, аман бол
Берік болғайсың аспаһани қылышқа!

Кәлдір ханға жалғыз келген бұл басым,
Жалғыз сен боп жатқан басқа жоқ.
Бес қаруға, ғират атым, ие бол,
Аунағанда, түсіп бұлар қалмасын!

Бір қапылық бүгін бізден өтпесін,
Жалғызшылық түбімізге жетпесін!
Шілтен пірім, ғиратыма сақшы бол,
Мен келгенше, бір жау алып кетпесін!

Көрұғлы сұлтан қолына таяқ алып, қойшы киімін киіп, шаһарға келеді.
Ақбілек Көрұғлыны танып сөйлескені:

Жан жаратып, сурет еткен - Құдайым,
Пайғамбардың-Алла сүйген- үмбетін!
Аман-есен келдіңіз бе, асыл зат,
Кейін қалған бізден жылап перзентім

Сен жалғыз, мынау көп түр қызылбас!
Сен жылама, көңіліңді қыл қара тас!
Сен екенін қызылбастар білмесін,
Кейін Көрұғлы бек амандас!

Көңілімізден шықпай жүрген қапалық,
Жалғыз жүрген жау қолында мен- мұнлық,
Өлсем, Хаққа ризамын, мен көрдім,
Шыбын жаным саған болсын құрмалдық!

Мәшһүр болған бұл халыққа дабысың,
Пірлеріңмен Алла оңдасын жүрісің!
Көп кешікпей, Көрұғлы бек, кейін қайт,
Қандай күнде бітер екен жұмысын!

Сонда Көрұғлы айтады:

- Жермен жексен қызылбасты етпекке,
Түп-түбіне кәпірлердің жетпекке,
Уақытың қалай, Ақбілектей жеңеше,
Келіп едім алып сені кетпекке!

- Қызылбастар мазак қылып күлмей ме,
Алла қайрат Көрұғлыға бермей ме?!
Сеніменен қашар едім бүгін түн:
«Өз байталын алып кетті!» - демей ме?!

Талдап шашын он екіден өрсін
Күн батқанша алдап қызды көрейін!
Ақшам уақыты, әзір болып тұр сонда,
Шама келсе, ертіп қызды келейін!

Талабынды қайтармасын Құдайым,
Осы жерде мен келгенше тұр дайын!
Оныменен тең бұл дүниеде жан болмас,
Өзі сұлу жұрттан асқан-Гүлайым!

Ақбілек Көрұғлыны сөз байлаған жеріне қойып, Гүлайымға келіп айтқаны:

- Қыз-ау, бикеш, талдап шашты өрейің,
Қызғалдақ көп Алтынтауда, терейік!
Ағаң ұйықтап жатқанында, қыз Бикеш,
Жан сүйсінер қызық көріп келейік!

- Бір қапылық бізден, сірә, өтпесін,
Ағама жау түбімізге жетпесін!
Бұлай жүру бізге еп пе, жеңге жан,
Қараңғыда бір жау алып кетпесін!

- Қыз бикештер талдап шашын өрермін,
Қызғалдақ көп Алтынтауда, терермін!
Сенің ағаң Райхандай күшті еді,
Маңайына дұшпан батып келер ме?!

- «Жаксы лепес- жарым ырыс» - ырым-ды,
Оңаша алып сұраймысың сырымды?
Сеніменен барар едім қосылып,
Айтсаң маған сонда ойлаған шыныңды!

- Бау ағаштан гүл терелік түн қатып,
Жатқанменен не табамыз құр жатып?!
Ойнап-күлер шағың осы, қыз Бикеш,
Жүр, келелік біраз шерді тарқатып!

- Ақылы асқан менің жеңгем нам еді,
Ол айтқаның маған лайық пар ма еді?!
Ерік әліме қоймай алып барасың,
«Көрсет!» - деген мені біреу бар ма еді?

- Алтын, күміс Райханның қаласы,
Жазылмайды-ау, жүрегімнің жарасы!
Әнеу күнгі өзің айтқан жігітің-
«Көрсет!»- деген Мырзабектің баласы.

- Барар едім ендеше оған сайланып,
«Оянар- деп тұрмын-ағам!»-ойланып.
Ағай білсе, бір-ақ күнде жоқ қылар,
Барсам-дағы, кешікпейің, айланып.

- Ғашық болған сол жігіттің өзіңе,
Қылма мазақ мені соның сөзіңе.
Көп тоқтатып мен қасына қоймайын,
Бір көршіп қайтсаң болар көзіңе.

Алып шықты алма мойнын бұралтып,
Бау ағашқа жетіп келді түн қатып.
Он үш жасар Көрұғлы бек арыстан
Тұрған екен ғират атын ойпатып.

Туды жұлдыз Корұғлының оқынан,
Қараңғыда кім қуады соңынан?!
«Мырзабектің баласы»- деп, нандырып,
Алып келіп тапсырыпты қолынан:

- Аман-есен өз жұртыңды көргейсің,
Көп кешікпей іздеп мені келгейсің,
Қыз екен деп өзің бұған қызықпай,
Бозқұландай нағашыңа бергейсің!

Нардай белі нағашыңның бүгілді,
Мен кеткен соң қабырғасы сөгілді.
Апарып бер осы қызды қолына,
Озің бұған аудармай-ақ көңілді!

деп, қала береді. Таң атқан соң Акбілек тұра сала кір жуып жатыр екен. Райхан тұра келіп, үй ішінде жоқ болған соң, Райханның Акбілекке: - «Гүлайым кайда?! - деп айтқаны:

- Тұра сала жан-жағымға қараймын,
Ерте тұрдың, қатын, сенен сұраймын.
Қарасам да көрінбейді бұл үйде,
Қайда кеткен қарындасым - Гүлайым?!

- Үсті-басым жүдеп, өзім кірледім,
Тұра сала жудым кірді- ермегім.
Жүзқара қар түн ішінде ойнақшып жүр еді,
Төсегінде бар ма, жоқ па білмедім.

- Аш беліне айыспаны ілген-ді,
Он үш жаста ғиратына мінген-ді.
Онан басқа еш дұшпаным жоқ еді,
Теке жәуміт Көрұғлы бек келген-ді.

Көрұғлыдан туысым айырып келермін,
Ғиратыма қайратпенен мінермін.
Көйлек-дамбал су қылыпсың, Акбілек,
Мен үстіме снді немді киермін?!
- Бар деп айтсам, бегім, көңіл толады,
Жок деп айтсам, бегім, көңіл солады.
Екі көрпе алды-артыңа ілдірсен,
Бірі - камзол, бірі-жейде болады.

Райханның кастарына келеді,
Бостау қылып екі көрпе іледі,
Ерін ерттеп ғиратына мінеді.
Түс киізді жалпылдатып жөнеді.

Құлақ салсаң Райханның сөзіне,
Дөнен бесіті түсті ғират ізіне.
Ертеменен қуып еді Райхан,
Нақ тал түсте көрinedі көзіне.

Көрұғлы бек ғиратына айтады:

- Қаршығадай кеттім қызды ілдіріп,
Қарғы судан, жүйріктігің білдіріп.
Зар жыласын артыңдағы Райхан
Қызылбастың ішін кетші күйдіріп.

Мынау залым түскен екен соңыма,
Жұлдыздарым, тушы менің оңыма!
Ғаусыл ағзам, ғиратыма бер медет,
Ұстап берме қызылбастың қолына!

Көрұғлының көңілі тасып өседі,
Ғират қарғып Көркін судан өтеді.
Көрұғлы бек секірткенде ғиратын,
Қырық кадам ар жағына түседі.

Райхан келіп, артынан ғиратын қарғытып еді, алды қырға, арты суға түсті.
Жете аймайғынын біліп, Көрұғлыға дауыстап айғайлап айтқаны:

- Астыңдағы ғиратты
Баска адамға бактырма!
Жүзің дұшпан болса да,
Шаршайды деп, тек тұрма!
Үстіне бір мінген соң,
Дамыл, тыйыштық таптырма!
Қадірлей гөр атыңды,
Бір байталға шаптырма!

Мен жете алмай ғиратпенен қалғаным,
Өлгенімше іште кетті-ау арманым!
Ғиратымның өз тұқымы жау болды,
Құрысын бүйгіп Ақбілекті алғаным!
Бір емшектес қарындасым-Гүлайым,
Қапыда өткен дүниеде бір уайым!
Ағаң кетті екі көзі төрт болып,
Көргенімше хош-аман бол, Гүлайым!
Зар жылатып екі көзім жас қылдың,
Ғиратымның өз тұқымын қас қылдың!
Көргенімше хош-аман бол, Гүлайым,
Көрұғлыдай адам-хорға тапсырдым-

деп, қала береді. Көрұғлы аман-есен еліне келіп, Көрұғлын Түрікпен халқы хан көтеріп, ат қойды, Гүлайымды Бозқұланға қосты. Түрікпен халқын жинап, той-тамаша қылып, қабыл-дабыл қактырып, Шәмбіл деп шаһарына ат қойды. Көрұғлы сол уақытта көңілі тасып айтқан сөзі:

- Қырық жігітім, сен қыласың ерлікті,
Мен тіріде көрсетпеспін кемдікті.
Көрген адам абзальна таң қалсын,
Масатыдан атқа тоқы терлікті.

- Қырық жігітім, әрбір талап(қалап) ойлаңдар,
Жау дегенде жанған шоқтай жайнаңдар!
Калғыз ханға талап қылды сұлтаның,
Тас кесетін алмас қылыш байлаңдар!

Ұзақ бергей Көрұғлыға өмірді,
Талай жігіт дәулетінде семірді.
Қырық екісі басын қосып бір жерде,
Киіп алып өңкей болат темірді.

Ат құйрығын ара жолда тізгендер,
Жау көрінсе, перен сауыт кигендер.
Қырық екісі басын қосып бір шықты,
Әрбіреуі жүз мың жауға тигендер.

Бір қапылық абайсызда өтпесін,
Жан қарсылық Бозқұланға етпесін!
Түрікпендей халқыма айтам өсиет,
Мен кетті деп, алды-алдына кетпесін! -

деп, екінші қабат Райханға аттанған жолы сайын дала елсіз[де] жерде келе жатып, жігіттеріне айтқан сөзі:

Бәрімізде- қаршыға құс, бидайық,
Біреулерді оңашада сынайық!
Елсіз жерде ат өнері байқалсын,
Кел, жігіттер, ұзақ жарыс қылайық!

Бедеулерге ерлер қамшы басады,
Бәрі кейін айдалада қалады.
Ғират мойнын көкке қарай созғанда,
Ұшқан құстың қанаты да талады.

Құлақ салсаң, ей, жігіттер, сөзіме,
Жеті жаста кез болып ең өзіме!
Айналыңдар Көркін судың басынан,
Аман болсаң, көрінерсің көзіме!

- солай деп, жігіттеріне амандасып, сол жерде айтты: - Сендер маған ере алмайсыңдар. Мен Көркін судан Ғиратты секіртіп өтемін. Сендер келгенше қызылбастың талайын жайратармын, қалың сорын қайнатармын. Аман болсам, қызылбастың қыз-келіншегін алдарыңа базарға салған малдай қылып, айдатармын! - де[п], кете берді. Астындағы ғиратына айтқан сөзі:

- Жан ғиратым, басыңменен алыстың,
Тарта-тарта екі қолым қарыстың!
Ағыныңа зорға шыдап келемін,
Әуедегі ұшқан құспен жарыстың!

Ғират атты патшаға хабар барыпты,
Сізден хабар қызылбастар алыпты.
Қоғатаудың басында тұр тоғыз мың,
Қарауылшы Райхан патша салыпты.

Бір Құдайға хатты бүгін жолдаймын,
Көлдей қылып көзім жасын пұлдаймын!
Екі жетім қосылып ек жалғанда,
Ғират, сені осы жолы сынаймын!

Жау дегенде, мен жанымнан кешермін,
Түрікпенде Көрұғлы бек есермін!
Қоғатауға дәл бүгінгі күн жетпесең,
Мен басыңды тап үш жерден кесермін!

- Аямастан сал қамшыңды өзіме,
Құлағың сал шын деп біліп, сөзіме!
Намаздігер, намазшамның кезінде
Жеткізсейін Қоғатаудың өзіне!

Есен-аман Көркін судан өткізді,
Көрұғлының көңілің ғират біткізді.
Намаздігер болған деген мезгілде
Қоғатаудың дәл басына жеткізді.

Қоғатауға келіп, самсаған сары қолды көріп, аты жер тарпып тұрмаған
соң, жауға кіруге ыңғайланып ғиратына айтқан сөзі:

- Желпінбей жүйрік басылмас,
Желдетпей тұман ашылмас!
Таяк тимей етіне,
Жара түспей бетіне,
Долданып батыр ашынбас!
Желгіп келген ғиратым
Жер жүзі тола жау болса,
Мен үстінде жүргенде,
Жалғызын мұның қашырмас!
Астында гират жүргенде,
Жүз мың жауды көргенде,
Бір Құдайдан басқаға
Көрұғлы сұлтан бас ұрмас!

Кейін қалды кырық жігітім-ерлерім
Шарап берген арыстандай- шерлерім!
Қан төгілер күн бүгін
Медет бергіл хызыр Ілияс- пірлерім!

Ұрыссайын қызылбаспен жүз алуан,
Сақтағайсың кәміл пірлер көп жаудан!
Бір өзіңе зар жылаймын сыйынып:
Медеткерім, медет бергіл ер палуан!

Тірілікте көз бен тілге қылма шет,
«Көп екен!» - деп, қайырмаймын жаудан бет!
Медет берші біздей кәріп мұңдыға
Түркістанда-иа, Иассауи кожаАхмет!

Мен аспаннан лашын құстай түйілем,
Жау дегенде, қашан тоқтап, тыйылдым?!
Жан-жағымнан жар боп жүрген қолдаушы
Кәміл пірлер, баршаңызға сыйындым!

Бұ сөзді айтып, бір Құдайды жар етіп,
Өңменінен кәшірлердің- көзі өтіп,
Аралықта намаздігер-намазшам,
Кіріп барды ортасына сол жетіп!

Барған жері опыр-топыр болады,
Көргендері аттарынан құлады.
Қырық шілтен қолдауышы болған соң,
Неткен адам бұған шыдап тұрады?!

Есігерсіз бұл киссадан талай сөз,
Ұрыс қылды ер Көрұғлы- жиыангез!
Қызылбастың өкшесін атқа бастырып,
Қалып жатыр ат астында неше жүз!

Мінген аты құсты ұшырмай, басады,
Көзі көрген зәресі ұшып сасады.
«Қарсыласар меніменен бір жан жоқ
Үріккен қойдай ұйлығып қашады!»

Ажалдысы кез болып, өзі өледі,
Қырсықтысы тұпа-тура келеді,
Сілтегенде аспанани кылышы,
Қара тасты ортасынан бөледі.

Қызылбасты тәңірім мұнша көп қылып,
Көп те болса, жаратыпты шөп қылып,
Сирағынан ұстап алып кейбірін,
Кезек-кезек аспанға атып доп қылып!

Кейбіреуін жақпен көздеп атады,
Қолы тиген сеспей ғана қатады.
Жұдырықпен қойып қалса төбеге,
Шек-қарыны ақтарылып жатады.

Тұла бойын шандып алған шарынып,
Таусылмайды ит неге деп тарылып.
Корұғлының қайрат-күшін көрумен,
Көбі өліпті жүректері жарылып.

Бірде-бірі маңайына келмейді,
Қалай қашып құтыларын білмейді.
Өліп жатыр қылар қайрат жоқтықтан,
Ерік өзінде боп ешкім өлмейді

Ұрысады ер Көрұғлы арыстандай,
Қар бұзылып,көктемде су таскандай.
Он төрт күндей ұрыс қылды Көрұғлы
Бұрынғы өткен Рүстем менен Дастандай!

Қызылбасты қан қақсатып сңіретгі,
Талайына татырды ажал шәрбатты,
Тап он жеті күн болғанда,
Қоғатаудың сай-сайынан қан кетті .

Саған өтірік, маған шындай- әбден нан,
Таудан ақты сарқыраған қызыл қан!
Он жеті күн таң атқанда қараса,
Өлтіруге таба алмапты жалғыз жан.

Он жеті күн бір күндей де болмапты,
Сонан бері тыйыштық, дамыл алмапты.
Аты сонда басыменен алысып,
Бес минутке демалуға қоймапты.

Ер жігітке қарысудың бар хайласы.
Ат болмаса, ердің болмас пайдасы.
Жерге шанша шыр айналып тұрыпты,
Жеңілдеген қолына алған найзасын:

- Кәне, маған, айтсандаршы -жау қайда?!
Жау бар болса, аямай-ақ тағы айда!
Аттың әлі шабары бар он үш күн,
Сегізіне жындандың ба, ей, найза?!

Сонда найза өз-өзінен бітіп сөйлегендей боздаған, түйедей күңіреніп,
тыңдағанға бір түрлі үн шығарады:

- Жолдасың жоқ қасыңа ерген бір сенің,
Мен білемін: бір жатқан соң [тұрмасың].
Атың менен бойдағы бес қаруың
Қармап табар қасыңдағы жолдасың.

Тілеуінде жүрген пірлер қолдасын,
Кәпірлердің тас-талқан қыл ордасын!
Бүгін мұнда жатсаң, саған жеңіс жоқ,
Көріп тұрмын жылап тұрған көз жасын.

Біреу жылап жатса, біреу күліпті,
Жалған құрғыр екіжүзді болыпты.
Райхан патша уәзірлермен кеңесіп,
Ақбілекке қатты қазап кылыпты.

Жарым сағат уақытың босқа өтпесін,
Ұйқы-дұшпан: дұшпандығын етпесін!
Жылдам жетіп, жеңгенді айырып ала гөр,
Олсе, қаны мойыныңызда кетпесін!

Өне бойы қызыл қанға батыпты,
Ұйқы көрмей, қабақтары қатыпты.
Бір кішкене мызғып дамыл алуға
Аттан түсе қала батыр жатыпты.

Ғират сонда ауыздығын шайнапты,
Азу тісін шықыр-шықыр қайрапты.
Аяғымен тарпып қалып оятып,
Ұйықтауына ерік- әліне қоймапты.

- Тек, жануар, құр-құр! - деп, қол сермепті,
Онысын аты бұйым құрлы көрмепті:
- Бір ұйықтасаң, тұра алмайсың, жатпа! - деп,
Жатса-дағы дамыл, тыйыштық бермепті.

- Болды ма екен жеңгем - дейді-шын кәріп?!
Қарғып тұрды Корұғлыбек қозғалып,
Ғиратына мініп алып Көрұғлы
Төрт қырлаған көк сүнгіні қолға алып:

- Жазған ғират, төрт аяғың көтерсең,
Дамыл көрмей бұ дүниеден өтерсің!
Жаткызбасаң, мініп алып шабайын,
Мөлшер айтшы: қай уақытта жегерсің?

- Шыққан терім менің бойдан қайтқанша,
Аямай шап, Құтпанға азан айтқанша,
Мұсылманнан кәпір ертс жатады,
Жеткізейін жұрттың алды жатқанша!

Ғират ұшып көкке қарай кетеді,
Жануардың жалы су-су стеді.
Алды жатып, жұрттың арты жатпай-ақ,
Арызрумын шаһарына жетеді.

Құдай шебер: қызыл тілді безеткен,
Ұрыс жайын қызылбастар түзеткен.
Қырық мың найза әр қақпаның аузында,
Мың-миллион солдаттар бар күзеткен.
Күзетшілер:

- Кімсің? - деп сұраса,
Көрұғлы бек шынын айтып береді.

- Қараңғыда атқа қамшы саласың,
Мойның бұрмай бізге, кетіп барасың!

Шыныңды айтпай, колға түсіп ұстасаң,
Ашылмастай бір тұманға қаласың!

- Арғы атамыз ерлерге қылған қызмет,
Өзім әкем- патша болған Мұңдыбек.
Менің өзім- көрден шыққан Көрұғлы,
Естісеңдер, қызылбастар, міне, кеп!

Қызылбастар найзаны ала ұмтылды.
Ер Көрұғлы өз-өзінен құтырды .
Айғай- ұйқай, шаңы аспанға шығумен
Айдың [өзі]қап-кара боп тұтылды.

Кәпірлердің құртты батыр айласын,
Пірлер келіп, тигізіп жүр пайдасын!
Көрұғлының да[ры]тпады етіне
Кәпірлердің оқ пен қылыш, найзасын!

Көрұғлының құдірет күшін асырды.
Алдына келіп талай батыр бас ұрды.
Түн ортасы болған шақта Көрұғлы
Тұс-тұсына кәпірлерді қашырды!

Қақпалардың аузын қызыл қан қылды,
Жүрген жерін қара боран шаң қылды.
Әр қақпадан қырық мың найза сындырып,
Көрген жанға көп тамаша таң қылды.

Көп әскерді қырып, жапа-жалғыз жүріп, Ақбілекті іздеп, Райханның ордасына келін, жеңгесіне: «Бар болсаң, шыға көр!»- деп айтқаны:

- Қадір Алла пендесіне мейірбан (мығырбан)
Жоқтан өзі бар ғып бізге берді жан!
Мен, Көрұғлы, келіп тұрмын сені іздеп,
Үйде болсаң, шықшы бермен, жеңге-жан!

Шақырса да жеңгесі жок, келмейді,
Бары-жоғын тыста тұрып білмейді.
Ғират атын айдалаға қаңтарып,
Түсті батыр: үйге жаяу кіргелі.

Атын тысқа байламай бос қалдырды,
Қараңғыда сшкім таба алмай, қаңғырды.
Үйдің іші қараңғылық болған соң,
Тұс-тұсынан шам-шырақты жандырды.

Сөйлеп тұрған бұл ордада сөзді жок,
Басып кеткен қараңғыда ізі жок.

Қараса да, таба алмайды бұл үйден,
Іздеп келген Ақбілектің өзі жоқ.

Жеңгесін үйден таба алмай, тысқа шығып, ғиратына айтқаны:

- Ғиратым, кандай әлің бар,
Өкпе-бауыр, жалың бар.
Ақбілекті таба алмай,
Дағдарып, болдым ынтызар.
Алыстан болжап көруші ең,
Ғайыптан хабар беруші ең,
Жеңгем қайда екеніп
Болжап бір айтшы, жануар!

Сонда гират есінеді,
Көтеріп басын жан-жаққа
Төңкеріп басын қарады
Жан-жақтағы шарбаққа:
- Ақбілектей кәріпті
Қырық бір құлаш шыңырауға
Бекітіп қолын салыпты.
Шамасы саған келе алмай,
Сонан бір өшін алыпты!
Апарайын түп-түзу
Зынданда жатқан жеңгеңе,
Қылсаң талап бармаққа!

Ер Көрұғлы ғиратына мінеді,
Кейде жортып, кейде аяндап желеді.
Аулақ екен бұл шаһардан ол зындан,
Көргендей-ақ түзу тартып келеді.

Жез бұйдалы қоңырау такқан нармысың,
Бір көруге сүмбіл (шамбыл) белді зармысың?!
Көрұғлы бек іздей келді, жеңге-жан,
Аман-есен бұл зынданда бармысың?!

- Жүрген жолың оңғарсын да Құдайым!
Сен тіріде ойламаймын еш уайым!
Дауысыңды естіп, көңілім шат болды,
Мен жанымды саған құрбан қылайын!

- Көрұғлыдай іздеп келді дарқаның,
Түгел киіп сауыт-сайман, қалқаның.
Мен тастадым, жеңгем ұстап шыға гөр,
Өзің ескен мынау жібек арқаның!

- Тұр жылтырап екі көзім жайнаған,
Тұтқын болып жеңген соры кайнаған!
Бұл арқаннан ұстар менде дәрмен жоқ,
Екі қолды тас қып мықтап байлаған.

- Келген екем жапа-жалғыз бекер мен,
Алмай сені қалай тастап кетермін!
Түсіп кетсем, шығаратын кісі жоқ,
Басқа түсті бұл жалғыздық, не естермін?!

- Ғират, қапта, мойнына арқан байласаң,
«Мен қозғалмай, тырп етпе!» - деп, қайрасаң,
Жұлып алып екеуімізді кетпей ме,
«Шу, ғират! - деп, қиқу салып айдасаң!

Ғиратының мойнына арқан байлады:
- Мен қозғалмай, тырп етпе! - деп, қайрады.
Көрұғлының өзі: «Шу!» - деп, айдамай,
Төрт табаны тұрған жерден таймады.

Аттың көзі шамшырақтай жанады,
Арқанменен Көрұғлы өзін салады.
Қырық бір құлаш шыңыраудың түбінен
Жеңгесінің қолын шешіп алады.

Бір Құдайым пендесіне пана-ды,
Қиқу дауыс арқан ұстап, салады.
Шаншып алып ат құйрығын, ойнақтап,
Көрұғлыны бір-ақ жұлып алады.

Басын беріп бір Құдайдың жолына,
Қарамайды жүргенде оң мен сольшына.
Шыға келді шыңыраудан Көрұғлы
Ақбілекті қабат ұстап қолына.

Бірін-бірі көрісумен көңілі өсіп,
Екі жарты, бір бүтін боп селбесіп,
Түн ортасы мезгілінде Көрұғлы
Жүріп кетті Көкалаға мінгесіп.

Көкаланың мінгесумен беліне,
Ойында жоқ қайтуға әлі еліне.
Қалған-құтқан бес мың қолмен Райхан
Алзырумның кеткен қашып жеріне.

Қызылбастарға ойранды салып, шаһары түл қалып, Ақбілекті қырық бір құлаш шыңыраудан шығарып алып, Қоғатауға келіп тұрғанда, Сапабек бас болып қырық жігіт сонда келді. Аман-есен көрісіп, мәз-мәйрам болысып, қарк олжаға батысып, өзі бұл жерде тұрып, Сапабекті басшы қылып, қырық жігітті Райханның соңынан қудыруға жіберді: «Қашқан жауға қатын ер!» - деген сөз бар емес пе? Менің баруым ерліктен болмайды! Өзі қалып, жігіттер барады.

- Ер Сапабек, қашқан жауға барып кел,
Жаннан кешіп, зор төбелес салып кел!
Жолдасының бәрін тегіс қырып кел,
Райханды тірі ұстап алып кел!

- Артымызда сіз тұрғанда карайып,
Бір ұрысты мен бастайын ғажайып.
Бес мың қолға біз де тегіс барайық
Ал, сұлтаным, батаңды бер, қол жайып!

Көрұғлыдан қырық бірі бата тіледі,
Райханнан жеңілмесін біледі.
Сұлтаннан қырық ері бата алып,
Алзырумда жатқан жауға келеді.

Қырық бір жігіт сол кеткеннен кетеді,
Арасында бірнеше күн өтеді.
Күні-түні дамыл алмай жүрген соң,
Райханның ордасына жетеді.

Қырық жігіт бара-ақ соғыс салады,
Үш мың қолды кідірмей-ақ алады.
Бәрінің де аты шаршап, болдырып,
Қырық бірі де қолға түсіп қалады.

Қолға түсіп, естерінен танады,
Әрбіреуін қызыл бастар сабады.
Көрұғлының зардабынан қорыққаннан,
Өлтірмейді, бәрін байлап алады.

Көрұғлыны қырық шілтен қолдады,
Сол себептен ешкім мұндай болмады.
Ғират біліп-ерлер қолға түскенін
Жерді тарпып, байлауында тұрмады.

- Жер тарписың, ғират жаным, не білдің?
Саған шөбі жақпады ма бұл жердің?!
Қарап тұрып, кара терге малындың,
Жауға кеткен ерлерімнен не білдің?!

- Қырық жігітін Алзырумға барыпты,
Үш мың жауды кідірмей-ақ алыпты.
Жабы шіркін жау жолында сыр беріп,
Қырық бірі де қолға түсіп қалыпты.

Жерді тарпып, шұлғып тұрған бұл басым,
Құндаққа орап, мені өсірген жолдасым.
Алзырумда қолға түскен ерлердің
Көріп тұрмын жылап тұрған көз жасын!

Мұны естіп Көрұғлы батыр күйінді,
Жау дегенде, аш бүркіттей түйілді.
- Ат жоқ болды, мен де бірге барар ем! - деп,
Сымдай белі Ақбілектің иілді.

- Мен ғиратқа: «Тәускел!» - деп, мінермін,
Есен болсам, он төрт күнде келермін.
Он төрт күннен бір күн асса, күдер үз,
Жұрт жылаған ұлы тойды көрермін!

- Ей, шырағым, құлағың сал сөзіме,
Тілек тілеп, жас аламын көзіме!
Құдай досы- пайғамбарға тапсырдым,
Шаһариарлар жәрдем берсін өзіңе!

Туралап шап кәпірлердің сыртынан,
Тұқым қойма кәпірлердің жұртынан!
Райханнан көп кемшілік мен көрдім,
Тесіп алып, жетелеп кел, ұртынан!

Ер Көрұғлы қош айтысып кетеді,
Екі ортада біраз уақыт өтеді.
Ертеменен атқа мінген уақыты еді,
Нақ тал түсте Алзырумға жетеді.

Келген жерден қатты сүрен салады,
Алзырумның бауыры мидай дала-ды.
Көрұғлының естіген соң дауысын,
Ақыл-естен қызылбастар танады.

Жүрек қабы жарылғаны өледі,
Кім бетіне бой тоқтатып келеді?!
Көрұғлының естіген соң дауысын,
Қырық жігітке қуат-қайрат береді.

Ұрысуға бәрі бетін түзеді,
Қылыш тартып, жағын кезеп көреді.
Қырық бірдің күші келіп бойына
Байлауларын быт-шыт қылып үзеді.

Көрұғлының дауысын құлақ есітті,
Жазған Құдай қызылбастан несіпті.
Босанып ап қырық бір жігіт байлаудан,
Тұра сала төбелесіп, өшікті.

Қолыңдағы аспаһаны- қылыш-ты,
Мұны көріп, кәпірлер қашып жылысты.
Сол майданда ер Көрұғлы бастапты
Бұрын-соңды еш көрмеген ұрысты.

Бұлар-қасқыр, қызылбастар болып қой,
Қызыл қанға боялып, жүруіне... бой.
Әскер басы ер Көрұғлы болған соң,
Айтқан сөзге,шын деп біліп, құлақ қой!

Өлген- кәпір, өлмей қалған - мұсылман,
Келген жаудан үйіріне жоқ қосылған.
Қуық басты, сырнай мұрын- қызылбас
Көрұғлының заманында тосылған.

Бастарына заман-ақыр салыпты,
Қыз-қатыны үйде жесір қалыпты.
Ақбілекке айтқан сертке жетуге
Райханды тірі ұстап алыпты.

Қызылбасқа неден мұндай өшікті,
Таптырмапты кіруге жерге тесікті!
Жаяу айдап, қан ағызып мұрнынан,
Екі ұртынан жіп өткізіп тесіпті.

Ақбілекке жаяу айдап келіпті,
Пышақпенен танауларын тіліпті.
Құлақ-мұрнын тауысқан соң кесумен
Құрттап, биттеп, айдалада өліпті.

Қызылбасқа қылып қырғын кесірді,
Қойдай тізіп көгендепті жесірді.
Ер Көрұғлы ортасында тұрғанда,
Бозбаласы Түрікпеннің есірді.

Өзді-өздері сыбағасын бөледі,
Сансыз дүние қанша болса көнеді.
Райханның қазынасын сепсітпей,
Алып келіп Бозқұланға береді.

Көрұғлының данқы жұртқа кетеді,
Барлық өмірі салтанатпен өтеді.
Аман-есен Бозқұланға қосылып,
Ақбілек те мұратына жетеді.

Мәз болумен Мәшһүр деген құр атқа
Талай жерде қалып жүрмін ұятқа.
Өліп қалған Көрұғлыны тірілттім,
Мен де сондай жетермін бе мұратқа?!

Бір Құдайдың он сегіз мың ғаламы,
Біз білмейтін бұдан да көп тамамы.
Жоктан бар ғып талай сөзді сөйлеген
Әуелден-ақ ақын Мәшһүр қаламы.

Көрмеген жан қайдан білсін жайымды,
Құнан, дөнен, құлын, бесті тайымды.
Тірі жүрсем, иншалла, сөйлермін,
Күндіз бенен пар ғып Жұлдыз, Айымды.

Бір шүберек қамқа тозса бедері,
Көрмеген жан белгісіз ғой не дері?!
Бұл қазаққа бастап мұны сөйлеген:
Өзі-қожа, Көшкұлы Күдері.

Сөйлеп кеткен қашан өзі кеткенше,
Ерік, ықтияр қашан бұдан кеткенше.
Әңгіме қып Қаратаудан айтқаннан
Таусылмапты Қызылжарға жеткенше.

«Құлақ- кәрі, бой- жас» - мақал қалыпты,
«Жаңа туған жас ұл» - деме кәріпті.
Сол кісінің шыққан сөзі аузынан
Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты.

Сайын батыр

Бұрынғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында,
Ноғайлы деген халық өтті.

Үшшарбақты кент өтті,
Ноғайлының үш кенті,
Заманында жарлы өтті,
Ауыр дәулет [1] мал кетті.
Жарлылықтың зары өтті,
Халқы жарлы болған соң,
Әжептәуір жігіттің,
Ақ бетінен қан кетті.
Жап-жалаңаш болған соң,
Әйелінен ар кетті.
Үшшарбақты ол кентте,
Кірлі киім кимеген,
Жортақы атқа мінбеген,
Аллаға [2] тілі тимеген,
Түстік жерге жүрмеген,
Бес уақыттаақ намаз,
Біреуін қаза қоймаған,
Бір Құдайды ойлаған,
Ноғайлының халқында,
Сондай бір бай болмаған [3].
Өз алдына шәр [4] болған,
Қара басы хан болған,
Байлығы жұртқа заң болған.
Токсан кара құлы бар,
Токсан тоғай малы [5]бар,
Дүниеқор сол байдың,
Дүниеде жалғыз зары бар.
Дүниеқор Бозмұнай,
Өз алдына шәр болған.
Алпыс жастан өткенше,
Құдай косқан косағы,
Елу жастан өткенше,
Бір перзентке зар болған.
Елу жаска келеді,
Өкшесі бір қанамай [6].
Еміреніп сүймеді,
Жаңа иіс-ті баланы-ай!
Елде тәуіп қоймады,
Тәуіптің бәрі жиылып,
Кең сарайға орнады,
Сөйтсе де перзент болмады.

Бір уақыттар болғанда,
Жылқыда жүрген тоқсан құл
Қымыз ішіп, мае болды.
Мастығымен тек тұрмай,
Үйдесгі баймен қас болды.
Мұндар [7] құлдар кеңесті,
Төбседе тұрып сөйлесті.
Сөйлескенде не десті:
- Қызыл шапан кимедік,
Қырыншыл ат мінбедік.
Ноғайлының керме қас [8],
Қыздарын құшып сүймедік.
Дүниенің көріп қызығын,
Жігіттік дәурен сүрмедік,
Өтерін жалған білмедік.
Мына жүрген Бозмұнай,
Бізді ұлындай көрмеді.
Бүлініп (бөлініп) [9] жатқан малынан,
Бізге қалың бермеді.
Ертеңменен бай келсе,
Екі қолын байлалық,
Кірерге көрін сайлалық!
Бозмұнайды өлтірсек,
Біз сәтіңс келтірсек,
Тоқсан тоғай жылқыны,
Тоқсан бөліп алалық.
Бұ сықылды тегін мал.
Қайдан да іздеп табалық.
Қарағай найза сықылды,
Қарсы шабар ұлы жоқ.
Артынан іздеп келетін,
Қатарланған халқы жоқ.
«Құл кеңесіп жатыр!» - деп,
Байға айтқан кісі жоқ.
Онымен байдың ісі жоқ.
Бір замандар болғанда
Ертеңменен бай тұрды,
Арқаннан атын алдырды,
Алтынды ер мен жүгені
Токымыменен салдырды.
Қара тонын белсеніп,

Қас патшадай теңселіп,
Боз жорға атты найқалтып,
Жылқының алдынан шықты шайқалтып.
Қара басы хан болған,
Өз алдына шәр болған,
Токсан құлдың біреуі,
Бүгіліп сәлем бермеді,
Байды көзі көрмеді.
Сонда бай бір тұрып бұрқанды [10],
Буырқанды, бұрсанды,
Мұздай темір құрсанды,
Токсан құлдың бірінің,
Атын атап шақырды.
Ашуменен Бозмұнай,
Қырармын деп ақырды.
Шетте жүрген бір құлын
Бай шақырып алады.
Қолға түскен сол құлды,
Ашумен бай сабады.
Біреуін сабап жатқанда,
Токсан құл байды қамады.
Жаңбырдай құрық жауады.
Басына таяк тиген соң,
Жалғыздығын білген соң,
Өзінің құлы ұрған соң [11],
Боз аттың басын бұрмалап,
Сарай қашты «Алла-лап!»
Ойбай салған даусына,
Жер күңіреніп барады.
Үйді тұрған бәйбіше,
Құлағы естіп шалады.
Сарайдан шыкса жүгіріп,
Келеді екен Бозмұнай
Өз жанынан түңіліп.
Атының келін Бозмұнай
Теріс жағынан құлады,
Жер бауырлап сұлайды.
Қосағымен екеуі [12],
Әнін қосып жылайды.
Ойбай салған даусына,
Үш шарбақты Ноғайлы,

Жамағаты жиналып [13]:
«Не қылды?» - деп сұрайды.
Жұрт келсе де тұрмады,
Көтеріп басын алмады,
Сол ойбайы танбады.
Бозмұнай бай жылайды,
Иад [14] етеді құдайды.
Жылағанда Бозмұнай:
- Ашамайға мінгізіп,
Көш алдына жүргізіп,
Әжептәуір құрбының,
Алдына алып сүйгізіп,
Алашқа атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім,
Астына жорға мінгізіп,
Үстіне қамқа кигізіп!
Орынды жерге бергізіп,
Алаштан бекзат келтіріп,
Оң жағыма кіргізіп,
Қыз қызығын көрмедім!
Еркіме түскен дұшпаннан,
Жау қорлығын көрмедім.
Алыстан келген сол жауға,
Малым үшін өлмедім!
Құлдан зорлық көргенше,
Күнде бүйтіп өлгенше [15],
Тезінен өлім бермедің!
Құлдан қорлық көргізіп,
Қорлықпенен жүргізіп,
Қойғаның бүйтіп сенделтіп,
Айналайын, бар Құдай,
Сүймес пендең мен бе едім?!
Keң сарайға бармады,
Көтеріп басын алмады,
Сол жылаудан танбады.
Жылауменен бай жатты,
Қызарып барып күн батты.
Түніменен бай жатты,
Сарғайып барып таң атты.
Ғалымдар азан айтқанда,
Би намаз ұйықтап жатқанда,

Ақ шалмалы бір адам,
Жетін келді қасына,
Таянып тұрды басына.
Екі қойны толыпты,
Бозмұнайдың со күні [16],
Көзінсн аққан жасына.
- А, Бозмұнай, Бозмұнай!
Не тілегің бар? - дейді.
Тілегің болса, ал! - деді.
Сол уақытта Бозмұнай
Ұшып тұра келеді.
Көзінің жасын төгеді:
- Дүниеқор бай болдым,
Ауыр [17] дәулет тұсынла
Қара басым хан болдым,
Бір перзентке зар болдым.
Сол перзенттің зарынан
Жиын, тойға кіре алмай [18],
Өтерін дүние біле алмай,
Құлдан көрдім қорлықты,
Жалшыдан көрдім зорлықты.
Өз малыма бара алмай,
Белден мамық сала алмай,
Тыныштық ұйқы ала алмай,
Өз жанымды кия алмай,
Өлейін десем өле алмай,
Сол құлдардың қорлықтан,
Өз малымды көре алмай.
- Тілегенің ұл болса,
Бар тілегің сол болса,
Бабай Омар бабасы,
Қабыл болған дұғасы.
Тілегенің ұл болса,
Бір тілегің сол болса,
От жағалай отырып,
Оттың басын толтырып,
Көп аламысың сен? - дейді.
Бірін мыңға балаған.
Бірді аламысың сен? - дейді.
Қалағаныңды айт, - дейді.
- Құдай өзін қалаған,

Ер ортасы болғанда,
Пайғамбар жасқа толғанда,
Жігіттік дәурен солғанда [19],
Берекесіз балаға,
Оттың басын боқ кылып,
Қырға шығар ішінде.
Бір ондысын жок кылып,
Мен не етейін көбіңді [20].
Маңызы жоқ шөбіңді?!
Үйің базар болғандай,
Бір де болса сол маған!
Бірін мыңға балап бер.
Өмірім жасын ұзақ қып
Берсең маған қалап бер.
Сонда әулие сөйлейді [21],
Сөйлегенде бүй дейді:
- Өзің іздеп бармадың,
«Берші маған бала!» - деп,
Мазамды қинап алмадың,
Үйде жатып зарладың.
- Бердім, бердім, мен! - дейді,-
Күтіп алсаң сен» - деді.
Жаста Құдай демеген,
Қылған ісін жөндеген,
Өзге жұрттың тілегін,
Бұ сықылды бермеген,
Мұның көрген қызығын,
Еш пендесі көрмеген.
Белін шешіп жатпаған,
Аңсамай [22] саумал ішпеген,
Ерте мінген атынан,
Кешке дейін түспеген.
Сансыз дұшпан батпаған,
Бет алғаннан қайтпаған,
Дұшпаннан Алла сақтаған.
Жұрттың сөзін сөйлеген,
Алар жауын көздеген,
Батыр Сайын болсын! - деп,
- Үстіне аруақ консын, - деп,
- Көңілің разы болсын! - деп,
Ала есегі кайкалап,

Ала қоржын аркалап,
Шар кітабы койнында,
Аса таяқ қолында,
Жүрген хақтың жолында,
Жаны Алланың қолында,
Жөнсле берді бұ адам.
Екі стегін түрініп,
Бозмұнай үйге келді жүгіріп,
Жатыр екен бәйбіше
От басында [23] бүгіліп.
- А, бәйбіше, тұр! - дейді,
- Бет, қолыңды жу! - дейді,
- Әулиең жарды жүректі,
Құдайың берді тілекті.
Арылтар болғай бейнетті!
Есен болсаң, көрерсің,
Сайын атты перзентті.
- А, бәйбіше, тұр! - дейді,
Қойдан қошқар ал, - дейді,
Құдай жолына шал!» - дейді.
- А, Бозмұнай, Бозмұнай,
Дәулетті берген бар Құдай,
Ертеңмен кеткен о қойға
Жете алмаймын жүрсем де,
Сен алпысқа жеткенде,
Мен елуден өткенде,
Жігіттік күн кеткенде,
Кәрілік қарсы жеткенде,
Енді берсін, не Құдай,
Бермесе Құдай, қайтесің?!
- Қошқарды кимай айтасың.
Аяғанмен малдарды,
Қай түбіне жетесің?
Бермесе де, бар, - дейді,
Қасқыр жеген бір қошқар
Алып кел де, шал, - дейді.
Сонда бәйбіше барады,
Алып келіп, шалады.
Жұртын жиып алады,
Жұрты тарқап кеткен соң,
Бір-бірінен сұрады:

«Қашан болар екен?» - деп,
Екі міскін жылады.
Бір күндері болғанда,
Елуге келген буаз кемпір
Қарны шықты кампайып,
Құрсағы шықты шампайып,
Бір аз заман өткенде,
Жаңа жылға толғанда,
Уәдесі болғанда,
Бейсенбінің күнінде,
Буаз кемпір келіп толғатты.
Ноғайлының үш кентін,
Түгелімен орнатты,
Бет біткенде сұлу жоқ,
Бұл сықылды сымбатты.
Таң сарғайып атқанда,
Сайын сынды қасканың,
Желкесі жерге тақ етті,
Маңдайы күнге жарқ етті.
Дүниескор Бозмұнай,
Екі етегін түрініп,
Өріске таман жүгіріп:
- Оң колымды жаярмын,
Мұнан немді аярмын?
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа даярмын.
Төрт түлік саған қыламын,
Елі- жұртым жиямын!
Аямай малды қырады,
Ат жетер жерді жияды.
Жұрт жиылып болған соң,
Табак тартып берген соң,
Алтын тақта хан отыр,
Қас жақсының бәрі отыр.
- Өлгенде көрген перзентім,
Атын жөндеп қойыңыз.
Түсімде қойған аты бар,
Соны тауып қойыңыз.
Токсан торқа кесе не [24],
Тоғыз жорға мінсе не?!
Хан мен билер отырсын,

Ғақылмен ойлап білсе не?!
Ханмен билер отырып,
Жорға менен торқаға,
Қоймай жатып таласты.
Қымыз ішіп, мас болып,
Билер есінен адасты.
Адасканның белгісі,
Бір-бірінің ұмтылып,
Жағасына жармасты.
Жұмырықтасып жүргенде,
Мұрындары қанасты.
Хан мен билер ұрысты [25],
Еье-лесіп тұрысты,
Көрген құрып сыйласы,
Қызыл шеке болысты.
Сонда келді Бозмұнай:
- Хан мен билер, ұрыспа,
Ұрысканың дұрыс па?
Тәңірі өзіңе бермесе,
Маңдайыңа ырыс па?
Токсан торқа кигенмін,
Тоғыз жорға мінгенмін,
Бұл айтқаным бұрыс па?
Екі күн жатсаң, сақтаймын,
Біреуіңді қайт деп айтпаймын.
Бар дәулеттің тұсында,
Қалай тамақ таппаймын?!
Екі күн жатты, таппады,
Шұбырған кедей қайтпады.
Ондай, мұндай қойған ат
Бай көңіліне жақпады.
Соған дейін сол жұртты,
Дәулетімен сақтады.
Сонша адам жиылып,
Сайын атын таппады.
Сол уақытта бір адам
Жүз отызға келіпті,
Талай жұртты [26]көріпті.
Ноғайлының жұртында
Онан үлкен кісі [27] (адам) жоқ,
Өзі жарлы болған соң,

Онымен жұрттың ісі жок,
Хан мен билер қасына,
Шал байғұс келді таянып:
- Бәрекелді, хан мен би,
Жарасады жатқаның.
Байлығыңда Бозмұнай
Мыстан табақ тарқаның?
Қамалып жатып хан мен би,
Жаңа туған тас түлек,
Кәнеки, атын тапқаның?
Хан мен билер отырып,
Шалға қарап ұрысты.
Таппаған соң, хан мен би,
Намысына тырысты.
- Егер атын таппасаң,
Он екі қақпа сарайға
Сені байлап қоймасам!
Шал да аңырып тұрмады:
- Мұның атын сұрасаң,
Беліндегі бес қару
Тал бойына жарасқан,
Ерлігі асқан [28] алаштан,
Батыр Сайын болмас па?
Үстіне аруақ конбас па?!
Хан мен билер қамалып,
Соны тауып қоймас па?!
Хандар қайтты томсарып,
Билер қайтты қомсарып,
Тоғыз жорға жетектеп,
Токсан торқа боктеріп [29],
Шал жөнелді заң салып.
Тойы тарқап кеткен соң,
Күмістен бесік идірді,
Алтыннан түбек қойдырды,
Қара кісіні: «Қатты!» - деп [30],
Бала кісіге бөлетті.
Жаңа туған жас бала
Емшек берсе, ембеді.
Етті берсе, жемеді.
Анасының қарасын [31]
Егіз екі көрмеді.

Бозмұнай тұра шабады [32],
Шаһарға таман барады,
Көпті көрген көнсенің
Құлағына салады:
- Кешегі туған жас бала
Емшек берсе, ембеді,
Етті берсе, жемеді.
Анасының қарасын
Екі егіз көрмеді,
Дағдардым, жұртым, мен! - дейді,
- Хайласың тапшы сен! - дейді.
Ноғайлы жұрты кеңесіп,
Сайын сынды мырзаға,
Үш күніне бір ту бие сойғызды,
Орған жілік майымен,
Үш күнде бір тойғызды.
Бір жасына келгенде [33],
Білектіден белі асты.
Екі жасқа келгенде,
Ерлікпенен таласты.
Үш жасына келгенде,
Ертең мінген атынан
Кешке дейін түспеді.
Шақыртпай тамақ ішпеді.
Төрт жасына келгенде,
Қарағай найза толғайды.
«Жүрсем екен!» - деп ойлайды.
Бес жасына келгенде,
Қадір түнін күзетті,
Ноғайлының үш кентін,
Түгелімен түзетті [34].
Езу тартпай, сөз сөйлеп [35],
Абнырлы қыздан ол өтті.
Халқы жарлы [36] болған соң,
Кәріп пенен мүсәпір,
Сайынның арқасында күнелтті.
Алты жасқа келгенде,
Атын тандап мінгенде,
Алты қырлы ақ сүнгі
Оң қолына алғанда,
Қындағы алтын айбалта,

Аш беліне шалғанда,
Момыннан сондай туғанда,
Алласы артық қылғанда,
Айдыны сондай асканы [37].
Қара бай қорқып, қаз болды,
Қайыршақ қорқып, саз болды.
«Сайын келді!» - дегенде,
Токсандағы кемпірлер,
Қысылғаннан қыз болды.
Ақпанның алты ай қыс күні,
Атқа мінсе, жаз болды.
«Сайын келді!» - дегенде,
Токсандағы шалдардың,
Қырық күн шілде болғанда,
Төсектен басын көтермей,
Төбесі жидіп таз болды.
Бір күндері болғанда,
Төксан құл тұрып кеңесті,
Кеңескенде, не десті [38]?
- Мына жүрген ер Сайын,
Көрмейсің бе ыңғайын [39],
Баяғыда әкесін,
Алдыма салып қуғанды,
Қуып, ұстап, ұрғанды
Әлі күнге білген жоқ.
Бұ да бір күн білгенде,
Құлағына тигенде [40],
Бізді тегіс ұрады [41],
Бәрімізді қырады,
Бұған адам шыдар ма?!
Мың сан жылқы ішінен [42],
Ат табармыз лайық.
Жорға менен жүйрікті,
Түн ішінде алалық,
Сусыз шөлге бас қосып,
Біздер қашып баралық [43]!
Жорға менен жүйрікті,
Тізіп құлдар алады,
Сусыз шөлге бас қосып,
Құлдар қашып барады.
Ертең келді ер Сайын,

Қара ала атты ойнатып,
Жылқыда құлдың бірі жоқ,
Қашты деген көңілінде,
Ер Сайынның кірі жоқ.
Құл кеткенін білген соң,
Батыр бала долданды,
Жылқы бағар кім қалды [44]?!
- Тоқсан құл, саған не қылдым?
Әкме қылдың зорлықты,
Шенеме қылдың қорлықты.
Сопы есіме алмадым,
Ат терлетіп келсең де,
Етіңс қамшы салмадым,
Өз обалың мойнына,
Түлен сені қойды ма?
Қардан жаман түспесем,
Қарадай сенің ізіне!
Азар болса, қашқансың,
Сусыз шөлдің жүзіне!..
Келтірсе Құдай кезіме,
Болармын деп жүргенмін,
Дұшпанның жалғыз өзім,
Мыңы менен жүзіне.
- Шу! - деп еді, қара ала ат,
Қырдан асып қылт етті,
Жұлдыздай ағып жылт етті.
Ұлы сәске болғанда,
Аңыратып шықты ер Сайын
Қаратөбе басына.
Тоқсан құл кетіп барады
Аяғының астында.
Қосылып өлең айтысып,
Сырнай күйін тартысып,
Сол төбенің басында,
Ер Сайын тұрып долданды,
Жалғыздығын ойға алды:
- Ай, жаратқан жалғыз Құдайым,
Өлемін деп жемеймін[45]
Тіпті мұнан уайым!
Жаманның қылған ісіне
Неғып та бұған шыдайын?!

Токсан құлмен соғыссам,
Абиырды тауыссам,
Егер жазатайым іс болса,
Жалғызға түсер күш болса,
Қартайғанда атамнан,
Енді де перзент [46] туар ма?
Сараң ием, болмаса,
Қанатсыз мені қылар ма?!
Токсан құлдан құр кайтсам,
«Құл кетті!» - деп елге айтсам,
Жиын, тойға кіре алман [47]!
Құрбымның бетін көре алман.
Бармасам да, барайын,
Бармай не ғып қалайын?!
Қынынан шықпас ақ алмас,
Суырып қыннан алайын,
Көтерсе Құдай талайым [48]!
Екі тісі сақылдап,
Ауыздан көбік бұрқылдап,
Жау көрмеген жас бала,
Құлға ұмтылды калшылдап.
Ойын емес, шынынан,
- Шу! - деп еді карала ат,
Жұмырланды қарыннан.
Түнертіп бала келген соң,
Енді өлетінін білген соң,
Құл қорқысып қалысты.
Аттан түсе қалысты.
Жылағанға болмайды,
Жалынғанға қоймайды.
Атасынан күшті туған жас бала,
Құлдарменен ойнады.
Өзгесін қырып салды да,
Отызын жиып алды да,
Қара төбе басына
Жаяу айдап барады.
Бірін тірі жібермей,
Ту сыртынан жарады,
Құлдан өшін алады.
Қасқаның көңілі тынған соң,
Токсан құлды қырған соң,

Сай көлігін қуалап,
Қонаға шәрге келеді.
Құл қырдым деп айтпайды,
Бұрынғыдай сол мырза,
Шіреніп үйде жатпайды.
Мал көтінен қалмады,
Жақын жатқан жылқыны,
Айшылыққа айдалы.
Айшылыққа барады,
Елдің шиыр шетінде,
Дұшпанның жүрер бетінде,
Күні-түн Алладан,
Жау тілейді жетіде.
Қайда кеткен алаштың,
Найза ұстаған батыры?
Тап менің тұсымда,
Еркек біткен таусылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?!
Күндердің күні болғанда:
Алыс пенен жуықты,
Ат үстінде барлаған,
Дүниенің төрт бұрышын,
Ыңғай жүріп шарлаған,
Қамалды бұзып, жылқы алған.
Күймені бұзып, қыз алған,
Дұшпанды көрсе, бір күнде,
Отыз скі түрленген,
Он жасына келгенде,
Жау атысып үйренген,
Қара Қыпшак Қобыланды
- Ноғайлыдан ер туған! -
Деп есітіп құлағы:
- Ер Сайынға барайын,
Ол батырды колға алып,
Байқайын бақ пен талайын,
Алыста жатқан қалмақпен
Бір соғысты салайын!
Мың кісіні колға алып,
Ер Сайынмен жолықпаққа ойланып...
Қобыландының бұл сөзін [49],
Жұрты кабыл етеді.

Мың кісіні колға алып,
Сайынды іздеп кетеді.
Бір күндері болғанда,
Жылқыға таман жетеді.
Құрағытып жүрген ер
Жолығыса кетеді.
Қараылда жүрген ер Сайын,
Жау екен деп қашпады,
Жалғызбын деп саспады.
Ақ алмасын суырып,
Тасқа егеп қайрады.
Найзасының басына,
Алтынды туын байлады.
Жалғыз өзі көп жаумен [50]
Ұрысеуға ойлады.
Жақындасып келгенде
Қобыландының қасында,
Найзагері корқады,
Аттың басын тартады.
«Қашсақ-тағы қоймас!» - деп,
«Тоқта!- десек,- тұрмас!» - деп,
Аттың басын бұрар ма,
Қашпай адам шыдар ма?
Сонда Қобыланды тұрып айтады:
- Жамандар, мұнан қашпаңыз,
Өлемін, - деп, - саспаңыз,
Өзім жауап берермін.
Ақ боз атпен аңқылдап,
Айыр қалпақ солқылдап,
Батыр Сайын сен болсаң,
Қобыланды ағаң мен болсам,
Ел шетінде кез болсаң,
Лоқылдатпа қылышың,
Мың кісілік уысың [51].
Мұндай жерде ер Сайын,
Қылышыңды суырып,
Кімге қайрат қыларсың?!
Жаушылыққа келмеймін,
Сені көргелі келгенім,
Атадан артық туған ер Сайын,
Қол тізгінін бергенім [52]!

Қол тізгінін беремін,
Іздеп шыққан жауым бар,
Қызығың сонда көремін!
- Олай болса, Қобыланды,
Мына жатқан жылқының,
Кел, қарасын көрмей, жүр,
Ұйықтап жатқан құлынның,
Кел, ұйқысын бөлмей жүр.
Қонақасың беремін.
Жүретұғын жағыңа,
Мен соныңа сремін,
Ерлігің жауда көремін!
Мың кісіні алып келеді,
Қонақасы береді.
Токсан асау береді,
Қаруын түзей береді [53].
Әкс-шеше жылайды:
- Өлгенде көрген жалғызым,
Аттапып кетсе, жорыққа,
Қалады басым қорлыққа.
Таянып келді Бозмұнай [54],
Қобыландының қасына:
- Желіктіріп баланы,
Қайғы салдың басыма!
А, Қобыланды, Қобыланды,
Тентектігің қоймадың,
Жұрт тіліне болмадың!
Бұрынғылар алмаған,
Маңыңа адам бармаған [55],
Адам жүрмес бір жауға,
Жүрsemін деп ойландың.
Мына жүрген ер Сайын,
Он жасына жеткен жоқ,
Жеті жастан өткен жоқ,
Үш наурызды берсеңші,
Сайын оған жеткенде,
Қызығың сонда көрсеңші,
Бұл тілегімді берсеңші?!
- Құдай деген бай едің,
Өз алдыңа сара едің,
Кәріне сенің қалмайын,

Сонда да естеп салмайын,
Үш наурызды берейін.
Сол үш наурыз өткен соң,
Уәдеге келгеймін,
Соған дейін ер Сайын,
Жау жарағын сайласын,
Мінер атын байласын!
Біз келерміз сау болсақ,
Уәдеден таймасын!
Мың кісі дүрілдей кетеді,
Тілегін алып қуанып,
Бай үйінде жатады,
Үш наурызға жұбанып.
Белден төсек салған соң,
Бай ұйқысы канған соң,
Бір күндері болғанда,
Бәйбіне тұрып толғады,
Ойлады, ойламасқа болмады,
Байды еркіне қоймады:
- Толып жатқан малың бар,
Сарайыңның сәні бар,
Осынша көп малың бар,
Бір Сайыннан тағы да,
Қанша аяйтын жаның бар?!
Үш-ақ наурыз өткенде,
Жалғызым кетер жорыққа,
Иесіз қалған бұл малың,
Кедейге түсер зорлыққа.
Толып жатқан малыңнан,
Сұрап, қалын берсеңші,
Үш шарбақты ноғайдан,
Лайық қызды көрсеңші,
Сөйтіп, келінді болсаңшы!
Соныңменен Бозмұнай,
Боз жорға атқа ер салды,
Үш шаһарлы ноғайға,
Қыздарына көз салды.
Лайық қызды таппады,
Көрген қыздың бәрі де,
Бай көңіліне жақпады:
- Мен бармаған ел бар ма [56],

Ер Сайынға тең бар ма?
Келін де болса, сөйлесіп,
Аз ғана күн тұрмаққа.
Қимағанмен бұ малың
Апара ма жұмаққа?!
Сайынды көрген қыз біткен,
Шықты анда жанасып,
Үш шаһардың қызынан,
Жиылған қыздың көптігі,
Жол тимеді, бір көпірге таласып.
Бай көңіліне жақпады,
Сонан бір сұлу таппады.
- Мен бармаған ел бар ма,
Есіткен жерде Сайынға,
Лайық туган қыз бар ма?
Ноғайлының халқы айтты:
-Өзің теңді адамда,
Қиырда жайлап шет қонған,
Дұшпанына бет болған,
Айттырғанға бермеген,
Мұндай теңі келмеген,
Айтқаныңа ол берсе,
Сені өзіне тең көрсе,
Көбік байдың үйінде,
Беті желге [57] тимеген,
Езу тартып күлмеген,
Бөтен үйге енбеген,
Аюбике сол сұлу.
Қолаң кара шашы бар,
Қырғауылдай керілген,
Тамағынан ішкен асы көрінген,
Тақалып күнге қараса,
Бетіне күн сәулесі білінген.
Лайық сұлу сол бар-ды.
Қорықпай жүріп барсаңыз,
Шамаң келіп алсаңыз,
Бермей қалар дейсің бе [58],
Барып, хабар салсаңыз?!
Соған кетті Бозмұнай,
Судың бойын көбелеп,
Қартайғанша боз жорға ат,

Өзі мінген жебелеп,
Сарайдың келді қасына,
Шаһардың келді басына,
Он екі қакпа сарайы,
Көтерілген талайы.
Есігінің қасында,
Қакпасының басында
Тұрады екен күзетіп,
Екі қара малайы.
Екі тісі кетілген,
Оң танауы сетілген,
Құл да болса сол өзі,
Тілге шешен жетілген:
- Ноғайлыда Бозмұнай,
Сен де неге зар едің?
Шалқақнан үйде жатуға [59]
Бір кісідей бар едің.
Таң сәріден жүріпсің,
Ашулы болған кісідей.
Қабағынды түйіпсің,
Жолың болсын, а, байым!
Не есітіп, біліпсің?!
Сонда Бозмұнай сөйлейді [60]:
- Байың есен- саулық па?
Қатты сөйлеп, мұндар құл,
Жүрегім жарып даурықпа.
Көбікті үйде бар болса,
Жетектеп шықсын кызын,
Лайық болса балама,
Енді айттырып беремін.
Айтқаныма бермесе,
Шақырғанға келмесе,
Іле заман қайтамын,
Тентек туған Сайынға
Бара сала айтамын.
Сетік құл келді саңыраңдап,
Көбік байдың қасына.
- Ай, Көбік бай, тұр! - дейді,
Әзірейіл тажал ма,
Мұнан жаның қалар ма?!
Ноғайлының Бозмұнай

Сарайыңа келіп тұр.
Айттырса, бермес адамға,
Келмес еді қасыңа,
Сарайдың бүйтін басына,
Ер Сайынға сеніп тұр.
Көбік жатып бұрқанды,
Мұздай темір құрсанды:
- Шауып алса, мал да көп,
Үйден алса, қыз да көп,
Сайындай тентек ұл да көп.
Бүгін келсін ер Сайын,
Ұрысуға даярмын!
Жалғыз қыздың тұсында,
Кімнен жаным аярмын?!
Адам екен деменіз,
Еңсеп келген Бозмұнай,
Үйден сусын бермеңіз!
Бозмұнай естіп тұрады,
Аттың басын бұрады,
Бай бір ашу қылады:
- Бұ барғаннан бармасам,
Үш шаһардың адамын,
Мінгізіп атқа алмасам,
Бұ бермеген қызыңды,
Ат көтіне салмасам.
Бозмұнай боп жүрмейін!
Боз жорға атқа мінбейін,
Еркегінді қырмасам!
Жұрт көргендей қылмасам,
Шәрімс есен кірмейін!
Бозмұнай елге қайтады,
Білген хабарын айтады.
Алтын тақта хан келді,
Жиылып түгел шәр келді:
- Көбік, неге қызың бермедің?
Со сықылды Сайынды,
Неғып күйеу көрмедің?
Бұ қызыңды бермесең,
Сайынды күйеу демесең,
Аттанып, Сайын келген соң,
Оған елді бүлдіріп,

Сенің қызың құрысын!
Залалын шәрге тигізіш,
Бұ қызыңды бермесен,
Сайынды күйсеу көрмесен,
Ноғайлыға көшкенім,
Бермесен де болмас-ты,
Еркіме Сайын қоймас-ты,
Бермегенмен бұ қызым
Қанша маған жолдас-ты.
Шақырып кел, Сетік құл!
Мінеің десе, ол құлға,
Ерттеулі тұрған аты жоқ,
Тақа жаяу жүрерге,
Сетіктің өзінен жүйрік тағы жоқ.
Қарт түйседей еңкілдеп,
Жалғыз танау желпілдеп,
Табан терісі түріліп,
Жөнелді Сетік жүгіріп.
Көз көрім жерден өткенде,
Бозмұнай байды шақырды:
- Атыңның басын бұра тұр,
Ашуланбай тұра тұр!
Жұрт қауымға енді ғой,
Өзі жаяу демесең,
Құл шақыра келді ғой,
Қалаған қызың берді ғой!
- Шақырса да, бармаймын,
Малға берсе ол қызды,
Бір тоқтыға алмаймын.
- Сенен малды алмайды,
Саған кісі бармайды,
Тілеген қызды береді.
Асы боларсың, Аюбикені
Берем деп тұрғанда, алмасаң!
Ұлықтық болар Аллаға,
Шақырған Көбікке бармасаң!
Құлды артына салады,
Қайта кетіп барады.
Жетіп келсе Көбікке,
Келмей, тойын қылады.
Төрге көрпе салғызды,

Шақыртып үйге алғызды.
Ашуланбай табысты,
Қалаған кызын алысты.
Еліне қайтып келді де,
Ноғайлының үш шәрін,
Сегіз жерге орнатты.
Сайын сынды батырдың,
Ер- тоқымын ондатты.
Үш шәһәрлі ноғайдан,
Қосшылыққа отыз кісі сайлатты.
Отыз жігіт қолға алып,
Соған таман түн қатты.
«Сайын келді!»- деген соң,
Көремін деп сайланды.
Қимылдаған жан келді,
Мұнара басып шаң келді.
Көрген жұрттың бәрі де
Жас баланы таң көрді.
Көрмеген жанның бәрі де,
Көрген жаннан сұрасты,
Көруге жұрт таласты.
«Сайын келді!»- деген соң,
Қыз бен жігіт дуласып,
Кеңеседі шуласып [61],
Со сықылды батырға,
Қылған тойы мынасып.
Нақ отыз күн ойын қылып,
Нақ қырық күн тойын қылып,
Уәдесі болған соң,
Жұрт жақсысын жияды,
Әлімдерді алғызып,
Ақ некесін қияды.
Ақ некесін қиғанда,
Ақ ордаға барғанда,
Ойнап ойыны қанғанда,
Қатты ұйықтап қалғанда,
Таң сарғайып атқанда,
Қолдаушының[62] ағасы,
Бабай Омар бабасы,
Тұсына жетп келеді:
- Сайын батыр сен болсан,

Ак некеңді қиғанда,
Сәтті күні кез болсаң,
Қолыңды жай, сен, - дейді.
- Берейін саған мен! - дейді.
Ұшып тұра келеді,
Қолын жая береді.
- Екі перзент көрессің:
Ең үлкені- Бөкепбай,
Ең кішісі-Көлікбай.
Со Көлікбай туғанда,
Дұшпанға салар бүлікті.
Аруағы соның биік-ті!
Ала есекке қайкалап,
Ала қоржын аркалап,
Жөнеле берді бір адам.
Бай сұлуды ұзатты,
Акку құстай аңыратып,
Жарылған мұздай күңіренгіп,
Тоты құстай таратып,
Қас патшадай найқалтып,
Қаса байдай шайқалтып,
Түйесіне күн берді,
Ат ерттеуге құл берді,
Бәйшешектей түрленіп,
Ұзатты сұлуды жөнелтіп.
Сұлуды алып келген соң,
Шәр тамаша көрген соң,
Жаңа түскен со сұлу,
Айы, күні маң болды,
«Қыздай жүкті келді!» - деп,
Ноғайлыға заң болды.
Ноғайлының шабары,
Өсек айтып гүледі.
«Жүкті келді келін», - деп [63],
Қыз-келіншек күледі.
Бір Алланың бергенін,
Жалғыз Сайын біледі.
Уәдесі болғанда,
Сәтте сұлу толғатты,
Қыз-келіншекті орнатты.
Ак жарылқап күн туып,

Екі бірдей ұл тапты.
Бет біткенде сұлу жоқ,
О сықылды сымбатты.
Толғатып сұлу ұл тапты,
Өріске таман бай шапты.
- Оң қолымды жаярмын,
Мұнан немді аярмын?!
Бүгін өліп кетсем де,
Аманатқа даярмын!
Аямай малым қырайын,
Ноғайлыны жияйын,
Есіркеген Құдайым,
Қос немсере сүйгізіп [64],
Қызыққа неге тояйын?!
Ноғайлы жиып келеді:
- Жиылып тұрған ноғайлы,
Міне, туған перзентім,
Арылып тұр бейнетім.
Бір-бір аттан үлкеніңіз мініңіз,
Кейінгілерің бір-бір тоннан киіңіз,
Атын жөндеп қойыңыз!
- Ат қоярға келгенде,
Айдалада түс салып,
Жүрегі жүрген жарылып,
Мына туған перзентің,
Қолыңда бар дәулетің,
Не қылсаң да, жарасар!
Мұның атын сұрасаң,
Үлкенінің аты- Бөкенбай,
Ең кішісі- Көлікбай.
Бөкенбай қоя береді...
Бөкенбайдай со бала,
Бір жасына толғанда,
Сонда келді Қобланды,
Үш жылдың уәдесі толғанда.
Ел шетіне келген соң,
Сайынға хабар берген соң,
Ақбоз атқа ер салды,
Байлаулы тұрған қара атқа,
Қосын артып алады.
Үш шарбақты ноғайдан

Қырық жігіт таңдап алады.
Қобыландыға қосылып,
Аттанып кетіп барады.
Құлан жортпас жер қалды,
Адам жүрмес шөл қалды.
Алтыншы ай өтеді,
Ат мойнынан жал кетеді.
Олар сынды ер жоқ-ты,
Ерікпей жортқан күпі-түн.
Нақ он екі ай болғанда,
Қалмақтың сңсесіне қол жетті.
Аттың ерін алысты,
Түстенісе қалысты.
Қалмақ жақын екен деп,
Батырға хабар салысты.
Жағалбайлы атасы,
Сөзінде көп жоқ қатесі,
Жауырынмен сөйлескен,
Қарақоныс жауырыпшы
Жауырын жағып қарады.
«Қауіп-қатер бар ма?» - деп [65],
Батыр Қобыланды сұрады:
Жауырыншы сонда сөйлейді [66],
Сөйлегенде бүй деді:
- Ер Сайын мен Қобыланды,
Бұл жауыңа бармаймын.
Жылқысы жолда тұрса да
Жылқы аламын деп бұ жолда,
Қасқа менен жайсаңның
Обалына қалмаймын.
Тілімді алған мұсылман,
Бәріңе де айтамын,
Бәрің тілді алмасаң,
Алпыс кісі қосшымен,
Өзім елге қайтамын.
Қобыланды батыр отырып,
Ер Сайынды шақырды:
- Сайын сынды батырым,
Бұзылмасын ақылың.
Екпінің күшті, қарқының,
Маңдайың сұлу, жарқыным,

Алар болсақ, мал да көп,
Соғысарға, жау да көп.
Есендік пен саулықта,
Жұрт аманда, барлықта,
Жау тосқауылы бар дейді,
- Кел, есенде қайталық?!
Бозбаладан айрылсақ,
Жұртқа не сөз айталық?!
Қайт дегенде, долданды:
- Хабар алып шайтаннан [67],
Аттанған жолдан қайта алман!
«Қорқып қайтып келдік!»- деп,
Аузым да барып айта алман!
Алғанымның койнында,
Күлкі де болып жата алман!
Бұ қалмаққа келген соң,
Жалғыз да болсам, қайтпаймын,
Айғырдайын алыспай,
Қызыл қанға батыспай,
Ақ сүңгіні салыспай [68],
Қалмақпенен атыспай,
Сары жайдың кірісі
Үзілгенше тартыспай,
Ақылыңды ала алман [69].
Елге қайта бара алман!-
Бұлайша Сайын айтады:
Қобыландының мың кісісі
Елге тіке тартады.
Ноғайлының қырық жігіті
Қалмаққа тіке тартады.
Батыр Сайын келгеніп,
Қобыландының қайтқанын,
Қалмақ естіп, біледі,
Құлағына тиеді.
«Қобыланды, Сайын келді!» - деп,
Берік жерге камал тартады,
Келе жатыр қырық жігіт,
Қарағайды қас жарып.
«Қалай жүрген батыр?» - деп,
Жолдастары таң қалып.
Ақ төбенің басына

Шыға келсе ер Сайын,
Қалмақтың көрді сапсызын.
Қаланы көріп таң қалды,
Қасындағы қырық жігіт,
Жанынан қорқып сандалды.
Төмен қарап жыласты,
Құдайдан иман сұрасты.
- А, қырық жігіт, жылама,
Сіздер кейін қалыңыз,
Таса жерге барыңыз,
Есен болса жаныңыз,
Жаксылығым бар болса,
Бұ заманда ұрыспа,
Өзің теңді жау болса,
Маңайыңа жуытна!
Бұ кеткенімнен келмесем,
Қазам жетсе, өлермін,
Егер қазам жетпесе,
Басыма аман күн туса,
Бір уақытта келермін.
Қой, кош, аман болыңыз,
Мұсылманның ұлында
Мен- бір шіріген жұмыртқа.
Жөнелді боз атпен аңкылдап,
Айғай салған даусына,
Қарағай жарылып барады.
Қалмақтың жатқан шәрінде,
Екі батыр бар скен.
Бірінің аты-Жоламан,
Бірінің аты-Еламан.
Ер Сайын мен Қобыланды,
Тоғыз сан басын жоямын.
Бір мезгілде ер Сайын,
Көрінген жылқыны алады,
Қуалап кетіп барады.
Жылқыны қуып келгенше,
Ақ төбенің қасына,
Қырық жігіт тұрған орынға,
Қуып келсе, ер Сайын,
Қырық жігіттің бірі жоқ.
Айтқанын ердің қыла алмай,

Тұр деген жерде тұра алмай [70].
Кеткен екен кашысып,
Кейін қарай асысып.
Қалмақ жатыр дуылдап [71],
Атын жиды шуылдап.
Тұсаулы атқа жармасып,
Мәстегіне тармасып [72],
Қашан қалған шілдеде,
Ертоқымынан адасып.
Келе жатыр ит қалмақ,
Жаман даусын салысып.
Жердің жүзі қайысып,
Көдедей шықты майысып,
Мәстектің шаңы бұрқылдап.
Қылыштары келеді,
Өкшесіне [73] сартылдап.
Ақ төбенің басында,
Сайын жалғыз қарап тұр:
«Келгенменен бұ қалмақ,
Не қылады маған?!» - деп,
Мазак қылып жырқылдап.
Жау әбден келген соң,
Боз аттың басын бұрмалап,
Тоғысты қасқа: «Алла-лап!»
Бөлек, бөлек қылып жүр,
Бөлінген қойдай қырып жүр.
Қалмаққа мүскіл туып жүр.
Еламан мен Жоламан,
Тау тасалап қашып жүр.
Алады деп жұртымды,
Осы қалмақ сасып жүр,
«Еламан мен Жоламан,
Көрінер күнің бар ма?» - деп,
Аузын қатты басып жүр.
Көбін қырып болғанда,
Со сықылды ер Сайын,
Алланы еске алмады,
Қайратына мас болып.
Бабай Омар бабасы,
Жалбарына жүрмеді,
Пірі үстіне қонбады.

Баяғы қайрат болмады,
Оймақ құрам сау жер жок,
Тұла бойында қалмады,
Жарадан касқа жаурады.
Әр жарадан аққан кан,
Су сықылды саулады.
Ерден медеу кеткен соң,
Жығыларға жеткен соң,
Аттың басын бұрмалап,
Жөнелді қасқа: «Алла-лап!»
Егесіп тұрған ит қалмақ,
Соңына түсті тоспалап.
Тоғыз сан кісі қуса да,
Жеткізбей кетті құтылып,
Ертең кеткен қырық жігіт,
Артынан жетті ұмтылып.
- Бәрекелді, қырық жігіт,
Түге[л]қасқа ер! - деген,
- Атыңның басын бұрылтып,
Қырық жігіт, қашпай, тұра тұр,
Токпақ жалды тоқ боз ат,
Тоқтаға алмай келемін,
Қалмақ тоғыз сан, мен жалғыз,
Тонау бермей келемін.
Тезек теріп келіңіз,
Жарам нешеу санаңыз.
Омыртқада он жара,
Қабырғада қырық жара,
Қақ жамбаста [75] бір жара.
Жалаң аяқ жүрмеген,
Бисмилланы білмеген,
Салып еді бір қалмақ,
Сырлаған сары қайың окпенен.
Қабырғаның түбінен,
Омыртқаның жігінен,
Қан сарқырап тыйылмас,
Қырық жігіт, сізден болмаса,
Ноғайлының жұртынан,
Топырақ маған бұйырмас.
- А, қырық жігіт, қырық жігіт,
Қарағай түбі қара өлен,

Бәрің жақсы саналым,
Шақпақ шақсам, от түспес,
Қарағайдың бүгінде.
Сілбіз болған қуынан,
Шықпаған-ақ екенмін
Жұлдызымның оңынан.
Мен дұшпанға мерт болдым,
Қара қыпшақ Қобыланды,
Ердің қасымда жоғынан.
Мен шыққанда жаз еді,
Алла бізге жар еді,
Жауырынменен сөйлескен,
Қарақоныс бар еді.
«Жан олжа», - деп еді, нанбадық,
«Қайт!» - деген тілін алмадық.
Қас әулие сол екен,
Тілін алмай жүдедік [76].
Аттанған жерім сұрасаң,
Жылқы алған бұ жерім,
Ойыл менен Сейілде [77].
Бейнетіме бұ қалмақ,
Хабар тауып жиылды-ау!
Қырық жігіт, сендер болмасаң,
Жұрт көрерім қиындау!
Күлдір-күлдір кісінетіп,
Күренді мінер күн қайда?
Күйме бұзып [78], қыз алып,
Қамалды бұзып, жылқы алып,
Қара арғымақ катырып,
Қарсыласқан дұшпанға,
Жүрегінен найза батырып,
Мына жатқан қалмаққа,
Ат жүгіртер күн қайда?!
А, қырық жігіт, азамат,
Маған бола өлмеңіз,
Сендер бейнет көрмеңіз,
Менің үшін өлмеңіз.
Қарағайдан табытым,
Бекем қылып салыңыз,
Таңдап мінген көк атты,
Басыма мықтап байлаңыз,

Шүберек киім кигізбе,
Қанды етіме тигізбе,
Жібекке орап қойыңыз,
Ел шетіне барғанда,
Әкем шығар елпілдеп,
Шешем шығар еңкілдеп:
«Сайыным қайда?» - дегенде,
Не деп жауап берерсіз?
«Ел шетіне жау келді,
Кереке болды!»- дегейсіз.
«Қара арғымақ арыды,
Оттата қалды!»- дегейсіз.
Бір күн де болса қуансын,
Ақырында бейшара,
Есіткен күні суалсын!
Топтан таңдап алғаным,
Жер үстінде жоқ еді.
Найзагерден арманым,
Дүниенің көрдім жалғанып.
Аюбике сұлуға
Дұғайы сәлем дегейсіз!
Таң сәріден тұрарсың,
Беті-колың жуарсың.
Қынай белін буынсып,
Бүрілген бес бармақ,
Бетіне жара салмасын,
Егіз екі со сұлу,
Дұшпанның тілін алмасын!
Өзімнен қалған жақсыны [79],
Жат көрмесін, өз көрсін!
Қайта алмадым жорықтан [80],
Бұл дүниеде жолықпап.
Құдай қосқан қосағым,
Дұғай (дуай) сәлем дегейсіз.
Ақыретте кез келсін [81]
Қара Қыпшақ Қобыланды,
Батыр ерге сәлем айт!
Мен кеткенде тумаған,
Оғы жасын қылмаған,
Көлікбай мен Бөкенбай,
Айырылып сонан қалмасын,

Енді жауға бармасын!
«Әкәм өлін қалды!»- деп,
Қаперіне алмасын [82].
Өздері адам болғанша,
Қара қыпшак Қобыланды,
Көзінен таса қылмасын!
Ал, қырық жігіт, азамат,
Ашып кетші бетімді,
Салқын соқсын етімді.
Қимылдарға шарам жоқ [83],
Құлазыған қу түзде,
Қазам жетер секілді.
Сіздер бұлай кеткен соң,
Қалмақ келіп жеткен соң [84],
Мұсылманнан көре алман,
Қыдырып жүрген жетімді!
Қырық жігіт кетті қарасып.
Қимай кетті, жыласып,
Олар елге келместен,
Елі хабар білместен,
Аюбике со сұлу,
Түнде жатып түс көрді.
Түсінде талай іс көрді,
Өз басына күш көрді [85].
Қатты шошып оянды,
Таң сәріден тұрады,
Беті-колын жуады,
Екі етегін түріпті,
Енесіне келді де,
Түсінің жайын сұрады [86]:
- Мен бүгін бір түс көрдім,
Келіспеген іс көрдім,
Жауырыным тола кара шаш,
Жайылыңқы көрінді,
Келіспеген іс көрдім [87]:
Қимылдарға шара жоқ,
Құлазыған қу түзде
Қазам жетер секілді.
Бедерлеген бес тырнақ,
Қызыл қанға малыныңқы көрінді.
Шешем берген боқшасы,

Шашылыңқы көрінді.
Жауда жүрген балаңның,
Астындағы қара ала ат,
Құйрығы келте көрінді.
Қолына алған ақ сүңгі,
Ортасынан, ай, ене,
Үзіліңкі көрінді.
Сонда енесі жорыды:
- Жауырының толған кара шаш,
Жайылыңқы көрінсе,
Ертеңменен кой өрер.
Білектен шыққан бес бармақ [88]
Жайылғанын жұрт көрер.
Жайылғаны шашыңның,
Балам, соған көрінсін.
Бедерленген бес тырнак,
Қызыл қанға, а, балам,
Малыныңқы көрінсе,
Таңда тал түс болғанда,
Қызылменен боятсан,
О да соған көрінсін.
Жауда жүрген баламның
Астындағы қара ала ат,
Құйрығы келте көрінсе,
Жау қарасын көргенде,
Ат құйрығын сүзген-ді.
Қасындағы жолдасы,
Жау кормеген жамандар,
Жаннан күдер үзген-ді.
Қолына алған ақ сүңгі,
Ортасынан, а, балам,
Үзіліңкі көрінсе,
Жүрген шығар жалғызым,
Қалмақтың белін сындырып.
Келеді екен жалғызым,
Барған ісін тындырып.
Жаманға жылқы қуғызып [89],
Алдынан ай, күн туғызып,
Келеді екен қырық жігіт.
Аяғына су өтіп,
Маңдайынан күн өтін,

Жылауменен күнелтіп [90],
Жолдасын жауда калдырып [91],
Жүзіне қара шалдырып,
Жылауменен күн елтіп,
Азар жетті шәріне.
«Қырық жігіт келді.»- деген соң,
Шаһары естіп, білген соң,
Бозмұнай келді алдынан:
- Қырық жігіт, келдің бе?
Есендік пен саулық па,
Азамат түгел барлық па?!
Кәрілік мұндар ұрмаса,
Көзім жасқа толмаса,
Сайын сынды жалғызым
Көрінбеді көзіме?!
Қырық жігіт сонда айтады:
- Бара сала ер Сайын
Қалмақтан ойып жылқы алды,
Күнде тиіп қалмаққа,
Сарайынан ұйқы алды.
Жау жерінен өткенде,
Мұсылманның жерінің,
Шетіне жетіп келеді.
Аттан медеу кеткенде,
Қалмақтар жетті салысып.
Ат бұруға көнбеді,
Жалғыздың әлі келмеді,
Алған жылқы айрылды,
Ел шетіне жау келді.
Кедергі бола келеді [92],
Қара арғымақ арыды.
Жетектеп соны келеді.
Ақ кіреуке сөгілді,
Жалғай алмай келеді.
- Маған десс, бұ балам,
Тағы талай жол жүрсін,
Есендік пен сау болсын!
Дұшпаннан аман бар болса.
Соны айтып бай кетгі,
Сау дегенге қуанып,
Өтірік сөзге жұбанып,

Қайдан білсін Сайынның
Қалғанын оның суалып.
Үйде сұлу білген соң,
Сұлу шықты жүгіріп,
«Қырық жігіт келді.» - деген соң,
Алдынан келді бүгіліп:
- Қырық жігіт, азамат,
Неге бүйтіп жаурайсың?
Ақ сақалды атамды,
Өтірік айтып алдайсың.
Алдап айтқан сөзіңе,
Егіз екі нанбаймын.
Сайын өлді десең де,
Біріңді ұстап алмаймын!
Қырық жігіт тұрып ойласты [93],
Айтпасақ та болмас-ты,
Жетіп келген жас бейбак,
Айтқызбай ерікке қоймас-ты.
Сонда қырық жігіт сасады,
Жылап тұрып айтады:
- Сайын сынды сол қасқам,
Сан қалмақпенен тоғысты,
Ерінбей қылды соғысты,
Көпке шама келмеді [94],
Қалмаққа құдай болысты.
Оймаққа қурам сау жері,
Тал бойында қалмады [95].
Тұс-тұсынан оқ тиіп,
Жарадан қасқа жаурады.
Қалмақтан шығып кеткенде,
Жығылар мезгілі жеткенде,
Қарағайдан табытын,
Бекем қылып сайлатты.
Қалап мінген қара атты,
Көз алдына байлатты:
«Бас көтерер күн болса,
Еріктіріп мінермін,
Мінбестей болған күн болса,
Күнінде бір көрермін!»
Сайын сөйтіп қалған соң,
Оны (аны) сұлу білген соң,

Екі бетін алады,
Қара шашын жаяды.
Үйге жетті жұлқынып,
Жын қаққандай бұлқынып,
Дауыс қылды отырып [96],
Батырды сұлу жоқтайды:
- Беліндегі бес қару
Тал бойына жарасқан!
Сендей теңім табылмас,
Жеті алашты қыдырсам.
Алашта мұндық мен болдым,
Ханышадай күнімде,
Ер қаскамнан адасқан!
Қарағай найза өңгерген,
Өзінің жұртын меңгерген,
Азды көпке теңгерген,
Аттанған жаудан келмеген,
Алты қанат ақ орда,
Қаскам ішіне енбеген,
Мендей мұндық бар ма екен?
Ойнар, күлер шағымда,
Еркін ойнап күлмеген,
Өзім тірі жүргенде,
Кеудеме еркек мінгізбен!
Алмадай болған қызыл бет,
Қиғаш ерінге сүйгізбен,
Берен төсек, құс жастық,
Маңайыңнан бойдақ жүргізбен!
Маңдайың құлаш ер Сайын,
Қылығың еске түскенде,
Жанымды не ғып күйгізбен!
Аузым тола қан болса,
Дұшпаныма білгізбен.
Сен кеткелі он бес жыл,
Бөтен үйге бармадым.
Езу тартып күлмедім.
Мен сарғайып жатқанда,
Неден көңілім қалдырдым?!
«Бұ заманда жоқпын!» - деп,
Түсіме нешік кірмедің?
Ертең қылған даусымды,

Түсте келіп қоярмын,
Кешке қылған даусымды,
Күн батқанда болармын.
Алмадай болған қызыл бет,
Тырнақпенен соярмын.
Мөлдіреген екі көз,
Жылауменен оярмын!
Ел шетіне жау келсе,
Қара қабан сықылды,
Кімді алдына қоярмын?!
Жылап, жылап уанды,
Беті-қолын жуынды,
Көлікбай менен Бөкенбай,
Ок атысып жүр екен,
Екеуі келді жүгіріп,
Анасы отыр бүгіліп.
Екеуі есінен адасты,
Адаса тұрды екеуі,
Бір жүгенге таласты:
- Үйде жатқан әкем-ді,
Неге кеткен алысқа?
Сонша жерге бастасып,
Жау жеріне тастасып,
Бұ барғаннан бармасам,
Екі бірдей көк ала,
Арғымаққа мінбесем,
Өңшен темір кимесем,
Қобыланды, саған қылмасам,
Біткенінді қырмасам,
Ер Сайыннан тумайын!
Жылқыға кетті жүгініп,
Тұрмады үйде кідіріп.
Сұлу үйден барады
Енесінің қасына,
Енесі бибақ жылайды,
Жад етеді құдайды:
- Құдайдың берген жалғызы
Таласып емшек еміскен,
Құнан тайдай тебіскен,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына келіскен!

Атаң қалды кенестен,
Шешең қалды жіп ескен,
Жауға айқайлап тигенде,
Оң иніңе қонбады
Төрт мұқырраб періштен.
Ай, сорлы болған снем –ай,
Жылағанменен өнбейді,
Дауыстағанмен келмейді,
Сайын сынды балаңды,
Маңдайы құлаш ер дейді.
Мен тұл үйінде тұра алман,
Күнде дауыс қыла алман,
Жер жүзінде бар болса,
Өзім іздеп табармын.
Жаралы болса, бағармын!
Дүниенің төрт бұрышын
Тенселіп жүріп [97] кезермін.
Сол сықылды батырды,
Іздемей не ғып тынармын?!
Сайын сынды со батыр,
Отыз екі ерден өт (от)алған,
Бірде-бірі ем бе екен?
Шешем берген үйімде
Аюдың бар ақ дәрісі,
Жарасына ем бе екен?
Тірі қалды деп ести тұрып [98],
Іздеместей ер ме екен?!
Жылқыдағы қос күрең
Жыламай тоқым салдыршы,
Бұрын түзге жүрмеген,
Түстік жерге бармаған,
Қырға шыға қалмаған,
Жөнелді бибақ жыласып,
Кетіп барады қарасып,
Бет алдына жарасып,
Қос күреңнің басымен.
Күні- түні барады
Жылауменен күнелтіп.
Жол білмеген әйелді
Алланың өзі түзетіп.
Әр төбенің басына

Сұлу шығып карайды,
Көрінер заман болмайды.
Бір күндері болғанда,
Ай мен күнге таласқан,
Қара төбе көрінді,
Со төбсін көргенде,
Сұлудың көңілі бөлінді:
«Ай, міскін болған енем-ай!»
Қара төбе қасында,
Бәйтерек тұр басында.
Ала-құла сауысқан,
Қан көргендей болады,
Балаңның қалған жерлері,
Сонау бір жерде болады.
Мен тұсынан озамын,
Неге қарап тұрамын?
Енесі сұлуды оздырды,
Күреңше аттың мойынын,
Жездей қылып создырды.
Енді сұлу қамшылап,
Бұлттай ұшты жамшылап,
Кекілден тері тамшылап,
Сұлу озып келген соң,
Аттан түсе қалады,
Түсе сала жылады.
Бұрылып қарар күні жоқ,
Сөйлесерге тілі жоқ,
Тостағандай тола көз,
Төңкерсе келіп салады,
О, сұлу басын қоса қалады!
Көтеріп келіп алады,
Суға арқалап барады,
Қанын жуып алады.
Аюдың келіп ақ дәрі,
Аударып сұлу жағады,
Тез тірілтіп алады.
Су басында ексеуі
Ойнап ойны канады,
Ақ жарылқап қалады.
Келе жатыр кемпір сол [99],
Бауырына қамшы таянып.

Өлді деген баласын
Еңсеп келген анасы,
Алдыңнан шықты алшаңдап.
Өлгені жаңа тіріліп,
Еліне тиген панасы,
Құшақтасып көрісті,
Бетінен сүйіп өбісті.
Қайтасынан жасады,
Алласы көзін ашады.
Аттың ерін алысты,
Үшеуі ұйықтап қалысты.
Ұйқыда бибак білмеді,
Үстіне келіп орнады:
«Жолдасы елге барды» - деп,
«Жалғыз Сайын жеке өзі,
Жаралы болып қалды!» - деп,
Қалмақ естіп біледі.
Еламан мен Жоламан
Сансыз қалмақ қолға алып,
Сайынды іздеп келеді.
Жатқан жерін көрседі,
Үстіне келіп орнады,
Бірде-бірі тұрмады.
Бір мезгілде ер Сайын,
Көтеріп алса басына,
Жсткен екен Жоламан,
Шаншар жердің тұсына.
Сайын тура сасады:
- А, құдайым, құдайым,
Өлемін деп қылмаймын,
Бұйрық жетпей уайым.
Тарқамаған бола ма,
Жалбарынған күнәйым.
Бабай Омар, бабам-ай,
Жаңылдым ба, тобам-ай,
Ақыры жаудан бола ма-ай,
Туғаннан менің қазам-ай!
Алпыстағы анам-ай,
О да жауға бара ма-ай,
Құдай қосқан қосым-ай,
Оны бір дұшпан ала ма-ай!

Ноғайлының кең шәрiңе-ай,
Сайын есен бара ма-ай,
Жар бола гөр, Аллам-ай!
Ер тоқымын арқалап,
Боз атқа келдi: «Алла-лап!»
Ер тоқымын салғанда,
Айылын тартып алғанда,
Ауыздығын боз ат шайнады,
Адамдай тұрып сайрады:
-БатырСайын, саспашы,
Көп екен деп кашпашы,
Құдайдың берген қуатын,
Осы жолы басташы?!
Қатарланған қамалды,
Қақ жармасаң, саған серт,
Оқ жеткізсем, маған серт!
Жыландайын жыбырлап,
Қыздардайын сыбырлап,
Ақ сауыт сонда сөйледi:
- Батыр Сайын, қорықпашы,
Бөтен сөздi айтпашы,
Қатарланған қамалды
Бұза алмасаң, саған серт!
Тоқсан қабат оқ жетсе,
Оқ өткізсем, маған серт!
Сақтасын мықтап құдiрет!
Атыменен сөйлесiп,
Ақ сауытпен кеңесiп,
Кемпiр менен сұлуға:
- Артымнан қалмай, жүр! - десiп.
Қамалып тұрған қалмақты
Қабандайын қақ жарып,
Сайын шықты құтылып.
Еламан мен Жоламан,
Кемпiр менен сұлуды,
Ұстай алды ұмтылып.
Қалмақтар тұрып кеңестi:
- Қаптай қусақ боз аттың,
Қарасын жылқы көрмес-тi,
Сайынды қолға бермес-тi.
Алған[ы]менен анасын,

«Қолаң шашың кидық!»- деп,
Ат үстіне салыңыз,
Қамал тарта қалыңыз.
Төбе шашы жұлынса,
Даусы шығар шырқырап,
Анасына шыдамай,
Сайын шабар бұрқырап,
Қашпаңыз сонда тырқырап!
Ат үстіне салғанда,
Ұлынан өтіл сұрады:
- Маған бола келмеші,
Шырағым, маңайымды көрмеші!
Мен жанымды не етсейін,
Сенің үшін, шырағым,
Құрмалдық болып кетейін!
Алғаны сонда жылайды:
- Ай, Сайын атты ерім-ай,
Алланың қосқан теңім-ай!
Сенен ары айшылық
Менің шыққан жерім-ай.
«Шыбықтай бойы ұзын!» - деп,
«Алмадай беті қызыл!» - деп,
Әйсел де түбі дұшпан-ды,
Қызық көрме, ер Сайын,
Біз кетті деп ұрысқанда,
Мен кетсем де, аларсың [100],
Ноғайлының кең шаһарын!
Сайын, есен барарсың,
Жар бола гөр, Алла-ай!
Ер тоқымын арқалап,
Боз атқа келді: «Алла-лап!»
- Тірі болсаң, кегінді,
Екі ұлыңды қасына ал!
Шаппасына болмады,
Пірі еркіне қоймады.
Алпыс скі періште
Үстіне келіп орнады.
Боз аттың басын бұрмалап,
Ұмтылды қалмаққа таман туралап.
Аруақтың қалай тасқаны [101],
Қалмақтың қалай қашқаны,

Кемпір менен сұлуды,
Қалай тастай қашқаны!
Қуа барып, ер Сайын,
Қалмақпенен соғысты,
Ерікпей қылды тоғысты,
Он үш күн ұрсып тауысты.
Үстіше келген қалмақтың,
Жанды адамын қоймайды.
Атын, тонын алды да,
Еліне тамап айдайды.
Батыр Сайын келгенше,
Ел хабарын білгенше,
Бөкенбай мен Көлікбай,
Қобыландыға барыпты,
Аттанып еліне келіпті.
Жасанғанда қайтпаған,
Сансыз дұшпан батпаған,
Со сықылды Қобыланды,
Екеуінен қорқыпты.
- Ай, Қобыланды батыр сен болсаң,
Туып, бетін көрмеген,
Көрген кісі әкемді,
Мандайы құлаш ер деген,
Қас ерменен тең деген.
Қалған жерден алып кел,
Өлтірген жауын тауып бер!
Үйде жатқан әкемді
Жау жеріне бастадың,
Қандай шөлде тастадың?
Бармасаң да, барарсың,
Бармай не ғып қаларсың?!
Қобыланды сонда айтады:
- Алдыңа түсіп барайын,
Неге іздемей қалайын?!
Қалмаққа бүлік салайын,
Сайынның кегін алайын!
Мың кісіні алады,
Аттанып, кетін барады.
Айшылық жатқан қалмаққа,
Барып бір соғыс салады.
Қалмаққа барса, ор екен,

Оры - терсе зор екен.
Көлікбай сонда айтады:
- Ай, Қобыланды, Қобыланды,
Бүйтіп бұған тұрмалық,
Қорыққан кісі сықылды.
Тұрып кеңес қылалық,
Ордан арман өтелік,
Қалмаққа тоғыс етелік!
Бөкенбай мен Қобыланды,
Көлікбай мен үшеуі.
Ордан арман өтеді,
Қалмаққа кіріп кетеді,
Бөкенбай мен Қобыланды,
Екі батыр кашады,
Ордан бермен асады.
Қобыландының мінген ат,
Ордан өтті кідірмей,
Бөкенбайдың көк ала ат,
Артқы аяғы ілінді,
Ер- тоқымын құшақтап,
Орға түсіп жүгірді.
Көлікбай шапты қамалға,
Көк ала атты борбайлап,
«Ой, бауырым!» - деп, ойбайлап,
Қалмақтың құрған қамалдың,
Бұ жағынан шапқаннан,
О жағына бір өтті.
Ар жағынан шапқаннан,
Бер жағына бір өтті.
Батырлары ақырды,
Балуандарын шақырды,
-Тұс-тұсына барыңыз,
Бібер арқан алыңыз,
Шабатұғын жағына
Керме ұстай қалыңыз,
Кермелеп ұстап алыңыз.
Көздеп тұрып Көлікбай,
Аласа қылған арқанның,
Үстімсенен кетеді.
Биік қылған арқанның,
Астыменен кетеді.

Тап сегіз күн болғанда,
Бәрін қырып кетеді.
Өрдан бір хан асады,
Дария судай тасады.
Орда жатқан Бөкенбай,
Қанмен ағып барады.
Қобыланды со батыр,
Сонда суырып алады.
Қалмақтың елш өрт кылып,
Топырақтай көшіріп,
Барлық малын көшіріп
Жалғыз сол Көлікбай,
Айдап шықты шаһардан,
Қалмақтың дән қарасын коймай-ақ,
Қызығына тоймай-ақ,
Қасқаның көңілі тынған соң,
Қалмаққа қалағанын қылған соң,
Жылқыны төске салған соң,
Қалмақтан кегін алған соң,
Қол түстеніп жатқанда,
Келе жатыр бір адам,
Туырлықтай туы бар,
Мың кісінің шаны бар,
Артында қанша жаны бар,
Қобыланды батыр айтады:
- Көлікбай батыр, барыңыз,
Қандай дұшпан болады
Алды-артын шалыңыз!
Соныменен Көлікбай,
Тұрымтайдай түйіліп,
«Қылармын!», - деп кіжініп,
Қарсы шығып келеді.
Келе жатыр ер Сайын,
Өлген жерден тіріліп.
«Жиылып жатқан қалмақтың
Тоғысы бар!» - деп кіжініп.
Көлікбай оны танымай,
Әкесі деп ойламай,
Аруағы күшті жас бала:
- Ет жүректің басы деп,
- Өлер жерің осы! - деп,

Табандап найза салады.
Сайын сонда айтады:
- Сайын әкең- мен, - дейді,
- Көріселік, кел! - дейді.
- Есенбісің сен?! - дейді.
Аттан түсе қалады,
Суырып найза алады.
-Жазалы болды қолым-ай,
Ерлік бір қылған құрысын,
Мұнан былай жолым-ай!
- Құрымасын жолын! - деп,
- Жазалы болмас қолың, - деп,
Әкең мұнан не қылсын?!
Неше ердің көрмедім.
Бұ сықылды найзасын,
Көріп жүрмін жасаған,
Бір Алланың пайдасын.
Әкең мұнан өлмейді,
Ет жүрегің қорықпасын.
Бар, Көлікбай, бар, - дейді,
Қобыландыдай атаңнан,
Барып, сүйінші ал! - дейді.
Тастап кеткен ер Сайын,
Жазылып келді, сау- дейді,
Көлікбай қолға шабады,
Ат аямай барады.
Тіке салып сонымен,
Қобыландыға келеді.
Болып тұрған бұ шақта,
Қобыланды батыр көңілісіз.
- Жазалы болған келіпті,
Сайын атты ініңіз.
Озып келдім мен сізге,
Не бересіз, а, батыр,
Қуантқан үшін сүйінші
Кәнеки, маған беріңіз [102]!
- Тартып пішкен торсықтай,
Өзі сұлу Тайбурыл.
Рас болса, келгені,
Ал сыйладым мен сізге!
Сайын сонда келеді,

Келгенін қарап Қобыланды,
Танып, көрісіп біледі.
Атқа мініп желеді.
Көп шүкірлік қылады.
Атқа мініп қайтысты,
Шәріне таман тартысты.
Шәрге есен келген соң,
Ноғайлының көп жұртын
Көрісіп сәлем берген соң,
Бозмұнай тұрып той қылды.
Аттанған жауын алысып,
Көңілдері тынысып,
Аман-есен қайтқанға,
Аллаға шүкір көп қылды.
Той тарқап кеткен соң,
Батыр Сайын сөйледі:
- Енді түзге жүрмелік,
Қолға найза алмалық,
Қалмаққа енді бармалық.
Көлікбай мен Бөкенбай,
Қобыландыдай батыр-ай,
Екі ұлыңа бата бер,
Жолымызды берелік,
Үйіңе барып, жата бер.
Айтқанынша Сайынның,
Қобыланды батыр береді:
- Алла ашсын жолыңды,
Ұзын қылсын қолыңды,
Танып жүргілі, ай, балам,
Оңың менен солыңды!
Сөйтіп бата берген соң,
Қобыланды батыр қайтады.
Еліне барып со батыр,
Батырлық құрмай жатады.
Екі ұлының тұсында
Сайындайын батырдың,
Іргесін дұшпан баспады,
Қолынан дәулет қашпады.
Ел шетіне жау келсе,
Сайын сынды батырдан
Көлікбайдың ерлігі,

Анағұрлы асады.
Екі ұлының тұсында,
Баршадан болды тірлігі,
Үш алашқа жайылды
Екі ұлының ерлігі.
Өлген жерден тірілткен,
Қалмаққа атын жүріткен,
Бір құдайдың кендігі,
Сайын сынды батырдың
Сондай екен кеңесі,
Адамнан артық денесі.

Ер Көкше

Уақ ұлы Қамбар екен,
Қамбар ұлы - ер Көкше.
Ер Көкше жас екен,
Жас та болса, бас екен.
Он сан ноғай бүлгенде [1],
Орманбет (Ормамбет) хан өлгенде,
Ол барып жатыпты
Манан деген суына,
Балқан деген тауына.
Үлссерге мал таппай,
Атысарға [2] жау таппай,
Со[л] кісінің ішінен
Бөлініп шықты қырық кісі,
Қарауыл кеткен төрт кісі,
Шыңдауыл кеткен бес кісі -
Сан жылқыны алыпты.
Мың кісі оны қуыпты.
Күн астынан шаң шықты,
Шаң астынан ту шықты,
Қайтпас кара болат реңкті [3].
Балалы батыр Жаңбыршы,
Қуып жетті [4] мың кісі.
Сонда ер Көкше жазған айтады:
Менің мылтығыма- мың кісі,
Садағыма- сан кісі,
Қылышыма-қырық кісі!..
Төсенерге төсек жоқ,

Жастанарға жастық жоқ,
Жастық болар бес кісі!
Мәмбеттің ұлы Тілсген,
Азуын тасқа білеген,
Бал ішкенге мақтанған,
Бір өзін сан кісіге теңеген.
Оған да болсын: екі сексен, жүз кісі!
Сенің жақсыңа- дара бір кісі.
Жаманыңа- екеу ара бір кісі!
«Енді-де- қалды не кісі?!»
Со кісінің ішінде
Төрт жігіт ағайынды бар екен.
Бір кісі бір атқанда,
Үш атады екен.
Сан жылқыны алыпты,
Мың кісі оны қуыпты.
Жан жолдасы Манаша
Аршынбасты ақ құламен
Бөгей-бөгей келеді,
Әлі жетпей келеді.
Табаны жазық тарлан бозға мінін,
Бір оғын аузына тістеп,
Бір оғын жанына кезеп,
Жауға еніп кетіпті.
Жаудың маңдайынан еніп,
Көтінен шығып келді.
Оң бүйірінен еніп,
Сол бүйірінен шығып келді.
Жүрген жері кезең болды,
Жеті күн соғысып,
Жеті түн соғысып,
Қырық кісі бәрі өліпті.
Қырық кісіден жалғыз қалыпты,
Ер Көкше батыр қалыпты.
Мың кісі бәрі өліпті,
Мың кісіден жалғыз қалыпты,
Жаңбыршы батыр қалыпты.
Аттың қолаңсасынан қан келді.
О, Жаңбыршы айтты:
- Екеуміз соғыспайық!
- Соғыспасақ, соғыспайық, қоя қояйық!

Мың кісінің атын Жаңбыршы алды,
Алып келген жылқыны ер Көкше алды.
Қайтып кетті Жаңбыршы.
Ер Көкше кісілерін қарап жүрсе,
Жан жолдасы Манашаның
Мандайынан қасапы оқ кіріп,
Басын көтеріп, соғып жатыр екен.
Оғын суырып алды,
Қара дәріні құйып еді,
Түрегелді Манаша,
Өзінің қырық кісісінің
Бәрін де тұрғызып алды.
Манағымың жылқысын айдады.
Жүріп келе жатыр еді,
Ер Көкшеатқа жүре алмады.
- А, жігіттер, жігіттер,
Манашым, менің Манашым
Жауырын қағып қарашы,
Тезектің отын қалашы!
Омыртқамда он жара,
Оң қарай алмай келемін.
Қабыртқамда қырық жара,
Қимылдай алмай келемін!
Толарсақта тоқсан екі бар жара,
Толғана алмай келемін!
Қақ жауырында бір жара.
Қарға жүнді қамыс оқ
Шаш етектен тиіпті,
Көкжелкеден шығыпты,
Бәрінен ауыр [5] сол жара.

Олар енді жүріп кетті. Қараса, ер Көкше жоқ, Манаша да жоқ. Манаша ер Көкшеге айтты:

- Ер Көкше, бүйтіп жатар ер ме едің?!-дейді.
- Бар, - дейді «Жау жетті!» - леп, олай- бұлай айғай салып шаба гөр!
- дейді.

Манаша атқа қамшы басып:

- Ер Көкшесі, ер Көкше,соңыңнан жау жетті! - деп, шапты.
- Ер Көкше жағын кезеп, атына жайдақ мініп:
- Жау қайда?! - лап, былай бір кетті, олай бір кетті. Жау көрінбеді. Өзі аттан түсуге мұршасы еркін келмеді, құлай бір кетті. Жалғыз ауыз тілге келді:

- Жалғызым, ер Қосай: «Менің қанымды жоқтап, қалмаққа бет қойып келе жатқанын көріп жатайың!» - деп, осы таудың басына шауып шыққаным сол! - дейді. - Осы жерге көміп кет! - дейді.

Ер Көкшенің сүйегі Орал тауының қазаққа қараған шеткі шаншылған биігінде. Жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді [6]. Қайтты. Сонан соң Манаша манағы кісілерді қуып жетті. Олар: «Екеуі де өлді!»- десіп, малдарын үлесіп алып қойған екен. Манаша келгеннен соң, бірін-біріне соғып, малды қайтып алды. Сонан соң ер Көкшенің сыбағасын бөлек алды. Мылтығының сыбағасын алды, қылышының сыбағасын алды, өзінің сыбағасын алды, сонан соң өзгелерге берді.

Ер Көкшенің үйінде жалғыз баласы бар екен, аты Қосай екен. Ол үйінде қырық құлаш саты қылған екен, соған шығып көрді жорықшыны.

Қосай үйден шығыпты,
Келген кісіні көріпті:
«Әкем ер Көкше келсе,
Әкем жорға ап келсе,
Жорғаны мен мінермін,
Торқаны мен киермін!» -
Алдынан шығып айтыпты.
Манаша енді келіпті,
Кісілерге айтыпты.
- Мынау Қосай сұраса,
Сендер жауап бермеңдер,
Ешбір сөз айтпаңдар!
Оған жауап мен берейін!
Бала алдынан шығыпты:
- Ассалаумағалейкум, ағалар,
Ақ сақалды бабалар,
Менің әкем көрдің бе,
Жаным дейіп, ер Қосай,
Тәнім дейіп, ер Қосай?!
- Сенің әкең мен көрдім,
Табаны жазық гарлан боз,
Табаны тиіп келеді.
Оны қаға келеді,
Садақ толған сегіз жебе,
Жүні [7] ұшып кетіпті,
Оны жүндей келеді.
Солкылдаған ақ пайза
Қисайып кетіпті,
Оны түзете келеді.

Өңгеге өгіз олжа тигенде,
Әкеңе тана олжа тиді,
Соны тағып келеді [8].
- Ай, ағалар, ағалар,
Аксақалды бабалар,
Табаны жазық тарлан боз
Табаны тиер ат па еді?!
Садақ толған сай жебе
Жүні ұшар оқ па еді?!
Солқылдаған ақ найза
Қисаяр ағаш па еді?!
Өңгеге өгіз олжа тигенде,
Әкеме тана тиер ер ме еді?!
Ай, ағалар, ағалар,
Аксақалды бабалар,
Азаматтар, шоралар,
Олай деме, былай де,
Бізге: «Өкең өлді!» - де,
Бізді «Құдай ұрды!» - де,
О кәуірге [9] қылмасам,
Ағытқан қойдай маңыратып,
Аш күзендей шулатып,
Арқауылдың сары жон
Тізеден соқпақ салмасам,
Керегесін кертпесем,
Керттіп отқа жақпасам,
Қосай атым құрысын!

Бала үйіне қайтты, Манаша айтты:

- Ай, Қосай, мынадан сауға алыңыз!

- Өзім кісіге сауға бергендей болғанда алармын!

Қосай сонан үйіне қайтып келді:

- Ай, шеше, шеше,
Біздің әкей өліпті,
Бізді Құдай ұрыпты!
О, кәуірге қылмасам,
Аш күзендей шулатып,
Ағытқан қойдай маңыратып,
Арқауылдың сары жон
Тізеден соқпақ салмасам,
Қосай атым құрысын!
Өкемнің сөйтіп кегін алармын!

Әкемнің елі бар ма,
Әкемнің жұрты бар ма,
Құдасы әкемнің бар ма,
Құрбысы әкемнің бар ма,
Досы бар ма әкемнің?!

- Жоқ - дейді шешесі. - Бойы өсіп, бұғанасы қатпай, балам, жауда өлерсің!
- дейді.

Бір Жәпекбай деген құлы бар екен.

- Мен мінгендей ат бар ма? - деп сұрады.

- Сен мінгендей, ат жоқ! - дейді. Айтпады Жәпекбай.

- Шыныңды айт! - дейді.

Айтпады.

- Жәпекбай, сен шыныңды айтпадың! - деп, жағасынан ұстап жерге
ұрды.

Жәпекбай:

- Айтайын! - дейді.

- Орайқактың басында

Ай маңдайлы алаша ат,

Күн маңдайлы құлаша ат,

Салхан (салпаң) құлак сарғылша ат!

Еменнің ең түбіне,

Мінсең де, сол жарар!

Әкесінен қалған қырық құлаш жібек арқан бар екен, алып келді. Оны су ішетұғын жеріне өзін көрсетпесі, жер қазып жатты. Әуелі күн маңдайлы құлаша ат келді, артынан ай маңдайлы алаша ат келді. Күн маңдайлы құлаша ат су ішті. Суды ішіп-ішін тамсанып еді, маңдайы бүлкілдеді: күндік өнері бар екен. Ай маңдайлы алаша ат суға келді. Су ішті, маңдайы бүлк-бүлк етті: айлық өнері бар екен. Сары ат су ішпей шығып, қайтып кетті. Ертең келді. Сары ат ертең кеп су ішті. Шалманы бала мойнына тастады, ұстап алды, жүгендеп алды. Мініп шешесіне келді, шешесіне айтты:

- Менің ер төкымымды қыл! - дейді. - Мен ханнан барып, кол сұраймын!
- дейді.

Ханға келді:

- А, хан! - дейді. - Таксыр! - дейді.

Хан есітпеді (естімеді). Хан тойда отыр екен. Сонан соң хан:

- Шыққаннан соң, сөйлесермін! - депті.

Бір төбенің астына барды. Ұйықтап жатыр. Хан асын жеген соң, тысқары
шықты:

- Манағы жарғағы бар сары бала қайда? - дейді?

Бір бала айтты:

- Мына төбенің астында ұйықтап жатыр! - дейді.

- Бір он жігіт он найза алып, со балаға барыңдар! Жаман болса, қорқар, жақсы болса, қорықпас! - дейді.

Он жігіт барды. Айғай салып:

- Не ғып жатырсың? - дейді. - Хан: «Басыңды аламын!» - дейді.

- Басым ханның алуына жараса, мен іске жарағаным ғой, даярмын [10]! - дейді. - Өзі соқтықса, немді аярмын?! - дейді.

Келді бала ханға.

- Бері кел! - деп шақырды.

Ханның қасына келіп отырды бала.

- Бала, кім баласысың? - дейді.

- Ер Көкшннің баласымын! - дейді.

- Неге келдің?

Бала:

- Әкемді кәуір өлтірген, сізден қол сұрағалы келдім!

- Бұ бала жас екен. Балам, сен барма! Қыз айттырып берейін. Қосайға айттырғандай, қыз бар ма? - дейді.

Арғынның Ақсары биі айтты:

- Менде қыз бар, - дейді. - Аты Ботакөз [11] - дейді.

Қосай айтты:

- Қалың малы не? - дейді.

Айтпады Ақсары би.

- Арғынның Ақсары биі,

Бермен бақ, Сары би,

Ботакөздің қалың малын

Айт, Сары би,

Қалың малын айтпасаң,

Өрмен қарап тұр, Сары би!

- Хан, тақсыр, қатын болса, жай алармыз, әкемнің кегін алған соң. Маған қол бер әуелі! - дейді.

Хан айтты:

- Бұған баратұғын ерлер бар ма?

Арғынның Ақсары биінің алты баласы бар екен:

- Барармыз! - дейді.

Онан соң жұрт:

- Барамын! - дейді.

Үйіне келді. Алтауы сонан соң:

- Бармаймыз! - дейді.

Қосайдың өзі аттанды. Жұрт бәрі де:

- Бармаймыз! - дейді.

Бес асық дос баласы бар екен. Бесеуі:

- Біз сенен қалмаймыз! - десіп, бірге жүрді.

- Ботакөздің ауылын баса жүрейік! - дейді.
Ботакөз сұлу ұлы жеңгесіне жүгіріп келді:
- Анағы кісіге сөйлесейік! - дейді.
- Құда түспей, құйрық - бауыр жемей, неге көрінесің оған?
Онап қыз жүгіріп кіші жеңгесіне келді:
- Анағы кісіге бір сөйлесейік! - дейді.
- Қайтіп барамыз оған? - дейді.
- Қарға көнек ілейік, бис сауған болайық, сөйтіп сойлесейік!
Қарына көнек іліп келді, бис сауған болып барды. Қосайды түсірді аттан.

Ойын-күлкі көп қылдылар. Бір уақытта жеңгесі:

- Қайтыңыз! - дейді.

Қосай атқа барды. Қыз айтты:

Қайтыңыз, мереке ойын қылайық, қызық қызмет бар мұнда.

Қосай айтты:

- Атқа мініп шыққан соң, еркек қайтып түсер ме, ұрғашы қайтіп түседі?

Қосай аттанды. Қыз қолтығынан тартып түсіруге болмады.

Қолтығынан жігітке жібек шапан ап берді. Қыз айтты:

- Қашан келер екенсіз?

Жігіт айтты:

- Шапанның жағасынан оймақтай қалғанда, келермін!

Жүріп кетті. Қосай оныңменен көп күн барды. Арғынның: Ақсары бидің

балалары:

- Қосайдың ауыр қолы жорыққа бара жатыр! - деп, келемеж қылды.

Айдан ай өтіп кетті,

Жылдан жыл өтіп кетті.

Қосай алған қолменен

Барып-барып кетінгі.

Неше ай барған соң,

Қасындағы бес бала айтынты:

- «Жаным» дейін, ер Қосай,

Шыным дейін, ер Қосай,

Көп біз шөлдеп барамыз,

Көп біз пәле[12] көреміз,

Бұған амал не болады?

Қарнымыз ашып баралы!

Судан шөлдеп барған соң,

Аштап-аш болған соң,

Қайдан амал табармыз?-

Бес бала оны айтқан соң,

Қосай сөзін есіткен соң:

- Шөлдеп барған кісіге,

Қарны ашқан кісіге
Сусағанда, су берейін,
Қарны ашқанда, ас берейін!-
Садағымның қорамсағында
Бес бауырсағы бар екен!
Салхан (салпаң) құлақ сары аттын
Бауырының астында
Жайдың тасы бар екен.
Садағының қорамсағындағы
Бес бауырсақты алды дейді,
Бесеуіне алып берді дейді.
Бесеуі өңгеріп жүріп,
Бес бауырсақты жейді дейді.
Салхан құлақ сары аттын
Бауырының астында
Жайдың тасын алыпты,
Бұлғап-бұлғап жерге қойыпты.
Әуеден жаңбыр жауыпты,
Міне, судан ішіпті,
Ер Қосай атқа мініпті,
Қарауыл карап кетіпті.
Жеті тауға шыққан соң,
Сары ат жүрмей қалды.
- Қамшыласам да, жүрмедің,
Қармансам да, жүрмедің,
Тebінсем де, жүрмедің,
Тербелсем де, жүрмедің!
Маған неден көңілің қалды?
- Ойбай, ием, ер Қосай,
Жүгенімді алып, қунатпадың,
Ер тоқымымды алып, аунатпадың,
Саған неден разы болайын?!
Ер Қосай аттан түсе қалыпты,
Ерін тастап алыпты.
Арқа терісі бірге түсе қалыпты.
Жүгенін енді алыпты,
Бас терісі бірге түсе қалыпты.

Салхан құлақ сары ат Арқаның [13]ақ жусанынан алты оттап,алты аунап түсті, үйден шыққан қалпына түсті. Құйрығын сыртына салып, құла шұбар құлан болып, күннің батысына таман кетті. Бала айтты:

- «Ат аяған- жерге қарайды» - деген, «Құс аяған- көкке қарайды» - деген осы екен-ау! - дейді. [Бала] жылап-жылап ер тоқымын жастанып, жатып қалды. Ол сары ала ат барып, баяғы батыр Жаңбыршының шаһарын үш айналып қашты. Қарға тұмсықты, қазық аяқты кемпір бар екен, сол кемпір айтты:

- Бұ жарғағы бар екен, сары бала бар екен, бұ семіз сары ат бар екен. Бұл шаһарыңды үш айналып [айланып] шабады екен. Мұны ұстаңыз көп! - дейді.

Шаһардың жігіттері қуды сары атты, жетпеді. Сары ат қайтып барды. Келсе, Қосай ұйықтап жатыр екен. Ат басқа тепті. Оянды.

- Неге жыладың? Мен батыр Жаңбыршының шаһарын үш айналып қаштым. Маған жетер ат жоқ екен. Мен сол ат сынарға бардым. Бір соқыр кара бие, не жетті, не жетпеді, ішіндегі құлын тұлпар екен. Соя шаһарда бір күрең арғымақ бар екен. Бір сары бала бар екен, тоқсан сиырдың сүтіп ішеді, соны тастама. Екеуін өлтір! Менің түгімнің түбі сайын бір оқ. Мен жеті күн, жеті түн шаба алмасам, маған серт! Шабыса алмасаң, саған серт! Бір өзімнің дүбірімді мың жылқының дүбіріндей қылайын. Сауырымның ортасында екі бәйтерек орнатайын!

Қосай айтты:

- Мен бір өзімнің дауысымды мың кісінің дауысындай қылайын! Басымды таудай қылайын, көзімді шаңырақтай қылайын! Жеті түн, жеті күн шаба алмасаң, саған серт! Сен желігіп жүргенде, бет тайдырсам, маған серт [14]!

Атына мінді, келді шаһарға. Келіп тиді. Жеті түн, жеті күн соғысты. Аттың тізесінен қан келді, бәрін қырды. Бір жүз кісі қалды. Баланың алмасының сағағына май қатты. Өзі шаршады. Сары ат айтты:

-Түсе қап бауырыма ен!

Түсе қап бауырына енді. Ат сілкінді.

- Тұр! - дейді. - Үстіме мін! - дейді.

Үстіне мінді. Жүз кісіні жесір-жебір қылып алып жөнелді. Алып шығып, олай екі дөң артылып түсті.

Баяғы желмая мінген кемпір көтінен қуып келді:

- А, Қосай, - дейді - мұның артынан жоқтайтұғын кісі барар.

Қосай айтты:

- Бір ел алып қал!

Кемпір бір тайпа ел алып қалды. Онан соң сары ат жүрмеді.

- Неге жүрмейсің? - дейді.

Ат айтты:

- Ұмыттың! - дейді.

- Немене? - депті.

- Темір үй қалды, күрең арғымақ қалды, сары бала қалды.

Қосай қайта жүрді. Келді қайтып:

- Енді оны қайтіп бұзамыз? - дейді.

- Мені тепкіле, өкпемді шығар. Сауырымнан сабап сапты аяқтай ет шығар, сөйтiп қоя бер!

Сары ат акты- бозды жерге барып, қайтадан жүгiрдi. Келiп үйдi тиiп, киiп кеттi [15]. Темiр үйдiң екi қабаты үзiлдi. Тағы кеттi, жүгiрiп қайтып айналып кеп теуiп кеттi. Темiр үй ашылып кеттi. Iшiнде сары бала жатыр скен, күрeң арғымақ түр скен. Күрeң арғымақтың аяғында темiр шiдерi бар скен. Темiрден ноктасы бар. Сары баланың қолында бiр жағы бар скен. Бiр төбенi атса, төбе аударылып түсер едi. Сары бала айтты:

- А, Қосай, тiрi болсам, елiмнiң кегiн алармын сенен!

Қосай басқа кеп шапты, iшiн жарды. Iшiн қараса, тоқсан бөлек қарыны бар скен, тоқсан сиырдың сүтiн iшедi скен. Бiр кемпiр анда (онда) отырды:

- Тәңiрi көзiндi ашсын! - дейдi.

Сары ат айтты:

- Қайт ендi! - дейдi.

Сонан соң Қосай манағы көшiне келдi. Көшкe айтты:

- Мен озып барайын. Ұзын сызған жерден жүр, дөңгелек сызған жерге кон!

Сонан соң ер Қосай озып барды жерiне, бiр төбенiң басына шықты. Күндiк жерден есiтедi скен, түстiк жерден болжайды скен.

Түстiк жерде Жаңбыршы батыр кетiп бара жатыр скен, қасында ұлы Темiрбай алып бар скен. Бiр сәуегейi бар скен. Жаңбыршы айтты:

- Сәуегейiм, не көрдiң бүгiн?

Сәуегей айтты:

- Бүгiн бiздiң шаһарды бiр сары бала шапты. Астында семiз сары аты бар. Жетi қабат темiр үйдi бұзды. Бұ сары баланы өлтiрдi.

Жаңбыршы айтты:

- О баланы бiз көрдiк, бiздi о бала көрдi. Бiз оған барсақ, ол бiздi өлтiредi. Ол бiзге келсе, оны бiз өлтiреміз!

Сонан соң Қосай жөнiне жүрiп кеттi. Сары ат айтты:

- А, Қосай, елiң ендi жақын едi. Бiр таудың ар жағында Ертістің суы бар, оның ар жағында Арғынның: Ақсары биінің ауылы бар. Мына тауға желiп шық, суға желiп түс. Желiп мен ар жағына өтейiн. Судың ар жағында мен жығылайын. Сен сонда: «Атым өлдi!» - деп, айғай сал. Сонан соң ауылдың кiсесi келер. Арғынның Ақсары биінің алты ұлы құйрығымнан тартар. Көтiмдi қозғалта алмас. Арғынның: Ақсары биі өзі тартар. Сонан соң түрегелермiн! Көнiлi тәуiр болып қалсын! - дейдi.

Қосай кеттi, тауға желiп шықты, желiп түстi, судан желiп өттi. Судың жиегiне келiп жығылды. айғай салды. Ауылдан кiсi келдi, Қосай айтты:

- Жолаушы едiм, менiң атым жығылып жатыр!

Арғынның: Ақсары бидiң алты баласы келiп, тартты, көтiн қозғалта алмады. О[л] тағы айғай салды. Арғынның: Ақсары биі өзі келдi. Келiп тартты, ат тұра келдi тартқан соң.

- А, балаларым, - дейді. - Қартайсам да,өзім тәуір екенмін. «Бөрінің қартайса да, бір қойлық әлі бар» - деген осындайды айтады ғой! - дейді. - Жаным, кім едің? - дейді.

- Қосайдың жолдасымын! - дейді.

- Қосай әкесінің кегін алды ма?

- Кегін алды.

- Ойбай, олай болса, үйге жүр, сусын іш!

Үйге келді. Қосай сусын ішті. Ботакөз сұлу аяқшы болды. Үйінде жатқан сартпен қалжыңдасып ойнар екен қыз. Қосай оны білді. Қосай тұра аттанды:

Қолымдағы қарағай садақ,

Қайыра тартқан бар ма екен?!

Сираның сары жон

Тізеден соқпақ салған бар ма екен,

Әкесінің кегін алған бар ма екен?!

Әкеңе бердің толы аяқ,

Шешкеңе бердің жарты аяқ.

Маған бердің орта аяқ.

Көңіліңді беріп қойыпсың,

Телегей қара бөрікті

Жатыр екен үйінде.

Қалай ойнасаң да, ерікті,

Бір күнде басыңа тиер тал таяқ!

Сонан соң жұртына кетті. Арғынның: Ақсары бидің балаларына айтты:

- Ертең менің көшім өтер. Отар малдарыңа не болмай, қалмаңдар! [16]!

Сөйтіп жүріп кетті, келін қолына келді. Судың арғы жағында қонды. Ертең айдады. Арғынның: Ақсары бидің ауылын бастыра айдады. Сиыр- сиырына қосылып кетті, қойы қойына қосылып кетті. Ақсары бидің алты баласы алты тайға мініп, жайдақ шаңның ішінде қалды. Алтауы айттылар:

- Қосай мырзаға айтыңыз, малымызды бөліп алайық, тоқтасын! - дейді.

Оған:

- Токтамаймын! - дейді.

Қойындай қой бөліп тастады, жылқысындай жылқы бөліп тастады.

- «Ботакөздің қалың малы» - деп білсін. Жаманға мал неге керек: Жаманның алдындағы малы біреудікі. Жақсыға мал неге керек: кімде мал бар болса, ол мал жақсынікі емей, кімдікі? - деді де, жүре берді [17].

Жүріп үйіне келді, қаршыға салды. Ботакөз сұлуға:

- Үй тіксің! - дейді.

Ботакөз сұлуды алып келді. Кешке жаңа тіккен үйге барып жатты. Әбдіренің аузы берік шықты, көңілі жайланды [18]. Белдеуге ат байланды. Аты үйді сындырып бара жатыр. Ботакөз сұлу айтты:

- Атыңыздың мінезі осылай ма еді?

Қосай айтты:

- Күнде қаз, дуадақ қанжығасында жүруші еді, соны көксеп тұр. Шығып кара, - дейді.

Шығып қараса, жау жеті қабат қоршап алыпты.

Қосай айтты:

- Кейін тұр, атыма мініп шығайын!

Атына мініп шықты, қолдан қарсы келді біреу. Манағы желмаяға мінген кемпірдің баласы екен, Темірбай алып екен. Найзамен шанышты Қосайды, жоғары көтерді.

- Қосайым, қалайсың? - дейді.

- Әлі де болса, бақ талайым сенен найза бойы жоғары үстінде тұрмын ғой, мінеки! - дейді [19].

Солдай дегенде, Қосайды жерге тастай берді. Найзаның қарыстай жері ұнғысынан үзіліп, Қосайдың ішіпде қалды. Ағашы Темірбай алыптың қолында кетті. Қосай өліп қалды. Темірбай алып онан соң еліп шапты. Қатынын мінгестіріп алайын деп еді, Темірбай алып алдырмады:

- Шешеме қылған жақсылығы бар еді.

Манағы желмаяға мінген кемпірге бір тайпа ел беріш кеткен еді. Соның үшін қатынын ат көтіне салдырмады. Сары атты ұстайын деп еді, ұстатпады. Жанды караға шалдырмайтұғынын білді, қумады. Қырық кісіні өлтірді, сары ат кашып кетті. Сары ат Қосайға қайтып келді. Қайтып келсе, Ботакөз сұлу өлгелі жатыр екен. Ат айтты:

- Өлме! - дейді. - Мына өлген кісінің өтін алып, Қосайдың мұрнына құй! - дейді.

Өлген кісілердің өтін қатын алды, мұрнына құйды. Қосай:

- Қатты ұйықтап қалыппын-ау! - деп, тұра келді. - Жау қайда кетті? - дейді.

Атына мініп алды. Қатыны айтты:

- Қайтып түс, ұйықта бүгін. Әкең түсіңе кірер, аян берер, бет алды лақпа (ұлақпа)! - дейді.

Қосай қайтып түсті, ұйықтады. Ер Қосай түсіне әкесі енді. Әкесі айтты:

- Мұнан былай, балам, қатын қойнында жатып, жауға аттана шаппа! - дейді. - Өзің көрген кемпірдің ұлы Темірбай алып- сырты болат, іші- құрыш, - дейді [20]. - Атса мылтық өтпейді, шапса, қылыш өтпейді. «Сені өлтірдім!» - деп кетті. Үйіне бара қатынының қойнына жатар, сонда оның мойнына шайтаны үйелейді. Сол шағында қасиеті қашады. Сонда барып, мойнынан шап! Мойнынан шап! - дейді.

Қосай ұйқысынан тұра аттанды. Темірбай алыптың көтінен қуып барды. Түнде жасырынып, аңдып барып, қатынының қойнында жатқан жерінде мойнынан шапты. Басын алды да, кетіп қалды. Бір таудың ішіне барып, бекініп жатты. Ертең таң атқан соң Темірбай алыптың басын найзаның ұшына шаншып алып,

тал түсте шаһарға кірді. Темірбай алыптың басын найзаның ұшында жүргенін көрген соң, жалғыз жан бүлк етіп үйінен шыға алмады. Көзіне көрінгенді қырып, ат- тонын алдына, қыбырлап түсуге жарағаннан дәнеме тастамай алып қайтты. Жеті жүз ұста жидырды, жетпіс арба көмір алдырды, өзі көмірдің ортасына отырды. Ұсталарға көрік бастырды, өзі қорғасындай балқыды. Көгінен найзаның сынығы түсіп қалды, жазылып кетті. Өзі малын малданып, жанын жанданып, еліне қарадан хан болып, сондай әділ болып, барша мұратына жетті.

Шора батыр

Бұрынғы заманда Қазан деген қалада Тама деген ел тұрақ қылған екен. Сол елдің ішінде үш ағайынды кісі болған. Үлкенінің аты- Кәрібай, ортаншысының аты - Нәрік, кенжесі - Есім би. Бұл қаланы Есім би билеп тұрыпты. Кәрібайдың баласы Тасен мырза атанып, Есім биге келген мейманды тіке тұрып күтіп алып, сол қалада бірден соңғы кісі атаныпты. Нәрікбайдың малы сан жетпеген есепсіз көп болыпты. Гүлканые деген бәйбішесі бар екен, пұшпағы қанамай, ұшы-қиыры (ұшы-ғұйыры) жоқ дүние, шіркін, бар болыпты, бір перзентке зар болыпты. Нәрік байдың жылқысында «Қанатты қара» дейтұғын бір бедеу биесі болыпты да, сол бедеу биеге су тұлпары судан шығып келіп шауып, бір шұбар құлын туыпты. Жерге топ етіп түскен соң, ұшып тұра келіп, зырылдап шаба жөнеліпті. Мұның тұлпар екенін айдай әлем біліп, жұрт аузына ілініп, көзге түсе бастапты. Қазан қаласына келген жан мұны бір айналдырып, көрмей кетпейді екен. Және көрген жанның аузынан суы ағып, мұрнынан боғы ағып, жолынан қалатұғын болыпты. Сонда Қазан қаласында Анасбай деген бір бай зор тойбермекші болып, жұртқа сауын айтыпты: «Отыз күн ойыны бар, қырық күн тойы бар», - деп. Ол замандағы байлар жұртқа байлығын көрсетіп, мақтаныш қылу үшін той қылады екен де: «Ас -аттынікі, той- тондынікі», - деп, басқа байлар байлығын жұрт көзіне түсіру үшін, жұрт көрмеген тон киіп, тоғыз ту бие- сойыс үшін, тоғыз саба қымыз- ішу үшін; бір түйеге тоғыз қылып қазына артып, «той шашуы» - деп, солай барады екен. Сонан соң ол тойда бұл байдың күтілуі өзге жаннан бөлек болып, бұл бай: «Қара басы хан болған, //Өз алдына заң болған» - атанады екен. Нәрік бай осы жабдықпен тойға баруға даярланып жатқанда, өзінің баласындай болып жүрген немере інісі Тасен мырза тасырандап кіріп келді де, тіке түрегеліп тұрып:

- Нәреке, мына тойға барып, көптің көзіне түсіп, жұрт аузына ілініп, бір атақ алып келейін. Маған Шұбар дөненіңізді тойға мініп баруға берсеңіз! - дейді.

Сонда Нәрік бай айтады:

- Уай, шырағым, Тасенжан-ай, ұлы бар кісі ұлын көріп қуанады, қызы бар кісі қызын көріп қуанады. Ұлы жоқ, қызы жоқ кісі неменесін көріп қуанады? Оған малының еркегі ұлындай, ұрғашысы қызындай көрінеді. «Ағайын- ащы,

мал- тұшы». Байлық, шіркін- тұшылық, туысқандық- аңылық емес пе? Маған Шұбардөнен тәтті де, оны сұрап тұрған сен- ащысың. Сен Шұбар дөненді мініп тойға барсаң, Гүлканыс пен екеуміз бара қалсақ: «Өзімізден туып, бұған мінерлік бала болмағандықтан, мынау мініп жүр-ау!», - деген ой-сана ойға түсіп, ішкенміз- ірін, жегенміз- желім болады ғой. Өзге қалаған атыңды қалай мінсең, олай мін, бір Шұбарды аузыңа ала көрме, - дегенде,

Тасен:

- Ай, Нәреке-ай, қулығыңа кеттің ғой! Құдайдың да өзіңді қуартып қойғаны осы пейілің ғой! - деп, есікті тарс еткізіп, тұра жөнелді дейді.

Нәрік мұны естіген соң, қалпақтай түсіп, құлап, жерге бауырын төсеп сұлап, қосағымен екеуі әнін қосып жылап, тойға баруды қойды, ту биелерді сойды. Келген жанларға:

- Біздің үйден ақырғы ішіп-жеген ас-суларың- осы. Мен енді бұл жерде тіршілік қылып, тұра алмаймын. Қыр қыдырамын, су сыдырамын. Әулиден-әулие тастамай түнеймін, бұл малға не тілеймін! Құдайдай бір бермесе, бермей қанып қалатұғын жалғыз емес қой. Әулие, жарықтық, көп қой, бірі болмаса, бірі желен-жебер. Әулиелер бір бала берер, бермесе, Нәрік пенен Гүлканыс қанғырып жүріп өлер! - деген соң, жұрт қимағансып, жыласып-шуласып, біреуі үй деп, біреуі бүй деп, орынды сөз тауып айтарлық бір жап да болмады.

Ет жеп, қымыз ішу үшін жиылғандар гүлесіп отыра берді. Сонда Нәрік байдың қырық үйі кедейі, қоңсысы бар екен. Нәрік байдың малын бағып, отын жағып, мұның малының арқасымен не ішпейін, не жейін демей, дәнemedен кемдік көрмей, тоқ болып, уайым-қайғы жоқ болысып жүреді екен. Ет жеп, қымыз ішісіп, гүлесіп отырғанда, сол қоңсыларына айтты:

- Бұл дәулет бітуі маған бітсе де, ішіп-жеуі, мініп-түсуі қызығын сендер көруші едіңдер. Мен сендердің мінген-түскен, ішкен-жегендеріңді қызғанбаушы едім. Міне, мен көшемін, басқа жаққа ауамын. Маған бола сендер әуре болмаңдар. Бұрынғылар айтыпты: «Айрылма үйіріңнен. Айрылсан үйіріңнен, екі қолың кетпес бүйіріңнен», - депті. Жат жерге, бөтен елге барып, оңсақ жақсы, кісі қатарында болсақ жақсы. «Бұралқының пұлы жоқ, бұзылған шаһардың сыны жоқ», - дегендей, жат жұртта көзгетүртті бола қалсақ, Құдай басқа салған мен көрейін. «Өз қорлықтан- жат қорлық, // Жат қорлықтан- сарт қорлық!» - деп, тасырлап келген Тасен сөзін естіп отырғаннан да, басқа бөтеп жаттың қорлығын көрейін! - дейді.

Сонда қоңсылары шын жүрекпен сөйлеп:

- Сен өлген жерде өлеміз, қалған жеріңде қаламыз! - дескен соң, Нәрік бай қырық үй Тама болып, көшіп жөнелді.

Інісі Есім би үйде жоқ екен, қалмаққа жорыққа кеткен екен. Ол барған жолынан аман-есен келген соң, соңынан қуып келіп жетіп, осынша: «Қайтыңыз!» - десе де:

- Мен енді бет алған жолымнан қайтпаймын! - деп, қайтпады.

Есім би жылап-жылап қайтып кетті. Бұл қырық үйлі Тама сол көшкен бетімен үш-төрт ай көшумен күн өткізіп, бір Аққала деген шаһардың маңына барды. Ол Аққаланың маңында он сан Ноғайлы бар екен, Айрақты елі бар екен, мың үйлі жасыл Түрікпен бар екен. Сол түрікпеннің Қарахан деген ханы болады екен де, Әліби дейтұғын биі болады екен. Бұл Әліби отыншының орағын, сушының шелегін алады екен. Жұртты хан билемейді, Әліби билейді екен. Түрікпен - балықшы екен де, Ноғай - егінші екен. Балықшы түрікпеннің, егінші Ноғайдың өрістеп жайылар малы жоқ. Айналасы қорық, жанды қара баспаған, соны шөп, тұнық су жер болған соң, Нәрік бай үй тігіп, желісін қағып, биесін байлап, басы айналып (айланып), көңілі жайланып отырып алды. Біреумен біреудің жұмысы жоқ: «ішкен-мас, жеген-тоқ». «Мың қара бас саулықты бір қозы емер, сонда-дағы тоймайды паруардігер», - дегендей-ақ, жалғыз-ақ Әліби екен. Қарайғанды қармап, жанындағысын жалмап жүретін ку екен. Нәрік байдың байлығына аузынан суы ағып, көргенше асығып, қырық нөкерді қасына ертіп алып, сау етіп келіп қалғанын бір-ақ білді дейді. Нәрік бай мойын сұнды, қолын қусырды, жылқы асауын шатырлатып сойды, саба-саба қымызды қойды. Бұл қырық кісі түгіл, барлық Ноғайлы, Айрақты, жасыл Түрікпен тайлы-таяғына шейін қалмай келсе, қымыз ішілмеген бойымен, ет желінбеген бойымен қалатұғын болды. Әліби сөз бастады:

- А, бай, қонысың жайлы болсын! «Бай қонысы бағулы» - деген осы ғой. Енді сенің малыңа, жаныңа ешкімнің сұғы жоқ. Жалғыз-ақ Қарахан деген ханымыз бар. Ол ханның өзіне қоныстас болған елден малын шұбыртып, санап зекет алатын салығы бар: «Зекеті жоқ мал- арам!» - дейді. «Зекетін берген соң, ішіп-жеуге адал болады», - деген әуел - ақырдан айтылып келе жатқан мұсылманшылықтың мұсылмандық қалыбы бар, - дейді.

Нәрік бай:

- Жаксы айтасың, шырағым. «Қонысың жайлы болсын!» - деген сөзіңе жауап: - «Жайы- саған, жайлауы- маған болсын», - дейді. - Екінші, зекет деген сөзіңе жауап: Біздің қазақта мақал бар: «Көзбен көрген- анық, құлақпен естіген- танық. Өтірік пен шынның арасы бір-ақ тұтам жер», - дейді. Ол сөзінің мәнісі: «Көзің көргенге- нан, құлағың естігенге нанба», - дейді. Міне, сенің мың үйлі жасыл Түрікпеннің бас кісісі Әліби екендігіңді көріп отырмыз. Дауылпаздай даңқың, тұлпардай дүбірің жер жарушы еді: «Тапса, тапасын жейді, таппаса, бас салып бақыртып баласын жейді», - деп. Сенің сол аты шулы Әліби екеніңе нанып отырмыз. Сол үшін «Керсен алдыңда, кездік қолыңда», - деп, Еділ, Жайық екі судың күрлідеп, тасығанындай тасып, аузы бардың жейтұғын асын көлдей құйып, қырмандай үйіп алдыңа салып отырмыз. Қырық күн жатсаң, сактаймын, бірің қайт деп айтпаймын. Осы дәулеттің арқасында Аққаланың бар жанын жиып келсең де, қалай тамақ таппаймын?! Әуел ақырдан жұрт асқан дәулетті бай болмақ та, оның дәулеті көпке ортақ болмақ. Міне, қасыма қырық үй кедей ішіп- жеп, кенеліп, оның үстіне өзіңдей неше кедей қаңғырып келсе:

«Ас та төк, шаш та төк» - қыламын да отырамын. Біз сенің айтқаныңа көніп, айдауыңа жүріп, бөгелекке басын изеген жылқыдай, басын изей беретұғын, су жағалап, балық алғаннан басқаны көрмеген сенің Түрікпеннің деймісің?! Жер тырнап, шөп жұлғаннан басқаны білмейтұғын толағай (долағай) бас Ноғайың деймісің?! Жайылуы малдай, жусауы аңдай болып, бетімен жайылып, бетімен өскен, көңіліне жакпаған жерден бір күн отырып қалмай тұра көшкен қазақ деген халық боламыз. Ата-бабамыздан қалған әдет-ғұрыпты (әдет-ұрыпты) ұстап, солардан қалған сөзге қатықтай қатып, сүттей ұйып қаламыз. Бұрынғылар айтады екен: «Сусыз шөлдің шөбі арам, // Еңбексіз ердің дәмі арам, // Перзентсіз ердің малы арам», - дейді екен. Сенің ол айтқан сөзің ер жеткен ұлы бар, бойжеткен қызы бар, балалы-шағалы, перзентті кісі зекет берсін деген сөз ғой. Менікі-арам мал. Қанша адалдаймын дегенмен, адал бола ала ма? Мейлің өзің бер, бермесең, Қараханың берсін, берсін! Мейлің мына жақта біреу бар деп отырсың ғой, соның берсін, берсін! Сонан соң зекет дегеніңді қалай қылып алсаң, солай ал! Мен бір несіз арам малды бағып жүрген жанмын. Әуелі өздерің бұл малға не тауып, бұл малды адал қылыңдар да, сонан соң зекетін ала беріңдер! Менің айтқанымды сендер қыла алмасаңдар, сендердің айтқандарыңды мен де қыла алмаймын! - деген соң:

- «Сөз тапқанға қолқа жоқ» - деген осы екен-ау! - деп, - Енді бұған не айтамыз?! - деп, Әліби дағдарды, дәнеме дей алмайды, үйіне қайтты.

Қырық үйлі Таманың ауылы жасыл Түрікпенмен ауылдас болды, бауырлас болды. Қырық үйлі Тамадан қырық бала шығады, мың үйлі жасыл Түрікпеннен мың бала шығады. Асық ойнайды. Сонда мың бала қырық баланың асығын ұтып алып, тірідей көрін қылып, танауларын жырып, тырнадай бақыртып жұлып, білгенін қылады екен. Әліби Нәрік байдың отқа, суға қызыққанын білді, сшқайда кете алмайтынына көзі жетті. Қарахан деген ханының Темірхан деген әкесі болған екен. Оны Әліби у беріп өлтіріп, орнына Қарахан деген баласын хан көтеріп, бала әкесіне дұшпандық қылғанын ішінен біліп тынып, сыртқа шығарар қайраты жоқ-жүре берген екен де, Қаратиын дегенді жіберін: «Хан сөй деп жатыр, хан бүй деп жатыр», - деп, бұл Әліби де халықты қанап, құтырған иттей жан-жағындағысып талап жүре берген екен. Әліби Нәрік байға елші салды: «Нәрік бай бұл жердің оты-суы малыма қоныс десе, Шұбар атын маған берсін. Шұбар атын бермесе, екеуміздің ат құйрығын кесіскен жеріміз осы болсын. «Ысқырып атқан киіктің обалы жоқ», - деген. Бар, осы сөзді айтып кел!» - деп. Әлібидің елшісі келіп, бұлайша айтқан соң:

- Япырым-ау, «Ал», «Бер» - деген екі ағайынды еді. «Ал» бұрын жүріп, «Бер»- соңынан жүруші еді. Алдында «Ал» жоқ, ағасынан адасып жүрген «Берге» мен беруді біле алмай тұрмын, - деп, қайырып, қоя берді дейді.

- Бұл Шұбар атты сұратқаны: «Баласы жоқ, қу бас, мұнысын кімі мінеді?» - дегені ғой! - деп, долданып жылап:

- А, Құдай, бұл малға не бер! Бермесең, мені ал! - деп, түйеден бура, жылқыдан айғыр, сиырдан бұқа, қойдан қошқар, ешкіден тсеке айтып, - бәрін сойып, қырық үйлі Таманың бір жанын қалдырмай түгел жиып:

- Үлкенін- аға, жасы кішін- іні, қатын-қалаш, келін-кешік, ұлан-ұсақ. - Нәрік пенен Гүлқанысты көргендерінің ақыр-тақыры- осы! Бұрынғылар айтқан екен: «Құдайдан жәрдем болсын десең, жалғыздықты ықтияр қыл», - деген екен. Міне, біз жолдас та алмаймыз. Ат, тон да алмаймыз. «Әулиеге- шырақ, жоға-тамақ», - деп еді. Көрінген әулие болса, басына мал сойып, шырақ жағып, түнеуге бір мың қойды алдымызға сала жүріп, қалған сендердің амандық- есендіктеріңді бүйрегіміздің бір жағына ала жүріп, көктің астында, жердің үстінде болған әулиеден әулие тастамай қыдырамыз. Әулие жарса жүректі, берер болса тілекті, қайтамыз. Болмаса, бізде қайту жоқ: өлген жерде өлеміз, қалған жерде қаламыз! - деп, жүре берді де, жыласып, шуласып қалғандар қала берді.

Бұл Нәрік пенен Гүлқаныс жер-суды да білмейді, жол жайын, ел жайын білмейді. Біңғайы күннің батысына қарай бет қойып, бармаған тауы, баспаған жері болмаса керек. Қайда әулие бар десе, бір қой сойып, түнейді. Іздеп жүргені түсінде бір аян. Оған да барды, бұған да барды. Далала қалқайған, қарайған тас көріпсе, тастамайды, ағаш көріпсе, тастамайды. Айлардан ай өтті, жылдардан жыл өтті. Маңдайларынан күн өтті, табандарынан сыз өтті. Ес кетті, жан шықты. Өздері әбден түнілерлік болған кезінде, ат жүрсе, тұяғы күйетін, құс ұшса, канаты күйетұғын құдайдың қу меднен, құба жонында алты қой бағып жүрген бір шалға оқтай ұшырап, кез болысып, жөн-жобасын айтқан соң, шал айтты:

- Ой, мүсәпірлер-ай, ойсыз, санасыз жалған дүниенің жарқ-жүрк сткен жалған отына алдантып, өмірлеріңді бос өткізіп, ер ортаны болғанда, пайғамбар жасқа толғанда, жігіттік дәурен өткенде, кәрілік күні жеткенде, от ауызды, орақ тілділердің тікенектей қадалған тілінен долданып, үйде отыра алмай, шығып кеткен сорлы екенсіңдер! Жүруін жүрсеңдер де, қайда баруларыңды білмей, адасып, қаңғып жүр екенсіңдер. Ұшпас тауық, көшпес кентте жатқан жұрт сауда қылады, егін салады. Сол екі кәсіпке жарамаған жамандар, жатып-пішер жалқаулары оқу оқиды. Асы жоқтықтан, оразашыл болады. іс жұмысы жоқтықтан намазшыл болады. Сонан соң сондай жандары ажал жетіп өле қалса, «Жоғалған пышақтың сабы алтын», - деп, әспеттеп, басына үй тұрғызып, бір сиырдың құйрығын байлап, әлеміштейді де, дәнемеге жарамаған жаман жалқаулар басын күзетіп, оны әулие деп ат қойып, айдар тағады. Құдай жаратуында әулие қылып жаратпаса, онымен ол әулие бола ала ма? Сендердің әулие деп түнеп жүргеніңнің көбі- сол. Өзің қазақ болсаң, ата-бабаң- Қазақбайдың сөзін естіген жоқ па едің: «Әулие жақынын қолтықтайды, алыстың «әлхамынан» жақынның «құлһуалласы!» - деп. Түбі тегі қазақтың өзінен шыққан Қаратаудың бауырында «Бабайтүкті Шашты Әзиз» - деген әулие бар. Онда күмбез де жоқ, сырлаған, қырлаған там да жоқ, басында желпілдеген сиырдың құйрығы да жоқ, жерменен жер болып қалған. Қолдан кісі орнатқан ағаш емес, Құдай шығарған

басында бір ағаш бар. Түбінде бір жылы бұлақ бар, ақ шеңгел бар. Сол ақ шеңгел-Бабайтүкті Шашты Әзиз көмілген жер. Соған бар да, түне. Ауызың барғанша сұра, ол берсе, берген сықылды қылып береді, - деген соң, қуанып кетті:

- Ой, жаным-ай, өзің қыдырмысың? Бізді қуанттың. Алты қойды да мал бағып деп бағып жүрсің ғой, мына қойдан алты жүз қой ал да, бізді бастап алып жүр! - дейді.

- Жоқ, байғұстар, менің осы айтқанымның өзі де сендерге бала берген емес пе? Бар, жүре бер! «Жортқанда, жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын!» - деп, батасын беріп, қала берді де, бұлар жүре берді.

Қыр қыдырды, су сыдырды, тау асты, тас басты, қол терледі, сойылды, табандары ойылды. «Іздеген микан ағашын табады», - деген бар емес пе?! Жалықпай, қажымай жүре берген соң, Қаратауды тапты, онан келіп бауырындағы жалғыз ағаш пен бұлақты тапты. Ақ шеңгелді тапты. Нәрік бай көрші түңілді:

- Ай, бәйбіше-ай, біздің жүрмеген жеріміз, көрмеген еріміз қалды ма? Соның бәрінен дәнеме болмағанда, төртті-бесті шеңгел бір нәресте береді деп ойлап, ой бөлуге де тұрмайды! - депті.

Гүлканьс айтты:

- А, бай, үйден айдап шыққан мың қойдан: ұры алған жоқ, бөрі жеген жоқ, бәрі әулиелерге арнап сойдық. Міне, бұл күнде жалғыз-ақ тоқты қалды. Көптен жарылқай ма, аздан жарылқай ма, осы қойдың таусылуына қарап жүрген шығар. Баяғы шал бекер шал емес шығар. Кел, жалғыз тоқтыны сояйық, өзіміз жеп тояйық. Бір түн басына түнейік, ұйқымызды бөлейік! Бабай түкті Шашты Әзизден шын ықылыспен тілейік! Бабайтүкті Шашты Әзиз, сенбесем, маған серт, қолдамасаң, саған серт! Сарт болсаң, садағам кет! - деп, Гүлканьс ұйықтамай отырды.

Нәрік бай:

- Сен алсаң, маған да қарасарсың, - деп, - Мен ұйқымнан қалмайын, - деп, жатып қалды.

Тап сары белгі беріп, анау-мынау көрінерлік болған кезде, ала есегі қайкалап, ала қоржын арқалап, шар кітабы қойнында, гүлбары қабак мойнында, аса таяқ қолында, жүрген ақтың жолында бірақ шалмалы келіп:

- Уай, байғұс, мұнды-зарлылар-ай, Құдайдың құлағын шулаттыңдар ғой. Үн-зарларың құдайдың құлағына барды. Құдай мені жұмсады. Көтер басыңды, жай қолыңды. Мынды аламысың, мыңға балап бірді аламысың? Қалағаныңды, ойыңа алғаныңды айт! - дейді.

Гүлканьс ұшып түрегеліп, қолын жайып:

- Көзім қызарып, жырбиып, аузымның еті қашып, ырбиып, мұрыным қырдай болып зорайып, иегім бір жапырақ ет жоқ болып сорайып қалғанда, ешкідей егіз, иттей сегіз күшіктегенде, маған не түседі? Оттың басын бок қылып, қырға шығар ішінде бір ондысын жоқ қылып, мен не естейін көбінді, құлан көде

шөбінді?! Берсең, маған қалап бер, басын мыңға балап бер, өмір жасын ұзақ кып, әр жасын мыңға санап бер! - дегенде:

- Ал, мүсәпірлер, көз-жасыңды құдай иді, тілегеніңді құдай берді. Қалағаның ұл болса, ойлағаның сол болса, атса, мылтық өтпесін, шапса, қылыш өтпесін. Отқа салса, күймесін, суға салса, батпасын! Бір құдайдан басқадан, сірә да, бұйрық жетпесін. Атын Шора қой! - деп, жөнеле береді.

Гүлқаныс қуанғаннан, жүрегі жарылуға аз-ақ қалды. Бойын токтата алмай, ұшып тұра келіп жонға шығып кетті. Нәрік бай ұйықтап қалды. Бір уақытта таң атып, күн шыққан соң, оянып, тұра келсе, түнде қасында бірге жатқан Гүлқанысы жоқ.

- Ойбай, Құдай-ай, бала сұрап аламын! - деп жүргенде, қасымдағы қатынымнан айрылып қалдым-ау! Мен балаға зәру болсам, әулие қатынға зәру екен ғой! Әулие, әулие пайдаңнан безейін, қатынымды берші!

Айғай салды. Олай бакырды, бұлай бакырды:

- Гүлқаныс! Гүлқаныс! - деп шақырды. Дыбыс шыкпады. Отырғанмен, Гүлқаныс табылатын көрінбеді. Тұра келді. Төбе-төбеге қарай жүгірді. Анна қырға шықты, мына қырға шықты.

Гүлқаныс та бойын токтатып, есін жиып: «Әлгі байғұс оянса, мені қайда кетті деп, іздеймін деп, бір жаққа лағып (ұлағып) шығып кетер-ау!» - деп отыр екен. Екеуі бірін-бірі көрісіп, ыржак қағып, күлісіп, құшақтасып, сүйісіп, Гүлқаныс көрген түсін, әулиенің аян бергенін айтып, қуанысып отырды. Сөйтіп отырғанда, бір бұлақ шалшық суға қоңыр қаз бен аккумулятор лек-лек келіп қонып, судың беті, жүзі аккумулятор мен қазға толып кетті. Ілездің арасында бір бидайық келіп, желкелерін қиып, бірін тірі жібермей, қырып тастады.

- А, құдай, «Өлмегенге өлі балық» - деген - осы екен-ау! - деп, қаз бен қуларды бауыздап жиып ала берді.

Және өздері ырым қылды: «Бізге құдай бала берсе, берген баласын осы бидайықтай қылып береді екен!» - деп. Шақпақтарын шағып, тезек қалап от жағып, құмыршаларын асып, қуаныштары қойнына сыймай тасып, қаз бен қудың етінен жеп, тойып, еріндері жібіп, тамыр-тамырлары елеуреп, дүрділіп кеп, қыз-жігіт күндеріндегі қайрат-қуаттары бойларына әбден еніп, күйлеріне келіп, бірінен- бірі сұрасып, құшақтасып жағып, мерекеге батысып қалды. Ерлі-байлы болғалы екеуінің бір-бірінен көрген тәттілігі болды. Әулиенің аян бергеніне сенді:

- Бала деген неме, // Еріксіз туады енді, // Әулие жарды жүректі, // Құдай берді тілекті. // Кел, табалық енді елді! - десіп, алты жыл өтін, жетінші жылға аяқ басылғанда «қағанағы қарық, сағанағы сарық» - болып, қырық үйлі Таманың ортасына келді. Қалған қырық үйлі Тама да айы, күні туып, құтпан, құт болған байлары ортасына аман-есен келгендігіне қуанып:

- Уа, жасаған-ай, ішкен-жегеніміз жаңа бойымызға тарады ғой! - деп, мәз- мейрам болысты.

Мал бұрынғысынан асып, тасып, далиып кетіпті. Баска бөтеннің ұстап жеуі түгілі, атып жеуіне келмей, жылқыда айғырлары, түйеде буралары, сиырда бұкалары, койда қонқар- текелері жанды қараны- ішін аралатпайтын болып, қастық ойлап келген ұрыны, бөріні жайратып тастайтын болып, анадайдан аулақ қашып жүретұғын болыпты. Гүлқаныс бәйбіше ағы ақ, қызылы қызыл, - ажары елп, түріне кіріп, ақ мамықтай ұлпілдеп, жас тайлақтай елпілдеп: «Ақ мамық бота форым!» - деп, ауызға ілініп, қозы бұты, қой саныға өзі бала берерлік әулие болыпты. Гүлқаныс бәйбіше жеріді. Жерігенде, арыстан етіне жеріді. Нәрік бай қақпаншы шалдарға, саятшы мергендерге:

- Арыстан етін ап келгенге қыздың қалың малын беремін! - деп жар шақыртыпты.

Нәріктің өзінің бір қойшысы бар екен. Далада қой бағып жүргенде, таяғын жерге қадап қойып, таспен көздеп ойнап, машық қылып, қоздемпаз болған екен. О да айтып жүреді дейді:

- Ай, бәлем, арыстан маған көрінші, таспен қак шекесінен көздеп жайын табамын да, әлі оның етін бәйбішеге мен ап келемін! - деп.

Естігендер келемеж қылып күліседі екен:

- «Өлген қыздан дәмәткен өмір тентек» - деген осы-ау! - деп.

Бір күні [і] қойшы мүсәпір таяғымен ойнап жүрсе, бір қалың қамыстан қойлар үрікті. «Шөптің басы желмен қимылдаса, үркетұғын, шіркін, бұл не көрді?» - деп, қараса, бір арыстан тұр екен. Қойлар сонан үріккен екен. Бұл қойшы от басында отырғанда, қонған қонақтың әңгімесіне құлақ салып тыңдап отырады екен. Сондай әңгімеші шалдардан естіген екен: «Арыстан- деген аңның патшасы. Оған кез болып қалғанда: «Аяғыңа- бас, тақсыр!» - деп, аяғына бас ұрып, өзін мақтаса, мақтау сүйеді», - дегенді. Қойшы көре сала, қол қусырып, аяғына бас ұрып:

- Уай, тақсыр-ай, құдай маған сені де көрсетеді екен. Сені көргенде, құдайдың өзін көргендей қуандым-ау! Жүрсем, тұрсам, ойымнан тастамай, ұйықтап кетсем, түсімнен шықпай жүруші едің. «Ай, маған ондай ұлық патша қайдан көрінеді?! Егер де көре қалсам: «Аспандағы айды алып бер!» - десем, көз ашып, жұмбақнан оңай алып берер еді-ау!» - деуші едім, - дегенде, арыстан мақтағанға мазаттанып, есі шығып, елеріп: «Айды алып беремін!» - деп, аспанға шапшығанда, жерге сылқ ете түсіп, артқы екі аяғы бірден қирап қалыпты. Қойшы қасына келіп:

- Ой, есі жоқ есалаң сорлы-ай, аспандағы айға шабамын деп, аяғыңнан айрылдың-ау! «Әлін білмеген әлск» - деген осы екен-ау! «Құдай ұрғанды қоса ұрмаса, құдайдың жандай досы болмайды», - деп еді. Енді саған сыбаға мынау! - деп, қара келтек жуан таяғымен арыстанды басқа-көзге төпелеп, мылжалап өлтіріп, жонынан таспадай тіліп, бәйбішеге ап келіп берген соң, Гүлқаныс отқа салып пісіріп жеп, жерігі қанып, ай-жай болып, көңілі тынды дейді. Бұл кемпір буаз болып, қарыны кампайды, іші шампайды, аяқ басуы талтайды. Айы, күні

толып, табар мезгілі болып, жіп құрдырып, жиырма күн толғатып, ес кетті, жан шықты дегенде, бір ұл перзентті зорға тауып, күмістен түбек, алтыннан шүмек жасатып: «Қарагестің жүні қатты болады» - деп, балагестің терісінен жөргек істетіп, төбел бие сойды: төменгі елді шақырды. Жорға бие сойды: жоғарғы елді шақырды. Ала бие сойды: аймақ елді жиды. «Отыз күн ойыны бар, қырық күн тойы бар!» - деп, шілдеханасына солай сауын айтты дейді. Мың үйлі жасыл Түрікпеннің Қарахан деген ханы, Әліби деген биі:

- Қырық үйлі Тама еді, қалаған шұбар атты бізге бермеді. Байлық көрсетіп, той қылып жатыр. Біздің Түрікпеннен жалғыз жан бұл тойына бармайық. Сабасы ішусіз қалсын, еті жеусіз қалсын, кімге берерін білмей дағдарсын! - деп, шақырған тойына бірде-бірі бармапты, дүние берсе, алмапты.

Шора бес жасқа жетті дейді. Қырық баламен бірге асық ойнауға шықты дейді:

- Ай, ағалар, ағалар, ана топқа баралық, асық саудасын салалық! - депті.

Онда Таманың балалары шулап қоя беріпті:

- Қарағым, олар көп те, біз аз. «Борай, борай қар жауса, // Боранына келтірер, // Аз кісіні көп кісі, // Орамына келтірер», - деген бар емес пе? Біз оларға бармайық, бір пәлеге қалмайық. Тірідей көрімізді қылады, тырнадай түтіп, жұлады. Асықтан жеке доп салады. Шымбайымызға батырған, таңдайымызға татырған. Барсақ, өлгеннен басқамыз жоқ! - дейді.

- Жүр, ағалар, ағалар, // Алдында жүріп өлейін, // Өз көзіммен (көзімнен) көрейін! // Көптік қылып шуласса, // Жан жазасын берейін! Сендер барып ойынды сала беріндер. Мен жылқыға барып, Шұбар атты мінейін. Көп кідірмей келейін, - деп, жүгенді қолына алып, тоқымды қолтығына қыстырып, Шора жылқыға жөнеле берді.

Бұл Шұбар атты бұрын мінбеймін деп ойлаған ешкім болмаған. Бірде-біріне ұстатпайтын, жанды қараға шалдырмайтұғын және қуғанды қайырылып келіп, не тістеп, не теуіп жараламай, сау қалдырмайтұғын, сөйтіп талайды түңілткен жануар Шораны көрген соң:

- Айналайын, ием, жаңа келді ғой! - деп, басын шұлғып. - Қылша мойыным мұнша, - деп, алдына оқыранып келіп, тұра қалғанда, Шора жүгендеп алып, арқасына тоқым салып, мініп алып, жайдақ жалаңдатып жетіп келсе, Әлібидің жалғыз баласы басшы болып, мың бала қырық балаға білгенін қылып, тырнадай түтіп, жұлып, атпас танды, шықпас күнді бастарына орнатып жатыр екен. Сонда Шора айтады:

- Доңғалақ арба жүрместей,
Қарлы ма еді жеріңіз?
Азды түтіп жегендей,
Бассыз ба еді еліңіз?
Іздегенің ұрыспенен
Төбелес болса,
Кәні, маған келіңіз!-

дегенде, мың баланың пішінде бір таз бала бар екен. Ол айтты:

- Қырғауыл жүнді қызыл таз,
Төбе шашы ұзын таз,
Атып таста жалғызды,
Қағып таста жалғызды,
Қырып таста жалғызды,
Жойып таста жалғызды! -

деп, дүрсе қоя бергенде, ұзыны мен көлденеңін бірдей көреді, мың баланың бәрін қиратып қырады.

- Алла жығып берді ме, алам жығып берді ме?! - деп, қырық бала мың балаға білгенін әбден қылады.

Қырғауыл жүнді қызыл таздың, төбе шашыұзын таздың айдарын жұлып алады, мылтығын тартып алады. Қызыл ала қан кылып, көргендерге таң қылып, аунатып тұрып сабады, қойдай иіріп қамады.

- Не көрсен, еліңе айтып бар! - деп, баяғылан бергі қырық баланың өшін, кегін алады.

Қырғауыл жүнді қызыл таз, төбе шашы ұзын таз Қарахан деген ханының , Әліби деген биінің алдына жылап барады:

- Анада Шора ер екен.
Ерлігінің белгісі -
Осы топтан қара да бойы зор екен.
Анада Шора ер жетсе,
Ат аркасына бір мінсе,
Он ойыңа (үйіңе) астырар;
Қылды, бақыр, мосыны,
Атқа да артар қосыны.
Мың баланы жайратты,
Кірсерге көрін сайлатты.
Тірі болып сау қалған-
Мың баладан бірі жоқ.
Менен басқа тірі жоқ.
Балаларды қылғандай,
Қылмайды бізге деменіз,
Ондай бокты жеменіз.
Қарахандай хан нем,
Әлібидей би ием,

Сендерге де қылады- осыны! - деп, боздап, сңіреп қоя берді.

Әліби деген би екен: қақырғаны қақсыды, түкіргені түксіді:

- Қырық үйлі Таманы қырып тастамасқа немене, жойып тастамасқа немене? Жүр, атқа мінейік, жүр! - деп, тұра жөнелді.

Қарахан деген ханы айтты:

- Ол бала бір біз емес, бұ заманның асқан-тасқанының түп тамырын құртуға, арамтамақ пен шошқадай болып семірген қатын, қызын шулатып, ұлытуға туған бала. Үйде отырып: «От ішінде макта, // Мактадан құдай сақта!» - дегеннен басқа оған қылар қайрат, қуат бізде жоқ. Нәрік меніменен дос еді. Әліби үйінде отыра алмас. Бұғанасы қатпаған, буыны бекімеген, ұрыс, төбелес әдісін үйренбеген жас бала ғой. Нәрік бай көпсіп, аусын, елін тапсын. Жұртына қырық қашырға артып қазына тастап кетсін. Оны мың баланың құны деп білсін. Оның ішінде менен бала жоқ. Және Әлібиге: «Токта, қой!» - деуге менде шара жоқ. Бірақ «Әліби жайрапты», - дегенді құлағым естісе, қатыным ұл тапқаннан артық қуанар едім. Осы сөзді айтып кел! - деп, жасырын кісі жіберіпті.

Бұл хабар барған соң, Тамалар үркіп, көше бастады. Нәріктің малына, жанына қарайлауға мұрша қайда, әркім өзі өлмегенін тәуір көреді:

- Енді мың үй жасыл Түрікпен бізге білгенін қылады, тырнадай түтін жұлады! - деп.

Шора мың баланы жайратып, тып-типыл қылып барып, ұйықтап қалған екен. Бір ұйықтаса, жиырма күнсіз оянбайды екен. Оята алмай жаман састы. Сонда қырық бала айтты:

- Қырық қашыр қазына мен бізді тастап көше беріндер. Шора өлген жерде өлеміз, қалған жерде қаламыз! - деген соң, Тамалар жылап, сніреп, көше жөнелді де, қырық бала Шораны күзетіп қала берді.

Мың үйлі жасыл Түрікпен балаларын көміп, біріне бірі бата-сата кылысып, у-шу болысып, көз жастарын тыя алмай, стек-женін жия алмай жүргенде, жиырма күн толып, Шора батыр да оянды. Басын көтеріп караса, ел-жұрт жоқ, тып-типыл, қырық қашыр қазына мен Шұбар ат басында, қырық бала қасында.

- Бұл немене? - дейді.

Қырық бала мән-жайын айтты:

- Мың үйлі жасыл Түрікпен көтеріле аттанып: «Қырық үйлі Таманы талап аламыз!» - дегендерін естіп, «көп қорқытады, терсең батырады» - деген бар емес пе? Ел үркіп, малдан, жаннан безіп, жонға шығып кетті, - десті.

- Біз қимай, қасында қалдық, - деген соң:

- Ай, олай болса,

Маған бола сендер өлмендер!

Аманыңда ел табыңдар!

Қырық қашыр қазынамен,

Арқанда тұрған Шұбармен

Жалғыз өзім қалайын.

Көтерсе құдай талайым,

Түрікпеннің басына

Заман ақыр салайын!

Жалғызға жалғыз болысар.

Сендер тастап кеткен соң,

Үркер мен айдай бас қосып,
Ауыл үй боп қонысар.
Мені іздеуші болмаңдар.
Бүрісіп босқа тоңбаңдар.
Өзім жетіп дін есен,
Сондарыңнан барайын! -

деп, бәрін қоя беріп, жалғыз өзі қала берді.

Қырық қашыр қазынаны далаға үйді. Қырық қашырды Шұбар атқа мініп, жалғыз өзі бағып тұрды. Әліби анадайдан Шораның қарасын көрді:

- Қата қалғыр, қабысқыр! Жүресінен жатып, қан құсқыр! «Қара болса, қазынаға шабар, хан болса, маған шабар» - деп тұрғанын қарашы! - дейді.

Сонда Шора айтты:

- Қазынаны алсаңшы,
Алып ханға барсаңшы!
Қалағаның Шұбар ат болса,
Оны өзің күшінді асырып, алсаңшы! - дейді.

Онда Әліби айтты:

- Қазынаны ала білмен,
Алып ханға бара білмен.
Хан тілегі бұл емес,
Алып пәлеге қала білмен! - дейді.

Шора тұрып айтты:

- Қазынаны алыңыз,
Алып ханға барыңыз.
Алмасаң және өзің біл.
Кеше көрген қарындас,
Бір күн тағы керек болар.
Өзіңе олжа- жаныңыз.
Төгілмесін қаныңыз! - дейді.

Әлібидің қақырғаны қақсиды, түкіргені түксиді. Ителгі құстай етпеттеп, балаға қарай шұқшиды. Сонда Шора қаршыға құстай талпынып, ашуы кеудесіне сыймай алқынып, айқаса кеткен жерде, Әлібиді тақымына қыстырып, бір төбенің басына апарып тастай берді. Әліби аттан жығылған соң, қалған қырық сасады, өткелсіз суға қарай қашады. Ебедей мойнын созады, жер басқаннан озады. Қырығын қырық жерде домалатып, быкпырт қылып тастайды. «Басы ойын еді, аяғы шын болды-ау», - деп, осындайды айтқан екен. «Ойын түбі- шын болар, осырық түбі- бөк болар», - деген мақал-өтірігі бар ма?! Қырық қашыр мен қырық атты айдай - майдай үріккен елінің соңынан барады. Елі: «Жасыл Түрікпеннің ауыр қосыны келіп қалған екен!» - деп, мал-жанын тастай қашады. Атты, қашырды, - бәрін тастай беріп, жалғыз өзі барып, үріккен, босқан елін

тоқтатты. Ел орнығып қонды, үйлерін тікті. Шора жатып ұйықтайын деп еді, шешесі:

- Жатпа, балам! Сен бір ұйықтап қалсаң, жиырма күнсіз оянбайсың. Мың үйлі жасыл Түрікпен артымыздан келіп қалса, сені өлтіреді, елімізді жесір-жесір қылып шабады. Қазан деген жерін бар, Тама деген елің бар. Бізден өзін аман кетсең, басың аман күніңде туған-туысқан еліңе жетсең, сен тірі аман тұрғанда. Түрікпен келгенмен, біздің бір бүлдіргемізге тие алмайды, - деген соң, «Елің бар, жұртың бар» - деген сөзді естіп, қуанып, ұшып тұра келіп, Шұбар атқа мініп, жөнеле берді дейді.

Сонда Шораның жүріп бара жатқанда айтқаны:

- Түрікпеннің төрінде,
Шамбылдың асқар белінде
Шыға жайлап, шет қонған;
Дұшпанға қарсы бет қонған;
Қырық үйлі Тама ішінде
Кірсіз киім кимеген;
Аллаға тілі тимеген,
Күндік жерге жүрмеген;
Өз үйінен басқа үйге
Басын сұғып кірмеген;
Қара басы хан болған,
Өз алдына заң болған,
Нәріктің ұлы Шорамын!
Мен Қазанға барамын.
Мен Қазанға барғанша,
Күн жаумасын, қар жаусын,
Қар жаумаса, мұз жаусын,
Мұз жаумаса, қан жаусын,
Ат басын неге бұрамын?!

Сонда Шора келе жатса, Тасбұлақтың басында Тасыр мерген жатыр екен, Өлібидің інісі екен. Өзі мергендігі сондай екен: ұша жөнелген бір топ құстан алты құс атып қалады екен. Өлібиді жайратып кетті дегенді естіп, Шораның атысарға оғы жоқ, шабысарға қылышы жоқ, жолын тосып, жасырынып жатып, Шораны көздеп атып, жалғзынан жайратып, зығырданын кайнатып келейін деп жатыр екен. Тасыр мерген күндік жерден көреді екен, түстік жерден естиді екен. Шора күндік жерден естіп, бір жетілік жерден болжайды екен. Тасыр мергенді көре сала Шора батыр атына сөйледі:

- Айналайын, Шұбар ат,
Тамағыңда қалың бар,
Өкпе-бауыр, жалың бар.
Заты хайуан демесе,

Адамнан есті жануар.
Ана жатқан залымның
Мылтыққа оғын салғызбай,
Қолына қару алғызбай,
Ұмтылып тұра бергенде,
Орнынан өзіп тұрғызбай,
Олай- бұлай қарауға
Босатып мойнын бұрғызбай,
Көзді ашып, жұмған арада
Мені соған жеткізіп,
Алқымынан шап беріп.
Алып жерге ұруға,
Мұршамды емін-еркін еткізіп,
Бір қайратты бастауға,
Жайратып жауды тастауға
Қарағым, қандай әлің бар?
Сонда Шұбар аты сөйлейді:
- Сен-Шора да, мен-Шұбар,
Жалымнан гу-гу жел шығар,
Қызып алып шапқанда,
Жұлдыздай зымырап аққанда,
Маңымда болған тұншығар!
Төрт аяғым- болатым,
Ұшқан құстай қанатым.
Желіге басып, шу десем,
Екпініме кім шыдар?!
Құйрық маймен жемдесең,
Екі бұт құм теңдесең,
«Шу, Шұбарым, шу!» - десен,
Ай, отыз күн, шапқанда,
Сонда менен- тер шығар!
Дедің ғой мені сынайын,
Айтқаныңды қылайын,
Мен де Хакқа жылайын.
Жалғанда тең боп қосылған
Екеуіміздей кім шығар?! -

деп, аты зырылдап ала жөнелді.

«Ал» - деп, ауыз ашқанша, «көр» - деп, көзді жұмғанша, сып етіп жетіп барып, Тасыр мергеннің жағасынан шап беріп ұстай алып ұрды.

- Жан сауға, батыр, жан сауға! Мен де бір кісідей-ақ батырмын деп жүр едім. Батыр емес екенмін, қатын екенмін. Шын батыр сен екенсің. Екеуіміз құшақтасып, дос болайық! - дейді.

- Жарайды, болсақ, болайық. Бірақ кейінгілер: «Тасыр мерген мен Шора батыр бірін-бірі алыса алмаған соң, дос болыпты», - деседі ғой. Менің жеңгенім, сенің жеңілгенің кейінгіге айқын болсын. Менімен дос болатұғындығың шын болса, бір құлағыңды ки! - дейді: - Мен шыбындай жаныңды, бір қасық қаныңды саған қиғанда, сен бір құлағыңды кимасаң, етіңнен ет кесіп бермеген соң, дос болғаның қайсы? - дейді.

- Жарады, жарайды. Басқа келген пәледен, бастан құлақ садаға, колка кылып сен сұрасаң, ол құлағым бос кеткен жоқ далаға. Екеумізден бір қалған өрнек, үлгі сөз болсын артта қалған кейінгі ұлан, ұсақ балаға! - деп, бір құлағын шорт кесіп алып, Шораға берді.

Шора мұны қолына ұстап жүрсін бе, қойны-қонышы жоқ, қалта-салтасы жоқ, Шұбар аттың құйрығына қыл өткізіп, байлап алды. Тасыр мергенді еліне қайырып қоя берді:

- Барсаң, сәлем дегейсің,
Қарахан деген ханына,
Бес қақпалы (қақпалы) жанына.
Анада Шора кетті деп,
Сұқтанбасын:
Қалған мал мен жаныма!
Тама деген сілім бар,
Қазан деген жерім бар.
Мен сол елге барып,
Қайта артыма айналғанша,,
Мұрсат берсін, тимесін:
Қартайған кемпір-шалыма,
Қыбырлаған жаныма,
Өрісте жатқан малыма! -

деп, жүре береді. Келе-келе жатса:

Оқыр-шұқыр жер жатыр,
Бетегелі бел жатыр,
Құлан жортпас шөл жатыр,
«Құсқонбас»- деген көл жатыр.
Құдайдың құба жонында,
Таяғы бар қолында
Қақпан құрған шал жатыр.

Сонда жатқан шал басын көтеріп алып сөйлейді:

- Жол, жол болсын! Жол болсын!
Жеке де басың қол болсын!
Атыңның жүні (жоны) тасыңқы,
Көп шабуыл көргендей.
Қабағың сепің қатыңқы,

Түн ұйқыңды бөлгендей.
Емшек сүті аузыңнан
Арылмаған баласың.
Маңдайың сұлу, жарқыным,
Екпінің күшті, қарқының,
Алды-артыңа көз салсам,
Оттай қаулап жанасың.
Аш бүркіттей түйіліп,
Лашын құстай шүйіліп,
Жол тартып қайда барасың?!
- Аргы атамды сұрасаң,
Қарабура ұранды-
Қырық үйлі жүрген Тамамын.
Өз жөнімді сұрасаң,
Нәріктің ұлы Шорамын.
Қазан деген жеріме,
Тама деген еліме
Танысуға барамын!

- Нәріктің ұлы Шора, сені де құдай көрсететұғын күн бар скен-ау! - деп, ұшып тұра келіп, басы селкілдеп, қолы қалтылдап, бас салып құшақтап, о жағынан бір сүйіп, бұ жағынан бір сүйіп, бақырып, жылап жатыр дейді.

Әкесінің туыскандары екен.

- Бұл жапанның сары даласында не ғып жатырсың? - дейді.

- Уай, шырағым-ай, «Тозған қазды топанған қарға жейді» - деген бар емес пе? Баяғы басымыз түгел, малымыз есен тұрған шақта, қазақ қалмақты шапқанда, қоржынның түбіне салып, бір Садырқұл деген бала алып келген екен. Сол Садырқұл ер жетіп, елін тауып, қалмақтан қосын ертіп келіп, елімізді қысқа күнде қырық шауып, жалаң малды алдына салып айдағанына қанағат қылмай, аспандағы жұлдыздай, маңдайында кәмшат құндыздай іріктеп, таңдап он қызды алып кетті. Оны іздеп баруға елімізден еркек болып туған ұлдың жоқтығынан, тағы шапқалы келе жатыр деген хабар естіп, соның жолына қақпан құрып жатырмын, - дейді.

- Озіңнен басқа ер танырлық елінде жан бар ма? - дейді.

- Бір Есім би деген ағаң бар. О да қарап жатқан жоқ шығар. Ас ішіп, аяқ босатарларды жиып: «Аттанайық қалмаққа!» - деп, қалбаң-құлбаң қармалап, атқа мінуге жарамайтұғын жамандарды арбалап жүрген-ді, қарсы алдыңнан жолығар, - деп, қош айтысып қала берді.

Онан былай жүріп келе жатса, басы құралған, көп-көп болып жиылған топ қарсы алдынан дөп келді. Отырған жері омардай, күйген ғана томардай, қол бастайтын түрі жоқ біреу отыр екен.

- Жол, жол болсын! Жол болсын!

Жеке де басың қол болсын!

Атыңның жоны (жүні) тасыңқы,
Көп шабуыл көргендей.
Қабағың сенің қатыңқы
Түн ұйқыңды бөлгендей.
Уыз сүтің ауызыңнан
Шығып тұрған баласың.
Жүзің жылы көрініп,
Ішім еріп барады.
Екі көзің алаңдап,
Аш бөрідей жалаңдап,
Қарағым, қайда барасың?! - депті.
- Арғы атамды сұрасаң,
Қара бура ұранды
Қырық үйлі жүрген Тамамын.
Өз әкемді сұрасаң,
Нәріктің ұлы Шорамын.
Қазан деген жеріме,
Тама деген еліме
Танысуға барамын! -

дегенде, күйген томардай шал өкіріп тұра келіп:

- Қарағым-ай, өңім бе, түсім бе? Сені көріп тұрғандығым өтірік пе, шын ба?! - деп, бас салып көрісіп, о жағынан бір сүйіп, бұ жағынан бір сүйіп: - Жалғанның жарық сәулесін жаңа көрдім ғой! - деп, - Қуанғаннан да жарылмаған жүрек ененді с...йін! Шырағымды құшақтап тұрғанда, шығып кетпегенінді қайтейін?! - деп, жылап, өксігін баса алмапты. - Шырағым, құдай өзіңе өмір берсін! Қызығыңды кейінгі ұлан-ұсақ көрсін! Осы бетіңмен Қазанға бар! Өзің құрбы балалар бар, шешелерің бар, жеңгелерің бар, - олар да сені көріп, қуанып, мәре-сәре болсын! Қалың қосын - ел садағасы, қарауылшы- қол садағасы! Біз өңшең садаға жұмыртқа болып шыққан жанбыз. Енді өлсек те, құдайға ризамыз. Артымыздан жоқтап алар сендей ұл туған соң, бізге өлімнің өзі бір зор мереке! - дейді.

Онда Шора айтты:

- Ой, ағалар, ағалар,
Олай деме, бұлай - дейді.
- Берді саған құдай! - дейді.
Атысарға жау таппай,
Алысарға ер таппай,
Тіресерге тең таппай,
Қайда кеткен бұл жұрттың
Найза ұстаған батыры?!
Тап менің тұсымда

Еркек біткен қырылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?!» - деп,
Жау қайдалап жалақтап,
Екі көзім алақтап жүргенімде,
Мен қалай қалайын?!
Қалай қалған ұлан-ұсақ,
Қатын-қалаштың қасына барайын!
Жүріңдер! Жау қайда? Жау қайда?
Бар деген жаққа мені айда!
Таста мына үйілген төгілген
Сабан-сұбан шөбінді!
Қара қарғаша шуласқан,
Түкке тұрмайтын көбінді!
Өзін көргенде,
Кісінің үрейін ұшырып,
Құтын қашырады.
Мұны көрген дұшпан
Бізді басынады! -

деген соң, көптің бәрін қайырып тастап:

- Қарағымның қызығып көремін. Алдында жүріп, ажалды өзім іздеп өлемін! - деп, қырық азаматпен Есім би ақсақал өзі жүрді.

Көптеп былай бөлініп шыққан соң, Шұбар ат біресе олай, біресе бұлай ойнақшып, басын тұқырып алып қашып, Шораның астына тұрмай, қолын ауыртқан соң:

- Кел, ағалар, елсізде ат сынайық, «Бөрі қашты» - қылайық. Жаксы жора болсын, - деп, - Ал! - деп, жөнелгенде, Шұбар ат басына бой бермей, қызылбас мылтығының оғындай атылып, Шораны алып, көзден ғайып болды да кетті. Көзімен (көзінен) көргендер аузы ашылып, аңқиып, танаулары таңқиып, құр көкке қараумен бастары қайқиып: «Жын ба, шайтан ба, дию ма, пері ме, бізді алдап жүрген жәдігөй сикыршының бірі ме?» - деп, ілгері басып жүрерін де білмеді, кейін қайтарын да білмеді. Айран-асыр (хайран-асыр), таң-тамаша қалып, ілгері басқан аяқтары кейін кетіп, құр сүлдері келе жатқан сықылды.

Шора сол кеткеннен мол кетіп, жалпақ сары далада атын тоқтата алмай тұғындығын білген соң, аспан көкпен таласқан, бұлттан бойы әрі асқан Қапсағайдың қара тауының басына зымыраған бойымен ұшқан құстай бір-ақ барып шықты. Ар жағына караса, қара құрттай қыбырлап, құмырсақдай жыбырлап, бақайшағы майысып, қабырғасы қайысып келе жатқан қалмақтың қалың қосынын көрді. «Қой мұның алдынан шықпайын, асылық болар. Артынан түссейін», - деп, қыраң жерден қылт етіп, ойпаң жерден бұлт етіп, қол артынан зып етіп, бидайықтай сып етіп келіп қалғанын бір-ақ біліп, шошып қалып, Садырқұл:

- Не ғып жүрген жансың? - дейді

Сонда Шора былай дейді:

- Мен бір азык казғанмын,
Су таба алмай, азғанмын,
Жок жоғалтқан, сергелдең,
Жок іздеген, жазғанмын.
Аяулыда алты ат жок,
Тобылғы жүнді торы ат жок,
Сылдырдан еді сырғасы,
Макпалдан еді дорбасы,
Сенделіп жүр жорғасы,
Он атым және қабат жок!

Сөзі, түрін таныды. Сасқандығынан ауызына сол түсті:

- Атып таста жалғызды! Қағып таста жалғызды! Жұлып таста жалғызды!

- дейді.

Ол пәлен- паспадан деп былшылдап тұрғанда, айтқан аузын жиғызбай, тақымына басып ала жөнеліп, Қапсағайдың қара тауының басына апарып, домалатып тастай берді. Қайта оралып қалың косынға барып, қойға тиген топалаңдай тиіп, қынадай қырып, танауларын жырып, тырнадай түтіп, жұлып, тірідей көрін қылып, бықырт тигендей тып-типыл қылып тастап, жалғыз өзі қалып, Қапсағайдың қара тауының басына шығып, демін алып отырғанда, кейінгі қырық азамат үрейі ұшып, зәресі қалмай шошып, әрең зорға келіп жетті:

- Не көрдің?

- Не білдің?

- Ел көріне ме, жау көріне ме? - десті.

- «Жау қырдым» - деп айтпайды,

Шіреніп, сұлап жатпайды.

Он күн, он түн аш жүрсе,

Керек қып бір нәр татпайды.

Қаралдысын көрген жан

Беттесуге батпайды.

Мен сөйттім деп мақтанып,

Міндет қып тағы сатпайды.

- Мен дәнеме көргенім де жок. Мына жерде домалап біреу жатыр. Оның кім екенін сөйлесіп білгенім де жок, - дейді.

Бұлар барып көрсе, Садырқұл екен.

- Не ғып жатырсың? - дейді.

- Өзеркіммен осылай жатуға мені жынданды дейсіңдер ме? Нәрікұлы Шора деген ер шығып, жекеде басы зор шығып, тулақ сабағандай шаңымды қағып, бақайшағымды шағып, ыңыршағымды отқа жағып, көшпірменің (күшірменің) қу басындай домалантып тастаған соң, жатпағанда, не қылмақшымын?! - дейді.

Сонан соң бұлар Садыркұлдың танауын таңкитып кесті, ұртынан тесті. Қалмақтың қалған елін шауып, жаншып, талауға-солай қарай жүрді. Қалмақ та ұшы-кныры жоқ, ептейсіз (ебелдейсіз) көп жұрт екен, Қараман деген ханы бар екен. Ол Қараман қалың қосын алып, Өзбектің шаһарын шауып, елін талауға аттанып, солай кеткен екен. Өзбек, қазаққа таң атырып, күн шығармасқа бел байлап, батырын қазаққа аттандырып, өзі Өзбекке барып, Қаныкей, Тінікей деген екі қарындасын елге не қылып, орындарына қойып кеткен екен. Ол Қараманның Бозтұлпар деген дақты тұлпары болады екен.

- Өзбекке қор қылып, жануарымды мінбейін. Есек пен қашырға мінген сарт-сауанға шабуға Қосалықтың қос жирегі мен Аршакөгім де жарар,- деп, үйге тастап кеткен екен. Жау қарасын көрген соң, Бозтұлпар жылқыдан ойнақтап шығып, шаһарға қарай қашып, Қараманның ордасына барыпты. Қаныкей, Тінікей көре сала далаға жүгіріп шығып:

- Мынау бір сұмдық екен. Біздің жылқыға жау тиген ғой. Жердің үстінде, көктің астында бізге беттеп келуге бататұғын жан жоқ еді. «Ақкала деген жерден, Тама деген елден Шора деген ер шықты, жеке де басы зор шықты!» - деп еді. Дәу де болса, бұл жау сол шығар! - деп, айтқан ауыздарын жиғанша, қосын шаһарға келіп қалып, үріп шығар иттен басқа алдынан шығар жан жоқ, иесіз қалған шаһарға келіп кіріп, Қаныкәйді Есім би алып, Тінікәйді Тасен мырза алып, Қараманның жалғыз қызы Қаракөз сұлуды Шораның қойнына салып, Шораны таққа отырғызып, хан көтеріп, ер басына дара-дара былай тұрсын, екеу ара, үшеу ара қатын алып, орналасып тұрып алды. Арада біраз күн өткен соң, Қараман Өзбектерге қыламын деп барғанын қылып, бетіне келгенді қырып, өзбектердің қыздарын ат үстіне мінуге жараған азаматтарына үлестіріп беріп, ұлын- отын, қызын қатын қылып, жесір-жесір қылып, шауып, талап, қайтып келсе, өзі біреуге не қылып келген болса, күн күнәмей, түн түнәмей, өзіне де біреу не қылып, не қойғанының үстіне келді. «Дүние бір бетін, бір күн көтін көрсетеді деген», - осы.

Далада жатып елші салды:

- Жекпе-жек қарсыласу- батырдың ісі. Иесіз қалған елді шабу- қатынның ісі. Менің Бозтұлпарымды өзіме беріп жіберсін. Шора маған өзі жекпе- жекке шықсын! Екеуміздің таласымыз дүниесі ғой. Кім болса, сонан үйіліп, төгіліп қалатұғын дүние үшін жаман жасықтардың жанын, түкке тұрмайтұғын қанын құр далаға бос шығын қылмайық. Есім бай, Тасен онда да бар шығар, менде де бар шығар. Бірақ Шора мен Қараман қазақ, қалмақта да жоқ шығар!- деп.

Шора бұл сөзді жөн дейді. Бозтұлпарын өзіне жіберді. Және:

- Біздің Тамадан бір жан қалмасын, олжа деп, бір бұлдіргі алмасын! Біздің Есекең мен Тасекең маған жақсы ат әперді. Сол олжа да аз болмас, - деп, Қараманмен жекпе-жекке шықты.

Қарма-қарсы шабысты,
Айқай-сүрен салысты.

Қол төбелес, жұдырықпен
Қоян қолтық алысты.
Тайсалмастан айкасты,
Батырлар күшін байкасты.
Сеңгір таудай соқтығып,
Дариядай толқып шайкасты.
Иъхаласып тіресті,
Икемге көнбей сіресті.
Қан майданды шаңдатып,
Балуандарша күресті.
Бүйірлері сығылды,
Өкпе ауызға тығылды.
Шапыр-шұпыр төбелес,
Көргенге толық бір кенес.
Дөңбектей құлап гүрс етіп,
Қараман батыр жығылды.
Жығылғанын білген соң,
Жауырыны жерге тиген соң,
Жұдырықтай жас бала
Үстіне аттай мінген соң,
Бақырайып көзі астында
Қараманның жатқанын
Қазақ, қалмақ көрген соң:
- Қалмады намыс, ар, - дейді,
- Мен-қара жер төсеулі.
Сен- жауған қалың қар! - дейді.
- Тірілік пен бұ жалған,
Қоштасамын сенімен,
Менен аулақ бар! - дейді.
- Шын ер туған ұл болсаң,
Бір қолкам сенен бар, - дейді.
- Енді мені қозғалтпай,
Ту сыртымнан жар! - дейді.
- Бір ұртта да қанымнан,-
Өтімді суырып ал, - дейді.
- Қазақ пенен қалмақтың
Аруағы үшін садаға
Құрмалдыққа шал! - дейді.
Сонда Шора айтты:
- Білмеуші едім өзінді,
Көрдім жаңа жүзінді.

Өлімге мұнша құмар боп,
Өлердей айттың сөзіңді.
Тілңе қалай нанайын,
Сойған қойдай бауыздап,
Басыңды қалай алайын?!
Батылым онша бармайды,
Күйеу жігіт болғансып,
Алып едім қызыңды.
- Отыздан асып бұл жасым,
Қырыққа таяу келіппін.
Өтпес біліп жалғанды
Өзімді өлмес біліппін.
Маңдайым қайтпай пендеден,
Бетіме ешкім келмеген.
Қарайған жанның бәрін де
Жан-ау деп көзге ілмеген.
Перін кетпе пірі боп,
Зорайып өсіп ірі боп,
Токтаусыз жортып желіппін.
Жау алатын қыз итгі
Бала екен деп біліппін.
Маған сен күйеу болғандай,
Оң жағыма кіргізіп,
Қай қолымнан беріппін?!
Өзім үшін тусам да,
Жұртым үшін өліппін!
Елімнің баспа іргесін,
Өлтірме бит пен бүргесін.
Жебір де жесір қылдырма,
Шібішімнің аяғын бастыртып,
Атқа сындырма,
Құдай риза (ырза), мен риза,
Кес кідірмей басымды.
Дулатып бергіз асымды.
Тірілік пен өмірден
Өлімді артық біліппін! -

деген соң, Шора басын кесіп, ту сыртынан жарды, өтін алды. Қанынан бір ұрттап, мейірі қанды. Қалған елінің бір бүлдіргесіне тигізбей, Қараманға ас бергізіп, қалмақ, қазақты тең ұстап, жеті жыл тұрып қалыпты. Жеті жылға толған кезде әке-шешесі түсіне кіріп, жылау-сықтауда қалғандығын айтып, аян беріпті. Шора ұшып тұра келіп, бала-шаға, бау-шарбақпен көшіп, елін іздеп,

баяғы бәйбішеге арыстан етін жегізетін қойшы қой бағып жүріп, атқан оқтай душар болып ұшырап:

- Уай, қарағым-ай, Құдай сені де көрсететұғын күн бар екен-ау! - деп, бас салып көрісің:

- Сені: «Қалмақтың ханы Қараманға барып қаза тапты!»-деп естіп, жасыл Түрікпен елді шауып, талап, бай құл орнында, бәйбіше күң орнында, мойындары ырғайдай, биттері торғайдай, - деген соң, Шора шыдап тұра алсын ба, тұра жөнелгенде, қойшы жүгіріп келіп, шылбырынан ұстай алыпты:

- Қарағым, тұтқиылдан сені көрген соң, әке-шешең жүрегі жарылып, өліп кетер. Шұбарды маған бер. Мен барып оларды жүрегін қозғап алмай, үркітпей, шошытпай сүйінші сұрайын. Шұбарды көрмесе, нанбайды, - деген соң, Шора Шұбар тұлпарды мінгізіп қоя берді.

Қойшы барып сүйінші сұрап, жасыл Түрікпен естіп, тайлы- таяғына шейін қалмай жиылып, Нәрік байдікіне келіп, еңсесі биік ақ сарайға Нәрік бай мен Гүлканысты енгізіп, үлде мен бүлдені кигізіп, басы Қарахан болып, Шораның алдынан жаяу- жалпы шұбырып, ботадай боздап, інгендей еңіреп, қойдай маңырап, қозыдай шулап шыққанын көріп:

- «Алдыңа келсе, атаңның құнын кеш», - деген осы екен-ау! - деп, Қараханды хан көтеріп:

- Бұған қарсы келгенің менен ажал табасың!- [деді].

Түрікпенді ел қылып, жұрт қылып, бір бүлдіргісіне тигізбей, өзінің қырық үйлі Тамасын көшіріп, Қазанға алып қайтты дейді. Нәрік пенен Гүлканыс, Шора мен Шұбардың қызығын көзімен (көзінен) көріп, жалғанның жарастықты дәуренін сүріп, барша манат басына, сақалы көтіне жетті дейді.

Шора заманында атақты батырдың бірі болып, хандарға қағылып орын бермей, өзгеден алапаты артық болыпты. «Күндердің күнінде бұл жерді кеуір алады, моламды кеуірдің атының аяғының астында қалдырмаймын!» - деп, елін алып ауып, Стамбул жұртына қарай ауып, Халифа қол астына барып, үрім-бұтағы со[л] өніп, соғыста қайрат көрсеткен батырлар шықты д[сйді].

Абылай хан

Ай, жарандар, жарандар,
Маған да таман қараңдар.
Бір сөзім бар, айтамын,
Айтамын да, қайтамын.
Бү сөзімді аңдасаң,
Құлақ қойып тыңдасаң,
Әулие [1] өткен Абылай хан,
Заманында хан болды.
Жұрт үстінде паң болды,
Жүрген жері шаң болды.

Қазақпенен орысты,
Қалмақ пенен шүршітті
Бір өзіне қаратып,
Ғаламға даңқын таратып:
«Абылай хан сөйтті!» - деп,
Соңғыларға заң болды.
Бұрынғыдай болмайды
Мұсылманның баласы.
Алды-артымды қамады,
Кәпірдің салған қаласы.
Кәпірге қарап оқ атқан,
Мұсылманға жан тартқан,
Күнінде Кенесары болмаса,
Кәпірдің жұма күні тойы бар,
Шақыртам деген ойы бар.
Өз жұртымның қызығы-
Қызылжар мен Қоқандай.
Қайын жұртымның қымызығы [2]-
Шәуешек пенен Бұхардай.
Абылай, сен жас ұл едің,
Тұрымтайдай төре едің,
Түркістанда жүр едің,
Ақ сұңқар құстай түледің!
Тоятың сенің қанған соң,
Алыстан тоят іздедің.
Сүмбіл туар жылтырып,
Ат семіріп құнтырып [3].
Абылай сарттың найзасы
Қайың да болды, берік болды.
Атакемнің найзасы
Қарағай болды, морт [4] болды.

Кенесары

Айтайын, айт дегеннен, ау, жарандар,
Кейін сал кеңесінді, бозбалалар.
Айтамын Кенесары, Наурызбайды,
Бұр-дағы мойыныңды, құлағың сал!

Жел болса, қамыс басы айда-сайда,
Жніткесі бір өткен соң, дәурен қайда?
Бұр-дағы құрдай мойның, құлағың сал,
Айтамын Кенесары, Наурызбайды.

Баласы Абылайдың Қасымым-ай,
Сүйегі өзге жұрттан асылым-ай!
Үш төре Абылайдың сарттан өлді,
Орысқа- қазақ түгіл [1] басымым-ай!

Бауыры Алатаудыңтал мен терек,
Мінгені Жеке батыр- Көкше серек.
Аттанды он төрт мың қол шеру тартып [2],
Басы скен Кенесары бір зеңбірек.

Кене ағам қосын тартып, Қырғыз барды,
Аз ауыл: «Қосшы (қошшы)» - деген қырғызды алды.
«Бәлемді ондап [3] тұрып қырайын!» - деп,
Қырғызға: «Жиылсын!» - деп. хабар салды.

Ілнер қара балық жібек ауға,
Аттанды Кенесары Қырғыз жауға [4]!
Болғанда бесінші күн қырғыз толды,
Қыбырлап кара құрттай Алатауға.

Кене ағам қосын тартып, қырғыз барған,
Аз ауыл «Қосшы»- деген қырғызды алған.
Кененің ішіп жатқан суын бұрып,
Қаңғырып Кене қолы шөлде қалған.

Кене ағам атысады жалғыз жатып,
Атының, шаба алмайды, мойны қатып.
Астында ер Науанның Қызылауыз,
Оқ үзді артқы аяғын бұлғаңдатып.

- Оқиды молда жайып ала хаты,
Кете ме қырғыз қырып азаматты?!
Астымда Қызылауыз оққа ұшты,
Бересің (бересін), тақсыр, бізге қандай атты?!

- Беріпті «Сөйлесін!» - деп, тіл мен жақты,
Наурызбай, осындайда қимылдап бақ!-
Өркеші жоқ түйедей, мойны құлаш,
Ап келді Кертайлақты-Үйсін: Байзақ.

Кертайлақты ап келді:
- Судан шыққан сүйрік! - деп,
- Таптан да озған жүйрік! - деп.
- Аяқты малға жегкізбес,
Мін-дағы[5], жауға қилік! - деп.

Кенеге тілеу болмады,
Қырғызды Құдай ондады.
Арам қатқыр, Кертайлақ,
Қызылауыз аттай болмады.

Наурызбай соғысуға ерінбеді:
- Қазаққа бұл бір келген керім! - деді.
Ғалының «Сейтбаттал» соғысындай,
Найзадан күннің көзі көрінбеді.

Қол оқпен қозы жауырын Бопы атады,
Мылтықпен Құдайменде қиратады.
Соғыста өнге төре жүргенінде,
Шатырда жаман Көшек тек жатады [6].

Не күшті бұ дүниеде, Құдай күшті,
Алдымен Ержан төре қолға түсті.
Онан соң, Құдайменде мылтығы өшті,
Шатырға: «Ой, бауырым!» - деп, Науан түсті [7].

Кигенім көк сауыр етік, қызыл ұлтан,
Алдымен қолға түскен Ержан сұлтан.
Окка ұшып Құдайменде қалғаннан соң [8],
Жайдақтап жауға шапты Қаракұлпан.

Кигенім көк сауыр етік, қызыл ұлтан,
Окка ұшып Құдайменде жатыр сұлтан.
Қырғызды екі жарып [9] бөгеп тастап,
Сүйегін алып шықты Қаракұлпан.

Кенені осы жолы қара басты,
Кене мен қырғыз қолы араласты.
Жеңерін жау қырғыздың білгеннен соң,
Наурызбай, Кенесары ақылдасты.

Наурызбай[дың] Кене ағаңа ақылдасқандай қып айтқаны:

- Кене аға, осы соғыс болды қалай,
Жеңері қырғыз-қазақ екіталай.
Ыңғайы жау қырғыздың жаман болды [10],
Кене аға, осы жолдан қайтсаң қалай?

Кене ханның сөзі:

- Науанжан, осы соғыс болды қалай,
Жеңері қырғыз-қазақ екіталай.
Мен өлсем, бірді-екілі күшік бар ғой,
Науанжан, сен аманда қайтсаң қалай [11]?!

Наурызбай:

- Төгілер, өлсем жерге, қара қаным,
Бұ сөзді не деп айттың, таксыр ханым?!
Жерінде сенің өлген-мен де өлейін,
Болып па сенен артық менің жаным?!

Кене ағам, сенен қалып не боламын,
Қырғызды, айқай салсам, үш бөлемін!
Кегімді жалғыз қалып мен ала алман,
Жерінде сенің өлген-мен де өлемін!

Кене ханның сөзі:

- Науанжан, бұл айтқаның жүйессіз ғой,
Қырғызға: «Абылай-лап!» - тиессіз ғой!
Мен өлсем, артта қалар тұяқ бар ғой,
Сен өлсең, қара шаңырақ иесіз ғой [12]!

Наурызбай жүруші еді жаумен ойнап,
Кене жүрді он кісімен: «Абылай-лап!»
Ер Науанның астында Кертайлақ ат,
Ерін алып тастады, мінді жайдақ [13].

Кенеге тігілмеді торғын шатыр,
Топалаң тиген қойдай қазақ жатыр.
Басы екен- Шұбыртпалы: ер Ағыбай,
Құтылды есен-аман сексен батыр.

Қазақ бір қашты дабырлап,
Қырғыз бір қуды жабырлап.
Адыра қалғыр Қараөткел,
Қазақтар қалды сабырлап.

Бауыры Алатаудың терек, тал-ды,
Қокидың бойын өрлей қырғыз салды.
Ер Науан аты жүрмей отыр еді,
Жау қырғыз келді-дағы қамап алды [14].

Ұстаған ер Науанды Үйсін дейді,
Жүрегі жау қырғыздың дүресілдейді.
Қасыпа жаман Тағай келді жетіп:

- Иг қасақ [15] шыныңды айтшы, кімсің? - дейді.

Қырғыздың «қасақ» деуге тілі келмейді, «қасақ» - деп айтады. Қатындары балаларын қарғап, ұрысқанда: «Қасақ алғыр!» - деп қарғайды. Сонда «Кімсің?» - дегенде, Наурызбай не дейді:

Сұрасаң арғы атамды , хан Абылай,
Атқаны Кене ағамның Күлдір, Мамай.
Ит қырғыз, танымасаң, танытайын,
Қызынды қатын қылған мен- Наурызбай!

Тағай.

Наурызбай, ойың болса, ойла! - дейді,
- Дәуренің бұрынғыдай қайда? - дейді.
- Елшіге былтырғыда жіберіп ем,
Батырым-Жаманқара қайда? - дейді.

Наурызбай.

Батырың біздің елге барды, - дейді [16],
- Аса ауыр қалың олжа алды, - дейді.
- Елңе тірі болса, келмес пе еді,
Ақтарылып шек-қарны қалды! - дейді.

Тағай.

- Құдайым, айналайын, берді - дейді,
- Байлауда енді Науан шірі! - дейді.
- Айтасың өтіріктен, жаның шыққыр,
Сұрадым Ержаныңнан тірі! - дейді.

Наурызбай.

Жігітке қару болмас садақтайын,
Ақ тұзын Абылайдың адақтайын.
Бүйрегін наркескенмен ойып алып,
Итіңді бақыртқанмын лақтайын.

Тағай.

Батырым-Жаманқара- ерім құтпан,
Өлтірдің оны неге жүрек жұтқан?!
Кескенше басын қылыш, тілін тартпай,
Ит еді бұ қайдағы жүрек жұтқан [17]?!

Наурызбай.

Қол окпен козы жауырын қойып (қуып) алдым,
Өгіздей жон терісін сойып алдым.
«Ханыма қырын қарап сөйлейсің!» - деп,
Бүйірін наркескенмен ойып алдым.

Тағай.

Науанжан, сенің өзің төресің ғой,
Қырғызға: «Абылай-лап!»- тиесің ғой.
Манабым Жаманқара сен өлтірсең,
Болыпсың сен де сондай, өлесің ғой!

Наурызбай.

Жүруші ем өз елімде мен жайыма,
Жігітке өлім деген уайым ба?

Ит кыргыз, эке десем, жібермейсін,
Болармын, өлсем, жакын Құдайыма.

Тағай.

Жігіттер, өлен баста, өнер баста,
Мереке күнде мұндай табылмас та.
Кескенше кесер басын, тіл тартпайды,
Кескілеп, Наурызбайды, итке таста!

Наурызбай.

Жағалай Қоқи бойын терек пен тал,
Құйғаным тегешіме тола аяқ бал.
Ит кыргыз, эке десем, жібермейсін,
Итіңе, маған десең, кескілеп сал!

Тағай.

Үйінен тамам кыргыз жылап шықты,
Ішінде бір сұркылтай сынап шықты:
- Анадан жалғыз туған ер екенсің,
- Керек деп -өтің неге? - сұрап шықты.

Қыргыз сөзі.

Құлағы арғымақтың ерек-сзрек,
Жапанға жалғыз біткен бір бәйтерек.
Бір туған елде жалғыз ер екенсің
Наурызбай, сенің өтің кімге керек?!

Наурызбай.

Бір салсам наркескенмен шығады миы,
Ит кыргыз, менің айтқан сөзіме ұйы.
Керегің өн бойымда өтім болса,
Қызыңның, өтімді ал да, көтіне күй!

Жағалай Қоқи бойын терек, тал-ды,
Шақырып Құсбек итін жанына алды.
Қырғыздың өз қылышы өтпеген соң,
Науанның наркескенімен басын алды.

Ертістің арғы жағы - Тарбағатай,
Сөзімнің менің айтқан бәрі қате-ай!
Ерлерді (ердерді) бұрынғы өткен біз қозғадық,
Жамағат мына отырған, қылсаң бата-ай!

Сұрасаң арғы атамды Атығай-ды,
Кене мен өлең қылдым Наурызбайды.
Тілеген- менің атым, ақын, молда,
Науанды өлең қылып жұртқа жайды.

Абылайдың кокжалдары қырғызда өлген,
Сол өлген соң, дұшпандар жырқ-жырқ күлген.
Абылайдың көкжалдары өлгеннен соң,
Дін мұсылман быт-шыт боп жаман бүлген!

Кенесары-Наурызбай

Дүр гауһардың данасы,
Үйсіздерге үй болған,
Бұл Арқаның панасы.
Аңқағанға сусын боп [1],
Шаршағанға ат болған,
Дарияның аққан саласы.

Үшкенгірде мекені,
Ұлытаудың даласы.
Кіші таудың саласы.
Көп тілеуін тілеген
Мұсылманның баласы.

Ата бір тегін сұрасаң,
Абылай ханның баласы-
Кенесары, Наурызбай.
Тұра алмай оның кеткені-
Бұл жақтағы қазақтың
Ауызының аласы.

Абылай ұғлы Қасым-ды [2]
Жасық емес, асыл-ды.
Саржан атқа мінген соң,
Жасынан ойлап тастады (таслады).
Дұшпанның көңілі басылды,
Жалғыз өзі емес-ті,
Есенкелді қосылды.

Ұсталар алар қолына,
Қышқаш пенен балғаны.
Кенесары, Наурызбай
Қырғыз бір болды арманы.

Іледен өтіп, хан кетті,
Өр Дулатқа барғалы.
Сол жақтағы қазақ пен
Қосылып барып алғалы.

Барып еді өр Дулат,
Барғанын қабыл алмады.
Асаулар үзді шідерді,
Сыйламай Дулат жіберді.
Сеніп келген халқынан
Хан Кене үзді күдерді.
Күздігүні болғанда,
Қатуланды, қасланды (қаттанды).

Хан камалдан аттанды,
Қоласты қалың шеңгелден,
«Қосшы»- деген елді алды,
Қарақыстақ, Шөңгелден [3]
Қалшасын ұстап байлады.
Хан болып халқын меңгерген,
Кем-кетікті теңгерген,
Сатуына Қалшаның
Тоғыз түйе арттырып,
Отаулатып қыз беріп,
Қисайған жағын түзеген.

Бұл уақытта Құдайым
Қоқаннан ауған көп Дулат
Қара ағаштай ел келген.
Мәмбет ұлы Байзақ,
Балқожа, Медет ол келген:
«Жауың кайда, мен жолдас», -
Хан Кенеге жел берген.
Жоғарғыдан су ағар,
Жүйесін тауып төменге.
Атса, мылтық өтпейді,
Асылдан соққан беренге (перенге).
Дулатты сүйді хан Кене:
«Мен жолдаспын!»-дегенге.
Сұңқарлар жайды қанатты,
Жұртына салды санатты,
Қара ағаштай көп Дулат
Хан аузына қарапты.
Сегіз жүз кісі аттанып,
Шапты бір олжа болатты.
Ақсу деген өзеннен [4],
Бұ сапарда Наурызбай.

Төрт қамалды бір бұзып,
Жұртты аузына қаратты,
Қоқиланып [5]қырғыздың,
Қатыны мен қыздарын,
Көс-қосқа бөліп таратты.
Дулаттың алған малына
Бір төлеңгіт бармады,
Олжа атын алмады.
«Қызыл тұмсық болсын», - деп,
Ғақылмен аузын қандады,
Екіншіде аттанды,
Естіген Дулат қалмады,
Байзақ келді төменнен.
Көңілі бітті айқасып,
Кенесары төреңмен.
Телім дас болды олжаға
Наурызбай атты беренмен (перенмен).
Он екі мың кісі боп,
Бір күні қайта ел шапты,
Таудағы алты өзеннен.
Зеңбірегін асырды
«Абылай аспас» - кезеңнен.
Құлақ (қаулақ) бір тарс бекінді,
Кенесары, Наурызбай,
Таудан асты дегеннен.
«Абылай аспас» - асудан,
Асамын деп өрледі.
Асуды қырғыз бермеді.
Бес күнгеше атысты,
Қазақтың әлі келмеді.
Қарабалта, Суқызлық [6]
Аңғарынан шаң асты.
Атынан әркім адасты.
Қырғыз, қазақ ат қойды,
Бір кезенге таласты.
«Абылай аспас» асудан
Асамын деп, аса алмай,
Көп қырғызды баса алмай,
Ерлер сонда бір састы.
Ұрыс қылды қырғызлар,
Төбеден атын ойнатып.

«Қызықсын-деп-асуға!»
Қазына төкті жайнатып.
Жалғыз жолға су құйып,
Қар ерітіп, қайнатып.
«Абылай аспас» асудан
«Асамын!» - деп өктеді.
Асуды тастап қырғыздар
Бас қамын қылып кетпеді.
Ойдан атқан зеңбірек,
Тау басына жетпеді.
Сол уақытта болғанда,
Ыза болып хан Кене,
Келтірді екі түйені.
Шөгере салып түйені,
Зеңбірегін сүйеді.
Тұрғызып қойып атса да,
Сонда да тауға жетпеді.
Атасы өткен Абылай,
Тілеуді бергей бар Құдай,
Былтырдан алған басшысы
Шапырашты: Бұғыбай.
- Бұғыбай басшы қайда? - деп,
Шақырды төре Наурызбай:
- Ай, Бұғыбай, Бұғыбай,
Қорлық болды-ау. бұ қалай?
Амал тапшы бұған-ай!
Былтырдан өзің келгеннен,
Елдің алдың жарлығын.
Құлдың жедің жабдығын,
Бір кезеңнен айдадың
Үш алаштың барлығын.
Жалғыз жолдан аса алмай,
Қырғызға беттей бата алмай,
Тау-тастың тарттың зарлығын.
Жалғыз жолдан аса алмай,
Қазақтың жолы байланды.
Бес күнгеше атысып,
Тауысып тұрмын хайламды.
Өліп кетсем, Бұғыбай,
Көңілімде арман кетпесің!
Осы бүгін күн батпай,

Тау басында камалға
Бір тигізші найзамды!
Бұғыбай сонда сөйлейді,
Сөйлгенде, не дейді?
- Қол бөлініп, жол тап! - деп,
Бере ме жауап ханымыз?
Ағаңнан жауап алыңыз,
Ағаңыз рұқсат ол берсе,
Томағамды сыпырып,
Қамау да тасқа салыңыз!
Жауыңды шаншып беруге
Науанжан, келмес халіміз.
«Жол тап!»- деген сөзіңнен
Төгіле қалмас арымыз.
Ер Наурызбай келіпті,
Алдына қарсы Кененің:
-Түсі суық тартқанда,
Төрт қырлаған жебенің.
Ажал уақыты болғанда,
Қорғаны болмас көбенің.
Рұқсат берсең, Кенеке,
Тау басында қырғызға
Барайын соған деп едім!
Ертіп келген қасымда [7],
Бұғы басшы ер! - дейді.
- Асуы жоқ Алатау
Бұ-дағы қиын жер! - дейді.
- Бүйтіп тұрып қамалмай,
Бұзайын барып қамалын
Кенеке-ау, жарлық бер! - дейді.
- Біраз жігіт сайланып,
Соңыма менің ер! - дейді.
- Тау басына бір шықсам,
Қызығымды көр! - дейді.
Кене хан сонда сөйлейді:
- Алдыңа басшы сал! - дейді.
- Кетпесің жаудан ар! - дейді.
- Дұшпаннан кекті ал! - дейді.
- Бұғыбай айтса бір сөзді,
Екі-үш жүз (иүз) кісі ертіп,
Ертерек соған бар! - дейді.

Сонда Науан сөйлейді:
- Алла тағала жеткізсе,
Бір мұратка жетейін!
Былырғы қылған қырғыздың
Зорлығын бүгін өтейін!
Екі-үш жүз кісі көбірек,
Онша ер алып не етейін?!
Аз кісіге жақсы екен,
Алатаудың саласы.
Қиын жерде жолдасқа
Сүйікті еді, карашы!
Көп кісі қаптай шабуға
Арканың бар ма жазық даласы?!
Отыз шама кісімсі
Барғым менің келеді.
Қысылған жерде әркімге
Аруак та болсын панасы!
Таң қалады Кене хан,
Ер Науанның сөзіне.
Бұл арада Науандай,
Қайырымды жан көріпбес көзіне.
Қайтармады бұл бетін,
Рұқсат берді ерине.
Іріктеп алды манатты,
Қауырсынды, қанатты.
Тандап алды Наурызбай
Тастан қайтпас болатты.
Тамам қолдың бектері [8],
Бұғыбай басшы алдында.
Жол қиынын көрген соң,
Қамалдағы қырғыздың
Алла оңдаса, осы жол
Жан жазасын бергелі
Отыз қасқа жөнелді.
Отыз жігіт жөнелді
Наурызбайдың соңынан.
Бұл сапарда Науанның
Жұлдызы туды оңынан.
Жаз жайлауы- Сардала,
Қыс қыстауы- Қарғалы.
Кене хан рұқсат берген соң,

Наурызбай төре жөнелді.
Отыз жігіт соңында,
Тау басында жиылған,
Көп камалға барғалы.
Наурызбай төре кеткен соң,
Төменде қалған қалың қол
Тұра алмады-ау ерігіп,
Басын қосты бірігіп.
Бастырмайды тау мен тас
Жарлыда бар шегене
Байзақ датқа (датхуа) түсінді
Бұ жауаптың тегіне.
Хан қасынан жылысып,
Жетін барды көбіне.
Ер Байзақтың қараныз,
Көпке бір айтқан кебіне:
- Ат үсгінде қақайып,
Қарап тұрып өлмелік,
Намысты қолдан бермелік,
Теп-тегіс түсе қалыңыз,
Ер басына бір-бір тас,
Түсіп бір жерден алыңыз!
Қамалып босқа тұрғанша,
Сөйтіп бір жолды салыңыз!
Ойда тұрған хан Кене [9]
Жарлық қылды көб[іне]:
- Ескі жолға таласа,
Жаңадан жолды салғай[сың]!
Сонда тұрып хан Кене
Көбін жиып сөйлейді,
Сөйлгенде, не дейді:
- Ат тұяғымен шаң [болған],
Алатаудың [арасы].
Қара ағаштай көп қырғыз
Бірсыпыра болдың, қарашы!
Ойда- Қокан, қырда- орыс,
Хакім бөлған қаласы.
Алдырғаны дұшпанға
Аузы жұрттың аласы.
Кімнен таяқ жегендей
Бір ауызға қараса,

Біздің казак баласы!
- Тізгінді берсе Кенеңе,
Қайрат косса жебеге.
Ер басына аяқтай.
Тас аударса, бұ тауды,
Жол салмасқа немене?!
Мұны айтқанда ер Байзақ
Аттан түсіп барды да,
Жерден бір тас көтерді.
Байзақ аттан түскен соң,
Төгіле қалды-ау арымыз.
Алмасак та таудан тас,
Аттан түстік бәріміз.
Сол арада қарасак.
Тау басында шу шықты,
Мұнара болып бу шықты,
Будақтап мылтық түтіні,
Қолында жасыл ту шықты.
Отыз көкжал бөрімен
Наурызбай төрс бұл шықты.
Жау - жоғары, біз- төмен,
Жеткен скен қамалға.
Наурызбай сынды сұр берен,
Мінген аты көк дөнен.
Қарқарадай ат астында [11],
Жауға барып кірісті.
Күншығыс жақ шетінен,
Қамалға кірді көлденең.
Кене хан соны көрген соң,
Қалмады сабыр қарары.
Жауға қиын барары,
Жаны қайтпн шыдасын?!
Түтеген мылтық ішінде,
Көзінің кірді жанары.
Жанған оттай бұркылдап,
Көк дөнен ат астында
Ақ орамал басында
Ор қояндай бұлтылдап,
Жарқ-жұрк етіп күнменен
Найзаның ұшы жылтылдап.
Наурызбай кірді қамалға

Күншығыс жаудың шетінен.
Шыдай алмай Кене хан
Ат койды таудың бетіне.
Биіктігі сонша бар
Шөке атым (аттам) жер бармай-ақ,
Сыпырылып қалып барады,
Көкбурыл аттың көтінен.
Кене ханның арманы
Қырғызды таудан асырып,
Құмбелден жатпак жай алып,
Не жаны қалсын Кененін
Наурызбайдан аянып?!
Еріне көзін салмады,
Тарта берді шылбырын,
Қылышын тасқа таянып.
Қайтпасын ханның білген соң,
Тұс-тұсынан ат койдық.
Түсініп қазақ оянып,
Наурызбай шықты қамалдан [12],
Найзасы қанға боялып!
Төрелер кетті алдында
Артында қалған көп қазақ
Несіне тұрсын аянып?!
Құйылысты сайдың ішіне,
Қырғыздың неше қырандары,
Қамалда тұрып а[ттары],
Неше батыр өздері.
Қол толды таудың тасына,
Барғалы жаудың қасына,
Екі мың кісі аттанып,
Шықты бір таудың басына.
Ханның туын көрген соң,
Қоқиласып, шуласып,
Қырғыздың қатыны мен қыздары.
Сол арада хан Кене
Қырық арқанды жалғады,
Тартып алды арбаны.
Зеңбірегін бір атты,
Көп қамалды бұзғалы.
Зеңбірегін алған соң,
Арқанменен сүйретіп.

Халқына гақыл үйретіп,
Қатар да қойып бір атты
Тауды, тасты күңіретіп.
Шамга жақтық шырақты,
Жақындатып (иақындатып) жырақты.
Қожабай мерген ер екен,
Қамалдан малды құлатты.
Мылтығын тастап тау-тасқа
Қырғыздың қашты мергені.
«Абылай-лап!»- ат қойып,
Қазақтың қаптап келгені.
Он екі шамғал, жүз мылтық,
Жүз каралы мергені.
Алтын жатса, алмады,
Олжаға көзін салмады.
«Абылай аспас» асуды [13]
Асамын! - деп, өктеді.
Наурызбайдың ірілігін
Қырғыз, қазақ сөкпеді.
Қырғыздан мерген жүгірді,
Алдынан мылтық төккелі.
Қатар қойып арбаны
Төтесінен бір атты.
Олжабай мерген ұшырып,
Қамалдан малды құлатты.
Зеңбіректі қарсы қойды,
[Абылай!]- десіп, ат қойды,
Екі мың шамғал,жүз мылтық
Бәрін қырды мергеннің!
Қамалға кіріп хан кетті,
Наурызбайды көргелі.
Таудың тердік шиесін,
Иад қылды әркім иесін.
Қамалға барып көрді хан
Шыққан скен Наурызбай
Елу шамалы жылқы алып [14],
Жетпіс шамалы түйесін
Қырғызға қылып кесірді.
Бергізгенде олжа қып,
Домаланған қара көз
Қыз, келіншек- жесірді.

Қамалда жүрген Наурызбай
Хан Кенені көрген соң,
Бүгежектеп жүрген ер
Еркінше шауып көсілді.
Қолына жасыл ту алып,
Ақ білегін сыбанып.
Бозбалаға сөйлескен
Ағасын көріп қуанып.
- «Абылай аспас» асудан
Кенскем дүкен құрғаны.
Батырлардың келіспес,
Майданға кірмей тұрғаны.
Кенскем келді біз үшін
«Жақсылар- деп-сіз үшін!»
Аянбай бүгін іс көрсет,
Таманың батыр Құрманы!
Бүгін бізге жар болғай (иар) болғай-
Бабамыз өткен Абылай!
Арғыннан шыққан қос жігіт [15],
Табыннан шыққан Бұхарбай,
Дулаттан озған Мендібай (Өндібай),
Шәкір мен Жәуке, Төлебай,
Шұбыртпалы- Ағыбай,
Төртуылдан- Жанайдар,
Қарауылдан- Кенжетай.
Ойран салдың бозбала
Ала бір таудың бетінде.
Мұнда қылмай қайратты
Қосқа барып өкінбе!
Істерің (ишларың) жақсы бозбала,
Ұстатармын қырғыздан
Қос-қос кара жетімді!
Жан аянба қамалда
Он екі шамғал, жүз мылтық -
Кенкем келген секілді.
Кенкем келіп қосылса,
Кім тұрар соның бетінде?!
Қылды бір жауға өкімді,
Ат тұяғын шаң қылдық.
Алатаудың дарасын,
Төрелер түзде жад (иад) еткен

Хан Абылай бабасын.
Мылтык оғы от алмас [16],
Құлақтары тұтанбай.
Ақ кіреукс, берік сауыт
Мылтыкқа тұрар төтепке.
Шығыршығы жұқармай,
Аянбай бүгін қимылда
Табынның есіл Бұхарбай!
Жаман жігіт тұрады
Жауды көрсе жалтақтап,
Көлге қонған құтандай.
«Абылай аспас»- асудан
Аса барып, ел шапты.
Қоқилатып айдады.
Қырғыздың катын-баласын.
«Ел болалық!» - дегенде,
Бергендей еді бар малын.
Бітіре алмай төре жүр,
Көңіліндегі арманын.
Ол малын ел қайтарып.
Және шауып ел алды,
Аксудың бұзып қорғанын.
Және шауып ел алдык
Аксудың салған қаласын.
Шауып алды сол жолда
Аспара (Есқара) мен Меркені.
Билеп бір тұрған ұлығы
Мәмедәлі деген сарт екен.
Ауызға кіріп сөз болған,
Ақауыз деген арғымақ,
Сол Мәмедәлі берген ат еді,
Белгілі бұрын кент еді.
Сарттың бір салған қаласы,
Екі жүз үйдің мекені,
Аксудың аяқ саласы.
Қоқанды сол алды ғой
Имам батыр ағасы.
Мұны есітіп хан Кене
Екі жүз кісі Ержанды
Басшы ғып соған жіберді.
Дабылы кеткен Кененің

Әубан мен Сыбанға.
Мұнан үріккен көп қырғыз
Қайта барып камалды
Судың басы-Дауанға.
Ергенде қол, сыймайды
Алатаудың бауырына.
Дулатты соған айдады.
Өшіккен қырғыз жауына,
Он мың кісі аттанып,
Кекіліктің тауына [17],
Мұнарамен шаң болды
Қызылсу [18], Самса [19] саласы.
Ол сапарда қазақтың
Қабыл болды тәубесі (тобасы).
Қол алдында жүргенде,
Кәрібоз деген бір қырғыз-
Ер Қанайдың баласы.

Дулат осы бөлінін кеткеннен соң, астыртын қырғызға үндес болып, Кене ханға қиянат қыла бастады. Осы камалды бұзғанына қанағат қылмай, енді соңынан қалмай қуа бергені... Кәрібоздың елшілікке келіп, Наурызбайға айтқан сөздері:

Кәрібоз сонда сөйлейді,
Сөйлгенде, не дейді?
- Ай, Наурызбай, ай, төрем,
Не жазығым бар еді,
Кенесары ханыңа?!
Бітті деп көңіл қылмадың,
Қырғыздағы арыңа.
Алмаған арың қалды ма,
Қырғыздан сенің тағы да?!
Қосшыны шаптың шулатып,
Қарағаштай шөңгірден
Қалшасын ұстап, байладың.
Хан болып, халқын меңгерген
Сатуына қалшаның
Тоғыз түйе арттырып,
Отаулап қызды бергені.
Атаң Абылайдың тұсында
Бар ма еді қалыңсыз
Саған қыз бергені?!
«Абылай аспас»- асудан

Аса келіп, ел шаптын.
Туыңды тігіп Құмбелден
Қыстай шауып елімді,
Баламды салдың тілімге.
Босатып койдың, бостырып,
Ата мекен жерімді.
Жаманқарамды өлтіріп,
Бір сындырдың белімді!
Бұрынғы-соңғы ұлықтың
Салған бір жолы бар ма еді,
Елшіге берген өлімді?!
Қоканда жатқан қорқытып,
Аттарын (атларын) алдың бегімнің.
Тіріме кылсаң, аз ба еді,
Өлігім саған не қылды?
Атанның хақы бар ма еді,
Енеңнің ақы бар ма еді
Ескожа, Қанай көрінде?!
«Бұған ашу бассын!» - деп,
Елімді саған тастадым.
«Олжа қылып жатсын!» - деп,
Жерімді саған тастадым.
Бұ да алғаның емес пе?!
Жалғыз да, жалғыз ат мініп,
Қорғалап тауға босқаным!
Білмеймісің, Наурызбай,
Мейманаңның асқанын?!
Құдайынның тосқанын,
Жанқарамды өлтірдің,
Суырып алып [дене]сін.
Сол әкенің басына
Тірсегінен асқаның!
Не себептен, хан Кене
Қырғызға мұнша өшіккен?
Ақ қалпақты қырғыздан
Қазаққа жазған несіптен.
Ат мініп, жарақ асынған
Бізді аяма, төрелер,
Есіркесең болмай ма,
Жолыңда жатқан бесікті?!
Балалы арқар баурайды,

Баласыз аркар маңырайды.
Мейірімсіз мұнша болғанша
Не шүршіт пен, не қалмақ-
Бірі де болсаң, болмай ма?!

Кәрібоздың бұл сөзіне пар келетұғын сөз жоқ. «Сөз аяғы құрып қалмасын!»- деп, ақша шықпаған мылжыңдық болған соң, уақыттың өтуі ойға келмегендіктен, шерте бергеніміз ғой!

Сонда Науан не дейді?
- Жаксы айтасың, Кәрібоз,
Қонысын орыс алған соң,
Кенкем кеткен жерінен.
Бауыры суып ол жерден,
Қарашы болған елінен.
Он екі кісі бас кылып,
Жеке батырымды жібердім.
Қоқидың шалқан көлінен,
Екі жыл жатты пенде болып,
Жанғараш, Жантай бегіңнен!

Ауылым баса қонған соң,
Әзер алдым өлімнен!
Жанқаранды өлтірдім,
Өзіңнің қылған кегіңнен.
Кім таласар, жігітлер,
Құдайдың берген бағына?!
Әркім шыққан табына,
Қанайынды мен сенің.
Атаң ақы бар ма еді,
Менің Сыпатай, Андасымның тамында [20]?!
Білмейсің, Кәрібоз,
Мойныңдағы жазанды?!
Құл болмасаң Құдайға,
Кенекем алар мазанды?
Міндетін ханның алайын
«Қойдым, - деп, маған ант берсең,
- Арағың мен бозанды!»
Екі саба арақты
Жанғараш пен Жантайың
Артып келсін ант етіп,
Тіліп қайтсын сабанды!
Қайтыс қылсын Кенекем
Қатын менен балаңды.

Арағынды коймасаң,
Наурызбай берер жазанды!

Кәрібоздың сөзі:

- Ықпалың асқан күнінде,
Айтарсың, төре, сөзіңді.
Асқар тауға, Наурызбай,
Мінгіз-ай берме өзінді!
Алтын жағаң кисайса,
Бір күн қырғыз ояр көзіңді!
Атаң сенін Абылай,
Он сан жатқан Орта жүз,
Ұйтқысын өзін шайқадың!
Қаиды көйлес елің-ді,
Кіші жүзге сыя алмай,
Тастай каштың жерінді.
Төлегенұғлы Жанғабыл
Тоқсан кісінді өлтіріп,
Бітсе сойып басыңды.
Қоканға берді тірінді.
Басың кетер панадан,
Жаның кетер танадан.
Тіпті үміт қылмаймын [21]
Қолындағы, Наурызбай,
Қатын менен баладан.
Атаң сенің Қасым хан,
Қан шеңгелдеп туыпты.
Туғаныңда анадан.
«Салтыма тарттым!» - десейші,
Солайша десең, нанамын.
Ержан кеткен түн қатып,
Қалың жаудың шетінен.
Хан баршаға жіберген
Қудырып, дамыл таптырмай.
Қашқан жаудың көтінен
Жасанған жауға жолығып,
Мінген бір аты зорығып,
Қолға түскен сыкылды
Екпіндеп барған бетімен [22].

Қиссадан кисса: «Қашан да болса, адамның таласқан бір жері болады. Сол жерді алған соң, тұра қалу керек. «Сол бетіммен тоқтамай жүре беремін!» - дей бермей, кезеңдескен Құмбелді алған соң, қашқанды қумай, Ержанды жі-

бермей, Дулатты бөлүп, жауға айдамай, Кәрібозбен елдесіп тұра калса, еш пәле жок еді. Бұлар косын кылып, Қырғызға аттанарда бір сыйыншы айтқан экен: «Бұл жолға Ержан бармасын, үйде калсын! Иштеріндегі құтың экен. Ержан үйде тұрса, жалғзың өлмейсін, аман келесін. Онап соң бұл жолға Ержан барып, колға түсе калса, бас көтеруге жарамайсыңдар! Ат аркасына мінген төреден бір де бірін қайта алмайсын! - деген экен. Бұл айтқан тілді төрелер керек кылмай:

- Үйде калад[ы] деген не?! - деп, көтеріле аттанған экен. Және Үшкөңгірден Қокидын көліне карай көшкенде, бір кария айтқан экен:

- Бұрынғылардан тәжірибе бар еді: «Қоныс аударсаң, қосын кылсаң, күннің батысына карай көш, не солтүстікке карай көш! Егер оңтүстікке, не күншығысқа қоныс аударып, кос жүргізсең, қаны-жының төгілгеннен баска дәнеме таппайсың! - деп.

Бұл сөзге де құлак салмаған экен. Және Қарауылдан бір Бөгенбай деген кария қырғызға елшілікке барғанда, қырғыз бұлардың не айтқанын кылмак болып, хазірет Ғалыдан ант ішіп: «Қай бұзылғанымызды аруак пен Құдай тапсын!» - деп, елдесіп кайтқан экен. Соның үстінде тұрғанда Жске батырдың бір қысырагының үйірі жоғалып, соны қырғыздан көріп:

- Қырғыз, шіркін, уағдасында тұрушы ма еді?! - деп- шауып ала қоямыз! - деп, тура (тұра) аттаныса бастағанда, сонда Бөгенбай ақсақал:

- Койыңдар, төрелер, қыздырманың қызыл желі, шағымшының шақта тілі пайда бермейтұғын, залалға қалдыратұғын. Қырғыздың манаптары аруак, Құдайдан ант айтысып: «Бірімізге біріміз қастық ойламасақ!» - деп, мал айтып сойысып, бата кылысып едік. Сонда союға: «Құдай мен аруакқа!» - деп арнап асып келген қошкар еді. Үйге кіргізіп, бата қылдыруға есіктен мүйізі сыймап еді. Мен өзім бұл жолға жүрмеймін де және сендердің ұру, союына бата да бермеймін! Желкілдеген жеті Момынның баласы, жалғзың бармаңдар! «Жауға жүрмейсін!» - деп, хан өзі қырып тастаса, әуелі қолынан сендерді қырып аттансын! - деген соң, жеті Момыннан жан ермепті. Бөгенбайдың тілін алып қала беріпті де, жазған Арғынның аңғалдары төрелермен кете беріпті.

Қайыр, кара сөзде таусылу жок. Бір жекпе-жек десетұғын кезең жер келді. Соны бірәз сөйлейік. Ержанның колға түскенін Кәрібоз есіттіріп кеткен соң, Наурызбайдың Кенесарыханға келіп айтқан жері:

Ханға келді Наурызбай:

- Ержан жауға барыпты,

Кешегі мінген бәйгекөк

Бүгін мойыны талыпты.

Уаллағылым Кенекке,

Ержан да қолды болыпты,

Бізді жоқтап көзінен,

Ержан жасын төкпесін!

Пенде болып Қырғызға

Ердің көңілі шөкпесін!
«Батырды ұстап алдық!» - деп,
«Байлауға мықтап алдық!» - деп,
Қырғызға дабыл кетпесін!
Ержан батыр аңсызда
Жолығыпты аранға.
Ағасы кетсе, артында
Інінің күні қараң-ды.
Ержан жауға түскенде,
Біздің мұнда, тақсыр хан,
Тұрмағымыз арам-ды!
Маған жауап беріңіз,
Екі-үш жүз кісі бөліңіз.
Ержан үшін жан кешіп,
Бір қайратты бастайын,
Тілеулес болып тұрыңыз!
Үш жерден қаптап шабайын,
Асуына шығармай,
Айырып алып қалайын!
Қан құстырып келейін,
Сақау қырғыз талайын.
Кене хан жауап бермеді,
Науанның көңілін көрмеді:
- Шығар жаудың алдына
Науанжан, маған ер! - дейді.
- Шабар мезгіл таянды,
Ат пенен ердің өнері.
Толды бір қолға сынысып,
Қызылеу, Самса кенері.
Қырғыздан кірді майданға:
- Біреуің шық, - деп, - сайранға!
Шеннен асқан бедері
Байзақ датқа (дадхуан) сөйлейді,
Сөйлегенде, не дейді:
- Қызылсу мен Самсаның
Қолға толды арасы.
Қараағаштай көп Дулат
Ханға болдың карашы.
Қысылған жерде әркімге
Аруак бір болсын панасы.
Жемит болған дұшпанға

Алаш байдың баласы-
Ауызынын аласы.
Кімнен таяк жегендей,
Бір ауызға қараса,
Біздің қазақ баласы?!
Біреуі атқа мініңдер
Бсдерге жауап беріңдер!
Олардың бізден артық па
Атасы менен анасы?!
Таусылдың ба Мәмбеттің
Найза ұстаған баласы?!
Қейғыға толды бұ жолда
Қазақтардың қойыны.
Батырлардың майданда
Қызбас болды ойыны.
Ер Байзактың сөзіне
Еш адам басын көтермей,
Төмен де түсті мойыны.
Қырғыздың қолы жиылды,
Әр жерлерден құралып.
Қыстай мінген казақы ат
Баса алмай жатыр аяғын,
Қып-қызыл тастан тұралап.
Майданға Бедер кірген соң,
- Кел, касак! - деп тұрған соң,
Шыдамады Наурызбай
Түрегелді-ау(тұра келді-ау) орнынан!
Шыбықтай белі бұралып,
Камзол ішік үстінде
Бауын үзіп белсеніп,
Ақауызын мінді де,
Түсті бір таудан теңселіп.
Сол арада Наурызбай
Жігітлерін қайрайды,
Ғайбатбірлан (айбатпенен) ісі жоқ,
Бұлбұл құстай сайрайды:
- Жаксы (ихшы) болса, хапымыз,
Қайтпас-ты бастан бағымыз.
«Жау қарасын көргенде,
Ойыңнан шығар, - деуші едім,
- Үйдегі мал, бас, жаныңыз!»

Қара ағаштай көп қырғыз
Қику сал да, дабыл как,
Атын қой да, өзін шап,
Қатты тарт та, көздеп ат.
Майданға кірер күн бүгін
Бүгін жаннан кешіңдер,
Кебінді қолдан пішіндер,
Әрқайсың оннан шаншындар!
Артықша туған ерлерім,
Іс көрсетер күн бүгін!
Таудың басы қарлы тұман,
Қырғыздарға бермей аман,
Бүгін болсын ақыр заман!
Жанымдағы арыстандарым,
Жаннан кешер күн бүгін!
Жанымда жүрген шерлерім,
Күміс кылыш, белдерім,
«Осындай жерде керек!» - деп,
Көзімнің майын бергенім! -
Солайша айтып Наурызбай
Тартып-тартып жіберді
Ақауыз атты жамбасқа (жанбасқа),
Қолын бір сілтеп суырды
Тұрсынбай бергеп алмасқа.
Артына көзін салмады
Үйде бір қалған мал-басқа!
Шыға шапты Наурызбай
Бұлдырықтай зырқырап.
Бедер шықты қасқа атпен
Қояндай шаңы бұрқырап.
Хан қасынан ұмтылды
Меңдібай, Дулат: Ағыбай,
Шәкір мен Жәуке, Төлебай,
Арғыннан шыққан қос жігіт,
Табыннан шыққан- Бұхарбай.
Төртуылдан-Жанайдар,
Қарауылдан- Кенжетай,-
Он бір жігіт жөнелді,
Наурызбайдың соңынан.
Сол сапарда Наурыздың
Жұлдызы туды оңынан.

Сол уакыттар болганда,
Бедер де сонда сөйлөйдү,
Сөйлөгөндө, бүй дейди:
- Ай, Наурызбай, ай, төрөм,
Патшазада баласың,
Ғакылың аскан данасың!
Алдында айдап, шулаттын
Қырғыздың катын-баласын!
Ер дөуш еді Наурызбай,
Бірің де келсең, болмай ма
Иттеріңді шұбыртып,
Төрөм, кайда барасың?!
Артына карап Наурызбай
Ерлеріне сөйлөйдү,
Сөйлөгөндө не дейди:
- Әрқайсың бір шерге ұ[к]сап,
Келдіңіз бе, бәріңіз?!
Біздің бүгін кеудеден
Шықпақ бір болса жанымыз,
Келгенменен, ерлерім,
Қорғауға келмес халіңіз!
Құдай берсе абиыр,
Түсірген атты алыңыз.
Жазым болсам бұл жерде,
Сүйегіме шабыңыз!
Бедер айтты бір сөзді,
Төгіле қалды-ау арымыз!
Сөзге сынық болмайын,
Ерлерім, кейін қалыңыз!
Сол уакыттар болганда,
Бұрк-сарк етіп айкасты,
Батырлар күшін байқасты.
Төрөнің асты хайласы,
Қайраттың (ғайраттың) тиді пайдасы.
Айкасып қалған мезгілде
Шолтандап Бедер мырзасы,
Аспанға ұшты найзасы.
Бедер келіп жолыққан
Кекілікгің тауынан.
Наурызбай келіп жолыққан
Қызылсу, Самса баурынан.

Айкасканда скеу!
Бедер мырза жығылды
Күрең қасқа аттың сауырынан.
Мұнарамен шаң болды
Шу мен Таудың жағасы.
Төрелердің жар (иар) болды-ау
Хан Абылай бабасы!
Бедер аттан ұшқанда:
- Иа, құдай! - деп, шуласты,
Үш алаштың баласы.
Аузы жетті тілектен
Найзасы тиді білектен.
Шанышқан екен Бедерді
Наурызбай төре жүректен.
Сыртынан шығып темірін
Суыра алмады-ау жақсылар
Қанменен қатты-ау жібектен.
Әр тараптан қырғыздар (қырғызлар),
Қоқиласып ат қойды,
Үміті (мидді) болып сүйектен.
Жалғыз шапты Наурызбай
Жауға қарсы еруге.
Шауып барып Бұхарбай
Өткізіп алды шылбырын
Ер Бедердің беліне.
Ордалы құлан серкелі
Малақай қылар үйегін,
Үш ай тоқсан болғанда,
Шаруа шешер күйегін.
Түсіріп төре кеткен соң,
Бұхар батыр ап кетті
Ер Бедердің сүйегін.
Қарасайшы Құдайдың
Бұларға берген бактарын:
«Бермейміз!» - деп артынан
Қырғыздың қаптай шапқанын.
Араласып соғысып,
Бұхарбай батыр ап келді
Артында қалған аттарын.
Алып келіп оларды
Хан Кенеге тартқанын!

Ер Бедердің артынан
Олжаболат баласы
Ораз кірді майданға.
Бастан ауған бағы бар,
Қарайып тұрған ханы бар,
Шығайын деп тұрған жаны бар,
Жаны қайтіп шыдасын
Наурызбайдың қосында
Некелеп (некахлап) алған жары бар.
Ораз шапты ар жақтан,
Наурызбай шапты бер жақтан.
Айқасқанда екеуі
Ораз мырза жығылды.
Телқоңыр аттың сол жақтан,
Бір себептен Ағыбай
Қарайған екен қанына
Жеткен екен төпелеп,
Наурызбайдың жанына!
Түсіріп төре кеткен соң,
Шауып барып Ағыбай
Оразды алды көтеріп,
Телқоңыр аттың жалына.
Қоқилай келген қырғызға
Бермей кетті тағы да.
Қазір оған қарап тұр
Наурызбайдың жібесі (жұмысы)
Тасып, киімге сыймайды
Хан Кененің денесі.
Карала атты бір қырғыз
Тағы да кірді майданға.
«Мынау кім?» - деп сұрасан,
Жанқараштың інісі.
Інісінің бір ісі
Қыстай шауып жол қылды
Қызылсу, Самса жиегін.
Наурызбай төре ағытты
Ерлігінің тиегін.
Түсіріп төре кеткен соң,
Жақын жерде қырғыздар
Алып бір қалды сүйегін.
Шапқан сайын Ақауыз,

Жерді таптап, өктеді,
Қырғыз, казак ерлігін
Наурызбайдың- сөкпеді.
Екі мың кісі қырғыздан
Өзен жолын өрледі,
Жаяу мерген төккелі.
Оны көріп Кенс хан
Иек қақты нөкерге
Арбадан арыс көтерді,
Шымғалды (шымғалны) койды қатарға
Жиылған көпке атарға.
Зеңбірекке оқ берді,
Құлағына от берді,
Зеңбіректің аузына
Селдір сирек топ келді.
Зеңбіректің аузы ауып,
Қолдың болды көтінен.
Сегіз кісі ұшырды
Селдір сирек шетінен.
Бір боз атты ұшырды
Қырғыздың арғы бетінен.
Сол арада қырғыздар
Ойран болып бүлінді.
Қасында тұрған Наурызбай
Сұңқардай соғып ілінді,
Және оқтап атқанда,
Ұрмай, соқпай зеңбірек
Ортасынан бөлінді.
Қырғыз қашты алақтап,
Наурызбай кетті шабақтап.
Бір тозаңның астынан
Тоғыз атты ап келді
Меңдібай, Дулат: Ағыбай.
Бір тозаңның астынан
Он екі атты ап келді:
Шәкір мен Жәуке, Төлебай.
Бәрі келіп қосылды
Қызылсудің беліне.
Көңілі бітті Науанның
Тұз татырған ерине.
Шыға шапты Наурызбай

Екі мың қырғыз айналып (айланып)
Мерген төккен жеріне.
Он сегіз мерген бір жерде
Білте шекіп жатқаны.
Жалғыз барған төрені
Тегісінен атқаны.
Шара бар ма Құдайдың
Бұл сапарда қаққаны.
Қой боғындай қорғасын
Ажалы жоқтан таппады.
Мылтығын тастап, тау-тасқа
Қайта қашты мергені.
Мергеннің атын бермеді,
Араға түсіп кернеді.
Біреуін шаншып түсіріп,
Екеуін шаншып, өлтіріп,
Бес мергенді тірі айдап,
Сегіз мылтық өңгеріп,
Тартуға ханға бергені.
-Бұларға атын бер!- дейді,
Қызысудың жарында
Найзасын тұрды таянып.
Ханды қара баспаса,
Барса не етті сол жолда
Қалың қолдан оянып.
Күн батқанша атысып,
Мерекеге батысып,
Ақауыз ат оққа ұшты,
Қызылсу, Самса боданның [23]
Аңғарынан шаң асты.
Атынан әркім адасты
Болған қырсық, міне, осы,
Қырғыз, қазақ екі жар
Наурызбайға таласты.
Қазақ аз да, қырғыз көп,
Ортаға алып қамасты.
Наурызбайға түйіліп,
Үсті-үстіне үйіліп,
Аттарын басқа сабасты.
Қияда жүрген Бұхарбай
Көре сала төрені

Жандамалап жанасты,
Шауып келіп Бұхарбай
Ерінің мінді артына
Үзеңгісін шығарды,
Қиын жерден елбесіп,
Төреге шықты мінгесіп,
Қырғыз жетті алысып,
Айғайлап, сүрен салысып.
Ағыбай сыртын айналды,
Құтқармаққа ойланды.
Наурызбай мен Бұхарбай
Салар еді ойранды.
Мінгесулі бір атқа
Бұлардың қолы байланды.
Басшыны жетіп деңделді,
Қорғауға әлі келмеді.
Алдыңғы келген қырғызды
Ағыбай шаншып кернеді.
Және қайта ұмтылды,
Төрені жауға бермеді.
Шәкір шапты бұл жақтан
Дулат: Қабан, Мендібай
О да келді бір жақтан.
Жәуке менен Төлебай
Кертайлақ атты ап келді.
Мініп алды Наурызбай
Көлденендеп тұрысты.
Сегіз жігіт бас қосып,
Су бойында ұрысты.
Тоқта[та] алмай көп жауды
Белеңге ойнап шығысты.
Шұбыртпалы: Ағыбай
Талайды шанышты жүректен.
Итшілесіп, сілкісіп,
Қорғап шықты төрені.
Қиын жерде түбектен
Кертайлақты мінеді.
Ақауыздай болмады,
Тасып жүрген Науанның
Көңілі бұған толмады.
Шанышпақ түгіл қырғызды.

Болмады корғау басына.
Қайтып келіп Наурызбай,
Ханның түсті қасына.
Өсіп бір сонда сөйледі
Құдайменде төреге
Долданып, қатты ашына:
- Тау суындай сарқырап
Дұшпан алды өреңді.
Қырғыз тұтқын қылыпты
Ержан сынды төренді!
Қолға түскен шағында:
«Екі інім, бір ағам бар,
Сатылсам, менің бағам бар.
Өлсем, алар құнымды.
Ала алмас ешкім тонымды!»
- Сөй деп айтқан Ержанның
Інісінің бірі-сен.
Қалдым жалғыз қайранда,
Ұзақ болдым майданда.
Бір көрмедің мені сен!
Ержан жауға түскенше,
Сен-ақ түссең болмай ма?!
Бар болса менің бір ісім,
Жауға шабар белсеніп,
Жігіттің жанға мырзасы.
Тар жерде келер жолдас боп,
Ерлердің- пайда-құрдасы.
Ат жығылған шағында
Ержан болса қасымда
Болмас едім казакқа
Әзіл сөздің олжасы.
Бәрі де жау боп көрінді
Алатаудың тастары
Елден бұрын Нысанбай
Жоқ сұмдықты бастады.
Қобызы қолда байлаулы,
Қосшысының қасында,
Қобызды қосқа тастады,
Кейінгі қосқа кашқалы.
Қыстай шауып, жол болды,
Алатаудың дарасы.

Бұл сапарда казактын
Болмады кабыл тәубесі.
Рүстем менен Сыпатай
Үндес болды кыргызға
Күн батқан соң косылды
Әне, ауыздын аласы.
Он скі... Дулатты
Рүстем айдап кашырды,
Мойнына болсын жазасы.
Амалдас болып кыргызға
Қанды скен қандай табасы?!
Сол қалғаннан төрелер
Еліне қайтып келмеген,
Қарашы халқын көрмеген.
Жұрт сарылып тіледі,
Тілесуді Құдай бермеген.
Киімді бала тудырған,
Алтынды кылыш будырған.
«Абылай-лап!» - ат қойып,
Жауды көрсе, қудырған
Көп сарғайтып келмедің,
Кене хан, саған не болды?!
Дорбадан жемін жегізген,
Қысырдың сүтін емізген.
«Басқын[шы] қалың жау келсе,
Алып шығар!» - дегізген.
Кенекемді қалдырып,
Көкбурыл, саған не болды?
- Патшала бар алтын тақ
Жасынан Құдай берген бақ,
Без милы кара бүркіттей,
Шабытты туған суға нақ,
Бір атадан жалғыз тақ,
Көп сарғайтып келмедің,
Наурызбай, саған не болды?
- Қайғы түсті басыма,
Заманым бұлай тарылып,
Салтанатты төреден
Қалғаннан соң айрылып...

Енді жайы болмады. Бөлініп кеткен он мың Дулат: Байзак бас болып, Рүстем ұғлы Сыпатай кыргызға үндес болып: «Бір түн ішінде біріміз қалмай, кашалық. Аз ғана төлеңгітіммен өздерін оңаша тастап. Сонан соң алмайтұғын

оның несі бар?!» - деп, Қырғызға бірігіп кетті. Наурызбайға бір Кертайлақ деген атты апарып мінгізіп еді. Ол ит түске шейін шабуға жарамай, көзі терлеп тұрып алды.

Кенені Құдай оңдады,
Қылған бір ісі оңбады.
Арамқатқыр Кертайлақ
Ақауыз аттай болмады.

Кенесары ханның қолы Дулат дүркірей жөнелген соң, түн ішінде сатырлап кашты. Кене хан өзі тұрған жерінде тұрып қала берді. Ағыбай, Жанайдар үш қайырылып барды: «Жүріңіз, таксыр» - лап. Хан болмады. Сонда қырғыз Суанбек деген ханға қылыш суырып, дүрсе қоя бергенде, Жанайдар батыр Суанбекті жанаса беріп шауып қалғанда, Суанбектің басы допша домалап жерге түсті. Сол қылыш «Суанбекті шапқан көк қылыш» - атанды. Жанайдар батырдың үйінде әлі бар. Ханның қашпасын білген соң, Арғынның сексен жігітіменен Ағыбай, Жанайдар бірі алдынан кезеуілші болып, артынан тосқауылшы болып, қуып жеткен қырғыздарды шаншып тастап, есен-аман құтылып елге келді.

Наурызбай аты болдырған жерде аттан түсіп, малдае құрып отырып алды.

- Сен кімсің! - деп сұраған қырғызға айтқаны:

Сұрасаң арғы атамды, хан Абылай,
Айтқаны Кене ағамның- күлдір Мамай[24],
Ей, қырғыз, танымасаң, танығтайын,

[Қорқақты] қатын қылған мен Наурызбай!-деп, қасқайып қарады да отырды.

Наурызбай қолға түскен соң, осы әңгімені бастан-аяқ сөз қылған Нысанбай жыраудың айтқаны:

Не етейін-екі канатым
Түбінен сынды қайрылып.
Жаңбыр жаумай су болды,
Үстіме киген манатым.
Неше сынды достарың
Түрмеге түсті санатың.
Еншілескен ерлерге
Тиюші еді ғайратың!
Таска тиіп, кептелді
Балдағы алтын болатым!
Жаның қайда жай табар
Жадында Жаббар болмаса?!
Көңілің қайда жай табар
Қырық мың әскер аттанып,
Бейшара ныжам болар ма

Ғасаба керней болмаса!
Жұртың екі бөлінді
Қайда барып, жұрт болар
Кенесары қасында
Ер Наурызбай болмаса!
Халық иесі хандарда
Қандай айтса, мін бар ма,
Шегірткеге талатқан
Қырғауылда жүн бар ма?!
Жапалақтан жасқанған
Жалғыз демінде үн бар ма?!
Ақауызын жүгіртіп,
Көп қақсасаң, жақсылар,
Наурызбай келер күн бар ма?!
Кене ханның тұсында
Қарт бурадай жаралдық.
Жауған қардай боралдық.
«Абылай-лап!» - ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық.
Кене хан жазым болған соң,
Алды-алдына таралдық.
Көрінгеннен қорғалап,
Кісі аузына қарадық.
Өзіміз шапқан Созақтан
Бір шақта ақыл сұралдық.
Бастан ауды бағымыз,
Иесіз қалды тағымыз.
Төрелер өліп қалған соң,
Ұстағанның қолында
Тістегеннің аузында
Ат жемі болдық тағы біз!

16. Түсініктер

1. Жар-жар (1-пұсқасы). Бұл бұрынғы ҚР ҰҒА (Қазақстан Республикасы ұлттық ғылыми академиясы. Ескерту: Әрі қарай жақша сыртындағы бастапқы қысқарған түрін «ҚР ҰҒА»- қолданып отырамыз.- Н.Қ) Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы ақынның өз жазбасы 1170 «а» папкасы, 8-14 беттері бойынша ұсынылып отыр. Сонымен бірге бұл үлгінің ең алғаш көрнекті тюрколог ғалым, Ресей зерттеушісі В.В.Радловтың «Наречья тюркских пле-

мень...» Санкт-Петербург, 1870-кітабында басылғанын ескеру үстінде әрі Мәшһүр-Жүсіптің ол кітапқа сүйену мүмкіндігін, әрі ел аузынан өзі жинауы ықтималдығын қоса дйттеген жөн деп санаймыз. Ол кітап пен біз ұсынып отырған нұсқа ұқсастықтары кейінгі жинаушы Мәшһүр-Жүсіптің бастапқы В.В.Радловка иек арту мүмкіндігін аңғартса, ара-тұра ұшырасқан жекелеген өзгерістер болуының өзі акынның өзі жинауының дәлелі деп ұғынған жөн. Ал, ұқсастық, бірдейлік көзі неде дегенде, ел арасына тараған қысқа поэзиялық туындылардың, оның ішінде ойын-тойда жиі қайталанып, әбден шыңдалған үлгілердің онша өзгеріске түспеуі мүмкіндігі де белгілі. Сонымен бірге әулеттік мұрағатта (Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, төртінші папка, 69-72 б. аралығында) тап осы мәтін орын алған. Бастапқы 17,5 шумағы сақталмаған ол үлгі он сегізінші шумактың соңғы екі жолымен: «Інің үшін қайын інің // Онда болар, жар-жар!»- деп басталады. Осы орайда В.В.Радлов кітабындағы (Ел қазынасы- ескі сөз. Алматы, Ғылым, 1994, 42-45 б.) мәтін мен біз ұсынып отырған Мәшһүр-Жүсіп жазбалары арасындағы жекелеген сәйкеспеулерді атап көрсетуді жөн көрдік:

1. В.В.Радловта: «Жылда-жылда боғжама боядым- деп, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым»- десін шешен, жар-жар!» (44 б.) – деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте сол жолдар: «Жылда-жылда боғжама // Бояй бердім, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым» // -Десін шешен, жар-жар!»- деген сәл өзгеріспен берілген. Біздіңше, «деп», «десін» сөздерін келтіріп, бір сөзді орынсыз екі рет қайталағаннан гөрі бір-ақ рет қолданған соңғысы ұтымдырақ тәрізді.

2. В.В.Радловта: «Жылда-жылда базарға бардым дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін аған, жар-жар!»- түрінде ексе, Мәшһүр-Жүсіпте бұл жолдар басқаша берілген: «Жылда-жылда базарға // Мал сатам»-деп, жар-жар! // «Бір міндеттен құтылдым!»- // Десін атаң, жар-жар!» Бұл тұста да, біздіңше, базарға барғанын ғана айтумен шектелуден гөрі қыз ұзату, оның жасауы үшін мал сатуды анық көрсеткен кейінгі үлгі қолайлырақ екені дау тугызбас деп санаймыз.

3. Бұрынғыда: «Жылда-жылда күйеуге бардым дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін жеңген, жар-жар!»- түрінде жалпылама берілсе, кейінгіде әйтеуір күйеуге құр беру емес, белгілі бір зат т.с.с. апару ұғымы нақтылана түскен: «Жылда-жылда күйеуге // Апарам,-деп, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым!»- // Десін жеңген, жар-жар!»

4. Бастапқыда: «Жылда-жылда жездеме бардым – дейді, жар-жар, // Бір міндеттен құтылдым десін інің, жар-жар» күйінде орын тепкен. Зерделесек, мұнда інің жездесіне баруы жай хабарланумен ғана шектелсе, соңғыда қалжың түрінде болсын қонақ күтуден т.с.с. жалығу, ығыр болу да шаң беріп, өлең шынайылығы, қарапайым халық ұғымына жақындауы арта түскен: «Жылда-жылда үй ішін // Топыр қылмай, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым!» // - Десін інің, жар-жар!»

5. В.В. Радловта: «Жылда-жылда жездеме бардым дейді, жар-жар, // бір міндеттен құтылдым десін сіңлің, жар-жар»- түрінде жалпылама айтылса, тағы да Мәшһүр-Жүсіпте қарапайым пенде ұғымына, қалжыңына сай шынайы нақтылана түскен: «Жаман жездем жалпылдап, // Келе бермей, жар-жар! // Бір міндеттен құтылдым»// - Десін сіңлің, жар-жар!»

Жар-жар (2-нұсқа) Бұл да Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 2 нұсқа: 1170 «а» папка, 14-15 беттер және 4-папка: 72, 73-беттер бойынша салыстырыла берілді. Назар аударарлық жәйт: В.В. Радлов пен Мәшһүр-Жүсіп арасында еш өзгешелік жоқ. Бұл мәтін бұдан бұрын Мәшһүр-Жүсіп таңдамалысында (Алматы, Ғылым, 1992, 20-21 б.) да орын алғанын ескертеміз.

2. Жұбату. Бұл да Мәшһүр-Жүсіптің жоғарыда аталған екі жазбасы бойынша әзірленді. Бұл жолы да В.В. Радловпен салыстыру жүргіземіз:

1. В.В. Радловта: «Өзің бөлсек туған соң, // Жұртына тұлға болмасың»-деп келтірілсе, Мәшһүр-Жүсіптің екі нұсқасында да бастапқы тармақ: «Өзіңе билік тиген соң»- деген қалыпта бой түзеген.

2. Бастапқыда: «Сен жылайсың ұлым деп, // Жиғаным қызыл бұйым деп»- күйінде өрістеп, ұзатылар қыздың «ұлым деп» жылауы өмір шындығына мүлде сай келмеуімен назар аударта, Мәшһүр-Жүсіпте бұл жолдарда да, нақтылық, шынайылық басым: «Сен жылайсың: «Үйім!»- деп, // «Жиғаным-қызыл бұйым!»- деп.» Біздіңше, ұзатылар қыздың туып-өскен үйін кимай жылауы заңды да, әлі бойына бітпеген, бітуі мүмкін емес ұлын ойлауы әрі ерсі, әрі шынайы емес.

3. Бұрынғыда: «Сен де ойлайсың барсам деп, // Үйге тұлға болсам деп»- күйінде келсе, кейінгіде екінші тармақ басында «бір» сөзі орналасуы көмегімен ұғым нақтылана түскен: «Бір үйге тұлға болсам!»-деп.

4. Бастапқыда алғашқы жолдар: «Адам болсаң, өлмейсің, // Еш жамандық көрмейсің»- түрінде келіп, төртіншісі: «Жаман болсаң, білмейсің»- деп шаңырақ көтеріп, «өлмейсің», «көрмейсің», «білмейсің»- деп, белгілі бір ұғымды тым шегелеп айтса, біз ұсынған нұсқада олардың орнын: «олмессің», «көрмессің», «білмессің»- иеленіп, алдын-ала тым кесіп айтпай, жинақтап сенім білдірумен шектелуі жүзеге асқан.

5. В.В. Радловта: «Аз басыңды көп етсең, // Көп асыңды көл етсең»-деп, ірге тепсе, Мәшһүр-Жүсіпте алғашқы тармақтағы: «Аз басыңды» орнына: «Аз асыңды» орналасқан. Біздіңше, бұл жолдарда адам басын көбейту емес, ас-тағамды молайту сөз болғандықтан да, кейінгі нұсқаның тиімдірек екені айқындалады.

6. Бұрынғыда: «Бір асыңды дайра қып, // Қонағын сыйлап жөнелткен»- делінсе, кейінгіде: «дайра» орнына «даяр» сөзі енгізілуі көмегімен ұғым нақтылануы жүзеге асты.

7. Бастапқыда: «Әр неден жоқ үлгісі, // Сасық болады иісі»- делінсе, кейінгіде соңғы жол кеңейіп, екі тармақ қалпында сап түзеген: «Сасық болар үй іші, // Онан жаман өз иісі»- деп, белгілі бір ұғым әрі кеңейіп, әрі дамытылып берілген.

8. Алғашқыда: «Шылауышы жүрер жалбаңдап, // Балағы жүрер салбаңдап» - делініп, салақ әйел шенелсе, соңғыда «шылауышы» орнын «шашы» сөзі иемденген.

9. В.В.Радловта: «Заманы оның азғаны, // Аттан байтал озғаны»- деп өрнектелсе, Мәшһүр-Жүсіпте «заманы оның» орнына «замананың» делініп, сын өрісі кеңейе түскен.

10. Бұрынғыда: «Некесізден хан туып, // Қайран қазақ тозғаны»- қалпында отау тігілсе, кейінгіде «туып» орнын «тұрып» сөзі иемденіп, заман ыңғайы әсерлі көрінген.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «Сарғайып атқан сары таң // Сәуле беріп көрінді»- деп берілсе, В.В.Радловта екінші жол: «Сағынайын, бикем, түсімді»- түрінде келіп, бір түрлі ұғынықсыздыққа бастап тұр.

12. Мәшһүр-Жүсіпте бір шумақ:

Күйеуің жүр күлімдеп,
Қолына тиіп жылқысы.
Ата-анаға жақпайды
Келінің шайпау тілдісі, -

деп шаңырақ көтерсе, В.В. Радловта мұндағы бірінші, үшінші жолдар мүлде түсіп қалып, екінші тармақ: «Қайтқан бір келген жылқысы» түрінде келіп, ұғынықсыздыққа қана жол ашылып тұр. Бұл орайда біраз қателердің В.В.Радлов көшіруінен емес, кітап әзірлеушілер байқамауынан т.с.с. орын алуы мүмкіндігін ескермей отырған жоқпыз. Біздің дәлелдегіміз келгені-Мәшһүр-Жүсіптің өз алдындағы В.В.Радловқа сүйену мүмкіндігімен қатар, өз ізденісі аз болмағанын көрсету.

13. Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіптегі: «Ұзатпай сені қайтеді // Зылиқа, Зеуре- екі апаң // Апаңның салған үлгісі» - жолдарындағы алғашқы тармақ та В.В.Радловта орын алмаған.

14. Бастапқыда: «Мінгенде атың ала-ды, // Тең құрбың мұнда қалады»- делініп, өзінен кейінгі: «Тең құрбы қалды мында көп» - жолындағы оймен қайталау тууына жол ашса, соңғыда екінші жол мүлде басқаша: «Теңселе басып барады»- деп өріліп, әрі қайталауға бастамауға, әрі сурет дәлдігі сақталуына әкелген.

Мұның бәрі әрі қазақ фольклор үлгілерінің көп нұсқалы болуы мүмкіндігін, әрі әр зерттеушінің айтушылардан түрлі жауап алып, түрлішелікке ұрынуы ықтималдығын дәлелдей түседі демекпіз.

3.Беташар. Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасы: 1170 «а» папка, 15-18 беттер және 4-папка, 73-76 беттер мәтіні бойынша әзірленді. Бұл тұста да аздаған өзгешеліктерді көрсету Мәшһүр-Жүсіптің өзіндік жинау жұмысы нәтижесін дәлелдей түседі деп санаймыз:

1. В.В.Радлов түсінігінде: «Онан соң бір кісі ағашпенен келіннің жаулығын көтеріп, бетін ашып, өлең айтады» - деп жалпылама түрде айтылса, Мәшһүр-Жүсіпте бұл нақтылана түскен: «Онан соң бір кісі ағаштың басына бір асыл бұйыммен шүберек байлап алып, желпіп отырып, келіннің басындағы бүркенген желегін көтеріп, бетін ашып, былайша өлең айтады».

2. В.В.Радловта: «Аттың басын тарт, келін»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқы сөз: «Атыңның» - деп берілген.

3. «Шу-шу болар, шу болар» - деген жол мен оған ілескен екі тармақ В.В.Радловта жоқ, Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

4. «Сары етігің салпаңдап» - тармағы мен оған ілескен екінші жол В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіп жазбасында (1170 «а», 16 б.) орын алуымен ерекшеленеді.

5. Бастапқыда «көн етігің қорқылдап» - делінсе, кейінгіде «қорқылдап» орынын «көрпілдеп» иеленген.

6. «Жаулығың тік шошаңдап» - деп басталатын 10 тармақтың В.В.Радловта да, Мәшһүрдің әулеттік мұрағатта сақталған 4-папкасында да жоқ екенін, бұл жолдардың тек 1170 «а» папка 16- беті бойынша берілуінің өзі бастапқы жинаушы мен кейінгі еңбегі арасында өзгешелік бар екенін, ақынның ел аралап жүріп, тынбай ізденгенін ғана дәлелдейді.

7. Мәшһүр-Жүсіптің 1170 «а» папкасы 16-бетінде және В.В.Радловта осылай келсе, ақынның екінші бір 4-папкасы, 74 бетінде «келіңіз» орнына «көріңіз» берілген.

8. В.В.Радловта бұл жолдардың, яғни “Түйе берсең, тайлақ бер, // - Мұрындығын сайлап бер” -тармақтарының жоқ болуы да Мәшһүр-Жүсіп ізденісі көкжиегі кеңірек екенін аша түседі.

9. Бұрынғыда: «Қойды берсең қоңырдан, // Өсеріне оңынан»-деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасында бірдей: «оңынан» орнына «оңдыдан» делінуі де назар аударарлық.

10. Бастапқыда: «Ешкі берсең сарыдан, // Даусы шыдамас зарынан»- делінсе, кейінгіде екінші тармақтағы ұғым дәлдігі тағы да көңіл бөлгізеді: «Құлақ шыдамас – дауысының зарынан».

11. Бұрынғыда: «Ақты қойды айдаған» - түрінде берілсе, кейінгіде бастапқы сөз: «ақтылы» - деп келтіріліп, ұғым нақтылана түскен.

12. «Арғымақ келер аяңдап» - тармағымен басгалған 6 тармақ әрі В.В. Радловта, әрі Мәшһүр-Жүсіптің бір жазбасында (4-папка, 75- бет) болмай, тек екінші жазбасында (1170 «а» папка, 17- бет) ғана орын алуымен ерекшеленеді.

13. В.В. Радловта: “Есіктің алды ақ балық” - тармағынан кейін орын алған әр жолдың екіншісінің соңғы сөздері: «қақтайық», «мақтайық», «қақтайық», «боқтайық» - түрінде отау тіксе, Мәшһүр-Жүсіпте: «қақталық», «мақталық», «қақталық», «боқталық» - түрінде келіп, бастапқы «ақ балық» сөзімен толық түрде ұйқасуымен көзге түсіп тұр.

4. Халық өлеңдері.

Бір ақын өлеңі.

Жоғарыда айтылған қолжазба қоры, 1176- папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы (65- беті) бойынша ұсынылып отыр.

Абақтағының зары. Сол қолжазба қоры, 1176-дағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленді. Шығарма мәтініне маңдайша ретінде орын алған: «Атығай-Қарауыл- бір төрт жігіт жаламенен абақтыға түсіпті. Сонда солардың біреуі ел-жұртына өлеңмен сәлем қағаз жазыпты. Бала күнімзде: «Төрт жігіттің өлеңі» - деп, «Қонақ кәде айт!» - дегенде, айтысып жүруші едік. Соның біраз өлеңін жаза салдым.»

Қара өлең. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп 1170 «а»папка 1-4 беттері бойынша әзірленді. Сонымен бірге жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабының 39-40 бетінде тап осы мәтін орын алған. Біз бұл орайда да орын алған біраз сөз өзгерістеріне түсінік беріп отырамыз:

1. В.В. Радлов жинаған қазақ фольклор үлгілері жарияланған: «Ел қазынасы- ескі сөз». Алматы, Ғылым, 1994 ж.- кітабы мәтіндеріне берілген түсінікте (595 б.) түпнұсқада, яғни 1870 жылы Петербургте «Наречия тюркских племен»- деген атпен басылған кітапта осы «құйылды» сөзінің «құйынды» - деп басылғаны, сөз мағынасына ғана қарап түзетілгені ескертілген. Біздіңше, бұл өзгерту әбден орынды, себебі Мәшһүр-Жүсіп жазбасында да ап-анық «құйылды» - деп жазылған.

2. В.В.Радловта бұл жолдар: «Үлкен билер қалғанда, // Құлдар кірді кенеске» - деп берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқы тармақ: «Үлгілі билер қалды да» - түрінде келтірілген. Соңғы үлгі алынуы әрі сөз ыңғайы, заман тынысына дәп келеді, әрібір шумақ ішінде жеке сөздің («үлкенге», «үлкен») екі рет қайталануынан аман сақтайды. Сондай-ақ соңғыда «құлдар» сөзі үстіне баттатып, басқа қою сиямен «надандар»- деген сөз жазылған екен. Біз оны құлды кемсіту атаулыны біржақты, теріс түсіндірген кенес заманы қысымы әсерінен енгізілген өзгерту болар деп шамаладық.

3. «Жал құйрығы қаба» - деп - деген тармақпен басталатын 18 жолдық мәтін В.В.Радловта мүлде жөк болып, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алуы тағы да ақынның өз бетінше көп жинағанын дәлелдей түседі.

4. Жоғарыда аталған 1994 ж. шыққан В.В.Радлов кітабында осы «можа» сөзін түпнұсқада қате жазылған деп есептеп, «қожа» - деп өзгерткен екен. Біз Мәшһүр-Жүсіпте де «можа» - деп жазылғанына қарап, «можа» сөзін не көне

араб-парсы сөзі, не бізге әзір белгісіз бір аталым болуы мүмкін деп санаймыз.

5. В.В.Радловта: «Оралдан қашқан ор түлкі // Аралап қашса, ит жетпес» - делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте: «аралап», орнына «өрлей» сөзі орын алған. Біздіңше, мұнда әңгіме «аралап»қашу туралы болып тұрған жоқ, «өрлей», яғни өрге қарай етпеттеу, жер жағдайын неғұрлым ұтымды пайдалану сөз болып тұр. Сондай-ақ «ор түлкі», яғни «ор түлкісі» дегеннен де жер жағдайын ескеріп, неғұрлым басқалар бара бермес, өрді, биікті таңдап мекен еткен, яғни Орал тауын паналағандықтан да, жазық дала аңы емес, «өр түлкісі» аталуға лайық демекпіз.

6. Бұрынғы В.В.Радловта: «Аспаниан түскен тас түлек // Жерге түссе, тек өтпес» - делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «өтпес» орнын, «кетпес» сөзі иеленген. Соның нәтижесінде соңғыда сөз мағынасы нақтыланып, қалпына келтірілді.

7. Бастапқыда бұл жолдар: «Қас патша «қарашын // Ертең келдің» - деп, кек етпес»- түрінде келіп, бір түрлі ұғынықсыздық арқаласа, кейінгіде нақтылық, дәлдік басым: «Қас патша қарашысына: // «Ерте келдің, кешке келдің!» - деп кек етпес!»

8. 1994 жылғы В.В.Радлов кітабында: бұрынғы басылымдағы (1870 ж.) «мінезінен», «сүйегінен» сөздері орнына «мінезіңнен», «сүйегіңнен» сөздері жорамалмен ғана енгізілсе, Мәшһүр-Жүсіпте де «мінезіңнен», «сүйегіңнен» - деп жазылуы кейінгі долбар дұрыстығын дәлелдеуге қызмет ете алады.

9. Бастапқыда: «Ендігінің жақсысы // Есіктен төрге қарап // Отырады түнеріп» - деп келтірілсе, біз ұсынып отырған нұсқада: «Ендігінің жақсысын // Есіктен төрге қарап, // Отырғанын көрерсің түнеріп» - күйінде өрілген. Кейінгіде сыналушы отырысы ғана емес, сынаушының оған деген көңіл-күйі қоса қамтылып тұрғаны анық.

10. Бұрынғыда: «Аз кісіге көп кісі // Орамына келтірер» - делінсе, соңғыда «кісіге» орнына «кісіні» алынғандықтан, тағы да ұғым нақтылануы жүзеге асты.

Тақпақ. Бұл туындыны «Тақпақ» дегенде, Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша жазылған аталым басшылыққа алынды. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1177 папка, 149-150 беттеріндегі мәтін бойынша әзірленді. Ақынның тап осылай басталатын екінші қысқа үлгісі әулеттік мұрағаттағы екінші папканың 133- бетінде орын алған. Тек мұнда шығарманың «Мұн тарқатар құдай бар!» - жолына дейінгісі ғана қамтылған. Осы орайда бұл мәтіннің ақын таңдамалысының екінші томына (Алматы, Ғылым, 1992, 54-55 б. құрастырған С.Дәуітов) енгені белгілі. Тек онда шығарманың «Боларында болып өт» - деп басталатын жол мен «Қашса қинасаң, қинауыңа тұрады, үзілмейді!» - сөздеріне дейінгілері еңбей қалған. Оның себебі Кеңес билігі тұсында әзірленгендіктен де, ол үзіндідегі сөздердің біразы сол кезде-

гі саясатқа сай келмегендіктен қысқарған деуге негіз толық. Біз бұл орайда мәтінде айтылған сөздер мен Мәшһүр-Жүсіп дүннетанымы, пікірі арасында үнемі сәйкестік бола бермеуі мүмкіндігін, ақынның фольклор үлгілерін еш саясатқа бағындырмай, ел арасында қалай айтылса, сол қалыптан аудармай жеткізуді ғана мақсат еткенін есте ұстаған жөн. Асылы фольклор үлгілерін белгілі бір идеяға икемдеу, өзгертіп жазу ол ғылым талаптарына мүлде қайшы келетінін ескерсек, өзгертпей жеткізу қайта Мәшһүр-Жүсіптің елеулі табысы екенін еске салғымыз келеді. Сонымен бірге көлемі шағын болса да, Мәшһүр Жүсіптің әулеттік мұрағаттағы жазбасында бірер өзгешелік бар екеніне, оны ескермеуге болмайтынына көңіл бөлген жөн:

1. Әулеттікте: «Құдай» сөзі орнына «Тәңір» - деп берілген екен, біз «құдай»- дегенін алдық. Себебі «тәңірі» сөзінің қазақ даласына ислам діні келгенге дейін қолданылуы мүмкіндігін, ал, «құдай» - дегеннің неғұрлым кейінгі айтылу үлгісі болуы ықтималдығын басшылыққа алдық.

2. 1177 папкада: «Жалғызбын деп, қамықпа» - деген бір жол ғана емсе, әулеттікте ол екі тармақ түрінде кеңейген: «Жалғызбын деп зарықпа, // Мұңлымын деп қамықпа!» Біз әулеттіктегіні неғұрлым кең де, дұрысырақ деп санадық.

Төрттағандар. Бұл төрт тармақтық өлеңнің маңдайшасында туындыны қандай жағдайда кімдер айтқаны ескертілген: «1921- ноябрь басы, жаңаша сейсенбі, бүгін 22- інші, ескіше дүйсенбі, бүгін тоғызы. Бірінің- 8, бірінің 20-сы күні Баянаулада Потуков Павел дегендікінде болдық. Город Павлодар, улица Первый Май, дом номер -семьдесет пять, продаст-қа Сырбай Шорабасев. Бір шайырдың айтқаны.» Ал, өлең соңынан мына сөздер жазылған:

Оқыдым ерте тұрып, бамдат намаз,

Мінажат бір Аллаға жаздым қағаз.

«Мимнің дауасын татып, тасып бол!» - деп,

Қыздармен заманымда болдым араз.

«Мейрамның басы қосылғанда туды!»- деп, атын Мейрам қойды, жылы-жылан, осы сиырда 81-де болады. Ораш әкесі - Үміттің інісі Пиязбек. Үркімбай қызын Ниязбек баласы Мәукенге берген. Солардан тұқым бар-жоғын білу үшін жазылған.

5. Өгірік өлең.

Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы: 1170«а» папка, 101-103 беттері бойынша ұсынылып отыр. Сонымен бірге бұл мәтінінің жоғарыда аталған В.В.Радловтың 1870 жылғы кітабында жарияланғанын, екі үлгі арасында айырмашылық көп екенін, осы жолы біз ұсынып отырған кітаппен салыстырғанда, аз-кем селкеуліктер бұдан бұрын басылған ақын таңдамалысында да (М.Ж.Көпеев, Таңд., Алматы, Ғылым, 1992, 42-43 б.) орын алғанын ескертеміз. Енді сопың бәрін нақты көрсетеміз:

1. В.В.Радловта (жоғарыда ескертілгендей, бұ жолы да «Ел қазынасы- ескі сөз // Алматы, Ғылым, 1994 жылғы кітабынан үзінді келтірілгенде, «В.В.Радлов»-деген аталымнан кейін, тек сол кітаптағы бет ретін келтіріп, отырамыз- Н.Ж.) мұндағы «қызға» орнына «жұртқа»сөзі (65 б.) орын алған.

2. Мұндағы «құмырсқаның асауын» орнына В.В.Радловта «құмырсқаны қайырып» - сөздері (65 б.)берілген.

3. Соңғы екі жол В.В.Радловта мүлде басқаша өрілген: «Ел қыдырған кешегі есер кезде // Бөгелек басына тана тақтым.»

4. Мұндағы «түбіне» орнына В.В.Радловта: «ығына»- (66 б.) деп келтірілген.

5. Бұл сөздер сәл өзгертіліп,бұрынғыда (В.В.Радловта) «дүниенің ауыры» (66 б.) – күйінде шаңырақ көтерген.

6. В.В.Радловта осы шумақтың үшінші тармағы «атандарға»- деп басталып, сөйлем ішіндегі келесі тармақ соңы да «атандардан» деп беріліп, бір сөйлем ішінде сөздің екі рет қайталануы шаң берсе, Мәшһүр-Жүсіпте кейінгі «атандарым» орнына «жануарым» орын алған.

7. Бастапқыда бұл қолданым сәл өзгеріп: «Дүниенің ауыры»- деген қалыпта отау тіккен.

8. В.В.Радловта: «Үлкеніне серкенің» (66 б.) арба салу берілсе, Мәшһүр-Жүсіпте:серкеден көп кіші «қара шіркей, шыбынға» арба жегу өрнектеліп, әсірелеу шеңбері көп кеңейіп,әсерлілік арта түскен.

9. Мәшһүр-Жүсіптің 1170 «а» папкасында (102 б.) және В.В.Радловта (66 б.) осы«мықты» сөзі бой көтерсе,таңдамалыда оның орнын «күшті» сөзі орынсыз иеленген.

10. Мәшһүр-Жүсіпте бұл жол: «Бір қарсақты жаратып, базар міндім»-деген қалыпта өріліп, өзінен кейінгі тармақ соңындағы «әзер (азар) міндім» сөздерімен құп ұйқасып, үйлесіп тұрса, В.В.Радловта осы тармақ: «Бес қарсақты күнінде баса міндім» - делініп,әрі болашақ көлікті алдын-ала даярлау («жаратып») түсіп қалуы, әрі ұйқас толымсыздығы («баса міндім»- «әзер міндім») анық байқалады.

11. Бұрынғыда бұл сөздер: «Жүргізе алмай шіркінді» (66 б.) - қалпында өріліп, кейінгідегі кимыл-әрекет дәлдігі(«құлағынан берік басып») қамтылмай қалған.

12. В.В.Радлов кітабында және 1992 жылғы таңдамалыда да «сомбал» - деп басылған сөзді біз қолжазбадағы бастапқы әріптің таңбалану ерекшелігіне қарап, «хамбал» - деп өзгерттік те, «сомбал» дегенді жақша ішінде қоса келтірдік.

13. Бұрынғыда бұл шумақ орнын мүлде басқа тармақтар иеленумен бірге соған ілесе тағы төрт жол қосыла берілген. Сонда кейінгіде, яғни біз ұсынып отырған Мәшһүр-Жүсіпте, әрі алдыңғы шумақ өзгешелігі, әрі соған ілескен бір шумақ еңбегені анықталады.

14. Тап осының алдындағы 3 тармақ В.В.Радловта мүлде басқаша берілген: «Өтірік өлең айтамын ер басынан, // Шылым қылдым шыбыштың қу басынан, // Қара шіркей етіне қазан толып.» Ал, осы шумақтың төртінші жолы Мәшһүр-Жүсіптегі қалыпта шаңырақ көтерген: «Астау-астау ет жедік ер басынан.» Біздіңше, мұндағы ыңғайсыздық әрі бірінші мен төртінші тармақ соңы «ер басынан» делініп сөз қайталануынан, әрі шылымның ол кез үшін тым сирек құбылыс болуынан туып тұрған сияқты.

15. Мұндағы «бір әділ пақыр» - В.В.Радловта: «бірталай бақыр» - күйінде ірге тепкен. Біздіңше, бұдан кейінгі жолдың: «Имансыз сона деген кәпір екен»-деп өрілуіне қарама-қарсы алынуымен де бастапқы тармақ өзіндік ой, әсерлілік өрбітуге бағытталған, яғни: «Маса деген бір әділ пақыр екен»-қалпында өлең идеясы, композициясы тұрғысынан да неғұрлым шынайы да, үйлесімді болып тұрған тәрізді.

16. Тап осы жолмен басталатын үш шумақ В.В.Радловта мүлде бөлек. Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіпте осы он екі тармақ мүлде басқаша келтірілумен бірге соған қоса төртінші шумақ та орын алған. Біздіңше, бұл өзгерістерден тағы да В.В.Радловтан кейін жинаған Мәшһүр-Жүсіп сңбегі де бір бөлек қазына екені дәлелдене түседі деп түйін жасауға болады.

17. 1992 жылғы таңдамалыда осындағы «айтсам да» сөзі «айттым да» - делініп, сөз кате берілген.

18. Тағы да сол таңдамалыда «бөгелектің» сөзі «бөксейліктің» - делініп кате аударылған.

19. Таңдамалыдағы «қойыпты» сөзін «құйыпты» -деп аудару көмегімен (араб әрпінде белгілі бір әріпті «о», не «ұ», не «у», не «ө», не «ү» - деп оқи беруге келетіні арабша оқи алатындар үшін белгілі қағида - Н.Ж) белгілі бір ұғымды нақтылай түстік. Расында, «құт қойыпты» - дегеннен де «құт құйыпты» өрнегі белгілі бір береке құттын берілу тәртібін нақтырақ бере алады. Оның үстіне кейінгі тармақтар соңындағы: «жиыпты», «тырбыпты» сөздерімен ұйқасуға «қойыпты» өрнегінен гөрі «құйыпты» лайық болып, құп үйлесім тұрғанын байқау да қиын емес.

20. Таңдамалыдағы: «Ол дүниеде мен өзім болмайын деп» - делініп, бір түрлі ұғынықсыздық тудырған «дүниеде» сөзін мәтін жазуына бажайлап қарап, «дауына»- деп өзгерткенде, ұғым дәлдігі қалпына келді.

6. Жарапазан. Мәшһүр-Жүсіптің Мәдина деген қарындасынан туып, жасынан ақын мұрасын жинаумен шұғылданған Жолмұрат Жүсіпұлының (1894-1977) әулеттік мұрағатта сақталған көшірмелерінің 3- папкасы, 409- беті бойынша әзірленді.

7. Жоктау өлеңдері.

Бұрынғы жоктау үлгісі. Жоғарыда аталған Алматыдағы қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170 «а» папка, 26-28 беттері бойын-

ша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабымен салыстыру жүргізілді. Сараптау кезінде төменде көрсетілгеніндей, көп өзгешелік болуы тағы да бұл үлгінің ел ішінде түрлі нұсқалы т.с.с. болуы мүмкіндігін, сонымен бірге бастапқы жинаушының казак тілі бояуы түрлішеелігін байқай бермеуі ықтималдығын қоса аңғартады. Енді мысалдар келтіріп, нақты дәйектеу жүргізейік:

1. В.В.Радловта және Мәшһүр-Жүсіп жазбасында: «Ұяда сұңқар түлеткен» - деп дұрыс жазылса, 1992 жылы шыққан акын таңдамалысында «ұяда» сөзі «әуеде» болып орынсыз бұрмаланғанын ескертеміз.

2. Акын жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда: «Қиядан сұңқар тілеткен» - делінсе, В.В.Радловта соңғы «тілеткен» орнына «түлеткен» беріліп, өз алдындағы: «Ұяда сұңқар түлеткен» - дегендегі соңғы сөзді қайталау туғызғанын ескерген жөн.

3. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда да бұл жолдағы соңғы сөздер: «түлкі артқан»- түрінде келсе, В.В. Радловта «артқан» орнын «атқан» иеленген.

4. Акын жазбасы мен таңдамалысында: «Қиядан барып тіке атқан» - қалпында орын алса, бұрынғыда, яғни В.В.Радлов нұсқасында соңғы сөздер «теке атқан» түрінде берілген. Біздіңше, бұл тармақ алдындағы жол түлкіні артуға арналса, кейінгісі сол аңды «тіке» атуға байланысты екені анық. Араб жазуына 1914 жылғы А.Байтұрсынов енгізген жаңа үлгі. ережеге дейін. әсіресе дауысты дыбыстарды түрліше оқуға мүмкін болғаны да белгілі. Демек Мәшһүр-Жүсіп жазбасы 1914 жылға дейін қағазға түсті десек, «теке», «тіке» сөздері бірдей белгіленетіні бұл салада еңбек еткендер үшін еш жаңалық емес.

5. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында: «Баршаны бөздей жыртырған, // Жібекті жүндей тұттырған»- деп жазылып, соңғы: «жыртырған», «тұттырған»- сөздерінің толық ұйқасуы іске асса, бұрынғы үлгіде ол реттілік өзгерген. Мәселен, онда «тұттырған» орнына «түттірген» сөзі қолданылған.

6. Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіпте: «Айдарлыға айдатқан, // Тұлымдыға байлатқан»- күйінде ап-анық жазылса, В.В.Радловта «айдарлыға» орнын «айдалаға» иеленген. Біздіңше, Мәшһүр-Жүсіптегі әр тармақ басындағы: «айдарлыға», «тұлымдыға» сөздері бірін-бірі демеп, үйлесіп, халық салтын, нанымын дөп бейнелесе, жылқыны айдалаға айдату еш жөнге. дағдыға сай келмеуімен көзге ұрып тұр.

7. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қалмактан жылқы кудырған, // Құлынын жолда тудырған» - делінсе, бастапқыда (В.В.Радловта) «жолда» дегенді «қолда» сөзі алмастырып, біртүрлі ұғынықсыздық тудырып тұр. Біздіңше, жылқыны «қолда» тудырды дегеннен де, «жолда» тудырды деу уақыт шыңдығына, сол кездегі адамдар дәстүріне неғұрлым дөп келеді.

8. «Жамбасынан» - деп, қазіргі емле сөздігіне сүйеніп жазып келсек, Мәшһүр-Жүсіпте және В.В.Радловта «жан басынан»- түрінде берілуі тегін емес. Расында, адамның бір басы. әрине, негізгісі иықтан жоғары орналасса.

14. Тап осының алдындағы 3 тармақ В.В.Радловта мүлде басқаша берілген: «Өтірік өлең айтамын ер басынан, // Шылым қылдым шыбыштың қу басынан, Қара шіркей етіне қазан толып.» Ал, осы шумақтың төртінші жолы Мәшһүр-Жүсіптегі калыпта шаңырақ көтерген: «Астау-астау ет жедік ер басынан.» Біздіңше, мұндағы ыңғайсыздық әрі бірінші мен төртінші тармақ соңы «ер басынан» делініп сөз қайталануынан, әрі шылымның ол кез үшін тым сирек құбылыс болуынан туып тұрған сияқты.

15. Мұндағы «бір әділ пақыр» - В.В.Радловта: «бірталай бақыр» - күйінде ірге тепкен. Біздіңше, бұдан кейінгі жолдың: «Имансыз сона деген кәпір екен»-деп өрліуіне қарама-қарсы алынуымен де бастапқы тармақ өзіндік ой, әсерлілік өрбітуге бағытталған, яғни: «Маса деген бір әділ пақыр екен»-қалпында өлең идеясы, композициясы тұрғысынан да неғұрлым шынайы да, үйлесімді болып тұрған тәрізді.

16. Тап осы жолмен басталатын үш шумақ В.В.Радловта мүлде бөлек. Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіпте осы он екі тармақ мүлде басқаша келтірілумен бірге соған қоса төртінші шумақ та орын алған. Біздіңше, бұл өзгерістерден тағы да В.В.Радловтан кейін жинаған Мәшһүр-Жүсіп еңбегі де бір бөлек қазына екені дәлелдене түседі деп түйін жасауға болады.

17. 1992 жылғы таңдамалыда осындағы «айтсам да» сөзі «айттым да» - делініп, сәл қате берілген.

18. Тағы да сол таңдамалыда «бөгелектің» сөзі «бөкейліктің» - делініп қате аударылған.

19. Таңдамалыдағы «қойыпты» сөзін «құйыпты» -деп аудару көмегімен (араб әрпінде белгілі бір әріпті «о», не «ұ», не «у», не «ө», не «ү» - деп оқи беруге келетін арабша оқи алатындар үшін белгілі қағида - Н.Ж) белгілі бір ұғымды нақтылай түстік. Расында, «құт қойыпты» - дегеннен де «құт құйыпты» өрнегі белгілі бір берсе құттың берілу тәртібін нақтырақ бере алады. Оның үстіне кейінгі тармақтар соңындағы: «жиыпты», «тырбиыпты» сөздерімен ұйқасуға «қойыпты» өрнегінен гөрі «құйыпты» лайық болып, құп үйлесіп тұрғанын байқау да қиын емес.

20. Таңдамалыдағы: «Ол дүниеде мен өзім болмайын деп» - деліннің, бір түрлі ұғынықсыздық тудырған «дүниеде» сөзін мәтін жазуына бажайлап қарап, «дауына»- деп өзгерткенде, ұғым дәлдігі қалпына келді.

6. Жарапазан. Мәшһүр-Жүсіптің Мәдина деген қарындасынан туып, жасынан ақын мұрасын жинаумен шұғылданған Жолмұрат Жүсіпұлының (1894-1977) әулеттік мұрағатта сақталған көшірмелерінің 3- папкасы, 409- беті бойынша әзірленді.

7. Жоқтау өлеңдері.

Бұрынғы жоқтау үлгісі. Жоғарыда аталған Алматыдағы қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170 «а» папка, 26-28 беттері бойын-

ша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабымен салыстыру жүргізілді. Сараптау кезінде төменде көрсетілгеніндей, көп өзгешелік болуы тағы да бұл үлгінің ел ішінде түрлі нұсқалы т.с.с. болуы мүмкіндігін, сонымен бірге бастапқы жинаушының қазақ тілі бояуы түрлішелігін байқай бермеуі ықтималдығын қоса аңғартады. Енді мысалдар келтіріп, нақты дәйектеу жүргізейік:

1. В.В.Радловта және Мәшһүр-Жүсіп жазбасында: «Ұяда сұңқар түлеткен» - деп дұрыс жазылса, 1992 жылы шыққан ақын таңдамалысында «ұяда» сөзі «әуеде» болып орынсыз бұрмаланғанын ескертеміз.

2. Ақын жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда: «Қиядан сұңқар тілеткен» - делінсе, В.В.Радловта соңғы «тілеткен» орнына «түлеткен» беріліп, өз алдындағы: «Ұяда сұңқар түлеткен» - дегендегі соңғы сөзді қайталау туғызғанын ескерген жөн.

3. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында және 1992 жылғы таңдамалыда да бұл жолдағы соңғы сөздер: «түлкі артқан»- түрінде келсе, В.В. Радловта «артқан» орнын «атқан» иеленген.

4. Ақын жазбасы мен таңдамалысында: «Қиядан барып тіке атқан» - қалпында орын алса, бұрынғыда, яғни В.В.Радлов нұсқасында соңғы сөздер «теке атқан» түрінде берілген. Біздіңше, бұл тармақ алдындағы жол түлкіні артуға арналса, кейінгісі сол аңды «тіке» атуға байланысты екені анық. Араб жазуына 1914 жылғы А.Байтұрсынов енгізген жаңа үлгі. ережеге дейін, әсіресе дауысты дыбыстарды түрліше оқуға мүмкін болғаны да белгілі. Демек Мәшһүр-Жүсіп жазбасы 1914 жылға дейін қағазға түсті десек, «теке», «тіке» сөздері бірдей белгіленетіні бұл салада еңбек еткендер үшін еш жаңалық емес.

5. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында: «Баршаны бөздей жырғтырған, // Жібекті жүндей тұттырған»- деп жазылып, соңғы: «жырттырған», «тұттырған»- сөздерінің толық ұйқасуы іске асса, бұрынғы үлгіде ол реттілік өзгерген. Мәселен, онда «тұттырған» орнына «түттірген» сөзі қолданылған.

6. Сондай-ақ Мәшһүр-Жүсіпте: «Айдарлыға айдапқан, // Тұлымдыға байлатқан»- күйінде ап-анық жазылса, В.В.Радловта «айдарлыға» орынын «айдалаға» иеленген. Біздіңше, Мәшһүр-Жүсіптегі әр тармақ басындағы: «айдарлыға», «тұлымдыға» сөздері бірін-бірі демеп, үйлесіп, халық салтыңнанымын дөп бейнелесе, жылқыны айдалаға айдату еш жөнге, дағдыға сай келмеуімен көзге ұрып тұр.

7. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қалмақтан жылқы қудырған, // Құлынын жолда тудырған» - делінсе, бастапқыда (В.В.Радловта) «жолда» дегенді «қолда» сөзі алмастырып, біртүрлі ұғынықсыздық тудырып тұр. Біздіңше, жылқыны «қолда» тудырды дегеннен де, «жолда» тудырды деу уақыт шыныдығына, сол кездегі адамдар дәстүріне неғұрлым дөп келеді.

8. «Жамбасынан» - деп, қазіргі емле сөздігіне сүйеніп жазып келсек, Мәшһүр-Жүсіпте және В.В.Радловта «жан басынан»- түрінде берілуі тегін емес. Расында, адамның бір басы, әрине, негізгісі иықтан жоғары орналасса,

әсіресе төрт аяқтап қозғалуға тура келгенде, бүйірдегі бір мүшесінің де екінші бір жанама бас тәрізді қылтып көрінуі мүмкіндігін ескермей болмайды.

9. «Санама жұлдыз батырған» - дегендегі «санама», сөзі бір түрлі түспіксіздік туғызып тұр. Біздіңше, ол «саннама» түрінде жазылса, сандаған жұлдыз, яғни көп жұлдыз ұғымын ашуға бағытталар еді.

10. Мәшһүр-Жүсіпте: «Бес тақа баршадан тон қылған, // Жеті рудан қол жиған»- делінсе, бұрынғыда алдыңғы тармақ соңындағы «қылған» орынын «киген» иеленіп, тағы да ұйқас солғындауына негіз болып тұр.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «Әуелде құдай қалаған, // Асылы нұрдан тараған»- деп өрілсе, бастапқыда «әуелде» сөзі- «әуелі», «тараған» дегені- «жараған»- күйінде келтірілген. Біздіңше, нұрдан тарау ұғымы Аллаға сену, Алланың жарату құдіретін ескеруден туса, «жараған» сөзі «жаралған» түрінде берілгенде ғана сол ұғымға бағытталарын ескерген жөн. Бұл орайда тағы да алдыңғы жолмен кейінгінің ұйқасу сапасын нашарлату іске асарын ескерсек те, бастапқы қолданымның кезең тынысына неғұрлым сай келетінін бағамдау қиын емес.

12. «Алыстан дұшпан аттанса»- тармағы Мәшһүр-Жүсіпте орын алмаған. Біз оны сөз орайына, қолданым дәстүріне т.с.с. сүйеніп, В.В.Радлов бойынша енгіздік.

13. В.В.Радловта осы тармақ соңы: «жаранған» болып берілсе, тағы да оған дейінгі ұйқас негіздері соңғы етістіктің «бораған» және одан кейінгі жол аяғының «камаған» - түрінде келіп, бірыңғай ұйқас тәртібіне бағындырыла алынғанын ескергендіктен де, осы «жаранған» орнына Мәшһүр-Жүсіптегі «жараған» сөзін енгізу тиімдірек деп санадық.

14. В.В.Радловта: «Сексенге келген Кеңгірбай, // Ішің толды параға»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте «ішің» орнына «еншің» - алынған екен, соңғыны таңдадық.

15. Бастапқыда: «Өлгенде жайылсын қараңа»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «жайылсын»- «жайылды», «қараңа»-«қараға» - деп өзгертілген екен. Біз белгілі бір әрекеттің жүзеге асуы мүмкіндігін емес, нәтижесін дйттеген соңғыны туынды идеясына неғұрлым сай келеді деп таптық.

16. Мәшһүр-Жүсіп жазбасында да, В.В.Радловта да бар тап осы жолдың: «Ғылажың не дүр Аллаға» - 1992 жылғы кітапқа еңбеуі шығарманың кешегі кеңестік жүйе кезінде әзірленгендіктен, «Алла» сөзін қолданудан қашқақтау нәтижесі болар деп шамаладық.

17. Бұрынғыда бұл жол: «Күні де, түні де базарым» - деп отау тіксе, кейінгіде бастапқы сөздер: «күні де- түні» калпында ықшамдалған екен, біз соңғыны қаладық.

18. Бастапқыда осы тармақ «Алдалап қайтты назарым»- деп шаңырақ көтерсе, соңғыда алдыңғы сөз «Алладан» екен. Кейінгіде ұғым нақтылана түскен тәрізді.

Балғынды жоқтау. Бұл туынды да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы ақынның 170 «а» папкасы бойынша әзірленіп, тағы да В.В.Радлов кітабымен салыстыру жүргізілді. Мәшһүр-Жүсіп жазбасы маңдайшасында: «Батырбек деген төренің қызы Балғын өлгенде, шешесі жоқтады» - делінсе, В.В.Радловта да сол іспеттес тақырыпша берілген екен, біз оны ықшамдап. «Балғынды жоқтау» - деп атадық. Бастаған үрдіс бойынша тағы да айырмашылықтарға көңіл бөлеміз:

1. Бастапқыда, В.В.Радловта, осы тармақ соңындағы Мәшһүр-Жүсіптегі «жалғызым-ай» орнына «артында» сөзі орын алған.

2. Бұрынғыда бұл тармақ мүлде өзгеріп: «Ау, жаңғыз бауырым шыркырап тұр» - делініп, ұғым көмескілігі алға шыққан.

3. Мәшһүр-Жүсіпте баласын оқыту үшін не бергені нақты көрсетілсе, бастапқыда: «Молдаға оқысын деп қоя бердім» - делініп, тым жалпылама айтылған.

4. Бұрынғыда тармақ соңы: «бердім»- деп аяқталып, белгілі бір өзгерісті, өлімді бекітуші пенденің өзі тәрізді әсер қалдырса, кейінгіде бәрін жасаушы жаратқан иенің өз шешімі екені аңғарылады.

5. Бастапқыдағы: «айт дегенін»- сөздері кейінгі бойынша түзетіліп, ұғым нақтылығы қалпына келтірілді.

6. Бұрынғыдағы (В.В.Радловтағы) сөз соңындағы мағынасы беймәлім «үлік» сөзі ұғымды айқындап берген кейінгі, Мәшһүр-Жүсіптің «өлім» дегенімен ауыстырылды.

7. Нақтылық, дәлдік талабы бойынша бастапқыдағы «қорған» сөзі кейінгінің «құрған» сөзімен алмастырылды.

8. Мұндағы «түсер» сөзі орнын бұрынғыда «жетер» - иеленген.

9. Мәшһүр-Жүсіпте: «Тапқаны ақ ешкінің егіз лақ» - делінсе, В.В.Радловта «егіз» орнында «екі» сөзі тұр.

10. Бастапқыда (В.В.Радловта): «Екі ешкі көкке қарап, көденді жс, // Табарсың есен болсаң тағы лақ»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «екі ешкі» емес, «ақ ешкі» болып дұрыс өзгертілген. Сонымен бірге соңғы «тағы» мен «лақ» сөздері арасында түсіп қалған «да» шылауы қалпына келтірілген.

11. В.В.Радловтағы: «Жаратты бір жаратқан бесеу сұмды»- дегендегі «бесеу» сөзі бір түрлі ұғынықсыздық тудырып тұр. Осы орайда біз «бесеу» сөзін «би сау» сөздерімен, сау емес ұғыммен алмастыруға болар ма еді деген түйінге келдік те, екі қолданымды қатар бердік. Араб әрпінің таңбалану ерекшелігі бұл ұғымның екеуіне де қайшы емес.

12. Мәшһүр-Жүсіпте шумақ аяғы: «Құдайым берер ме екен бізге де ұлды»- делініп, өз алдындағы бастапқы жол соңы: «мен де мұңды», екінші аяғындағы: «бесеу сұмды» сөздерімен құп үйлесіп, ұйқасып тұрса, В.В.Радловта шумақ соңындағы сөздің «тұяқ» болып алынуы ұйқас тәртібіне мүлде қайшы келіп тұрғаны анық.

Боғы төрелің қарындасы жоқтағаны

1. Мәшһүр-Жүсіп жазбасы: 1170 «а» папка, 31- бетінде және 1992 жылғы таңдамалыда «күдері»- делінсе, бұрынғыла (В.В.Радлов кітабында) «күлдәрі»- сөзі өрнектелген.

2. 1170 «а» папкада және В.В.Радловта «жалпайып» сөзі- дұрыс берілсе, таңдамалыда (32 б.) «жайкалтып» - деп кәте жазылған.

3. Ақын жазбасында: «жарды бір» - деп алынса, ол таңдамалыда да солай берілген. В.В.Радлов кітабын «Ел қазынасы- ескі сөз» аталымымен әзірлеушілер «жардыны» сөзін келтіріп, оны жергілікті тіл ерекшелігі деп санаған (Алматы, Ғылым, 1994, 597 б.). Біздіңше, мұнда «жарды» - дегенді «күйеу», «жұбай» деген сөздердің синонимі ретінде қабылдаған жөн. Сонда шығарма басында жазылған мына тақырыпқа: «Боғының қарындасының күйеуі өлгенде жоқтағаны»- назар аударсақ та, әйелдің көз жұмған күйеуін, яғни жарын жоқтауы келіп шығады. Қараңыз: «Жарды бір алған осы өлім.»

4. Бастапқыда (В.В.Радловта): «досын» делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «достысын»- отау тіккен.

5. «Ғалыны да»- дегендегі «да» шылауы бұрынғыда жоқ, кейінгі Мәшһүр-Жүсіп бойынша енгізілді.

6. Соңғыда: «Өлімнің інісі-уайым»- түрінде ірге тепсе, бастапқыда: «Өлімнің несін ойбайым» - деп беріліп, біртүрлі ұғынықсыздық тудырып тұрғанын байқау қпын емес.

7. Бұрынғыда және кейінгіде: «Қара бір шашым жаяйын, //Жаяйын да жияйын» - күйінде өрілсе, таңдамалыда аяққы: «жияйын»- орнына «жылайын» сөзі кәте алынған.

8. Бастапқыда: «Қыналы бармақ, жез тырнақ» - калпында өрістесе, кейінгіде «қыналы» сөзі «күнәлы» өрнегімен алмастырылған екен. Біз соңғыны таңдадық.

9. Бұрынғыда: «Күнінде канға бояйын. // Албыраған ақша бет // Сүйсінге такайын» - деп беріліп, «бояйын» мен «такайын» сөздерінің онша ұйқаспауы орын алса, «такайын» орнына кейінгідегі «таяйын» енгізілуі нәтижесінде ұйқас калпына келтірілді.

10. Бастапқының: «Моймылдаған қара көз»- жолындағы алғашқы сөз таңдамалыда: «мөймүлдеген» - деп берілген екен. Ақын жазбасына қайта үңілу нәтижесінде «мөймүлдеген»нұсқасын таңдадық.

11. Бұрынғыдағы: «Ала арқанмен бек тарттым»-тармағындағы «бек» сөзі орнын соңғыдағы: «берік» - иеленді.

12. Алғашқыда: «ханнан ендік жағынар- делінсе, кейінгіде «ендік» орнына «опанік» - сөзі кірген екен. Біз «опанік» - түбірі «опа» екенін ескеріп, кейінгіні ұсынып отырмыз.

Тәтиді жоқтау. Бұл туынды да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170 «а» папкасы, 39-46 беттері бойынша ұсынылып,

В.В.Радлов кітабымен (1870) және белгілі ғалым М.Бөжесев көшірмесімен салыстыру жүргізілді:

1. Бастапқыда (1870 ж. В.В.Радлов кітабында): «Қара бір таудың үлгісі»- деп берілген екен, біз кейінгіге, Мәшһүр-Жүсіптің жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1170 «а» папкасының 39-бетінде осы тармақ соңы: «өлкесі»- делінуіне қарап, әрі ол сөздің өзінен кейінгі тармақ соңындағы: «серкесі» сөзімен толық ұйқасуына сүйеніп, жол аяғындағы: «үлгісі»- сөзін «өлкесі»- деп алмастырдық.

2. Мәшһүр-Жүсіпте: «Ебінің қызыл желіндей // Саулап бір тұрған сөз еді» - деген қалыпта отау тіксе. В.В.Радловта: «Ебінің» орнына «Еділдің» сөзі тұрумен бірге екінші тармақтың мүлде түсіп қалуы орын алған екен. Біз толық нұсқаны, кейінгіні, басшылыққа алдық.

3. Бұрынғыдағы: «түрі еді»- сөз қолданысын кейінгіге сүйеніп, әрі сөз мағынасы нақтылығын ескеріп: «төре еді» - деп өзгерттік.

4. Сондай-ақ бастапқы «ұлын» сөзі де соңғы бойынша «аулын» болып түзетілді.

5. Соңғыда, яғни Мәшһүр-Жүсіпте: «Құрама жиып, ел қылып, // Қосын таза сақтаған» - деген түрде шаңырақ көтерсе, бастапқыда, яғни В.В.Радловта: «қосын» орынын «күсін» иеленген екен. Біз сөз ыңғайына, мағынасына қарап, кейінгіні таңдадық.

6. Екінші үлгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Тілі шайпау тентегі // Ақылымен тоқтаған» - күйінде өрілсе, бұрынғыда «тентегі» орнына «тентегін», «тоқтаған» орнына «тоқтатқан» кірген екен. Тағы да оған дейінгі «тоқтаған» сөзімен үйлес: «жақтаған», «мақтаған», «сақтаған» - сөздерінің «тоқтатқан» дегенмен онша ұйқаспайтынын, сөз ыңғайын ескеріп, соңғыны таңдадық.

7. Мәшһүр-Жүсіпте:

Көлдегі аққу дауысты,
Ақ сұнқар құстай дабысты,
Ерегіскен дұшпанға
Айдаһардай шалысты, -

түрінде келсе, оған дейінгіде, В.В.Радловта, екінші тармақ аяғындағы сөз «дауысты» - делініп, алғашқы жол соңындағыны орынсыз қайталауды тудырған. Сондай-ақ шумақ соңындағы сөз: «шалышты» - түрінде келіп, біртүрлі түсініксіздік тудырған. Біз соңғы үлгіні таңдадық.

8. Бұрынғыда: «Қанға-ай түскен асылдай, // Қалшайғанмен қарысты»- делініп, ұғынықсыздыққа ұйтқы болса, тағы да соңғы бойынша түзету енгізіліп, сөз мағынасы нақтылана түсті: «Қайтпас қара бұлттай // Қалшиғанмен қарысты.»

9. Бастапқыда: «Екі де тізген, бір айыл» - делініп, «тізген» сөзі түсініксіз тұрса, тағы да кейінгі бойынша ол өрнек «тізгін» болып өзгертіліп, «тізгін», «айылдың»- ат тұрмандары түрлері екені айқындала түсті.

10. Алғашқыда «Топ ішінде шығып сөйлеген» - күйінде орын алса, соңғыда: «Иығы асып сөйлеген» - деп, қайраткер сипатын нақтылай түсу, даралау жүзеге асқан екен. Біз кейінгіні алдық.

11. Бұрынғы: «Еркіне зорлық қылмаған» - жолындағы «еркіне» орнына Мәшһүр-Жүсіп бойынша «ырқына» енгізілді.

12. Бастапқыда: «Күнәкар, сірә, болмаған» - делінсе, кейінгіде «сірә» орнын «ғасы» сөзі меншіктеген екен. Тағы да соңғы үлгінің сөз мағынасын дамытып, аша түсетіні ескерілді.

13. Біріншіде: «Адалдығы әлімдей // Дін сөзіне тоймаған» - бой көтерсе, кейінгіде «әлімдей» орнын «ғалымдай» исленген екен. Сөз мағынасы, орны соңғының неғұрлым ықтимал екенін дәлелдейді деп санадық.

14. Алғашқыда: «Ақылы дана, данышпан» - күйінде өрнектеліп, соңғы екі сөз қолданымында бір-бірін қайталау жүзеге асса, кейінгідегі «дана» орнына «және» сөзі кіргізілуі сол біртектестікті болдырмауға қызмет етіп тұр.

15. Кейінгіде:

Аруакты ердің қосы еді,
Адал пірдің досы еді,
Нияз алар мұртынан,
Мұрт деп барар жұртынан,
Қожалар оқыр құранды -

деп өріліп, бірінші тармақ пен екінші, үшінші мен төртінші ұйқасуы және бесіншінің өз алдындағы және өзінен кейінгі шумақтардың соңғы жолдарымен ұйқасуы (яғни шумақаралық ұйқасқа біраз ұқсауы) жүзеге асқан. Ал, бастапқыда орын алған өзгерістердің ұйқасқа да, мағыпа бірлігіне, үндесуіне де т.с.с. қабыспай жатуын байқау қиын емес. Мәселен, алғашқы тармақ соңындағы «қосы еді» орнына «күшті еді» кіруі өз алдына, екіншідегі соңғы «досы еді» сөздерін «мұрты еді» ауыстырған. Ал, үшінші соңындағы «мұртынан» сөзі «мұрыннан» болып өзгерсе, төртінші басындағы: «мұрт деп»- «мұртты» күйінде ірге тепкен.

16. Соңғыда: «Қыс қонысын сұрасаң, // Қоянды мен Жыланды» - делініп, айтар ұғым ап-анық жеткізілсе, бұрынғыда «қыс» орнына «қос» енуі арқылы тағы да мағына қабыспауы, ұғынықсыздығы туып тұр.

17. Сондай-ақ: «Тірісінде көп берді» - тармағы жазылған соң, оқырман көңілінде «нені?» сауалы туары анық. Сол сұраққа жауап іздесек, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) ол ап-айқын берілген: «Зекет!» - деп, тай мен құнанды.» Мұнда зекет үшін тай-құнан ұсынылуы нақты көрсетілсе, одан бұрынғыдағы екінші жол: «Зекетім деп қуанды»- түрінде келіп, зекетке не бергені ашылмай қалған.

18. Мәшһүр-Жүсіпте: «Жайлауға беттеп көшкенде, // Шандатып жылқы айдаған» - делініп, тағы да бір ой толық та, анық берілсе, В.В.Радловта осындағы алғашқы жол мүлде түсіп қалумен бірге «шандатып» деген нақты сурет жасап

тұрған сөз ығысып: «Көшкенде мың жылқы айдаған.» - деген ұзын шұбалаңқы жол сап түзеген. Біздіңше, жылқы санын «мың» деп бір ұғымға ғана шегеленгеннен гөрі, сол мыңды тура айта салғаннан да, «шаңдатып» сөзі мал көптігін нақты әсерлі көрсете алған.

19. Мәшһүр-Жүсіптегі: «Тайы қысыр қалмаған, // Тайлағы бота салмаған»- жолдарында әрі нақты ой, әрі ұйқас тәртібін сақтау орын алғаны анық. Ал, бұрынғыда: «қысыр» - дегенді «қысырақ» сөзі ауыстырып, мағына қайшылығын тудырумен бірге екінші жолдың мүлде түсіп қалуы тағы да өлең әсерін көп төмендетіп тұр.

20. Алғашқыдағы: «Бетегелі кең тарлау // Беткейге біткен райдай»- жолдары соңындағы «райдай»сөзі түсініксіздік тудырса, кейінгіде оның орнын «рандай» иеленген. «Раң» сөзіне берілген тіл білімі мамандары анықтамасын еске алайық: «Раң. Көктемнің басында қар суымен шығатын, бойы аласа майда шөп» (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, Алматы, Ғылым, 1985, 49 б.)

21. Тағы да Мәшһүр-Жүсіпке жүгінсек, бұл қадамдардың қазақ тілі үшін көш бастаушы ретінде де көп іс тындырған қажырлы да талантты ғалым беделін төмендетуге апармақ түгіл, бастай да алмайтыны анық. Себебі әрі басқа ұлт өкілі бола тұрып, әрі тек қазақ емес, түркі тектес ұлт тілдерін соншалық кең қамтыған, әрі бірінші болып қағазға түсірген В.В.Радловты жеке бір салада болсын біз зерттеп отырған адамға ұстаз ретінде алуға әбден болады. Әйтсе де алғашқы зерттеуші тыннан жол салса, сол бұрынғының тәжірибесіне сүйенгендіктен де, оның біраз қателерін кейінгінің қайталамауы мүмкіндігі өсетінін де біз ескермей кете алмаймыз. Себебі бастапқы зерттеуші қанша маңызды шаруа тындырса да, оның жекелеген ағаттықтарын көрсетпеу белгілі бір ғылым саласын дамытуға емес, тоқыратуға ғана әкелетіні де бұрыннан басы ашық жәйіт. Біз назар аударған шумақ Мәшһүр-Жүсіпте былай өрістеген.

«Дүниеден Тәти өтті!» - деп,
«Алтайдан қайрат кетті!» - деп,
Қожалар сызған сиядай,
Дұшпанның көңілі тынды ғой!

Ал, В.В.Радлов кітабында көп өзгешеліктер бар. Мәселен, алғашқы жолдары былай келтірілген: «Тәти өтті-деп-Алтайдан // Қайрат кетті! - деп кожалар.» Кейінгі үзіндіде қатар тұрған екі жолдың ұйқаспауымен бірге, үшінші тармағы: «сызған сиядай» - делініп, әрі буын саны азаюы, әрі біртүрлі ұғынықсыздық орын алған. Демек мұнда да басқа ұлт өкілінен гөрі Мәшһүр-Жүсіптің ел тарихын, тілін көбірек білетіні және қағазға түсіруді кейінірек қолға алуы- бәрі кейінгі нұсқаның дұрысырақ болуын негіздегені анық.

22. Мәшһүр-Жүсіпте: «Ақжолдың ұғлы Арғынға // Атпен желі тарттырдым» - делінсе, одан бұрынғыда «ұғлы» орнын «баласы», «тарттырдым»- сөзін «тарттырды» - ығыстырған.

23. Кейінгіде:

Ішіп, бір киіп, буласын,
Сұм дүниенің өтерін
Өлшенуменен ойласын!
Мың-миллионы кетсе де,
Төре алдына бармасын! -

делінсе, бастапқы өзгешеліктері тағы да көңіл бөлерлік. Бірінші жол: «Ішін, күйсін, буласын»- деп алынса, екінші тармақтағы: «дүниенің» - сөзі «дүнис»- түрінде қосымшасыз енген. Үшінші тармақ басындағы: «өлшеуменен» - орнын «осынауменен» иеленсе, «миллион» сөзі «милиан» - деп қате жазылып кеткен.

24. Соңғыда: «Шараба тұғыр шәрбатын // Сусыныңа ішкейсің!» - түрінде орын алса, бұрынғыда бастапқы екі сөз: «шерімен тауып» - күйінде берілген.

25. Екіншіде: «Иа, Мұхаммед, қолдағай, // Көп над еткен үмбетін!»- түрінде болса, «көп над еткен» сөздері орнына бұрынғыда «көп айтқан» орналасып, айтылмақ ой жүгі жеңілдеп кеткен.

26. Мәшһүр-Жүсіпте: «Алып бір туған жоталы, // Жарастықты мырза еді» - қалпында бой көтерсе, В.В.Радловта екі жол біріктіріліп: «Алып бір жоталы мырза еді» - делініп, әрі жолдағы буын саны орынсыз ұзарып, әрі мырза сипатын ажарлаушы «жарастықты» сөзі еңбей қалған.

27. Кейінгіде:

Қуандық пен Сүйіндік,
Жан жоқ бұған таласқан.
Ексе де елге, бітер ме
Мырзада мұндай жарасқан?! - деп берілсе,

Бастапқыда екінші жол басындағы: «жан жоқ бұған» орнына «жан болмаған», ал, «мырзада» орнына «мырзадай» сөзі орын алған.

28. Бұрынғыдағы «шұқыған» дегенді кейінгі бойынша «шоқыған»-деп өзгерткенде: бұған дейінгі және кейінгі ұйқас құраушы сөздердің: «оқыған», «тоқыған» және ең соңында «толқыған» - деп алынып, біз ұсынған сөзбен толық ұйқасып тұрғанын ескердік.

29. Жоғарыда сөз болған 1994 жылғы кітапты әзірлеушілер 1870 жылғыда осы «еш» сөзі «ш» болып жазылып кеткенін, өзгерту болжаммен жүргізілгенін ескертсе, Мәшһүр-Жүсіпте де «еш» деп анық жазылуы кейінгі авторлар долбарының дұрыстығын дәлелдейді.

30. Бастапқыда:

Ат бастына соқтырып,
Ақ айтпаған дұғайы.
Аузына қыдыр көп түспей,
Алдасын күткен мұңайы, -

деп беріліп, көп түсініксіздік және ұйқаспау тудырып тұрғанын байқау қиын емес. Енді Мәшһүр-Жүсікке және өз долбарымызға сүйеніп ұсынған пұсқаны келтірейік:

Ат басына соқтырып,
Ақы айтпаған дуа [ғып],
Аузына күпір көп түспей,
Алласын күткен мұңайып!

31. Бұрынғыда: «Артқы шылығын сұрайы» - делінсе, кейінгі бойынша ол: «Артының қайырын сұрайық» - болып өзгертілді.

32. Бастапқыда:

Аруақ ата қалап,
Аруақ баба жібесің.
Жауап таман жар болып,
Ініңе шайтан мінбесің! -

деп, біртүрлі ұғынықсыздық тудырса, тағы да Мәшһүр-Жүсікке сүйену біраз түйткілді шешуге жәрдем берді:

Аруақ ата қалаумен
Аруақты баба жібесің!
Жауаптамаң жар болып,
Иініне шайтан мінбесің!

Әсіресе үшінші жолдағы: «жауап таман» жар болуы еш түсініксіз болса, енді жауаптаманың қолдауы біршама ұғынықты екені анық. Алғашқыда: «Ініңе шайтан мінбесің»- делініп, інінің ағаға т.с.с. қандай қатысы бары тіпті беймәлімдікке соқтырса, басқаға емес, адамның өз иініне шайтан мінбеуі айтылғанда, кімге арналғаны ап-айқын болды.

Осы орайда шығарманың басы жазылған бетке көлденеңдеп жазылған ақын ескертпесі туынды авторы кім екеніне саңылау түсіре алады демекпіз: «Бұл жоқтауды сөйлеуші Шортанбай қожа еді- деседі. Сонда Шортанбай қожаға бір түйе, бір ат берген» - деседі.»

Бұл деректі оқи отырып: «Неге Шортанбай өлеңі- деп берілмеген?» - деген сауал тууы заңды. Біз бұл туындының 1870 жылғы В.В.Радлов кітабында фольклор үлгісі ретінде берілгенін, сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіптің де Шортанбайдың туынды авторы екенін кесіп айтпай, елден естіген «деседі»- дегенді ғана келтірумен шектелгенін ескеріп, әзірше фольклор ішіне қалдыра тұрғанды жөн көрдік.

Бір әйелдің ботасын жоқтағаны.

Жоғарыда айтылған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 1176 папка, 225(320) бетіндегі мәтін бойынша әзірленді. Бұл туынды жазылған беттің сол жағында көлденеңдеп жазылған ақын ескертпесі орын алған: «Бұрынғының сөзі: «Бір қыдыр бар- құт қыдыр, //Бір қыдыр бар- пұт қыдыр.»

Калмак Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны. Бұл да жоғарыда ескертілген орында сақталған 1177 папка ішіндегі Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша ұсынылып отыр. Шығарма тақырыбы ретінде Мәшһүр-Жүсіп мына ескертуді мандайша етіп жазған екен: «Калмак ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны.»

Қалмақтың Сарыарқаны жоқтаған зары. Бұл да негізінен алғанда сол 1177 папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 41-43 беттері бойынша әзірленді. Сонымен бірге акынның сол қолжазба қорында сақталған екінші бір жазбасы (Мәшһүр-Жүсіп, 1170 «а» папка, 92-93 б.) бар екенін ескерткіміз келеді. Біздіңше, ең толығы кейінірек қағазға түскен 1177 папка үлгісі де, одан көп ертерек жазылғандықтан да, әрі қысқа, әрі ауытқулар орын алғаны-1170 «а» папкасы. Осы орайда бұл мәтіннің жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабындағы нұсқасымен де салыстыру жүргізілді. Сонымен бірге 1992 жылғы акын таңдамалысы екінші томында осы үлгі біраз өзгеріп, т.е.с. басылғанын ескеріп, үш нұсқаға сараптама беріп өтуді де жөн көрдік.

1. 1170 папкадағы екінші жол «Пайдаң маған келген тау»- түрінде келіп, одан кейін сол 92- беттің оң жағында көлденеңдеп жазылған топтама: «Тию-ші еді пайдаң тау» - деп басталса, 1177-де соның екіншісі ғана берілген. Біз қайталауға ұрынбас үшін 1177-дегіні таңдадық. Осы орайда В.В.Радловтағы екінші тармақ «Байдің маған тиген тау»- түрінде келгенін атап өтеміз.

2. «Үйде бақан, сырығым» - жолын маңдай еткен 4 тармақ Мәшһүр-Жүсіптің 1177 папкасы 41- беті және 1170 «а» -ның 92-бетінің оң қапталында көлденеңдеп басқа қолтаңбамен өрнектелген жазба бойынша берілген. Сол 1170-тің 93-бетіндегі 4-7 жолдарында әрі тармақ реті ауысып, әрі жекелеген сөздерінің В.В.Радлов кітабындағы 14-17 тармақтары үлгісін қайталауы да тегін емес. «Қазанымның қақпағы, // Желі бір соғар тоқпағы. // Ат ұстауға құрығым, // Үй тіреген сырығым.» Осы орайда В.В.Радловта «қазанымның» орнына «қазынамның» делінуі кезінде дұрыс жазылмауы, не кітапты баспаға әзірлеушілер қателігі нәтижесі болу керек деп шамаладық. «Қателік» дейтініміз, «қазанымның қақпағы»- әрі түсінікті, әрі сол кезде қолданылған тұрмыс заттары ерекшелігін дөп басып тұр. Ал «қазынамның қақпағы» әрі күнделікті қолданылып жүрген бұйымдар тізбегіне: тоқпақ, құрық, сырық ұғымдарына мүлде үйлеспейді, әрі Мәшһүр-Жүсіпте екі рет (1177 және 1170 папкада) тек «қазанымның» - түрінде жазылуы тегін емес. Сонымен бірге соңғы үлгі әсерінен де В.В.Радловта және 1170-тің 93 бетіндегі «ат ұстауға» - сөздерінің алғашқы сынары ғана өзгеріп: 1992 жылғы акын таңдамалысында «жылқы ұстауға»- түрінде алынған. Ал, біз мұны 1177 және 1170-тің 92-бетінің оң қапталындағы жазба бойынша «ат ұстайтын» түрінде беріп отырмыз. Сондай-ақ 1177 бойынша біз ұсынған «үйде бақан»- орнына В.В.Радловта және 1170-тің 93- бетінде: «үй тірсен»- орын алған. Мұның бәрі тағы да ел арасында сол мәтіннің екінші бір нұсқасы орын алуы мүмкіндігін аңдатады.

3. «Үш ағамыз өткен тау, // Үш мың қара біткен тау»-жолдарынан кейін Мәшһүр-Жүсіптің 1177-папкасында: «Әкем күйеу болған тау»- деп басталатын топтама кірсе, В.В.Радловта, Мәшһүр-Жүсіптегі 1170- те және таңдамалыда (1992): «Баян бір ауылы қазылық»-тармағын алға салған басқа түйдек орын алған.

4. В.В.Радловта: «Атам күйеу болған тау, // Енем келін болған тау» - делінсе, 1170-те алдымен «енем» жазылса да, сол қолтаңбамен «шешем» - деп түзетілсе, 1177-де әрі 1170- тегідей: «атам» орнына «әкем» алынумен бірге «енем» орнына «шешем» алынуының шындыққа жанасымдылығы дау туғызбаса керек.Қазақ ұғымында ененің келін болуын дәріптеуден де шешені мадақтау неғұрлым шынайы екені белгілі.

5. «Ит жүгіртіп, құс салып»-жолын маңдай екен 8 тармақ В.В.Радловта, 1170 «а»-да және 1992 жылғы таңдамалыда да жоқ, тек 1177- бойынша енгізілді.

6. 1870 жылғыда (В.В.Радловта): «Бай төбетім маңкылдап, // Қотанына үрген тау»- деп қысқа түрде берілсе, 1177-де де тек «қотанына» сөзі орнына «байсал тауып» орнаса, бұ жолы 1170 «а»бойынша: «Бай төбетім маңкылдап»-тан кейінгі екінші: «Даусы құдай саңкылдып» - кіргізілді.

7. «Балалы қаздай байпаңдап» - тармағын ту еткен 4 жолдық түйдек 1870 жылғыда мүлде жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасында бірдей орын алған.

8.1870 жылғыда: «Кетейін деген ойым жоқ, // Айналасы толған тау»- делініп,таудың көптігі қысым көзі болғандай, теріс ұғым тудырса, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) бәрі өзгеше: «Кетейін деп кетпедім, // Төңірегін толған жау!»

9. «Шабынды, қопа, қамысым»- деген тармақпен бет түзеген 15 жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ та, Мәшһүр-Жүсіпте бар.

10. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қожыр-қожыр тастарым, // Сен есіме түскенде, // Көзімнің акты-ау жастарым!»- делінсе, бұрынғыда (1870 ж.) екінші жол мүлде жоқ.

11. «Балауса шөбің бал татыр»- жолымен басталған 3 тармақ Мәшһүр-Жүсіптің бізде бар үлгілерінде жоқ. Әйтсе де ақын мұрасын ең көп зерттеген және тыңғылықты жинауға бар өмірін сарп еткен ақын жиені Жолмұрат Жүсіпұлы жазбасында орын алуы негізсіз емес деп санап кіргіздік.

12. «Үш ай тоқсан сокса да» - жолымен басталған 4 тармақ, ақынның 1177-папкасында жоқ, тек 1170 «а» бойынша енгізілді.Сонымен бірге ол жолдар Жолмұрат көшірмесінде де орын алған.

13. «Есіл, Нұра- екі су»- деген жолға ілескен 10 тармақтың бұрынғыда (В.В.Радловта) мүлде болмай, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) орын алуы да соңғының ізденіс аумағы кеңдігін аша түседі.

14. «Баян бір ауылы Қазылық // Жолың жатыр қазылып» - В.В.Радловта 5-6- жол ретінде келтірілсе, таңдамалыда бұл 23-24 тармақ ретінде сол үлгіде берілген. Мәшһүр-Жүсіптің 1170-папкасында бұл жолдар сол ретпен қайталанса, 1177-де «Баян бір аула»- орнына «Қарқаралы» енгізілген.

15. Мәшһүр-Жүсіпте:

«Күзгітұрым қонғанда,
Төрт түлік мал баурайда
Жатушы еді жай тауып,
Құлашын керіп жазылып» -

делінсе, бұрынғыда әрі екінші жол мүлде жоқ, әрі мұндағы үшінші жолдың бастапқысы «жатушы еді» және төртіншінің соңғысы «жазылып» қана алынып, бір тармақ ретінде біріктіріліп, басқа сөздер еңбей қалған.

16. Мәшһүр-Жүсіптегі: «Егізмінің сыңары»- жолымен өрістеген 13 жолдық топтама тағы да бастапқыда жоқ.

17. Бұрынғыда (1870 ж.) шығарма соңы былай аяқталады:

Біз барармыз,
Барсақ бадал табармыз.
Егін де жайын білмейміз,
Аштан өліп қалармыз.

Бұл топтама кейінгідегі 1177- папкада мүлде орын алмаса, 1170 «а»- да бастапқы тармақ: «Біз барармыз, барармыз»- түрінде алынып, буын саны кемістігі толтырылумен бірге «бадал» - сөзі орнын «залал» иеленген. Ал, Мәшһүр-Жүсіп мұрасын ең көп көшірген жиегі Жолмұрат көшірмесінде бастапқы жолдан кейін: «Барып қайда оңармыз!» - тармағын бетке ұстаған айналасы 6 жол қосылған екен. Сонда айналасы 10 тармақтық мәтіннің үшінші және алтыншы жолдары тек 1170 бойынша, бастапқы мен соңғысы әрі 1170, әрі Жолмұрат; 2, 4-5, 7-9 жолдары тек Жолмұрат бойынша алынғанда, мына мәтін ірге тепті:

Біз барармыз, барармыз,
Барып қайда оңармыз?!
Барсақ, залал тартармыз!
Сендей жерді жалғанда
Іздеп қайдан табармыз?!
Егін де жайын білмесек,
Арып, ашып, талармыз!
Тарының сөгін жалармыз,
Шөпшек теріп, шөп жиып,
Аштан өліп қалармыз!

1177- мәтін соңында Мәшһүр-Жүсіптің мына бір ескертпесі, толық түсініск. кейін де қайталануы мүмкін ел зары берілген: «Мұны бұрын қалмақ айтып жыласа, осы күнде қазақ айтып жылап, ботадай боздап отыр. Бұрынғы дәурені кім-кімнің болса да, көзінен бір-бір ұшқан заман!»

8. Қазақ мақал-мәтелдері. Мақал-мәтелдерді жазылу реті бойынша емес, алфавит тәртібімен беруді жөн көрдік. Біріншіден, бұлай алу белгілі бір мақал-мәтелді іздеуші оқырманның тауып алуын жеңілдетеді. Екіншіден, Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында да, одан жасалған Жолмұрат Жүсіпұлы т.с.с. көшірмелерінде де ел аузынан әр кезде жинау салдарынан белгілі бір мақал-мәтелді екі, не үш рет қайталап қағазға түсіру орын алған. Сол қайталауларды кітап бетінде болдырмас үшін де осы жолды таңдап алдық. Осы орайда қазақ мақал-мәтелдерін осы уақытқа дейін құрастырып жариялағандардың бәрі белгілі бір мәтіннің қайдан, кімнен, алынғандарын көрсетпей, ел аузынан тікелей өздері жинаған қалып танытып келгеніне назар аудартқымыз келеді. Осы орайда бүкіл ескі әдебиет үлгілерін сүзгіден өткізу кезінде әміршілдік жүйенің тыйым салуынан құтқару үшін де Мәшһүр-Жүсіп есімін атамау себебін де ескерген жөн. Ал, заман түзеліп, тыйым салулар артта қалған кезде ауыз әдебиеті үлгілерімен бірге мақал-мәтелдерді де ХІХ ғасырдың соңғы ширегі мен ХХ ғасыр басында ең көп жинаған Мәшһүр-Жүсіп екенін атап айту керек. Әміршілдік жүйе кезінде ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің біраз жазбасы қолды болып, тек оның жиені Жолмұрат көшірмелері сақталуын да шүкіршілік етіп, оған қоса әулеттік мұрағаттағы үлгілерді қамтып әзірлеу барысында осы біз ұсынып отырған мәтіндер шоғыры дүниеге келді.

Бұл тұста мақал-мәтелдер ішінде бұрынғы «партиялық, халықтық» - деген талаптарға сай келе бермейтін оғаш, тіпті ерсі көрінерлік пікірлер де орын алуы мүмкіндігін ескерте отырып, ол ақынның жеке басы көзқарасы айнасы емес екенін дiттегіміз келеді. Мәшһүр-Жүсіп зерттеуші ретінде ол айшықтарды белгілі бір көзқарас сүзгісінен өткізуді мақсат етпеген. Соның салдарынан да кейде тіпті бір-біріне кереғар, оқшау, анайы, тұрпайы саналарлық нұсқалар да қалдырылмай жиналып, сол кездегі халықтың бар топтарының көзқарас деңгейлері қамтылған. Фольклор үлгілерін белгілі бір «тазалаудан» өткізбей таралу, сақталу қалпында жеткізудің қазіргі ғылыми талапқа толық сай келетіні белгілі.

Кейде белгілі бір ұғымның көп варианттылығы болған жағдайда олардың біразын қайталау емес, көп түрлілік белгілері ретінде қарастырып отырдық. Мәселен, «Адал бидің елін дау араламайды» - деген мәтелдің (9- мысал) кейін: «Әділ бидің елін дау араламайды, // Әділ патшаның елін жау араламайды» - деген жетілдірілген түрде келуін (169- мысал) - ескере отырып, бұл қолданымдарды жай бір қайталау емес, бір нұсқаның көп қырлылығы дәлелі ретінде кіргіздік. Сонымен қатар Жолмұрат көшірмелеріне Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша өзгеріс енгізу де орын алды. Мәселен, Жолмұратта: «Батырлық- жолдасқа пайда, жанға қас, // Мырзалық- қонаққа пайда, малға қас» - делінсе (Әулеттік мұрағат, Жолмұрат-2-папка, 188- бет), Мәшһүр-Жүсіпте соған қоса: «Өткір пынақ- қолға пайда, қынға қас, // Өтірік сөз- дауға пайда, жанға қас» - бар

екенін (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр-Жүсіп, 2-папка, 125-бет) ескеріп, оны қосып ұсындық (248-мысал).

Сондай-ақ Жолмұратта: «Елемессең, елден шық, // Санамасаң, саннан шық» - түрінде берілсе. Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында бұл екі сыңардың орны ауысып берілген екен (ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы, қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасының 1645-папкасы, 48-бет). Біз кейінгіні таңдадық (959-мысал). Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіпте: «Еркек семіз болса, елдің құты, // Қатын семіз болса, үйдің жұты» - деп ап-анық (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр-5-папка, 18-бет) жазылса, Жолмұратта соңғы «жұты» орнына да «құты» алынған екен, біз бастапқыға тоқталдық. Осы орайда Жолмұраттың кешегі әміршілдік жүйе кезінде көшіргенін еске алсақ, онда дінге қатысты мақал-мәтелдердің біраз қысқаруы орын алғанын, оның бәрі бұ жолы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша енгізілгенін ескертеміз. Мәселен: «Жалғанда еккен болсаң, /Ақыретте орып аласың» (Мәшһүр, 1645-папка, 52-бет) (446-мысал) тек Мәшһүр-Жүсіпте кездесуі ақын жазбаларын іріктеп көшіру орын алғанын да дәлелдесе керек. Сондай-ақ: «Көңілсіз жұмыстан // Көтсіз бала туады» - өрнегінің Мәшһүр-Жүсіптің екі бірдей жазбасында (1. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1177-папка, 135 (90) бет. 2. Әулеттік мұрағат, 5-папка, 19-бет) ірге теуіп, басқа көшірмелерде кездеспеуі де заман талабынан туған «қысқарту» нәтижесі екені анық. Мына мәтел де кешегі кеңестік жүйеге мүлде сай келмегендіктен де, тек Мәшһүр-Жүсіп жазбасында ұшырасады: «Өзін таныған-Тәңірісін таниды» (Мәшһүр-1645-папка, 53-бет) (910-мысал).

Кешегі әміршілдік жүйе кезінде хандар, билер, байларды бірыңғай мансұқтап, ал кедей біткенді бірыңғай марапаттап, ақтау жүзеге асса, соның бір көрінісі: «Көп отырған жер азар, //Қатыны жаман ер азар, // Қарашасы жаман хан азар, // Имансыз болса, көр азар» (Мәшһүр-1645-папка, 72-бет) (653-мысал). Бұл мысал тағы да Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасында ғана орналасқан.

Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіп атамыз заман тынысын таныту үшін де анайы деген мысалдарды да қалдырмай қамтыған: «Өсетұғын елге сі...с кіреді, // Өспейтұғын елге сыбыс кіреді» (Әулеттік мұрағат, Мәшһүр, 5-папка, 18-бет) (937-мысал).

Мәшһүр-Жүсіп біраз мақалдардың шығу төркінін сараптап айтып отырған. Мәселен: «Өтірікшінің үйі күйсін» - тұжырымының анықтамасы былай берілген: «Бұл нәм Құранда бар сөз. Қазақ сөзінің асылдығы: қарасаң, Құраннан табылады да отырады.» (Әулеттік мұрағат, 1-папка, 56-бет).

Сонымен қатар мына ұйғарымның да қазақ мақал-мәтелінің шығу тарихын анықтаудағы мәні ерекше: «Қазақ айтады: «Ұлың өссе, ұлы құлықтымен, // Қызың өссе, қызы қылықтымен ауылдас бол!» - дейді. Құлық- араб тілі. «Құлық» - деген адамда болған мінездің ең барып тұрған оңды, жақсысы. Солай болғаны үпін қазақ өз бетімен көшіп-қонып, өсіп-өніп жүрген күнде әр таптың бір бні болып, ел-жұртты: «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалатып»-

билеп тұрды. Сонда айтысып жүрді: «Тайдың жорғасы түйе болады, // Жігіттің жорғасы еліне ие болады»- деп. Мұнан мағлұм болды: «Ел билеуге жараған мінез-құлқы басқадан озық болғандықтан билегендігі.»(ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы Мәшһүр, 1176-папка, 322(415)- бет).

Осы орайда Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын жинауға бар өмірші сарп еткен, оның Мәдина деген қарындасынан туған жисні Жолмұрат Жүсіпұлының (1894-1977) осы топтамада келтірілген: «Бай төсегі- темір кіс, // Кедей төсегі- қара кіс» - деген сараптамаға қатысты жазбасы назар аудартады: «Ақ кіс, қара кіс» - деген тышқанның бір түрлі тұқымдары болады. Қара кістің жүні өте жұмсақ, мамық болады екен. Бұрынғы уақытта патшалар, байлар балаларын жаңа туған жас күнінде бала кістің жүніне болейді екен: «Жас балаға қатты болмасын!» - деп. (Әулеттік мұрағат, Жолмұрат, 2- папка, 11- бет).

Мәшһүр-Жүсіптің: «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді» т.с.с. мақал-мәтелдерінің шығу өрісін анықтарлық тұжырымдары осы кітаптағы «Қазақ мақал-мәтелдері» - топтамасына ілестіріле ұсынылған ақынның өз жазбаларында кеңірек сарапталғаны белгілі.

Сөз соңында ескергеріміз: Кейін Мәшһүр-Жүсіп шығармалары баспадан толық шыққанда барып, анықталар жәйттер де аз болмайды. Атап айтқанда, тарихқа түсініктемелер, көзқарас сараптамалары ішінде жол-жөнекей айтылып, келтірілетін басқа да мақал-мәтелдер қиялетін ескерсек, бұл үлгілердің бәрін қамтып шығару мәселесі ақын шығармалары толық жинақталып, баспадан шыққаннан кейін барып іске асуы ықтималдығын да дәйектеген жөн.

9. Мәшһүр-Жүсіптің қазақтың мақал- мәтелдерінің нығу ғарихы туралы жазғаны.

1. «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді.»... сәлемет шығарсаң» - дегендегі «шығарсаң»- сөзі Мәшһүр-Жүсіптің әулеттік мұрағаттағы өз жазбасында (5-папка, 11-бет) бет іштінің іріп түсуі салдарынан жоқ болса, соны әулеттік мұрағаттағы Жолмұрат (2- папка, 332-бет) көшірмесі бойынша енгіздік.

2. «... нәм жол садақасына» - сөздері де осы ретпен толықтырылды.

3. Мұндағы: «қатынды ертіп» - сөздері де Жолмұрат бойынша кіргізілді.

10. Жұмбақтар. Мәшһүр-Жүсіптің екі қолжазбасы: әулеттік мұрағат, 2- папка, 127- беті және ҚР ҰҒА қолжазба қорындағы 1171- папка, 186 (129) беті бойынша әзірленді.

11. Жаңылтпаңтар.

«Қырда қылау...» - деп басталатын 7 жаңылтпаң Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленді (Әулеттік мұрағат, 3- папка, 138- бет). Сонында ақын атамыз: «Мәшһүр Иосиф Көпеев» - деп қол қойып, мұны қашан қағазға түсіргенін, яғни: «Он жерде бес жас» - елуге тең болса, «төрт жерде үште»- дегені-соған ілескен 12 жыл, сонда бәрі 62 жаста, 1920 жылы жазғанын ескерткен:

Он жерде бес жасы бар, төрт жерде үште,
Жасынан колға алғаны- шимай кесте.
Он бестегі баламен әлі құрлас,
Шаш-сакалдың кескіні жок тіпті есте.

12. Бақсының сөзі.

Осы туынды да жоғарыда аталған Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170-папка, 86-92 беттер аралығындағы мәтін бойынша әзірленіп, В.В.Радлов кітабындағы нұсқамен салыстыру жүргізілді.

1. Кейінгідегі (Мәшһүр-Жүсіптегі) «бай» сөзі бұрынғыда (В.В.Радловта) «би»- деп жарияланған.

2. Соңғыдағы: «сыйынамын» сөзі бастапқыда: «сыйынайын» - деп берілген.

3. Осы жолдың және екінші тармақтың басындағы: «біріңе» сөзі алғашқыда: «біріне» болып енгізілген.

4. Мұндағы «төрт жар» орнына бұрынғыда, В.В.Радловта, «тәңірім»- сөзі орналасқан. Біздіңше, бірінші-Құдай, екінші- Мұхаммед алынғаннан кейін, үшіншіде- «тәңірі» сөзіне орын жок. Себебі ол әрі «құдай» ұғымын қайталап, әрі пайғамбардан кейінгі орынға ысырылған болып шығар еді.

5. Осы жолдағы: «Меккедегі», келесідегі: «Мединедегі» сөздерінің соңғы «дегі» қосымшасы түсіп қалғандықтан да, бастапқыда ұғыным қиындығы туып тұр.

6. Бұл тармақтан кейінгі: «Бекпеу ата Бек әзіл» - жолы Мәшһүр-Жүсіпте жок та, тек В.В.Радловта орын алған.

7. Мұндағы «пірім» сөзі бұрынғыда «жырак» түрінде келтірілген.

8. Осындағы ру аталары жиынтығы ретінде берілген: «Төртуылда» сөзі алғашқыда «төрт ұлды» болып алынып, мағына өзгерісін тудырып тұр.

9. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қаракерей: Қабанбай» - деп, дұрыс алынса, бастапқыда: «Қаракесек: Қабанбай» - делініп, ата ауысуы жүзеге асқан.

10. «Қаз дауысты Қазыбек» - деп, кейінгіде дұрыс берілсе, бұрынғыда: «ку дауысты Қазыбек»- қоныс тепкен.

11. Соңғыда: «Қаракерей: Мұрында-Қандыбай» - делініп, Қаракерей ішінде- Мұрын, оның ішінде Қандыбай ұғымы сап түзесе, алғашқыда кісі атын бейнелеген «Мұрында» орнын «мұрынды» сөзі иеленіп, ұғым түсініксіздігіне негіз болған.

12. Кейінгі бойынша келтірген: «Құнанбай» - сөзі бастапқыда «Дөненбай»- деп ауыстырылған.

13. Мәшһүр-Жүсіпте: «Қара, сары Қондыбай- // Әулие қасиетті өткен»- делініп, Қондыбай әулиелігі дәріптелсе, бұрынғыда екі тармақ орнына біреу ғана алынып: «Әулиеата қасиетті өткен» - қалпында түсінік ауқымы тарылған.

14. Мұнда тармақ «дуанбасы» сөзімен аяқталып, өзінен бір жол бұрынғы «Аманқұл бақсы» сөздерімен біршама ұйқасып, үйлесіп тұрса, бастапқыда: «дуан басында» түрінде тамамдалып, ұйқас келіспеуіне әкелген.

15. Бұл тармақ алғашқыда жоқ та, тек кейінгіде орын алған.

16. Осындағы соңғы сөз: «салдырған» - өзінен кейінгі: екінші, алтыншы, жетінші тармақтар аяқталымындағы сөздерімен біршама үйлесу, ұйқасуға бейімделсе, бұрынғыда оның орнын «салдырып» иеленген.

17. Кейінгіде: «Кезбе болып айналған» - делінсе, бастапқыда: «кезбе» орнын түсініксіз «кірне» иеленген.

18. Соңғыдағы: «Жеті өлікке» орнына алғашқыда «жат өлікке» - ірге тепкен.

19. Мәшһүр-Жүсіпте: «Кесер кеуде» - делінсе, бұрынғыда: «Қосыр құда»- орын алған.

20. Кейінгіде: «Жиснен туған жиен бар» - делінсе, бастапқыда: «Жисім туған жиен бар»- отау тіккен.

21. Мұндағы: «Тұқымы жоқ кісідей» - дегендегі бастапқы сөз алғашқыда «тоқымы» болып басылған.

22. Соңғыда бұл тармақ соңы: «скеуім», бұдан кейінгінің аяғы: «жетеуім»- деп тамамдалып, ұйқас реті сақталса, алғашқыда аталған сөз соңындағы: «ім» қосымшасы жоқ.

23. Мәшһүр-Жүсіпте: «Жоғартынан келген төрт атты, // Төментінен келген бөрте атты» - делінсе, бұрынғыда: «Жоғартын келген төрт ат, // Төментін келген бөрте ат» - алынып, бастапқы мен соңғы сөздер қосымшалары түсіп қалған.

24. Бұрынғыда: «Арымқазы- ұлтаным»- делініп, белгілі бір адамды себепсіз төмендету алға шықса, соңғыда: «Арғынғазы- шолпаным!»- делініп, шығарма сарынына неғұрлым сай келген.

13. Бата үлгілері.

Бата. Бұл жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы, 1170-папка, 5-7 беттері бойынша беріліп отыр. Сонымен бірге бұл үлгінің жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабына кіргенін ескеріп, мәтін бойынша және мәтінге берілген түсініктермен де салыстыру жүргіздік. Бұл мәтін сонымен қатар ақын таңдамалысының 2- томында (Алматы, Ғылым, 1992, 39-42 б.) жарияланды.

1. «Тіленшінің» сөзі турасында 1870 жылғы кітаптың 1994 жылы қайта басылған нұсқасында мынадай анықтама орын алған: «Радлов «Тіленші» есіміне байланысты мынадай түсінік берген: «Тіленшінің әкесі- Қазыбек. Тіленшінің баласы - Алшынбай. Алшынбайі баласы- Жүсіп. Қаз дауысты Қазыбек- Қаракесектің ұраны.» Халық шежіресі бойынша, Қаракесек- Орта жүздегі Арғын тайпасының Бес Мейрам тобына кіретін рудың аты. Мейрамнан-Қуандық, Сүйіндік, Шегендік, Бегендік және Қаракесек (шын аты-Болатқожа) болып тарайды.» (Ел қазынасы- ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері), ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және

өнер институты, Алматы, Ғылым, 1994, 596 б. Жинақты баспаға әзірлегендер: Б.Уахатов, С.Қасқабасов, Қ.С.Матыжанов).

Осы орайда бұл есімге арналған Мәшһүр-Жүсіп түсіндірмесінде біраз өзгешеліктер бар екеніне көңіл бөлу жөн деп таптық: «Тіленшінің әкесі-Бекболат. Бекболат әкесі- Қазыбек. Тіленшінің баласы- Алшынбай. Алшынбай баласы- Жүсіп. «Қаз дауысты Қазыбек»- Қаракесектің ұраны.(1170- папка, 5-б.)

2. «Құдайым, жарылқасын, бай қылсын»- деп басталатын топтама діни ұғымдары көп болғандықтан, кешегі кеңес саясатына сай келмегендіктен бе, айтуейр 1992 жылғы Мәшһүр-Жүсіп таңдамалысына енбей қалған.

3. Мұндағы «тілеуің» сөзі В.В.Радловта «тілегің» - деп берілген.

4. В.В.Радловта: «береке» орнына «берекет» келтірілген.

5. Ақынның 1992 жылғы таңдамалысында «ұлға» сөзі орнына «ауылға» сөзі кате басылған.

6. Мұндағы «желіңнің» сөзі В.В.Радлов кітабында «желіннің» делініп, мүлде басқа мағынаға ие болған.

7. Мұндағы: «оқ жіберсе» сөздері В.В.Радлов кітабында: «оқ шаптырса»- делініп, тағы да мағына өзгерісі туған.

8. В.В.Радловта бұрынғы есту үлгісі бойынша «тепкілесе»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте ең соңғы «ң» қосымшасы үстеліп, «тепкілесең»- түрінде орын тепкен екен. Біз сөз түбірі «теп» екенін және қазіргі жазу тәртібін ескеріп: «тепкілесен» - түрінде енгіздік те, бұрынғы естілу үлгісін жақша ішінде көрсеттік.

9. В.В.Радлов кітабын 1994 жылы шығарушылар осы «қошақайдың» сөзін «қошақанның» - деп өзгертіп беру себебін былай түсіндірген: «Түпнұсқада «қошақайның» - деп берілген. Дұрысы «қошақанның» болуы тиіс. Ал, Мәшһүр-Жүсіпте бұл сөз: «қошақайдың» - деп жазылғандығын ескеріп, біз өзгертпей алуды қаладық. Себебі ол кезде «қошақан» сөзімен қатар «қошақай» сөзі де қолданылғаны Мәшһүр-Жүсіп жазбасында ап-анық көрініп тұр.

10. 1994 жылғы В.В.Радлов кітабында тағы да сол үлгімен өзгерту енгеніне мынадай түсінік берілген: «Түпнұсқада бұл сөз «ботақайның» - деп берілген. Қазіргі нормаға сәйкес «ботақанның» - деп түзетілді.» (Сонда, 596 б.). Біздіңше, бұ тұста да Мәшһүр-Жүсіптің: «ботақайдың» - деп жазуы тегін емес. Тағы да сол кездегі сөз өрнегі үлгісі ретінде бастапқы қалыпты сақтағанды жөн деп таптық.

11. Мәшһүр-Жүсіпте: «шыңғыр-шыңғыр» болса, бастапқыда (В.В.Радловта): «шыңыр-шыңыр» - күйінде орын тепкен.

Сөз сонында айтарымыз: алпысыншы жылдардың соңында белгілі зерттеуші Мұратбек Бөжеевтің Мәшһүр-Жүсіп туындыларының бір томдығын әзірлегені, оны кітап қылып жариялауға кезең қыспағы бөгет жасағаны белгілі. Міне, сол дайындалған қолжазба папкасында да осы мәтіннің қазіргі әріппен са-

уатты берілуі де ақын мұрасын зерттеушілер сізбегін арнайы зерттеу қажеттігін дәлелдейді.

Бұрынғының батасы.

Бұл мәтінің маңдайшасына Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен былай деп түсінік берілген: «Құрттай бала күнімізде батагөй шалдардың бастас кісге нұсқа қылып қалдыру үшін Көпейбаласы Мәшһүр-Жүсіп жазған (Жоғарыда аталған қолжазба қоры, 1177- папка, 22- бет).

Бұрынғылардың тағы бір батасы.

Бұл мәтін жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1178- папкада ақынның өз қолымен екі тұста: 35- бетте және 101-103 беттерде екі рет жазылған. 35-беттегінің маңдайшасында: «Бұрынғылар баталасқанда: «Арқадағы Абылайдай бол!...» - деп жазылып, әрі қарай біз ұсынып отырған баталар тізбегі берілсе, 101- бетте де тақырып ретінде: «Бұрынғылардың баталарында»- делініп, әрі қарай тағы да осы мәтін шоғыры қайталанған.35- беттегінің соңы: «Байкелді, Бостандай мырза бол!» - деседі екен» - деп, аяқталса, 101- бетте бұған дейін аталған: «Абылай, Даниярға т.с.с. кісі аттарына түсінік берілген: «Абылай мен Данияры белгілі. Бірі- Арқада хандық қылған, бірі: Бұхарды билеп, дәуір сүрген. Қойкелді- Қаракесек: Байсоры деген табынан шыққан. Сақау Тоғжанның өлеңінде бар:

Әкесі әкеміздің- Жанкелді бай,
Салғанда қара өлеңге көңілім жай.
Бестауда қойы сыймай толықпенды,
Бір шеті Дегелеңде-Қойкелді бай.

Қойсоймас о да Қаракесек: он алты ұлды Жоламанның баласы, Баймұрын мырзаның әкесі. Тоқа- Алтай- Тоқаның Тоқасы. Ақыл- Күліктің: Тоқасының баласы. Өмірінде тұқымынан байлық айрылмаған.«Құлығы» - дегені- Жерұйықтан жібек көген алған екен. Заманындағы жұрт соны көзінен көрген екен. Құлпырып тұрған соң: «Дүниенің құлығы екен. Мұның үрім-бұтағынан байлық кетпейді!» - делінген сөз халық аузына ілінген екен. «Қара мал жылқы малды таппай ма екен, //Қойы бар бай Қуанның он екі мың» - делінген Қуан бай осы тұқымнан шыққан.

Бокты- Қанжығалы: Әжібайдан шыққан. Ол заманда Бұхар, Ташкент сарты Арқаға адам көрмеген бұйым алып келеді екен. Бір белбеулігі- жүз қой.

- Мұнша қымбат! Мұныңды кім алады? - деген қазаққа:

- Абыз шумак Бокты алар, // Басқа қазақ бокты алар! - деген сөз мақалдай боп қалған.

Боктыбайдың жалғыз баласы Добал жұрттың бас қосатұғын бір жиынына кырық сабаны қымызға толтырған екен.

- Бас қосатұғын кеңес кайда болады, хан кімдікіне түседі? - дегенде:

- Қырық сабаны қымызға толтыруға шама-шарқы әбден келетұғын үйге түсу керек!- дегенде, сонда Боктыбайдың жалғыз баласы Добал:

- Біздікінде болыңыз! - деп, бір күнде қырық саба толтыруға мойнына алыпты да, оны қырау құрлы көрмей, толтырыпты. Отырған жері сонда Баянаула тауының солтүстік Жасыбай асуының ауызы. Шала- осы күнге шейін сол жері: «Добал жұрты» - атанып қалған: айдай әлемге білікті болғандығы сонша!

Байкелді, Бостан- «Айтқожанын алтауы»- атанған. Жауғаш, Биғаш, Мырзалы, Мырзас, Байкелді, Бостан - алтауы да әйдік болып ауызға ілінген.»

1. «Ақылдың құлпысын берсін» - жолын маңдайша еткен бата топтамасы әулеттік мұрағатта сақталған, ақынның өз қолымен жазылған үлгіде де орын алған (2-папка, 267- бет). Бұл түйдектің де маңдайшасы ретінде: «Бұрынғылардың батасы»- орын алған.

2. «Боктыдай бай бол, // Байкелді, Бостандай мырза бол!» - тап осы орында 2- папкада жоқ та, оның ессіне араға 6 жол салып: «Боктыдай байлық берсін, // Байкелді, Бостандай мырзалық берсін!»- түрінде сәл өзгеріп берілген.

3. «Қарасудан көпір салып өткен» - дегеннен бастау алған мәтін Мәшһүр-Жүсіптің 1178- папкасындағы, 35 пен 101 беттің екеуінде де жоқ, тек әулеттіктегі 2- папка, бойынша енгізілді.

4. 1178-де: «Арқадағы Абылайдай бол, // Бұхардағы Даниярдай бол!»- делінсе, мұнда сәл өзгеше: «Арқадағы Абылайдай даңқ берсін, // Бұхардағы Даниярдай бақ берсін!»

5. Мұнда: «Қойсоймастың үйін берсін» - алдымен ірге теуіп, «Қойкелдінің қойын берсін!» кейінгіге ығысса, 1178-де бұл екі тілектің орны ауыстырылып берілген.

6. Соңғы екі жол 1178-де мүлде жоқ. Осы орайда Мәшһүр-Жүсіптің 2-папкасындағы: «Ақылдың құлпысын берсін!» - деп басталатын баталар шоғыры әулеттік мұрағаттағы Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесінде де (2-папка, 138- бет) орын алғанын ескертеміз.

Кейінгі бір бата. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1178-папка, 316 (176) бетінен алынды.

14. Мысал-аңыз үлгілері

Қаршығаны мақтағаны. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1170-папкадағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы бойынша әзірленіп, жоғарыда аталған, бұрын жарық көрген: В.В.Радлов кітабы мәтінімен салыстыру жүргізілді:

1. Бастапқыда (яғни В.В.Радловта) бұл тармақ: «Қазасы онан соң иттен жетті» - деп берілсе, кейінгіде (яғни Мәшһүр-Жүсіпте) «онан соң» орнын «көкжендеттің» иеленген.

2. Алғашқыда бұл жол: «Шыдамай өнеріңе кеттің үзіп» - түрінде келіп, әрі бір шумак ішіндегі ұйқас құрайтын: бірінші, екінші және төртінші тармақтың бір ғана «үзіп» сөзімен аяқталып, сөз қайталаулар туғызса, кейінгіде сөз қайталау жоғалып, ұғым нақтылана түскен: «Шыдамай өнеріңе, кеттің сүзіп.»

3. Назар аударарлық жайт: екінші шумакта екі нұсқада бірдей әңгіме қаршығаға қарап айтылып: «алты қаштың» т.с.с.- делінсе, екінші жакты сақтау

дәстүрі үшінші шумақта Мәшһүр-Жүсіпте ғана сақталған да, В.В.Радловта ол 3-жақ тұрғысынан ғана берілген:

Көк жендет, ұшушы еді желдей есіп,
Тұрады қазды ұстап, жаннан кешіп.
Қара көт қақшымақтап ілгеніне
Бұ шіркін қодырайды көкжендетсіп.

Ал, Мәшһүр-Жүсіпте «ұшушы еді» - деп, үшінші жақпен айтпай, сөз иесінің өзіне жақындатып «ұшушы едің»- түрінде алынумен бірге екінші жолдағы «тұрады» орнын «тұрушы ең» иеленген. Төртіншідегі: «Бұ шіркін қодырайды»- сөздерін «тұрады күдірейін» ығыстырған.

4. Бұрынғыда: «Жасымнан салған құсым» - бой көтерсе, соңғыда: «Салғанмен қанша құсты» - табан тіреген.

5. Алғашқыда: «топ үйректін» - енгізілсе, кейінгіде: «топ үйректен» - делінген.

6. Бастапқыда: «Салармын әлі де болса, талай құсқа» - делініп, өліп қалған құс тірілердей болашаққа үміт артылса, екіншіде істің өтіп кеткені нақтыланып, шындыққа жақындау жүзеге асқан: «Салғанмын жалықпастан талай құсқа.»

7. Бұрынғыда: «Алты қаз, он бес үйрек бірдей алып»- қалпында табан тіресе, соңғыда: «бірдей» орнына «бір жерде» алынған.

8. Алғашқыдағы: «көрінбеді»- сөзін кейінгі: «жолықпады» сөзі ауыстырған.

9. Бастапқыда: «Көк жендеттей болмайды құстың бәрі»- отау тіксе, екіншіде «болмайды» орнын «болсайшы» иеленіп,өзімсіну, осерлену өсе түскен.

10. Бұрынғыда: «Көк жендет құс ұшады төмен өрлеп» - қалпында шан беріп, әрі төмен өрлеу түсініксіздігі туған. Кейінгіде: «Көк жендет, ұшушы едің тоғайды өрлеп» түрінде өрістеп, әрі істің бұрын болғанын қадап айтып,соны көксеу, әрі әйтеуір «төмен»ұшу емес, белгілі бір мақсатпен «тоғайды өрлеп», яғни аралап ұшу нақтылана түскен.

11. Алғашқыда: «Шабьғына тілейді үйрек бер деп» - біршама жалпылама алынса, кейінгіде құс тездігіне ат ілесе алмауы нақты көрсетілген:«Талай ат тұрып қалған көзі терлеп.»

12. Бастапқыдағы: «Екпінімен іледі» орынын: «Есіл мен Еділде» - иеленген.

13. Бұл шумактың бұрынғыда мүлде орын алмағанын ескертеміз.

14. Бұ жолы да алғашқыда: «түсті еске»- түрінде берілсе, соңғыда: «түстің еске»- делініп, екінші жақпен айту, өзіне тартып, немдену сақталған.

15. Алғашқыда: «Мен қайтғым сойлесе алмай күйіп-жанып»- түрінде болса, екіншіде соңғы «күйіп-жанып» дегенді «құмарланып» ауыстырған.

16. Бұрынғыда: «Мен бардым маңғазыма досым екен» - делінсе, кейінгіде: соңғы «досым екен»- орнына «дүйсенбі күн» - қоныс тепкен.

Бозторғай.

1. Кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Бір жағы- су, бір жағы- өт, жар-ды» - дейді» - түрінде берілсе, бұрынғыда (В.В.Радловта) «от» сөзі мүлде түсіп қалған.

2. Соңғыда: «Ерлі-байлы екі бас, баласы жоқ»- делінсе, бастапқыда алғашқы төрт сөз орнына: «Ерді-катын екеуі» - делініп, бір түрлі ұғыныксыздыққа жол ашылған.

3. Екіншіде бір тармақ: «Асы жоқ ішерше байғұс кәріш»- күйінде отау тіксе, алғашқыда «байғұс»- дегенді «жазған» алмастырған.

4. Бұрынғыда: «Күннен амалы жоқ ол бейшара» - деп өрілсе, кейінгіде «күннен» орнына «күніне» ірге тепкен.

5. Алғашқыдағы: «суға» орнына екіншіде «суларға» орналасқан.

6. Бастапқыда: «Шәкірті ұстазынан алар сабақ»- қалпында табан тіресе, соңғыда: «шәкірті» орнына «шәкіртлер», ал, ең бастысы «ұстаз» сөзі орнына «ұстат» алынған. «Ұстат» сөзі мағынасы «ұстаз» дегеннен анағұрлым кең. Ол араб тілінде оқытушы, білім беруші ғана емес, ғылымға баулушы мағынасын қоса береді.

7. Кейінгіде: «Ұзын күн қармақ салып жүрсе-дағы» қармағына жалғыз шабақ қана ілінетіні айтылса, бұрынғыда: «Өзі де күнде қармақ салса-дағы»- делініп, қиындық нақғылығы, ұзақ уақыт жұмсалуды ашылмай қалған.

8. Алғашқыдағы: «екі байғұс»- дегенді екіншіде «аукаты өтіп»- ығыстырған.

9. Соңғыда: «Жоқтықта қинар нәпсі кәріп жанды»-түрінде келіп, жанды не қинайтыны нақты көрсетілсе, бастапқыда «нәпсі» орнын «жақсы» иеленіп, қыспақты тудырушы не екені көрінісін қалған.

10. Кейінгіде: «Тілеулі құл»- еңсе, біріншіде: «Тілеулі арыстан» болуы бунақ ішінде буын санының өсуіне әкелген.

11. Бастапқыда: «Бір күнде бұлар айтып кетті дейді» - делініп, бір түрлі ұғыныксыздық туса, екіншіде тағы да ұғым нақтылана түскен: «Бір Күнді болжал кылып кетті дейді.»

12. «Жаман жоқ бұрыс басқан асқанынан» - жолын маңдай еткен 8 тармақ алғашқыда (В.В.Радловта) мүлде жоқ, соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте) ғана бар.

13. Кейінгіде: «Ол жарлы бір Аллаға налып келді» - делініп, тармақ соңындағы сөздер іргелес екіншідегі: «танып келді» және төртіншідегі: «алып келді» сөздерімен дәлме-дәл ұйқасып тұрса, бұрынғыда ұйқас заңы бұзылып, бірінші жол аяқталымындағы: «налып келді» орнына: «тілеп келді»- жайғасқан.

14. Екіншіде: «берер нәрсе» - болса, біріншіде: «бірер нәрсе»- орналасқан.

15. Соңғыда: «Құдайдың салғанына көніп келді, // Енгенде Мұхаммедке күліп келді»- делінсе, бастапқыда мұндағы екінші- бірінші орнына көшкен де, кейіншінің алғашқы жолы еңбей, оның ессесіне: «Болғанын бір сұмдықтың

біліп келді»- жайғасқан. Біздіңше, мұнда бір сұмдықтың болғанын білетіндей жағдай туғанын әспеттегеннен де, «Құдайдың салғанына», яғни тағдырға мойын сұну шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне неғұрлым жақын да, орайлы тәрізді.

16. Кейінгіде: «Бұл қалай қасыңдағы жүрген кәпір?» - сауалы берілсе, алғашқыда «жүрген» орнын «сенің» меншіктеген. Біздіңше, «сенің» дегендегі мағына «қасыңдағы» сөзі арқылы да аңдалса, «жүрген» сөзі өз орнында тұрған тәрізді.

17. Екіншіде: «Барасың мұны ертіп енді қайда?» - шаңырақ көтерсе, біріншіде алғашқы үш сөз: «мұны үзгелі барасың» - түрінде отау тігіп, әсіресе «үзгелі» сөзі мағына көмескілігін тудырған.

18. Соңғыда (яғни Мәшһүр-Жүсіпте): «Жаратқан жабдығымыз бір Құдайда, // Жатқанға шалқасынан дүние қайда?» - делініп, келуші мақсаты анық баяндалып, әрі алғашқы тармақтар соңы кара өлең ұйқасы тәртібі бойынша төртіншімен ұйқасып тұр. Ал, бұрынғыда әрі өз алдындағы шумақтағы бастапқы екі жол тағы қайталанып, сол арқылы келуші тілегі қамтылмай, әрі алғашқы екі жолдың соңғы төртіншімен ұйқаспауы да жүзеге асқан.

19. Кейінгіде бір шумақтың төртінші жолы: «Бір жаққа бетін түзеп салды дейді»- қалпында тамамдалып, өз алдындағы бірінші, екінші тармақ соңындағы сөздермен құп үйлесіп, ұйқасқан. Ал, алғашқыда тармақ аяғы: «жүрді дейді»- деп беріліп, ұйқас тәртібіне қабыспай қалған.

20. Екіншіде бір шумақтың екінші, үшінші тармағы былай берілген: «Боларын бір тамаша танып кетті. // «Маған енді не пар?!» - деп, жүрген Ғалы.» Ал, біріншіде: «тамаша»- сөзі «сұмдықтың», «пар» дегені «бар» күйінде ірге тепкен. Біздіңше, сол шумақтың алғашқы жолында: «Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті» - тұрғанын ескерсек те, Аллаға сенген Ғалыға торғайдың өзін көтеруіне «сұмдықтың» емес, «тамаша» сөзі дөп келетін тәрізді. Сонымен бірге батыр Ғалының өзімен теңдессіз күшті жоғын шегелеген ойын ашуға да «бар» емес «пар» сөзі жақынырақ тұрған сияқты.

21. Әуелгіде: «Серлікпенен торғай тұтты әуел» - делінсе, екіншіде біраз өзгерген, нақтылана түскен: «Ерлікпенен торғайды тұтып еді.»

22. Бұл шумақ басындағы сөз бастапқыда: «қайла қылып» түрінде келсе, соңғыда: «қайғырып» болып өзгерген. Сонымен бірге төртінші тармақ: «Әліні бір сапарға бастайды енді» - деп жалпылама хабарлана салса, кейінгіде: «Ғалыны жапан түзге тастады енді» - делініп, қиындықты нақты бейнелеу алға шыққан.

23. Жоғарыда біз келтірген 15- сілтемеде бұрынғыда: «Болғанын бір сұмдықтың біліп келді» - дегендегі «бір сұмдықтың» өрнегінің тағы да сонда қайталануын көреміз: «Болғанын бір сұмдықтың білді дейді.» Ал, соңғыда: бір сұмдықтың орнын «бір ғажап іс» иеленіп, тағы да жарқын сурет басымдығы назар аудартады.

24. Бұрынғыдағы бір ғана «жөнсіз» дегеннің орнына екіншіде үш бірдей сөз ірге тепкен: «жойқын ен жатқан». Соның нәтижесінде белгілі бір ұғым дамып, жоталана түскен.

25. Кейінгіде: «Сұраймын, жөніңді айтшы...» түрінде келсе, алғашқыда «айтшы» сөзі енбеген.

26. Соңғыда: «Бар еркегі елімнің тойға кетті, // Патшамыз осы уақта той ғып жатыр»- қалпында ірге тепсе, бастапқыда «елімнің» - дегенді «жиылып», «уақта» сөзін «жакта» ауыстырған.

27. Бұрынғыда жол соңында: «құралатұғын» орналасып, өзіне тете екінші тармақ аяғындағы: «бұрмайтұғын» және төртінші соңындағы: «жырлайтұғын» сөздерімен онша ұйқаспай тұрса, соңғыда аталған бастапқы сөз орнына «орнайтұғын» кіргізіліп, шумақ ұйқасы қалпына келген тәрізді.

28. Соңғыда: «Сонау жерге барғанда, дауыс шығар, // Той кылып, шулап жатқан сонда!! - дейді»- күйінде өрілсе, бастапқыда: «жерге» сөзін «шәрге», «шулап»- дегенді «дауыстап» ауыстырған.

29. Кейінгіде: «Өз құмымнан шықпаймын»- алынса, алғашқыда «құмымнан» орнына «дінімнен» орналасқан екен, біз соңғыны алдымен беру үстіне біріншідегіні жақша ішінде қоса келтірдік.

30. Мәшһүр-Жүсіпте: «Сонан соң хазірет Ғалы тасты дейді, // Кемпір жаман ол қорқып састы дейді» - деп жазылса, оған дейінгіде (В.В.Радловта) алғашқы жолдағы «тасты» орнына «састы» алынып, әрі екінші тармақтағы «састы» сөзін қайталауға, әрі Ғалы рухына сай келмеуге әкелген.

31. «Өз құмыңнан шықпайтын неме екенсің» жолы мен соған ілескен төртінші тармақ В.В.Радлов кітабына мүлде енбеген.

32. Соңғыда: «Екі етегін беліне түріп алып, // Ер Ғалы тойханаға барды дейді» - деп берілсе, бұрынғыда «түріп алып» -«түріп алды» күйінде келген. Сонымен бірге мұндағы төртінші жолдың соңғы сөздері: «барды дейді» өз алдындағы: «алды дейді» (бірінші тармақ соңы), «қалды дейді» (екінші аяғы) сөздерімен құп ұйқасып тұр. Ал, бастапқыда 4- тармақ соңы: «жүрді дейді»- делініп, ұйқас сәйкеспеуін тудырған.

33. «Кәпірге жүрген жері- заман ақыр»- түріндегі кейінгідегі осы тармақ бастапқыда мүлде өзгеріп кеткен: «Бұрын пайғамбардың бәрі батыр.»

34. Екіншіде: «Сол азан салдыртқалы молдасына»- делініп, белгілі бір әрекеттің тек басталғалы жатқаны орынды көрсетілген. Ал, біріншіде, «салдыртқалы» орнына «салдырған соң» табан тіреп, болып өткен іс тәрізді теріс әсер қалдырған.

35. Алғашқыда: «Қоймады боқтамаған әулиеден» - деп, жалпылама айтылса, кейінгіде: «Түк қалдырмай төрт жардан, сакабадан»-қалпында нақтылана түскен.

36. Осы мәтіндегі 59- шумақтың екінші және үшінші тармағы соңғыда: «Көңіліне күндегі сөз қона алмады, // Айтайын деп ентелеп келсе-дағы» - деп

47. Екіншіде: «Ұзындығы мың жылдық» - делінсе, бұрынғыда «мың» орнына «мұның» орналасып, белгілі бір ұғымның бұрмалануына жол ашылған.

48. Осының алдындағы 109- шумақтың соңғы екі жолы мен 110-шумақтың бастапқы екі тармағы Мәшһүр-Жүсіпте жазылмай қалғанын В.В.Радлов нұсқасы бойынша анықтап отырмыз.

49. Соңғыда: «Ер Ғалы бір Аллаға нанып кетті, // Құдайдың шеберлігін танып кетті»- орын алса, алғашқыда бірінші жолдағы: «Аллаға» орнына «адамға» кіргізілген. Сонымен бірге Алланы мадақтауға арналған екінші жол мүлде ысырылып, оның орнына: «Болғанын бір сұмдықтың танып кетті» - келтірілген.

50. Мәшһүр-Жүсіпте: «Кедей барып кәпірдің борышын төлеп, // Дін-мұсылман мұны естіп білді дейді»- түрінде өрбісе, бұрынғы В.В.Радлов нұсқасында: «Кедейге кәпірдің борышын төлеп, // Жарлы байғұс сонымен қалды дейді»- жолдары орын тепкен. Мұнда шумақтың үшінші, төртінші жолдары берілгенін, бастапқыдағы екінші тармақ: «Кедей байғұс қуанып алады дейді»- екенін ескерсек, сол бұрынғыдағы екінші мен төртінші жолдарда бір ой, бір идея қайталанып тұрғанын байқау қиын емес.

Осы түсініктемелерді жинақтай келе мынадай түпінге тірелеміз. Мәтіндегі жеке сөздер, не сөйлемдер түрлішелігі кездейсоқ емес. Ол белгілі бір үлгінің ел арасында көп нұсқалы (вариантты) болып келетінін дәлелдейді. Сонымен бірге В.В.Радлов кітабы ертерек (1870 ж.) шыққанын ескерсек, мәтінді әзірлеу кезінде казак тілінің сыр-сипатын жетік біле бермегендіктен және баспа қызметкерлері байқамауынан кеткен ағаттықтарға т.с.с. назар аударылуы- бәрі ғылым, шындық заңы алдындағы жауапкершіліктен ғана туғанын дат етеміз.

Киік.

Бұл туынды ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасы қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170- папка, 312-321 беттері бойынша әзірленіп, жоғарыда аталған В.В.Радлов кітабындағы мәтінмен салыстыра саралау қоса жүргізілді.

1. Бұрынғыда (В.В.Радловта): «Тұзағына керуеннің»- алынса, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «керуеннің» дегенді «кәуірдің» (кәпірдің) сөзі ауыстырған.

2. Бастапқыда: «Құдайым жеткізбейсің бізді дүзге, // Естімеген сөз кетер құла түзге»- делініп, екі тармақ аяғы да «дүзге» сөзімен тамамдалып, бір түрлі ұғынықсыздық тудырған. Мәшһүр-Жүсіпте алғашқысы «жүзге» сөзімен аяқталып, шығарма авторының жүз жасқа жетпеуі мүмкіндігіне назар аударылған. Біз соңғы нұсқа шындыққа неғұрлым жақын тұр деп санадық.

3. Алғашқыда: «Аяққа жығылды ол киік мойын қойып»- түрінде берілсе, кейінгіде: «Хакқа киік жылады мойнын бұрып»- табан тіреп, әрі киіктің кімнен көмек күткені нақтылана түссе, әрі тармақ соңындағы «мойнын бұрып» сөздерінің өз алдындағы: « торын құрып»- дегенмен дөп ұйқасуы жүзеге асқан.

4. Біріншідегі: «жетіп барды»- дегенді соңғыда «кез боп қалды» алмастырған.

5. Бұрынғыдағы: «көруге» сөзі екіншіде: «кәуірге»-- дегенмен өзгертілген.

6. Қара сөзбен берілген Мұхаммедтің бұл сөздері В.В. Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

7. Бастапқыдағы: «киігінді» сөзін кейінгіде: «күйігінді» ауыстырған.

8. Алғашқыда: шумақ соңы: «төлер-ақын» сөзімен тамамдалып, өз алдындағы бірінші-екінші аяғындағы: «тереді-ақпын», «серер-ақпын»- сөздерімен толық ұйқаса қоймаған. Соңғыда бұл өрнек: «берер-ақпын»- дегенмен алмастырылып, өз алдындағы жолдар соңындағы: «терер-ақпын»-«серер ақпын»- сөздерімен құп үйлесіп, ұйқас сапасы жақсарып, сөз мағыналары нақтылана түскен.

9. Жоғарыда айтылған 1170- папканың 314- бетінің сол жақ капталында Мәшһүр-Жүсіп түсініктемесі берілген: «Алла рахым сал ғаламин ташафах ила-иа ал- заби бафасах калам. «Уалайыл анхират» кітабында сөйлейді киікке шапағат қылғанын.»

10. Бұрынғыда: «Киік баласы айтты:

Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді,

Пендесіне жол салып кетті дейді.

Алақай анам салды да жетіп келді,

Не болды саған ана депті дейді,-

деп жазылған. Ал, кейінгіде бұл былай берілген: « «Сонда киіктің екі лағы айтады:

- Алақай, анам аман кепті! - дейді,

- Жүрдің бе қимай тәтті шөпті ? - дейді.

- Күнде ерте мұнан бұрын келуші едің,

Не болды бүгін саған? - депті дейді.

Екі нұсқаны салыстырсақ, алдымен «Киік баласы айтты» дегеннен кейін: «Пайғамбар бізден бұрын өтті дейді» - сөздері киік лағы аузынан айтылғандай естіледі де, оған лайық еместігі көзге ұрады. Екіншіден, біріншідегі: «Не болды саған ана»- сөздерімен шектелу лақ мазасыздануы себебін толық ашпайды. Ал, соңғыда ешкінің бұрын ерте келетіні еске алынғасын барып, лақ абыржуын не тудырғаны нақты көрсетілген.

11. «Күнәйым» сөзі бүгінгі қолданыста жоқ болғанымен, көне заманда орын алғанын Мәшһүр-Жүсіп жазбасы арқылы анықтауға болады. Біздіңше, «күнә» айтылғанда, толық күнә, ал «күнәйым» келтірілгенде, аздаған, жартылай күнә мағынасы берілетін тәрізді. Ол жағын тіл тарихын зерттеушілер анықтай жатар деген ниетпен біз сол кездегі жазылу қалпын сақтап бергенді жөн көрдік.

12. Әуелгіде: «Жабаның отына жүргенімде, // Түсірді тұзағына бір Құдайым»- қалпында отау пігілсе, екіншіде сәл басқаша: «Жапанның отын оттап жүргенімде, // Кез қылды жайған торға бір Құдайым!». Кейінгіде берілмек ұғым түсініктілігі,нақтылығы басым сияқты.

13. Біріншіде:

Сол кәуір жіберерде үндемеді,
Мұхаммед кепіл болған Мұстафа еді.
Жерінде мезгіл айтқан бармай кетсек,
Сол кәуір Мұстафаны ұстайды енді.

Екіншіде:

Ол кәуір босата ма, өлмей, қолдан?
Токтатғы тұзақ құрып бізді жолдан.
«Келсін-деп, бір емізіп балаларын!» -
Пайғамбар хақ Мұхаммед кепіл болған.

Біздіңше, ұйқас толымдылығы, белгілі бір бейнеге көзқарас шынайылығы, оқиғаның даму реті,нақтылық сипаты- бәрі де соңғының ел аузынан дұрысырақ жиналғанын дәлелдесе керек.

14. «Ай, шеше, сен барғанда, біз барармыз»- жолын маңдай еткен сегіз тармақ Мәшһүр-Жүсіпте 14-15- шумақ болып тұрса,В.В.Радловта ол кейін ығысып, 18, 19- шумақ ретінде орналасқан.

15.Соңғыда: «азап іздеп»- деп, нақты да, түсінікті берілсе,бұрынғыда: «азын іздеп»- күйінде келіп,ұғым көмескілігі туған.

16. Бастапқыдағы: «жығылды» сөзі кейінгіде: «ұсындық»- болып өзгертілген.

17. Бұрынғыда: «Хабар болар, жүре көр, Мұхаммедім»-түрінде алынса, екіншіде: «хабар болар»- орнын «хабарлас боп» - иеленіп, тағы да белгілі бір ұғым нақтылығы артуы жүзеге асқан.

18. Кейінгіде: «Жетер ме сен Аллаға мұң-зарыңыз?! - делініп, өз алдындағы бірінші, екінші тармақ соңдарындағы: «сіз барыңыз», «тез барыңыз»- сөздерімен толық ұйқасып тұр. Ал бастапқыда: «мұң-зарыңыз» орынын «тілегіңіз» иеленіп,орныққан ұйқасқа мүлде кірікпей қалған.

19. Алғашқыда: «Киікті кәуір қуанғаннан қамап алды, // Қамап алып мойнына белбеу салды»- делінсе, екіншіде екі рет қайталанған «қамап» сөзінің екеуі де «қармап» болуы көңіл бөлерлік. Салыстырсақ,киік қамайтын қора, үй жоқ жерде «қармау» сөзі неғұрлым шындыққа жақын тәрізді.

20. Біріншіде: «Мен де өзіндей болармын мұсылман» - делінсе, екіншіде: «Мен де өзіндей мұсылман болармын ба?» - түрінде өзгерген. Осы орайда бастапқы бірінші, екінші жолдардың: «қонар құмға», «осы жолда»- сөздерімен аяқталуын ескерсек те, соңғының дұрысырақ екені дау тудырмас деп ойлаймыз.

21. Бұрынғыда: «Бұлбұл деген құс ұшып қонады, // Саясынан сарқырап оқ жонады»- түрінде келсе, кейінгіде басқаша: «Иман тапқан Құдайға құл болады, // Айтқан сөзі әрқашан пұл болады.» Осы орайда бұдан кейінгі шумақта: «Құс ұшып бұлбұл деген қонар құмға»- қалпында ірге теіккенін ескерсек, алғашқыда қайталау орын алғаны айкындалады.

Лашын мен қарға әңгімесі.

Бұл туынды жоғарыда айтылған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің екі жазбасын: әріп таңбалау сипатына қарағанда, ергерек қағазға түсірілген 1170-папканың 668-671беттерін және кейінірек қағазға түскен 1176-папка, 4-дәптер, 285(31)-282(34) беттерін салыстыра отырып әзірледі. Көп ретте 1170-тен гөрі 1176-да бейнелеу амал-тәсілдерінің жетілдірілгені байқалады. Бұл арада белгілі бір шығарманың ел арасында түрлі сипатта таралу мүмкіндігін ескерсек, Мәшһүр-Жүсіптің туындының сақталу үрдісі бойынша қағазға түсірілгені байқалады. Шығарманың қай кезеңде жазылғаны туралы 1170- папка мәтіні сонында мынадай ескерту орын алған: «Бұрынғы заманның ескі өлеңі.»

1. Бастапқы үш шумақ 1170- те жоқ та, тек 1176- папка бойынша берілді. 1170-те мәтін маңдайында мына түсінік жазылған: «Бір қарға бес балапанына лашын алып жеп кеткен үйректің қалған тамтырын алып келіп тастай берінгі. Сонда балалары, бұрын жеп көрмеген, шошып кетіп: «Қайдан алдың?» - дегенде, қарғаның айтқаны.»

2. Бұл туындыда төртінші шумақ ретінде ұсынылған бұл төрт тармақ 1176- да мүлде жоқ, тек 1170 бойынша енді.

3. 1170- те «аққу мен қаз»- делінсе, 1176-да «алқоңыр қаз»- делінген.

4. 1176-да: «өтірікшінің өмірі», ал 1170- те «өтірік айтсаң, өмірің». Біз тек бір адамға емес, бар өтірікшіге қатысты айтылған 1176-ны таңдадық.

5. 1170-те бұл екі жол мүлде басқаша өрілген: «Ай, балам, мен тіріде не көрмессің, // Қаз, үйректен басқаны бір жемессің!» Бұл ойлар үшінші, төртінші шумақта, кейін де біраз қайталанғандықтан, мақтанушы бейнесін нақты ашарлық 1176-ны таңдадық.

6. Тағы да 1170- тегі қайталауға құрылған: «Аспаннан аққу, қазды ілер шешен»- орнына, белгілі бір сезімді, мақтануды жаңа бір биікке көтерген 1176-дағы «Ақ сұңқар әуелегі етін жесең!»- тармағын таңдадық.

7. 1170- те осы төртінші тармақ бесінші шумақтың соңғы жолын біраз қайталаған: «Есен ұшсақ игі еді осы жолы!» Біз тағы да лирикалық бейнені жаңа бір қырымен танытарлық: «Бекер, шешем, әкелдің бізге мұны?!» - дегенді 1176- бойынша енгіздік.

8. 1176 бойынша кіргізілген: «Қанағат қашан қашқан»- орнына 1170- те «Қанағатта үлкен жоқ» - күйінде отау тіккен екен. Біздіңше, қарғаның сұңқар, лашыннан, не бүркіттен үлкен еместігі көзге көрінетін тұр. Сондықтан кейіпкер мінезін шынайы бейнелеуге 1176-дағы неғұрлым дөп келетін гәрізді.

9. 1176-да: «Оқыған күн аударып Бесін деймін»- болса, 1170- те бастапқы үш сөз: «Біреуі бес намаздың»- калпында сап түзеген екен. Біздіңше, әйтсеуір бес намаздың бірі екені жалпылама айтылғаннан да, нақтылығы басым 1176- дағы ұтымды.

10. 1170- те: «Кім өлтіріп тастады [бұл] үйректі, // Жаныңа өтірік сөз...»- деп берілсе, 1176- дағы біз ұсынған сөздер лирикалық бейне сипатын неғұрлым шынайы ашуға көмектесіп тұр.

11. 1176- да қарға сөзі берілмес бұрын баяндаушы түсінігі қара сөзбен беріліп, өлеңнің қандай жағдайда туғаны айқындалған: «Сонда қарғаның қасында қарлығаш бар екен. Қарға жан-жағына қарап, қарлығаш жоқ болған соң, айтқаны:»

12. 1170- те: «Түбіме өлтіруге сол-ақ жетті» - күйінде алынса, 1176-да «өлтіруге» орнына «шағымшы боп» енген екен. Біздіңше, ақырында қарғаның өлтірілмегенін ескерсек, алдын-ала: «өлтіруге» - деп байбалам салғаннан да жай ғана «шағымшы боп» - деген 1176- дағы шындыққа неғұрлым жақын.

13. 1170- те: «Келсе, келсін, қорықпаймын мен лашыннан, // Қарғада сүймегенге сүймен жоқ па?!», ал 1176-да: «Келгенмен, лашын маған не қылады, // Онда тұмсық бар-дағы, менде жоқ па?!» Біздіңше, қарғаның сөйлеу мүмкіндігі, адамдар қолында ғана болатын сүйменді айтқаннан да, өзінде және лашында да бар тұмсықты көлденең тосуы шындыққа неғұрлым жақын.

14. «Шын сөйлеген әр жерден ет жсйді ғой» - тармағын бетке ұстаған 12-шумақ 1170-папкада мүлде жоқ, тек 1176- бойынша берілді.

15. 1176-папкада 14- шумақ басы: «Балалар, басты өлімге байламайық, // Жоқ нәрсені уайым қып ойламайық»- болса, 1170- те: «Өзен бар мына жақта Еділ, Жайық, // Бір қоныс мұнан кетсек бізге лайық.» Біздіңше, осы шумақтың соңғылары: «Балалар, ол жалғыз да, біз алтау ғой, // Алтауымыз тұс-тұсынан найзалайық!»- екенін ескерсек, бұған 1170-тің алғашқыларында сөз болған қоныс аударып, ығыспақ ниетпен гөрі күрес-әрекетке бейімдеген 1176- нұсқасы дөп келеді.

16. «Мінгені патшалардың қаражал сұр» - дегенді ту еткен 15- шумақ пен оған ілескен 16-шумақ 1170-те жоқ, тек 1176- бойынша ұсынылды.

17. 1170-те: «Қырымнан көзі шалып қалған екен, // Көтінен қара лашын қуып жетті.» - деп өрбісе, 1176- да алғашқы тармақтың соңғылары: «көрген екен». Біз «көзі шалып көрген»- дегенде, көзі шалу мен көруде- бірін-бірі қайталау барын ескеріп, бұ жолы «қалған екен»- деген 1170-ті құп көрдік. Оның есесіне 1170-тегі «көтінен» сөзінің 1176-да «соңынан»- деп өзгертілуін жөн көрдік.

18. «Білмейсің жаман қарға, әлің!»- деп басталатын 22-шумақ 1176- да мүлде жоқ, тек 1170 бойынша енгізілді.

19. 1176- да «бір қасық анам берген сүті тәтті»- делінсе, қарғада сүт болмайтынын ескерсек те, 1170- те «сүті» орнына «суы» алынғаны ұтымды саналды.

20. 24-шумақта 1170-тегі: «Мінгені падишанын»- дегендегі соңғы сөз орнына 1176-ның «батырлардың» сөзі енгізілді. Сонымен бірге 1170- те: «Дәм татқан мың тоғайдан бір қара құр» - дегендегі алғашқы «мың» - «бір», кейінгі «бір» «мың» болып, тағы да 1176 бойынша түзетілді. Сондай-ақ 1170- тегі «қара да тұр» орнына тағы да сөз мағынасына, ретіне қарап бұ жолы да 1176 бойынша: «асықпай тұр» - нұсқасы тиімдірек деп саналды.

21.1170- те: «Өлтірмей, шешемізді қылсаң азат» - қалпында сап түзесе, 1176-да «шешемізді» орнына «бәрімізді» жайғасқан екен. Тек шеше емес, балаларына да қауіп төнгені ескерілген 1176- дағы үлгі ұсынылды.

22. 1176-да: «Сауысқан, сенің атың- ала қарға» - күйінде бой түзесе, 1170- те: «сенің атың» орнына «құстың қоры»- орын тепкен екен. Сөз ретіне, мағынасына қарап, 1170- үлгісін кіргіздік.

23.1170-те: «Ай, қарға, мұнан былай көтіңді қыс!» - деп айтылса, 1176- да: «өтірік айтпа» қосылып, «мұнан былай» ығыстырылған екен. Сөз реті, мағынасы- бәрі 1176-дағының ұтымдырақ екенін дәлелдейтін тәрізді.

24.1170-те: «Арасы қырық күншілік шөлдер екен, // Түс болмай, тоғайға ағып түсті дейді»- деп өрнектелсе, 1176-да «шөлдер» орнын «жолдар» иеленген. Сөз қисынына қарап, біз 1170-ті таңдадық. Ал, оның есесіне мұндағы «тоғайға ағып»- түзілімі «алып барып» сөздерімен жаңаланды.

25.1170-те соңғы 33-шумақтың кейінгі үш жолы: «Бұтына тышты қарға өтірік айтып, // Балалар өлмесіне себеп болды, // Жалынып, жалғаны жоқ шынын айтып.» - деп берілген. Ал, 1176-да ол жолдар: «Балалар құтқарыпты зарын айтып, // Бұл ғибрат кейінгіге қалсып бізден, // Өткенді кім тауысар бәрін айтып?!» Біздіңше алғашқыдағы бірінші жолда бұрынғы айтылғанды қайталау орын алса, 1176- да қайталау болмауы назар аудартады.

15. Өлең-дастандар

Алтынбас пен Күмісаяқ.

Жоғарыда аты аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы, 1170-папка, 321-338- беттері бойынша әзірленіп, бұдан бұрын ескертілген В.В.Радлов кітабындағы осы туындымен салыстырыла саралау қоса жүргізілді.

1. Соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте): алғашқы шумақтың төртінші жолы: «Малға бай, басқа кемтар бір хан өтті»- делініп, өз алдындағы бастапқы жолдар аяғындағы: «жаксы кепті», «өтіп кетті»- сөздерімен құп үйлесіп, толық ұйқасып тұрса, бастапқыда (В.В.Радлов кітабында) ұйқас сапасы солғындап, төртінші тармақ аяғында: «адам болды»- түрінде келген.

2. Бұрынғыда: «Қисса айтсам, көңіліңіз жай болыпты» - делінсе, кейінгіде бұл тармақ өзгерген: «Кең жиһан капалыға тар болыпты.» Біздіңше, алғашқыдан келтірілген екінші шумақтағы осы тармақ өз алдындағы жапсарлас бірінші-

дегі: «Айтамын,тыңдасаңыз,жақсы келті»- дегенді біршама қайталап тұр. Ал, екінші нұсқада қайталау жоқ, белгілі бір философиялық ой үстеліп,шығарма жүгі,мәнділігі арта түскен.

3. Үшінші шумақтың соңғы үш жолы кейінгіде: «Бак құсы өмір бойы басында еді. //Келгенше қырыққа жасы перзент көрмей, // Өлгеннің , өлмесе де, қасында еді»- деп өрбіген. Ал, біріншіде бұл жолдар: «Әлемнің көп қайғысын оған берді.// Жылады қырыққа шейін бала тілеп, // Сүйтсе-дағы тілеуін еш бермеді.» Бұл екі нұсқаны салыстырсақ, соңғыда біз келтірмеген алғашқы тармақ аяғындағы: «жасында еді»- дегені екінші тармақ соңындағы: «басында еді», төртіншідегі- «қасында еді» сөздерімен толық ұйқасып тұр. Ал, біріншіде ұйқас құрайтын соңғы бунақтар: «жасында еді», «оған берді», «еш бермеді»- қалпында отау тігіп, ұйқас сапасын көп әлсіретіп,өлең көркемдігіне едәуір нұқсан келтіріп тұрғанын байқау қиын емес.

4. Бұл туындының төртінші шумағына көңіл бөлсек, Мәшһүр-Жүсіпте:

Бастан кем, тар болған жан- малды дейді,
Кедей көп болған жақты-жанды дейді.
Жеткенше алпыс жасқа бала болмай,
Бір-бірлеп жетпіс қатын алды дейді.

В.В.Радлов кітабында бұл шумақ мүлде басқаша келтірілген:

Қылыпты кей адамды малды дейді,
Қылыпты кей адамды зарлы дейді.
Жетіпті ол патша алпыс жасқа,
Алпыста жетпіс қатын алды дейді.

Салыстыра сарантасақ, Мәшһүр-Жүсіпте өмірде малы көптер «бастан кем» болатынын,ал, малы аздар керісінше «жақты-жанды» күй кешетінін салыстыру арқылы жаңа бір идея өрбін, жетпіс әйелді бір-бірлеп алу сөз болса, бастапқыда алпыс жасқа толғанда барып,бірден сонша әйел алғандай көрінеді.

5. Алғашқыда: «Тағат қып дүниеге жүрмеген соң» - деп берілсе, екіншіде: «дүниеге» сөзін «қорқып хақтан» ауыстырған.

6. Біріншідегі: «Әр нәрсе сеніменен бермеген соң»- жолы бір түрлі ұғынықсыздық тудырса, кейінгіде «сеніменен» сөзі «сәніменен» деп алмастырылғанда,түсініксіздік жойылды.

7. Бұрынғыдағы: «ойбайым»сөзі орнына соңғыда: «уайым» қоныс тепкен.

8. Бастапқыда: «Өлейін қаңғып жүріп құла түзде»- делінсе, кейінгіде: «Үйінен қаңғып кетті құла түзге»- түрінде өрістеп, әрекет нақтылығы алға шыққан.

9. Алғашқыда бірінші жол: «Көңілім жамандыққа бола берді»-қалпында орнығып,өзінен кейінгі екінші, төртінші тармақтар соңындағы: «көне берді», «жүре берді» сөздерімен онша ұйқаспай тұрса, екіншіде: «бола берді»- орнын «бөле берді» немденіп, ұйқас тәртіптелуі жүзеге асқан. Сонымен бірге сол тармақтағы «жамандыққа» - кейінгіде «жалған құрғыр»-деп ауыстырылған.

10. Біріншіде: «мал беріп»- деп жай баяндалса, екіншіде: «мал папшты да»- алынып, мырзалық сипаты нақты ашыла түскен.

11. Бұрынғыда: «Алдынан кез келеді бір жалғыз адам»- деп, жай хабарланса, соңғыда алдымен «бір зарлы» дауыс шыққанына алдымен көңіл бөлгізеді: «Алдынан дауыс шықты- бір зарлы адам!»

12. Бастапқыда: «қылар ма екеі?» - деген сауал ретінде келтірілсе, кейінгіде: «қылар бекем»- жауап түрінде орныққан.

13. Алғашқыда: «Жыласып біріне-бірі» - делінсе, соңғыда: «зар сцресп жыласумен»- келтіріліп, белгілі бір сезім әрекеттің аз да болса, дамып, нақтылана түсуіне жол берілген.

14. Біріншіде: «Кемпір айтты мен келдім сексен жасқа, //Сексен бес жасымда жетпіс байға тидім деді», ал, екіншіде: «Өткіздім жетпіс байды бір-бір санап, //Сонымен сексен жасқа келдім- дейді»- тармақтары орналасқан. Біздіңше, алдыңғыда құр баяндау басым да, аяққыда кемпір сипатын аңдатарлық бояу бар. Мәселен, «бір-бір санап» тиюдің өзі талғам, екішеу орын алғанына жарық себездеп тұр.

15. Бұрынғыда: «Үйімде бала зары болды дейді, // Бауырымды қайғы отқа күйді дейді» - деп айтылса, соңғыда: «Көңілімде перзент зары болды, - дейді, // Бауырым қайғы-ғамға толды, - дейді.»- қалпында отау тіккен. Біздіңше, бастапқыда алғашқы тармақ аяғындағы: «болды дейді» - дегенге іргелесті тамамдаушы: «күйді дейді» - толық ұйқаса алмай тұр. Ал, екіншіде ұйқас та толық, сезім нақтылығы да басым.

16. Екі нұсқаның әрқайсысында 15- шумақ мүлде өзгеше болуымен ерекшеленеді. В.В.Радловта:

Әуелі зарлы боп жүрді дейді,
Көңіліне иман нұры кірді дейді.
Жамағат ықыласымен мұны тыңда,
Көз жасын екі мүсәпірдің көрді дейді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Ексуі бірін-бірі сүйді дейді,
Шалыңа ақ жолмен тиді дейді.
Елсізде екі мұндық бас қосқан соң,
Көз жасын аяп Тәңірім иді дейді.

17. Бастапқыда: «Дегені бейшараның сол емес пе, // Сол кемпір сексен бесте болды жүкті»- енгізілсе, кейінгіде: «Сұрауы жеткен- деген осы емес пе, // Сол кемпір сексен жаста болды жүкті» - беріліп, егде тартқан адамның бала көтеру мезгілі бес жас төмен түскені байқалады.

18. 18- шумақ та өз алдындағы 15- шумақ тәрізді екі нұсқада алуан түрлі болуымен назар аудартады. В.В.Радловта:

Азапты өлгенінше көрмеді енді,
Көңілінде жамандығы болмайды енді.

Алтынбас туған күні той қылып,
Ел- жұртқа келсін деп хабар берді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Азапты өлгенінше көрмейді енді,
Көңілді жамандыққа бөлмейді енді.
Алтынбас туған күні тойын қылып,
Бұл тойға панып ешкім келмейді енді.

Назар аударсақ, біріншіден, бастапқыдағы аяққы сөздер: «көрмеді енді», «болмайды енді», «хабар берді» - ұйқас талабына онша сай келмей тұрса, кейінгідегісі толық үйлесуімен көзге түседі. Екіншіден, «азапты... көрмеді» - дегеннен де «азапты көрмейді»- қалпындағы соңғы нұсқа шындыққа жақын. Себебі әңгіме өткен кез, не тіпті осы шақ туралы емес, болашақта азап көрмеу хақында болуға тиіс десек, екіншінің ақиқатқа жуықтығы дау тудырмайды. Үшіншіден, бастапқыда тойға шақыру туралы ғана ескертіліп, сонымен шектелсе, кейінгіде шақырғанға ешкім сеніп, келмегені баяндалады. Біздіңше, шығармада одан әрі басқа оқиғалар өрбігендіктен, тойға келу- келмеуді анықтайтын осы бірдетальды сақтаған соңғы нұсқа шығарманың басты идеялық тақырыптық негізіне жақынырақ тұр.

19. Бұрынғыда: «Алтынбас сай кез оған атамсың?» - деп берілгенде, біртүрлі түсініксіздік туса, соңғыда «сай кез оған»- орнын: «сегіз оғын»- иеленіп, ұғынықсыздық ысырылған.

20. Алғашқыда: «Берер ме тілегімді бір сағымды, // Ойнаймын ғашығыммен бұл шағымда»- делінсе, кейінгіде: «Туғаннан менің көңілім бір сағымда, // Мен ойнап күлсем деймін жас шағымда!»- түрінде қоныс тепкен. Түске кірген қыздың ғашық жігітін шақыруына әңгіме негізделгенін бағымдасақ, сол мақсатқа бағындырылған екінші мәтіннің шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне неғұрлым жақын екенін дәйектейміз.

21. Бастапқыда: «Е, әке, рұқсат бер енді маған, // Айтып зар сңірепті мехнат жеп»- қалпында берілсе, екіншіде соңғы тармақ мүлде басқаша: «Ұйқы ұйықтап, күн көре алмап, мен тамақ жеп.»

22. Біріншіде 24- шумақтың екінші, үшінші жолдары: «Басқа іс түссе кім сарғаймас күн туса деді. // Атеке, жұмысыңды бітір деп» қалпында ірге тепсе, кейінгіде: «Кім сарғаймас, басқа күн туса?!»- дейді. // Әкеке, жұмысыңды істетіп ал!»- түрінде өзгергеп. Зерделесек, бұрынғыда бір тармақ ішінде: «іс түссе», «күн туса»- деп екі рет шарттасқаннан да, соның бірін ғана алған соңғы ұтымдылығы айқын. Сонымен қатар біріншіде: «жұмысыңды бітір»-сөздері әкеге қатысты алынса, екіншіде: «жұмысыңды істетіп ал»- дегеннен оны атқаруға тиісті тек бала екені- айқындалған.

23. Бұрынғыдағы: «Жарасар алмас пышак қынға деді, // Құдан енді қылдым саған деді»- жолдарының екіншісі соңғыда мүлде басқаша: «Құдайым берген екен сынға! - дейді.» Байыптасақ, біріншінің, екінші тармағы бір түрлі

түсініксіздік әкелсе, екіншінің сол жолы нақтылығымен және алғашқымен толық ұйқасуымен көңіл бөлгізеді. Нақтылық дейтініміз, бұдан кейін әкесінің ұлын сыннан өткізу мақсатында таудай болып көрінген тасты әкелуге жұмсағанын, баласының оны орындағанын көргесін барып, жауапты сапарға рұқсат бергенін дәйектесе, кейінгі үлгідегінің ақиқатқа лайық екені ашыла түседі.

24. Алғашқыда:

Айтайын жаңа бір сөз енді деді,
Тілегін бейшараның берді деді.
Көрінген таудай болып кара тасты
Қысты да қолтығына жүре берді,-

деген шумақ ірге тесе, екіншіде алғашқы екі жол: «Жең сыбанып, етегін түрді дейді, // Тасқа қарай бет алып жүрді дейді» - түрінде өзгешеленіп, үшіншісі әуелгі нұсқамен бірдей болып, ал, төртіншіде тағы да басқаша келген: «Қолтығына қыстырып келді дейді.» Бағымдасак, біріншінің бастапқы екі тармағы бұрын-соңды айтылған ойды қайталауға ойысса, екіншісі кейіпкер іс-әрекетін нақты өрнектеуге құрылған.

25. Бастапқыда 27- шумақтың үшінші жолы: «Бара көрдім тасты, ай, қарағым!»- деп берілсе, кейінгіде: «Өмірінше келтіре алмас!»- деп айтып ем!» - түрінде өзгерген. Зерделесек, біртүрлі түсініксіздік арқалаған біріншіден әкс уайымын нақты ашқан екіншідегісі шығарманың тақырыптық-идеялық негізіне бағындырылуымен ұтып тұр.

26. 15, 18- шумақ тәрізді 29- шумақ та екі нұсқада түрліше болуымен назар аудартады. В.В.Радловта:

Алланың дағдырына көне берді,
Ғашыққа біткен ойын бөле берді.
Арызын атасына айтсын деді,
Салып ұрып сарыала атқа мінін, жүре берді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алланың салғанына көне берді,
Көңілін ғашық жарға бөле берді.
Арызын атасына айтты-дағы,
Мінді де сарала атқа, жүре берді.

Сараптай үңілсек, біріншінің алғашқы тармағындағы: «... дағдырына»-орнын соңғы нұсқада «салғанына» иеленумен бірге екінші жолда алғашқыдағы: «Ғашыққа біткен ойын» бөлу емес, «көңілін ғашық жарға» бейімдеу алға шыққан. Сондай-ақ бастапқының үшінші жолы ұғынықсыздығымен көзге түссе, кейінгіде нақтылық, дәлдік орнаған. Алғашқының төртінші тармағында буын саныкілт өсіп, мақам, ұйқасқа т.с.с.теріс ықпал тудырса, кейінгіде қалыпты өлшем сақталған. Мұның бәрі не ел арасында шығарманың сақталу түрлішелігінен, не кітап әзірлеушілер жаңсақтығынан орын алуы ықтималдығына тағы да назар аудартқымыз келеді.

27. 30- шумактың бірінші тармактан басқа қалған үш жолы екі нұсқада бір-бірінен өзгеше болуымен көңіл бөлгізеді. В.В.Радловта: «Құдайдың бұйрығымен келдім мұнда. // Мекенім сұрасаңыз менің алыс, // Жетерсің күйіп жаның бес мың жылда.» Мәшһүр-Жүсіпте: «Біздің жер жырақ емес, келсең мұнда, // Арала дамыл алмай жүрсең күн-түн, // Жетерсің күйіп-жанып бес мың жылда!» Сараласақ, жол ұзақтығын нақты да, әсерлі бейнелеу біріншідегіден гөрі екіншіде басым тұрған сияқты.

28. Бұрынғыдағы: «көрішбеді»- орнына соңғыда: «көңілін бөлді»- жайғасқан.

29. 15, 18, 29- шумактар тәрізді бұл 34-де түрлішелік басым. В.В.Радловта:

Алтынбас сәлем берді кәріге,
Сұрады халін, жұртын тағы және.
- Е, жігіт, сабырлық қыл Аллаға,
Жетерсің шапшаң жүрсең бір жылда.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алтынбас қарияға сәлем берді,
Хабарын ғашық жардың сұрайды енді.
- Ай, жігіт, сабырлық қыл бір Аллаға,
Жетерсің, мойныңа алсаң, бір мың жылды!

Салыстырсақ, скеуінде алдымен ұйқас екі түрлі. Сонымен бірге не В.В.Радловқа айтқан адам жаңылуынан, не баспа қызметкері елемеуінен «мың» сөзі түсіп қалып, бір мың жыл емес, бір-ақ жылда жетуге болатындай көрсетілген.

30. 15, 18, 29, 34- шумактар тәрізді 35-і де екі нұсқа да түрліше келуімен назар аудартады. В.В.Радловта:

Рұқсатты жігітке кәрі берді,
Онан соң Алтынбас жүре берді.
Бір Аллаға тәуекел қылып жүргенінде
Көп мекнат жол үстінде жігіт көрді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

- Бір мың жыл маған - дейді - бір күндей-ақ,
Жеріне жығылармын жеткен аяқ.
Жөнелді қариядан рұқсат алып,
Дүниені шыр айналған бұл бір саяқ.

Салыстыра бағымдасақ, кейіпкер мінезін ашарлық белгілер молдығымен кейінгі ерекшеленеді.

31. 15, 18, 29 34, 35- шумактар тәрізді 36-шы да екі нұсқаның түрлішелігімен көзге түседі. В.В.Радловта:

Арада бірнеше күн өтті деді,
Құдайым сарыала атқа тіл берді.

Көп күн жолдас болғаннан соң,
Келдік бір мұндай жерге аман деді.

Мәшһүр-Жүсіпте:

Алтынбас аянбастан жол жүріпті,
Құдайым сарала атқа тіл беріпті.
-Елсізде екі мұңдық бейнет көріп,
Біз келдік аман мұнша жерге! - депті.

Алғашқы нұсқада жалпы баяндау басым да, екіншіде кейіпкер сипатын ашарлық сөз саптау алға шыққанын байқауға болады.

32. 38- шумақтың 3- жолы мен төртіншісінің орны біріншіде ауысып кеткенін анықтау үшін екіншідегіні толық келтірейік:

Бұл жерден сенің қайның- бір жылдық жер,
Жетерміз мезгілінде намаздыгер.
Көп мехнат ара жолда көрдік қанша,
Жеткізген ыммат беріп пәруәрдігер.

Ал, бастапқыдағы соңғы екі тармақ былай келтірілген: «Сол қал бітірер пәруәрдігер, // Көп мехнат көрдік жол үстінде.»

33.39- шумақтың кейінгі үш тармағы да екі нұсқада әр түрлі болып келген: 1. «Бес намаз құдайынан келеді екен, // Түн болды күндіз болмай жүрді налып, // Сары ала ат күнде аралап жүреді екен.» (В.В.Радлов). 2. «Уақытымен оқып намаз алады екен. // Басқа мал жүріп бір жыл жетер жерге // Сарала ат бір сағатта барады екен» (Мәшһүр-Жүсіп). Осы екі үлгінің 1-жолы: «Ер-тоқым сарала атқа салады екен»- түрінде екенін ескерсек, алдымен, біріншідегі ұйқас толымсыздығы көзге ұрады: «салады екен», «келеді екен», «жүреді екен». Екіншіден, соңғының аякқы тармақтарында ат жүйріктігі нақты бейнеленсе, алғашқыда оған көңіл бөлінбеген.

34. Бұрынғыда: «Құлынды бермесен де үйден шыққан, // Бейшара Күмісаяқ арық екен»- делініп, басты кейіпкер Алтынбас әлі жетпеген, көрмеген Күмісаяқтың арықтығы орынсыз сөз болса, соңғыда сол аякқы тармақтар: «Үйінен Алтынбастың шыққан күні // Көңілің Күмісаяқ анық екен» - деп беріліп, мүлде басқа мағынада өрістеген.

35. Алғашқыда төртінші жол: «Бір адам ханға келіп хабар берді»- делініп, өз алдындағы бастапқы тармақтар соңындағы: «екі зарлы», «болды жарлы»- сөздерімен толық ұйқаспай қалған. Ал, кейінгіде: «хабар берді» орнын «хабар барды» иемденіп, ұйқас толық қалпына келген. Сондай-ақ біріншіде екінші жол соны: «жарлы»-деп бітсе, екіншіде оны «барлы» ауыстырған.

36. Бастапқыда шумақтың алғашқы екі жолы: «Құдайым Алтынбасты қылған зарлы, // Құдайдың бұйрығына амал бар ма?»- делініп, әрі ұйқассыздық туып, әрі оқиғаның шынайы өрістеуі көрінбей қалса, ол екіншіде дұрыс қалыпқа түскен: «Алтынбас илумен бұғып қалды, // Құдайдың бұйрығына тап амалды.»

37. «Алланың аманатын берсермін-деп»- тармағымен басталған бұл 47-шумақ В.В.Радлов кітабында мүлде жоқ, тек Машһур-Жүсіпте орын алған.

38. Біріншіде 48- шумақтың ақырғы жолдары: «Келбетін бейшараның көргеннен соң, // Сол жерде хан қызын бермек болды»- деп жазылса, екіншіде: «Келбетін көруменен көңілі тойып, // Қызыма табылды тең енді!»- дейді»- түрінде берілген. Шумақ басындағы тармақтар ұйқасын негіздеуші соңғы сөздер: «келді дейді», «сәлем берді»- екенін ескерсек, алғашқыдағы төртінші жол ұйқасқа кірікпеуімен көзге түседі. Сонымен бірге алғашқыда ханның қызын бермек болуы жай баяндалса, кейінгідегі сөз қолданысы хан бейнесін нақты ашуға бағындырылған.

39. Әуелгіде: «Салса енді алмас пышақ қынға дейді, // Құдай өзін қылдым мұнда дейді», - делінсе, екіншіде: «Жарасар алмас қылыш қынға,- дейді, // Тұрарлық жан екенсің сынға!»- дейді»- қалпында берілген. Салыстырсақ, біріншідегі: «салса егер»- дегенді «жарасар», ал, «пышақ»-сөзін «қылыш»-алмастырған. Сонымен бірге бастапқының бір түрлі ұғынықсыз берілген екінші жолы кейінгіде нақтылана түсіп, хап бағалауы, сенімі- бәрі қамтылған.

40. Бұрынғыда 54-шумақтың 2-4 жолдары былай берілген: «Күтіп біткен қалмақ жүр екен. // Жайсаңы ұлбу мұны түсте көріп, // Желіп қарсы алдынан келген екен.» Ал, екіншіде басқаша өрістеген: «Жауырыншы жауырын қағып, көрген екен, // Жайсаңы түсте көріп Алтынбасты // Жиылып қарсы алдынан келген екен.» Дәйектесек, бастапқыдағы екінші мен төртінші жолдарда бірін-бірі қайталау орын алған. Ал, соңғыда жауырыншы әрекеті қосылып, қайталау ығыстырылған.

41. Алғашқыда: «Қосылды іздеп жүріп екі зарлы, // Есіңе ал өлгеніңше бір құдайды»- түрінде келіп, тап осы тұсқа қатысы жоқ болып, тек бұрынғыдағыны қайталау орын алса, кейінгіде: «Соқтығып екі дария толқын ұрды, // Сеп жайып, қалың қалмақ шебін құрды»- қалпында беріліп, нағыз ұрыс қарсаңы нақты бейнеленген.

42. Бастапқыда: «Бермесен өзің құрмет Құдайым-ай // Болады жалғыз менен қалмақ көп»- делінсе, соңғыда былай өрбіген: «Бермесен өзің қуат, Құдайым-ай, // Мен жалғыз, өзің жалғыз, бұ қалмақ көп!» Біріншідегі түсініксіз «құрмет» сөзін «қуат» дегенмен ауыстыру арқылы кейінгіде қаһарман тілегі айқын берілген. Сонымен бірге соңғыдағы екінші тармақ жүгі де нақтылана түскен.

43. Біріншіде: «Өзің рахыметіңе мен жылаймын, // Құдайым-ау, жарым деп мен сұраймын»- делініп, бұрынғы өтінішті қайталау орын алса, екіншіде кейіпкер сипаты, қорықпайтыны анық көрінген: «Құдайымнан күш тисе, жығылмаймын, // Жасырынып бір сайға тығылмаймын!».

44. Әдепкідегі: «Қатындай қарап тұру ол жарамас»- орнына кейінгіде: «Қарманған- деген сөз бар- қарап қалмас!»- енген.

45. «Жаратқан күшті Алладан жәрдем жетті»- деп басталатын 60- шумақ та В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

46. 61- шумақтың 2-4 жолдары да екі нұсқада түрліше берілген: 1. «Койдай қалмақ басын қырды дейді, // Сол күні күн батқанша ұрыс қылды, // Қалмақтан он мың кісі өлді дейді.» (В.В.Радлов). 2. «Шеңгеліне түскенді бүрлі дейді. // Сол күні күн батқанша ұрыс қылып, // Қалмақтан бір он мыңды қырды дейді.» (Мәшһүр-Жүсіп). Осы орайда бастапқы жол: «Қалмақтың бір шетінен кірді дейді»- екенін ескерсек, біріншінің төртінші тармағында ұйқастан ауытқу орын алғанын көреміз. Атап айтқанда, бастапқыда әдепкі тармақ аяқтары: «Кірді дейді», қырды дейді»- түрінде келсе, оған төртіншідегі: «өлді дейді» онша үйлеспейді. Сонымен қатар алғашқының екінші мен төртінші жолында біріндегі ойдың екіншісінде қайталануы шаң берсе, соңғыда ол жоқ.

47. 63- шумақтың бастапқы 3 тармағы да екі нұсқада өзгеше: 1. «Құдай жан жаратқан пыры дейді, // Байлау жатып Жайсаң шірі дейді. // Е, Алтынбас, бір қасық қанымды бер!» (В.В.Радлов). 2. «Жалғыз-ақ Жайсаң қапты тірі дейді, // Құлыңның, әкебас, мен бірі!»- дейді. // -Ей, Алтынжан, бір қасық қанымды ки,» (Мәшһүр-Жүсіп). Дәйектесек, біріншіде түсініксіздік басым болса, екіншіде кейіпкердің сөйлеу ерекшелігі, нақтылық сақталған.

48. Екі үлгіде 72- шумақтың 2-4 жолдары түрліше алынған: 1. «Үш күнде жеріне екеу кірді. // Жалғыз кеткен қуанышын тірі көрді, // Сол жерде құшақтасып көңіл тұрды.» (В.В.Радлов). 2. «Үш күнде бірін-бірі есен көрді. // Жалғыз кеткен қуанышы өсіп қайтып, // Күннен-күнге көркейтті ажар түрді!» (Мәшһүр-Жүсіп).

Шығарма соңында Мәшһүр-Жүсіп жазғаны: «Үшбу Алтынбасты кисса қылып шығарушы кім де болса, рақмет! Өлеңге ұста мәңір. Аузына пірі сөз салатын қудың өзі екен. Ертегісі мақсат емес, өлеңнің мазмұны- мақсат. Нәпсі, науа, шаһуат, ашу- бір анадан болған төрт туысқан. Жын, шайтан, жұлдыз, пері, періште, адам- бір атадан болған алтау. Атадан-алтау, анадан- төртеу // Жалғыздық көрер жайым жоқ.» Осы орайда Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінің соңғы шумағы осы сөздермен басталатынын, оған түсінік берілуі керектігін еске саламыз.

Мұхаммед және шарһарлар. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы жинақталған 1170-папканың 289-295- беттері бойынша эзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабында «Шарһар» тақырыбымен берілген мәтінмен салыстыру жүргізілді.

1. «Төрт иардың ол біреуі- тақсыр Ғұмар» - тармағымен басталған үшінші шумақ әуелгіде (В.В.Радловта) мүлде жоқ, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) орын алған.

2. Алғашқыда төртінші шумақ соңы: «Күнінде танды, махшар орның бос тұр»- деген қалыпта қоныс тепсе, кейінгіде аяққы «бос тұр» орнын «бостан»- иеленген. Ұйқас құрайтын бастапқы тармақтар аяғы: «Оспан», «қосқан»- түрінде

келгенін ескерсек, соған дәп келетін тек екінші Мәшһүр-Жүсіп қолданысы екені анық.

3. Бесінші шумақтың бастапқы жолдары бұрынғыда шумак соңында орналасып, кейінгілері келесі шумақтың басы болып орны ауысқанын ескертеміз. Бұл тұста да соңғы үлгі тиімділігі: біріншідегі ақырғы тармақтар: «Біреуі қонағының Әлі айбар, // Кәпірден бұзып алған шәрісі бар»- күйінде беріліп, толық болмаса да, өзара ұйқасумен бірге: «Мұхаммед үмбетіне болады айбар»- деген аякқы жолмен де үйлесіп, бір шумак ретінде берілуге лайық екені анық байқалып тұр. Сондықтан да бесінші шумақтың тап осы үлгіде Мәшһүр-Жүсіпте келтірілуі ұйқас тәртібіне т.с.с. толық сай келеді демекпіз. Сонымен бірге шумак пішіндегі мұндай тармақ орын ауысуларының біз ұсынып отырған алтыншы, жетінші шумақтарға да тән екенін бағымдасак, әуелгідегі ауытқу деңгейі кеңіей түсетіні анық.

4. Бұрынғыда бір шумак: «Біздерге ақсақалдар бергей бата, // Сөздерді кітаптағы айттық жатқа. // Пайғамбар алтын табак қолына алды, // Ішіне толтырғанша күйды балды»- түрінде беріліп, кара өлең ұйқасы тәртібіндегі басты ережелі: 1,2, 4 жолдары өзара ұйқасып, үшіншісі бос қалуының бұзылуына тап боламыз. Оның ессеніс кейінгіде мұндағы соңғылардың алғашқыға айналып, өзінен кейінгі мына жолдармен құп үйлесіп, өзінше бір шумак құратынын айқындау қиын емес: «Бал да аппак, табак та аппак, аса нұрлы, // Ішіне бір жалғыз-ак қылды салды.» Осы орайда соңғы екі тармақтың алғашқысы бірінші нұсқада мүлде жоқ болса, ал екіншіде осылай орын алуы нәтижесінде алтын табак сипаты аныла түскен.

5. Үшінші шумақ тәрізді «Иманды құл жұқармай ірі отеді.»- жолын маңдай еткен сегізінші шумақ мәтіннің тек соңғыда болып, бұрынғыда орын алмауы т.с.с. сәйкессіздіктер тағы да екіншінің алғашқыға карағанда, толығырақ екенін дәлелдейді.

6. «Арасың: ауыр-жеңіл, қиын-тардың, // Айырып ғақылменен білсін дейді»- делінген тоғызыншы шумақтың осы соңғы жолдары бастапқыда жоқ.

7. Бастапқыда: «Балдан- тәтті, қылдан- жіңішке, тастан нұрды, // Құраннан тауып беріш бар ма дейді»- делінсе, кейінгіде: «Балдан тәтті, жіңішке жалғыз қылдан, // Және нұрлы бұлардан бар ма?!- дейді»- түрінде орын алған.

8. Бұрынғыда: «Шакырды төрт нарды биге барып», - деп айтылса, соңғыда шақырушының кім екені көрсетілген: «Шакырды Біләл таксыр хабар беріп.»

9. Алғашқыда:

Намазы нұр тұрды осы тастан,
Тәтті екен ұрмақ асы осы балдан.
Сираттың кемерінен айдағанда,
Жіңішке оның қылы бұл қылыңнан, - делінсе, екіншіде:

Бұлардан он есе артық намаз нұры,
Балдан тәтті болмағым- Құдайдың құлы,

Құдайға шын ықыласпен құл болудың
Жіңішке, білгендерге, қылдан жолы.

Біздіңше, екі нұсканың ұйқасы, сөз қалаулары т.с.с. әрқилы болуы тағы да фольклордың басты ерекшелігін: ауызша тарағандықтан да, ел арасында түрлі қалыпта түрленуі ықтималдығын дәлелдей түседі.

10. 13- шумақ секілді бұл 16-шумақ та екі нұсқада мүлде алуан түрде келуімен ерекшелінеді:

1. Оқыған осы тастан намаз нұрды,
Бұл балдан намаз сөзі тәтті болды.
Құдайға құлшылық қыл жақпағымыз
Жіңішке жалғыз қылдан маған сынды (В.В.Радлов).

2. - Бұлардан нұрлы- әділдік нұры,- дейді,
-Балдан тәтті ғәділет жолы!- дейді.
-Ақ пен қара арасын айырмақтың
Қылдан нәзік, білсе егер, соны!- дейді (Мәншүр-Жүсіп).

Бұл да ел арасына таралған нұсқа түрлішелігін көрсетумен бірге бізге жеткен екі нұсканы да бағалай білу, салыстыра дәйектеу қажеттігін дәлелдей түседі.

11. Әуелгіде: «Қатасыз бастан-аяқ оқымағам, // Жіңішке жалғыз қылдан маған сынды»- қалпында өрістеп, дін жолындағы төрт шәріптің: «оқымағам» сөзі қисынсыз естілсе, екіншіде: «Қатесіз бастан-аяқ оқымақтың // Жіңішке жалғыз қылдан, қиын жолы»- түрінде алынып, Оспан білімділігіне шек келтіруге орын қалмаған.

12. 13, 16- шумақтар тәрізді бұл 22- шумақтың да екі нұсқада қилы-қилы келуі тағы да фольклор үлгілерінің ел арасына көп нұсқалы болып таралуы ерекшелігімен түсіндіріледі:

1.Нұрды тұр осы тастап аулу қарым,
Кәпірді қойдай қылып қырғандарым.
Майданда соғысқаным тұрғанымда,
Намазды қылдан жіңішке оқымағым (В.В.Радлов).

2.Иман нұры бұлардан асыл затты,
Түрлік-түрлік сөзі бар балдан тәтті.
Мейманды ырза қылып жөпелтпектің
Жіңішке жалғыз қылдан, жолы қатты (Мәншүр-Жүсіп).

13. Бұрынғыда 24- шумақтың аяққы жолы: «Ұмғылды жауап бере бибі Патпа» - делініп, тармақ аяқталымындағы: «бибі Патпа»- алғашқы жол соңындағы тап осы сөздерді қайталауды тудырса, кейінгіде оның орнын: «сонда жатқа»- иеленіп, қайталаудан арылу іске асқан.

14. Алғашқыда: «Пенденің дәулет кетсе, кетер биі, // Ардақтап бұл дүниені құрма зейі»- делініп, бір түрлі ұғынықсыздық туса, кейінгі неғұрлым түсінікті,

накты болуымен ерекшеленеді: «Пенденің мал кетерде кетер пейілі, // Ардақтап бұ дүниені көрме сейілі.»

15. 13, 16, 22- шумақтар сияқты 33- шумақ та екі нұсқада түрліше келуімен назар аудартады:

1. Нұрды тұр осы тастан Алла жолы,
Бұл балдан Алла жолы тәтті болды.
Құдайға құлшылық қып шықпағымыз
Жіңішке жалғыз қылдан маған қатты (В.В.Радлов).

2.- Артық нұр, Алла берген сыйын екен,
Балдан тәтті, тауыпқлы, халал некен.
Құдайға құлшылық қып жақпағымыз
Жіңішке жалғыз қылдан қиын екен (Мәшһүр-Жүсіп).

Салыстыра зерделесек, бастапқыда бұрын айтылған ойды қайталаумен шектелу басым болса, кейінгіде халал неке мәні хақындағы т.с.с. соны ойлар қосылған.

16. Осы орайда шумақ басының: «Сүресің азар болса» - деп берілуі соңғы үлгіде бұған дейінгі: 34, 35, 36-шы және 37- шумақта орын алса, бастапқының: 34, 35, 36, 37- шумақтары: «Сүресің әлі де болса»- қалпында өріс алғанын, айтылмақ идеяға екіншідегі сөз қолданым ғана толық сай келетінін ескерген жөн. Салыстырсақ: «Сүресің әлі де болса жүз жыл өмір»- дегеннен де (34-шумақ)- «Сүресің азар болса, жүз жыл өмір»- қалпында ғана өмірдің өткініші екені, о дүниедегі жауаптылықты ұмытпау керектігі соңғы үлгіде неғұрлым нақты, шынайы және әсерлі бейнеленіп тұрғаны анық.

17. Бастапқыда: «Тескенмін Бұхарадан мата жүктеп» - деп беріліп, бір түрлі түсініксіздік тудырса, кейінгіде «Тескенмін» орнына «Ташкент пеп» - орнап, ұғым нақтылануы іске асқан. Сонымен бірге осы тармақ алдындағы «қысымы» сөзі екіншіде «қайғысы»- түрінде берілген.

18. Бұдан бұрын: 3, 8- шумақтар В.В.Радловта жоқ болып, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алса, «Боларсын азар болса жүз жыл батыр» - тармағын бетке ұстаған 41- шумақтың да бұрынғыда жоқ, тек кейінгіде орын алғанын ескертеміз.

19. Әуелгіде: «Барғандар биден бұрын орын алды, // Көшперміз біз де бір күн орын сайла» - түрінде сап түзесе, соңғыда: «биден» орнына «бізден»- сөзі орынды берілген, ең аякқы «орын сайла»- дегенді- «жүгің сайла»-алмастырған. Дәйектессек, «орын» - деген сөзді іргелес тармақтарда екі рет қолданғаннан, оның екіншісін ауыстырған соңғы үлгі ұтымдылығы айқын. Оның ессесіне алғашқы тармақтағы жетпей тұрған «орын» сөзі соңғыда жоқ болғандықтан, бірінші үлгі бойынша енгізілді.

20. Бұрынғыда 48- шумақтың 2-4 жолдары «Артылар тәубе қылсаң сауабыңды. // Қараңғы көрге сен бір кірерсің, // Әзірде саған жарық

шырағынды!» - түрінде орналасқан. Ал, екіншіде бұл тармақтар: «Жуық қыл, тәубе қылсаң, жырағынды, // Қараңғы көр ішіне бір кірерсің, // Әзірле жағар соған шырағынды.» Осы орайда біріншінің екінші жолы аяғындағы «сауабынды»- сөзі орнына кейінгіде «жырағынды» сөзі келіп, өз алдындағы жол соңындағы: «құлағынды» және төртінші аяғындағы: «шырағынды» сөздерімен толық ұйқас құрап тұрғанына назар аудартқымыз келеді. Сонымен бірге соңғы үлгіде: «әзірде»- орнына «әзірле», «саған» орнына «соған», «жарық» орнына «жағар» енгізілуі де оған кейінгінің шығарма идеясы мен айтылмақ ойға неғұрлым дөп келетінін аңдатады.

21. Осы шығарма соңындағы: «Пайғамбар жалғыз ұғын құрбан қылған, // Сөйткен біз не көрсеттік Мұхаммедке?!»- жолдарының Мәшһүр-Жүсіптің «Ибраһим»- оқиғалы өлеңінің, немесе шағын дастанының басында орын алғанын ескерген жөн. (Қараңыз: Мәшһүр-Жүсіп. Шығ., 1- том // Павлодар, ЭКО, 2003, 66- бет). Мәшһүр-Жүсіптің белгілі бір мәтінді жинаумен шектелмей, сонымен әсерленіп, сондағы идеяны өрістетіп отырғаны осы бір қайталаудан да шаң береді деген түйін жасағымыз келеді.

Заман ақыр.

Бұл туынды жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз қолымен жазылған 1170- папкасы, 341-358 беттері бойынша әзірленіп, алдында көрсетілген В.В.Радлов кітабындағы осы шығарма мәтінімен салыстыру жүргізіліп отырды.

1. Алғашқыда (В.В.Радловта) тап осы арада «тәуіптерге» сөзі тұрса, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «бақыларды»- орын алған.

2. «Бизабанды бейжай сүйіп»- жолы бұрынғыда мүлде жоқ та, соңғыда ғана бар.

3. Бастапқыда «кеміген» сөзі тұрса, екіншіде оның орнына «ғамкін»- орналасқан.

4. «Жаман болды алғаным!» - деп, // Бір тәңірге көп палырсың! // «Жарым сондай болса екен! - деп»- деген үш тармақтың әдепкіде жоқ тек кейінгіде ұшырасуы тағы да не ел арасына таралу түрлішегінен, не бастапқы кітанты әзірлеушілер кателігінен орын алуы мүмкін деп ойлаймыз.

5. Әуелгіде: «Ажал болса маңдайыңда // Біткен болса не қыларсың!»- қалпында өрілсе, екіншіде: «Әзел (азал) күнде маңдайыңа // Жазған болса, не қыларсың?!» - түрінде берілген.

6. Әдепкіде: «Балаларың мектен көрсін, // Әркім мәселе сұраса, // Оған баға табылмас-ты»- деген үш жол бой көтерсе, соңғыда бұл мәтін әрі 4 тармақ болып кеңейген, әрі сөз айырмашылықтары орын алған: «Балаларың мектен көрсе, // Әркім келіп сауал сөйлесе, // Оған түзу жауап берсе, // Оған баға табылмас-ты!»

7. Бұрынғыда: «Қонақ келсе, арық сойма, // Есің болса өзіңді ойла»- делінсе, екіншіде «келсе» орынын- «қонса», «есің» сөзін «ақылын» ығыстырған.

8. Алғашқыда: «Кеше күндіз зар жылап, // Тағат тақия қылмасаң»- орын алса, кейінгіде «жылап»- дегенді «еңіреп», «тағат тақия»-сөздерін «тағаттықты» алмастырған.

9.Бастапқыда: «Хан қылып,сурет қылып, // Жап қылып, қып қызыл хан ішірі»- делінген 2 тармақ түрінде келсе, соңғыда ол көлем жағынан екі есе ұлғайып,белгілі бір ұғымды нақты да кең бейнелеу іске асқан: «Балшықтан соғып, пісіріп, // Әр бір түрге көшіріп, // Ана ішінде жан қылып, // Қып-қызыл хан ішіріп (ішкізіп)».

10. Біріншідегі: «Ақыл беріп, ақ жүзге гүл берін, // Қуат қылса керекті»- жолдары екіншіде тағы да екі есе кеңейіп, белгілі бір ұғымның нақтылана түсуіне қол жеткізілген: «Ғақыл беріп, тіл берін, // Аяқ беріп, қол беріп, // Ақ жүзге қызыл гүл беріп, // Қуат қылса керек-ті!»

11. Әуелгідегі: «Құдайыны бір білсе, // Өзін кісіден кем көрсе, // Кісіні өзінен ұлық білсе»- делінген үш жолдық мәтінге кейінгіде әрі бір жол қосылып, әрі біраз сөздер өзгертіліп берілген: «Он екі жасқа кім келсе, //Құдайыны бір білсе, // Өзін жұрттан кем көрсе, // Өзінен жұртты зор көрсе.»

12.Әдепкіде: «Қағаз, қалам алдаға, // Рақмет жауар ол құлға»- делінсе, екіншіде тағы бір жол қосылған: «Қағаз, қалам қолға алып, // Қаратса жүзін құбылаға, // Рақмет жауар ол құлға!» Кейінгіде ұғым кеңейіп, ой ұштала түскені анық.

13.Бұрынғыдағы: «Көрінген кісіге қылады зорлықты. // Басы жерге жеткенше, // Қоя білмес қорлықты»- тармақтары соңғыда: «Қыла жүрер зорлықты. // Басы жерге жеткенше, // Қоя білмес сұмдықты!»- түрінде берілген.

14. Бастапқыдағы: «Мұның орны жаман // Лепсе болса керекті, // Қапыл адам жетеді.»- жолдары кейінгіде көп өзгеріске ұшыраған: «Мұның орны жааннам, // Ләззин болса керек-ті, // Ғапіл адам жатады.»

15. Алғашқыдағы: «Жас уақыт қылғанша»- жолы бір түрлі ұғынықсыздық әкелсе, екіншіде ол жойылған: «Жас уақытта тәубе қылғанша.»

16. Біріншідегі: «Дәулет күшін басына қондырып» - деген түсініксіз тармақ соңғыда кеңейіп, екі жол ретінде беріліп, белгілі бір ұғымның нақтылығы орныққан: «Дәулет құсын басына // Орнықты қылып қондырып.»

17. Әуелгіде: «Кеплеп отын сөндіріп, // Өкімінен жұртын көндіріп» - делінсе, кейінгіде: «Оған жаққан шырағын, // Ала алмай ешкім сөндіріп»- түрінде орын тепкен.

18.Бастапқыдағы: «Бағындырып, нандырып»- жолы да соңғыда біраз кеңейтілген: «Қимылдаған жанларды // Тіліне оның нандырып.»

19. Әдепкіде: «Кім сұрайды халінді?!// Жан алқымға келгенде, // Кім сұрайды халінді»- делініп, бір тармақтың екі рет қайталануымен шектелу орын алса, екіншіде берілмек ұғым біраз кеңейген: «Жап алқымға келгенде, // Кім көз салар халіне?! // Керек қылмас малыңды, //Кім аяйды халінді?!»

20. Бұрынғыда: «Шашыратпай қалыңды»- делініп ұғынықсыздық тудырса, кейінгіде: «қалыңды» орнын «қаныңды» иеленіп, түсініксіздік жойылды.

21. Бірінші нұсқадағы: «Жаксылық қылса керекті»- екіншіде: «Айырын алса керек-ті!»- деп алынған.

22. Әуелгіде: «Кетпесін деп отырған // Орныцнан денсз қозғалар»- тармактарының мүлде жоқ екенін, тек екіншіде орын алғанын еске саламыз.

23. Алғашқыдағы: «Жөнсіз көйлек кигізіп»- дегендегі «жөнсіз»- «женсіз»- деп түзетілумен бірге одан кейін еңбей қалған үш жол соңғы нұсқа бойынша қамтылды: «Бейнетпен жиған мүкәммал // Көрінгенге олжа боп, // Ішінді текке күйдіріп.»

24. Бастапқыдағы: «үш жеріңнен бүрдіріп»- дегендегі соңғы сөз орнын «будырып» иеленумен бірге одан кейінгі еңбей қалған екі жол кейінгі нұсқа бойынша енгізілді. «Өзінді жүрген көре алмай, // Дұшпаныңа жудырып.»

25. «Басыңа бір тас қойдырып»- біріншіде жоқ та, тек екіншіде орын алғанын еске саламыз.

26. «Сорыңды сондай қайнатып»- та тек кейінгіде бар.

27. «Жалғанда қылған ісіңнен»-де тек соңғыда орын алған.

28. Әдепкідегі: «ақыл қылса»орнын екіншіде: «ауыстырса» иеленген.

29. Бұрынғыдағы: «қайрылып»- соңғыда «қыдырып»- деп, ауыстырылған.

30. Біріншідегі: «бек үлкен»- екіншіде «шаңырақтай» - делініп өзгерген.

31. «Иманынан оңай-ды // Аузында оның үлдесі, // Аузында Құдай куәсы»- делінген үш тармақ тек соңғыда бар, бұрынғыда жоқ екенін ескертеміз.

32. Бастапқыдағы: «жүре берсе»- кейінгіде: «төре берсе»-сөздерімен алмастырылған.

33. Әуелгідегі: «ұлық билер»- дегендегі екінші сөз соңғыда: «білер» боп алынған.

34. «Бас жағын беріп байына, // Біреуге берер артыны. // Басқаға беріп бүтінін, // Байына сақтар жартыны»- делінген 4 тармақ алғашқы нұсқада жоқ, тек кейінгіде орын алуымен ерекшелінеді.

35. «Кетсе шарлап, жия алмас»- жолы әдепкіде жоқ, тек екіншіде бар.

36. Бұрынғыда: «Бір-бірінің үйінен // Өсек айтып қалмағай, // Бір-бірінің үйінен // Аяқ-табақ алмағай»- қалпында орын алса, кейінгіде алғашқы «үйінен» сөзі- «артынан», кейінгі «үйінен» - «ауысын» -делініп ірге тепкен.

37. Алғашқыда: «Үй басына бір үй болса керек-ті»- түрінде келсе, соңғыда ол кеңейген: «Үй басына өзді-өзі // Би болса керек-ті.»

38. Соңғыда: «Ұры, залым, қарақшы- // Бәрінің талас дағуасы- // Дүние болса керек-ті»- делінсе, әуелгіде үш тармақ шөмейіп: «Бәріңізге ұлығы дабыға болса керекті»- түрінде ұғынықсыздыққа ұрындырған.

39. Бастапқыда: «Бір пара жанға бас берің! // Осы күнде басыңа // Сая болса керекті»- түрінде өрбісе, кейінгіде әрі ұғым нақтылануы, әрі ой кеңейі

жүзеге асқан: «Баз бір жерде бас берсең, // Қарпы ашқанға ас берсең, // Қиямет күні басыңа // Сая болса, керек-ті»

40. Біріншіде: «Үмбет үшін зар жылап, // Кешір, жалынар, // Сажда кылса керекті»-калпында сап түзесе, екіншіде тағы да нақтылықты, әрі ұғым кеңейін көреміз: «Үмбет үшін зар жылап, // «Үмбетлерім күнәсын // Кеше гөр!»- деп, жалынып, // Сәжде кылса керек-ті!»

41. Бұрынғыда: «Теңеліп акын алса керекті»- деген түсініксіз тармақ соңғыда кеңейген: «Бір-біріне теңеліп, // Ақысын алса керек-ті»

42. Алғашқыдағы: «Әркім өзіменен мүптөле болса керекті»- тармағы кейінгіде әрі кеңейген, әрі нақты бейнелер әкелген: «Бұл күндегі татулар // Бір-біріне жақпағай! // Әркім өз халімен // Мүмбетла болса керек-ті!»

43. Екіншідегі: «Машайықлар бір бөлек»-тармағы біріншіде мүлде жоқ.

44. Соңғыдағы: «Біреу құстай ұшады, // Біреу желдей еседі, // Біреу көз жұмып // Ашқаннан жылдам кешеді»-деген 4 тармақтық мәтін бұрынғыда мүлде жоқ.

45. Әуелгіде: «Суық іске желі жоқ, // Көктегі құл болса керекті»- делінсе, кейінгіде біраз өзгерген: «Суық, ыстық желі жоқ, // Көктемдегі күндей болса керек-ті!»

46. Біріншідегі: «қайнатқай» орнын екіншіде «қоздатқай» иемденген.

47. Бұрынғыда: «Періштелер жнылып, // Дүниенің суын жиып»- делініп, жиі ұғымы екі рет қайталанса, соңғыда «жиып» орнына «құйылып»- қоныс тепкен.

48. Бастапқыдағы: «Ол сулар құрып қалса керекті»- жолы екіншіде біраз кеңейген: «Түкіріктей бола алмай, // Құрып қалса керек-ті!»

49. Әуелгідегі: «Ішін қандай қайнатса керекті»-тармағындағы «қандай» сөзі кейінгіде «қазандай»- деп алмастырылған.

50. «Жанбыр жауып, шөп шықпағай» - жолы әдепкіде жоқ, тек екіншіде бар.

51. Соңғыдағы: «Тәубе есігі тарс бекіп, // Байланып қалса керек-ті!» - дегендегі «тарс бекіп»-алдыңғыда жоқ.

52. «Жастарда әдеп қалмағай» - дегенмен басталып, «перизат етсе керек-ті» -сөздерімен тамамдалған мәтін көлемі алғашқыда 5 тармақ болса, кейінгіде оның ара-арасына тағы да 6 жол қосылған. Мәселен, мына үзінді қалып қойған: «Жасы үлкеннің тілін алмағай, // Бір-бірінің сөзіне // Жүз ант ітсе панбағай» және «Ғалымлар айтса адал сөз, // Құлағын оған салмағай, // Жалғаншылар сөз айтса, // Сусыны онан қанбағай.» Мұндағы қосылған 7жолды 6 деп көрсетуіміз:осының алдында соңғы нұсқа бойынша келтірілген 3тармақ мағынасы сығымдалып, алғашқы нұсқада: «Біріне рас сөз қалмағай» - түрінде берілгенін ескерген жөн.

53. Біріншідегі: «Арапыл сырын ұрғандай» - ұғынықсыз жолы екінші бойынша: «Исрафил сорын үргенде»- деп берілді.

54. «Хак жарлығын орнына келтіріп»- бұрынғыда жоқ, тек екіншіде бар.

55. «Алланың алдында жалғыз тұра алмай, // Жан-жағына қарауға // Бүлк етіп мойнын бұра алмай»- жолдары В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте (екіншіде) орын алғанын ескертеміз.

56. Алғашқыдағы: «Күн шыққандай көрініп керекті»-соңғыда тағы да кеңейтілген: «Күн шыққандай жария // Көзге түссе керек-ті!»

57. Бұрынғыда: «Көзден аққан жасыңа // Ұлық дария болса керекті»- делінсе, кейінгіде осы екі тармақ арасына тағы екі жол қосылып, тағы да кеңейіп, мағыналық т.с. толығуға түскен: «Көзден аққан жастары // Жер дүниені толтырып, // Ұялғаннан аққан терлері // Ұлық дария болса керек-ті!»

58. «Отыз тістен шыққан сөз»- деп басталатының соңғы 9 жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар екенін дәлелдеумен бірге кейінгінің өзінен бұрынғы еңбегін бағалап құрметтеуін әсіресе мына жолдардан қорыға болады: «Қадірлеп мұны жинаған, // Құрметтеп мұнша сыйлаған, // Деніздер рақмет- естіген // Бейнет қылған ерлерге!»

Сонымен қатар Мәшһүр-Жүсіп Көпжасарұлы осы мәтін соңында мынадай түсініктеме жазып қалдырған: «Василий Васильевич Радлов жинағаннан, орысша басқаннан көшіріп алған, жазған Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласы. «Тарғын», «Сайын», «Қозы Көрпеш», Ақбала, Қожамберділерді Бөкейханов Әлихан сонан көшірін алып, бастырып жүр. Егер Радлов жинап алмағанда, бұлардан бұл күнде тамтыры қалмайтын еді.»

Осы орайда мынадай заңды сауал туары анық. Бұған дейінгі түсініктердің бәрінде көрсетілгендей, В.В.Радлов пен Мәшһүр-Жүсіп нұсқалары арасында көп айырмашылық болуы: біраз мәтіннің алғашқыда болмай, тек кейінгіде орын алуы, сонымен бірге сөз, сөйлемдер өзгешелігі болуы себебі неде? Біздіңше, бірінші себебі Мәшһүр-Жүсіптің В.В.Радлов нұсқасымен шектелмей, ел арасынан өз жинағандарын қоса сінгізуі болса, екіншіден, 1870 жылғы баспа кінәсінен т.с.с. орын алуы мүмкін селкеуліктерді кейінгі жинаушының қайталамауы нәтижесі. Мұның бәрі бұрын да, кейін де ел арасынан жиналған, жиналатын фольклор үлгілерінің алдымен ауызша айтылып таралғандықтан да, әр кезде түрлі өзгерістерге ұшырап отыруы мүмкіндігін ескеріп, ол нұсқаларды үнемі салыстыра саралап отыру керектігін дәлелдейді.

Шайхы Бурх

Бұл туынды Павлодар облысы, Баянауыл ауданы, Егіндібұлақ ауылын мекен еткен, Мәшһүр-Жүсіп мұрасын жинаушылардың бірі- Сұлтанмахмұт (Шолтым) Иманмәдіұлы (1897-1983) сақтауымен жеткен Әзмұхаммед Жанқошкарұлы көшірмесі бойынша әзірленді.

Қорғалы. Бұл дастан да жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіп шығармалары жинақталған 1173- папка ішіндегі Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесі (12-дәптер, 1-21- беттері) бойынша әзірленді. Шығарманың бас

жағы 7 буынды ерікті ұйқас өлшеммен, ал кейінгі бөлімі 11 буынды қара- өлең үлгісінде жазылған. Мәтін соңында оның қағазға түскен мерзімі 1894 жылы екені де көрсетілген. Ал бұл туындының ел аузынап жиналып қағазға түсірілуі барысы шығарма соңында ап-анық ескертілген:

Мәз болумен Мәшһүр деген құр атқа,
Талай жерде қалып жүрмін ұятқа.
Өліп қалған Көрұғлыны тірілттім,
Мен де сондай жетермін бе мұратқа?!
...Бір шүберек қамқа тозса бедері,
Көрмеген жан белгісіз ғой не дері?!
Бұл қазақта бастап мұны сөйлеген:
Өзі- қожа, Көшекұлы Күдері.
... «Құлақ- кәрі, бой-жас»- мақал қалыпты,
«Жаңа туған жас ұл» - деме кәріпті.
Сол кісінің шыққан сөзі аузынан
Құлағында бұл Мәшһүрдің қалыпты.

Сайын батыр. Бастапқыда ескертілген қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170- папка, 225-284 беттері бойынша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов нұсқасымен салыстыру жүргізілді. Осы орайда бұл туындыны қазіргі әріппен машинкаға бастырып, 1970 жылдары кітап қып ұсынып, ол ойын орындай алмай өмірден озған М.Бөжеев еңбегін атап өтеміз. Сонымен бірге бұл туындының ақын таңдамалысының 2- томына (Алматы, Ғылым, 1992, 170-215 б.) енгенін (әзірлеген- С.Дәуітов) атап өте отырып, ол үлгімен де салыстыру іске асқанын еске саламыз:

1. Бұрынғы басылымда (В.В.Радловта): «Ел дәулеті мал кетті»- делінсе, кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіп жазбасында) «ел дәулеті» орнын «ауыр дәулет» иеленген. **Ескерту:** Бұдан былай В.В.Радловтан келтірілсе, «бұрынғы», «бастапқы» т.с.с. сөздері, ал Мәшһүр-Жүсіптен болса, «кейінгіде», «екіншіде» т.с.с. жазылып отырады-Н.Ж.

2. 1992 жылғы кітапта (яғни таңдамалыда) заман ыңғайына бейімделу (кітап әзірленген кез кеңес үкіметі заманы ғой) нәтижесінде «Аллаға» сөзі «адалға» болып өзгертілген екен. Біз түпнұсқа бойынша түзету енгіздік. Осы орайда В.В.Радлов кітабында да «Аллаға»-деп жазылғанын ескертеміз.

3. Алғашқыда (В.В.Радловта): «Сондай бір бай болған»- түрінде берілсе, соңғыда (Мәшһүр-Жүсіпте) «болған»- «болмаған» сөзімен алмастырылған.

4. Бастапқыда: «Өз алдына сар болған»- қалпында орын алып, «сар» сөзі ұғынықсыздық тудырса, оны екіншідегі «шәр» ауыстырды.

5. Әуелгіде: «Дүниеде жалғыз мұңы бар»- келтірілсе, кейінгіде «мұңы»-дегенді «зары» сөзі ығыстырған.

6. Біріншіде (В.В.Радловта): «Айы күнге келеді // Өкшесі ері қанамай»- калпында өрістесе, екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Елу жасқа келеді, // Өкшесі бір қанамай»- түрінде біршама өзгертіліп келтірілген.

7. Бұрынғыда: «Мұнда құлдар кеңесті»- алынса, таңдамалыда «мұнда» орынын «мұндар» иеленген, 1170- папкада да солай жазылған.

8. Бастапқыда: «Ноғайлының керме қас, // Жігіттей дәурен сүрмедік, // Өтерін дәурен білмедік»- делініп, бір түрлі түсініксіздік тудырса, соңғыда 3 тармақ 5 болып кеңейіп, әрі ұғым дәлдігі орнаған: «Ноғайлының керме қас, // Қыздарын құшып сүймедік. // Дүниенің көріп қызығын, // Жігіттік дәурен сүрмедік, // Өтерін жалған білмедік.»

9. Алғашқыда және таңдамалыда, сонымен бірге М.Бөжесев көшірмесінде: «Бөлініп жатқан малынан»- делінсе, біз сөз қисынына қарап, «бөлініп» дегенді «бүлініп»- деп өзгерттік. Осы орайда: «Бүлінгеннен бүлдіргі алма»- дегенде көп мәніс барын ескерген жөн. Арғында перзенті жоқ, жасы келген адам күні ертен көз жұма калғанда, сонша малдың қолды болуы мүмкіндігін ескерсек, әңгіменің әйтеуір бөлінген мал емес (ол неге бөлінеді?), бүлінген, бүлінейін деп тұрған, түпкі иесі болмағандықтан да, талан- таражға ұшырау қаупі төнген мал туралы болып тұрғаны анық. Осы орайда 1914 жылғы А.Байтұрсынов жетілдіруіне дейін араб әрпіндегі бір ғана «9» белгісінің: о, ө, ү, у-деп, бес түрлі оқылып келгенін, тек сөз мағынасы, реті, қисынына қарап таңдау жүргенін ескерген жөн. Осы тұста ең көп жарияланды, зерттелді деген Абай өлеңдерін бүгінгі әрішке аударуда да түрлі қателіктер орын алуы ықтималдығын ескерткіміз келеді. Сонымен бірге зерттеуші М.Бөжесевтің осы сөз аудармасына күмән келтіріп, бет қапталына соның арабша тапбаланыуын қоса келтіруі де, тәжірибелі ағамыздың осы сөзге кейін қайта оралмақ ойы болғанын да аңғартса керек.

10. Алғашқыда: «Сонда бай тұрып бұрқанды»- делініп, «бай» сөзінен кейінгі «бір» сөзі түсіп қалуы мұнда ғана емес, таңдамалыда, сонымен бірге М.Бөжесев жазбасында орын алса, бұ жолы Мәшһүр-Жүсіп жазбасы бойынша енгізілді. Сонымен бірге тап осы тармақтан кейін тұрған: «Буырқанды, бұрсанды» жолы В.В.Радлов кітабында түсіп қалғандықтан, 1170- папка бойынша кіргізілді. Кейін қосылған бұл соңғы тармақтың таңдамалыда және М.Бөжесев көшірмесінде де бар екенін ескертеміз.

11. Әуелгіде: «Өзінің қолы кірген соң»- күйінде отау тігілсе, екіншіде: «Өзінің құлы ұрған соң»- шаңырақ көтерген. Сөз қисыны кейінгідегінің дұрыстығына мойын бұрғызады.

12. Бастапқыда: «Қосағымен екеуі»- тармағынан кейінгі: «Әніп қосын жылайды»- жолы түсіп қалса, ол 1170- папкадағы нұсқа бойынша енгізілді.

13. Бұрынғыда: «Жамағаты жиналды»- жолы ғана орналасса, соңғыда: «жиналды» - «жиналып» - делініп сәл өзгерумен қатар тағы бір тармақ: «Не қылды?» - деп сұрайды» - кіргізілгенін еске саламыз.

14. Біріншіде: «Жат айтады құдайды»- делінсе, екіншіде бастапқы екі сөз: «Иад етеді»- түрінде келіп, тармақ ұғынықтылығы қалпына келген.

15. Алғашқыда:

Күнде бүйтін өлгенше,
Сүймес пенден мен бе едім?
Құлдан қорлық көргенше,
Тезінен өлім бермедің. -

қалпында келтірілсе, кейінгіде әрі бірер тармақ орыны ауысып, әрі жаңадан 3 тармақ қосылып, ұзарған:

Күнде бүйтіп өлгенше,
Тезінен өлім бермедің!
Құлдан қорлық көргізіп,
Қорлықпенен жүргізіп,
Қойғаның бүйтіп сенделтіп,
Айналайын, бар құдай,
Сүймес пенден мен бе едім?!

16. Әуелгіде: «Бозмұнайдың сүйгенде»- жолы алынса, соңғыда екінші сөз «со күні»- делінген.

17. Бастапқыда: «Ең дәулет тұсында»- келтірілсе, кейінгіде «ен»орнын «ауыр» иеленген.

18. Бұрынғыда: Жиын, тойға кірмедім. //Өтерін дүние білмедім»- қалпында ірге тепсе, екіншіде тармақтар соңы: «кіре алмай», «біле алмай»- түрінде өзгерген.

19. Алғашқыда: «Жігіттік күн озғанда»- орын тепсе, соңғыда «Жігіттік дәурен солғанда»- деп алынған.

20. Біріншіде: «Мен не естейін көбінді? // Бір де болса сол маған // Бірін мыңға балап бер!»- делінген 3 тармақ орын алса, екіншіде бастапқы жолдап кейін: «Маңызы жоқ шөбінді?! // Үйің базар болғандай»- тармақтары енгізіліп, жол саны бесеу болған.

21. «Сонда әулие сөйлейді»- жолымен басталған алты жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша берілді. Сонымен қатар бұл жолдар таңдамалыда бұл тұста емес, сәл ертерек орын алған.

22. Әуелгіде: «Енисемей саумал ішпеген»- дегендегі алғашқы сөз 1170-папка бойынша «аңсамай» сөзімен ауыстырылды.

23. Бастапқыда: «Жатыр екен бәйбіше // Етбетінен бүгіліп» - деп берілсе, кейінгіде «етбетінен» орнын «от басында» иеленген.

24. Бұрынғыда:

Токсан торқа киесін,
Тоғыз жорға мінесің.
Хан мен билер отырып,

Акылмен ойлап білесің! - қалпында берілсе,соңғыда тармақ аяқтары сауал қоюға ыңғайланған:

Тоқсан торқа кесе не,
Тоғыз жорға мінсе не?!
Хан мен билер отырсың,
Ғақылмен ойлап білсе не?!

25. Алғашқыда: «Хан мен билер ұрысты // Сол заманда аз екен // Хан билер қуанысты»- делінсе,мұндағы екінші, үшінші жолдағылар екіншіде мүлде жоқ та, оның есесіне мына тармақтар жайғасқан: «Ене-лесіп тұрысты, // Көрген құрып сыйласы, // Қызыл шеке болысты.»

26. Әуелгіде: «Талай мақұл көріпті»- орын алса, соңғыда «мақұл» дегенді «жұртты» сөзі алмастырған.

27. В.В.Радловта: «Онан үлкен адам жоқ» - түрінде берілсе, Мәшһүр-Жүсіп әуелі «адам» сөзін жазғанымен, оның үстіне «кісі»- деп,өзгеріс енгізген. Біз де екіншіні құптадық, себебі ол өзінен бір жол кейінгі тармақ соңындағы: «кісі жоқ» сөздерімен ұйқас құрап, құп үйлесіп тұр.

28. Бастапқыда: «Ерлік еткен алаштан»- қалпында көрінсе, кейінгіде: «еткен» орнын, «асқан» немденген.

29. Бұрынғыдағы: «Тоғыз жорға жетектеп, // Тоқсан торқа алысып»- жолдарында өзара ұйқас мүлде болмаса, екіншіде: «алысып»- дегенді «бөктеріп» сөзімен ауыстыру ұйқас сапасын біраз жақсартқан.

30.Біріншіде: «Қара кесте қатты деп, // Бала кіске бөлетті»-түрінде ұғынықсыздық тудырса, соңғыда: « Қара кісіні «қатты!»-деп, // Бала кісіге бөлетті»- қалпында беріліп, ұғым нақтылана түскен.

31. Алғашқыдағы: «Анасының кәрісін // Егіз екі көрмеді»- дегендегі «кәрісін» сөзі түсініксіздік әкелсе, кейінгіде ол «қарасын» - деп өзгертілген.

32. Жаңа туған баланың емшек ембеуін, басқа да оқыстығын көргеннен кейінгі әке қиналысы, әрекетінде де өзгешелік бар. В.В.Радловта: «Бозмонай бай сасады, //Шәріге таман барады. // Үлкеніне құлағын салады»-қалпында отау тігілсе, Мәшһүр-Жүсіпте біраз басқаша: «Бозмұнай тура шабады, // Шаһарға таман барады. // Көпті көрген көненің // Құлағына салады.»

33. В.В.Радловта:

Бір жасына келгенде,
Біліктіден би болды.
Екі жасқа келгенде,
Еліменен тең болды, -

қалпында өрілсе, Мәшһүр-Жүсіпте біраз басқаша келтірілген:

Бір жасына келгенде,
Білектіден белі асты.
Екі жасқа келгенде,
Ерлікпенен таласты.

34.Әуелгіде: «Түгелімен өзгертті» - делінсе, соңғыда: «өзгертті» - «түзетті»- деп ауыстырылған.

35. Біріншіде: «Езу тартпай ұл өтті» - деп берілсе, екіншіде «ұл өтті» дегенді «сөз сөйлеп» алмастырған.

36. Бұрынғыда: «Халқы жақсы болған соң»- түрінде өрістесе, соңғыда «жақсы» орнын «жарлы» иемденген. Зерделесек, «Кәріп пенен мүсәпір // Сайынның арқасында» күнелту себебі халқының«жақсы» болуынан емес, «жарлы» екендігінен туындағаны анық.

37. Бастапқыда: «Айында болып туған соң, //Қарабай қорқып қыз болды», - күйінде алынса, кейінгіде «Айдыны сондай асканы, // Қара бай қорқып қыз болды»- түрінде сап түзеген.

38. Тап осы: «Кеңескенде, не десті?» - тармағы алғашқыда жоқ та, тек екіншіде орын алған.

39. «Көрмейсін бе ыңғайын» - жолы да әуелгіде мүлде орын алмай, тек соңғыда ұшырасуымен ерекшеленеді.

40.Біріншіде: «Кұлағына тіккенде» - делінсе, кейінгіде соңғы сөз «тигенде» - болып өзгертілген.

41. «Бізді тегіс ұрады»- тармағы да бұрынғыда кездеспей, тек екіншіде орын алған.

42. «Мың сан жылқы ішнен // Ат табармыз лайық»- жолдары да тек кейінгіде жайғасуымен ерекшеленеді.

43. Бастапқыда: «Түн ішінде алалық! // Сусыз шөлге бас қосып, //Біз де қапа берейік!»- делінін, ұйқас селкеулігі туса, соңғыда аяққы жолы: «Біздер қашып баралық»- деп өзгертіліп, ұйқас қалпына келтірілген.

44. «Жылқы бағар кім қалды?»- тармағы да тек екіншіде орын алуымен ерекшеленеді.

45. Бұрынғыда: «Өлемін деп қалмаймын, // Бұған нағып шыдайын?»- түрінде берілсе, кейінгіде тармақ саны екі есе өсіп, нақтылық, дәлдік орын тепкен: «Өлемін деп жемеймін //Тіпті мұнан уайым! // Жаманның қылған ісіне // Не ғып та бұған шыдайын?!»

46. Алғашқыда: «Қартайғанда атамнан // Енді бір зейнет туар ма?» - делінін, бір түрлі түсініксіздік тудырса, екіншіде «зейнет» сөзін «перзент» ығыстырып, ұғым нақтылығы қалпына келген.

47. «Кұрбымның бетін көре алман!» - жолы да тек соңғыда берілуімен ерекшеленеді.

48.Әуелгіде: «Суырып қыннан алайын, // Көтерсе құдай тілейін!» - қалпында сап түзеліп, ұйқас толыспауына әкелсе, кейінгіде: «тілейін» орнын «талайым» иеленіп, жетімсіздік ығыстырылған.

49. «Қобыландының бұл сөзін»- тармағымен басталған 8 жол В.В.Радловта мүлде жоқ, ал Мәшһүр-Жүсіпте 1170-папка, 240-беттің оң жақ қапталында көлденеңдеп жазылған.

50. «Жалғыз өзі көп жаумен»- жолын маңдай еткен үш тармақ тек Мәшһүр-Жүсіптің 1170-папкасы, 241- бетінде орын алғанын, атап айтқанда. бірінші жолы: «Алтынды туын байлады» жолы астынан жазылса, қалған скеуі сол капталға көлденеңдеп ірге тепкенін ескертеміз.

51. Бастапқыда: «Мың кісілік тұсыңа // Бұл дұшпанға ер Сайын»- қалпында табан тіресе, екіншіде: «Мың кісілік тұрысың // Мұндай жерде ер Сайын»- түрінде сап түзеген.

52. «Қол тізгінін бергенім» В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

53.Бұрынғыда: «Токсан асау береді, // Көріп түзей барады»- делініп, әрі ұйқас кожырауы, әрі соңғы жолда бір түрлі ұғыныксыздық бас көтерсе, соңғыда аякқы тармақ: «Қаруын түзей береді» - түрінде киілігіп, түсініктілік, үндестіктің қалпына келуіне ықпал еткен.

54. «Таянып келді Бозмұнай»-тармағы соңынан келетін үш жолдық мәтін В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте кездеседі.

55. «Маңына адам бармаған» - тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша еніп тұрғанын ескертеміз.

56. «Мен бармаған ел бар ма?» жолын ту еткен 6 тармақ В.В.Радловта мүлде жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

57. Алғашқыда: «Еті жеңге тимеген» - делінсе, екіншіде: «Беті желге тимеген»- түрінде біраз өзгертіліп алынған.

58. «Бермей қалар дейсіз бе, // Барып, хабар салсаңыз?!»-жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасуымен көзге түседі.

59. Әуелгіде: Ноғайлы жұрттың басы едің»- делінсе, кейінгіде бұл жол мүлде жоқ та, ессіне тыңнан: «Шалқаннан үйде жатуға // Бір кісідей бар едің»-деген екі тармақ қосылған.

60. «Сонда Бозмұнай сөйлейді»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасты.

61. «Кеңеседі шуласып»- тармағы да тек соңғыда орын алған.

62. Бұрынғыда: «Үйде жүрген ағасы»- отау тіксе, екіншіде алғашқы екі сөзді: «қолдаушының» алмастырған.

63. «Жүкті келді келін!»- деп, //Қыз-келіншек күледі»- жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте беттің оң капталында жазылған.

64. «Қос немере сүйгізін»-тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ірге тепкен.

65. «Қауіп-кәтер бар ма? - деп» - тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша енгізілді.

66. «Жауырыншы сонда сөйлейді»- жолын маңдай еткен 3 тармақ та Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

67. «Хабар алып шайтаннан»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте бар.

68. «Ақ сүңгіні салыспай, // Қызыл қапқа батыспай»- тармағы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана ұшырасты.

69. «Ақылыңды ала алман»- дегенді бетке ұстаған 3 тармақ та Мәшһүр-Жүсіп бойынша кіргізілді.

70. «Тұр деген жерде тұра алмай»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ғана кездесуімен ерекшеленеді.

71. Бастапқыда: «Қалмақ жатып...»- қана берілсе, соңғыда: «Қалмақ жатыр дуылдап»-деп, толық қамтылған.

72. «Мәстегіне тармасып»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

73. Алғашқыда: «Өкпесіне сартылдап»- делінсе, екіншіде: «өкпесіне» орын «өкпесіне» немденген.

74. Әуелгіде:

Егесіп тұрған ит қалмақ

Соңына тұспан тулап.

Тоғысқан кісі қосады

Жеткізбей кетті құтылып, -

түрінде беріліп, бір түрлі түсініксіздік туса, кейінгіде екінші, үшінші тармақтар: «Соңына түсті тоспалап, // Тоғыз сан кісі қуса да»- деп өзгеріп, ұғынықтылық орнаған.

75. «Қақ жамбаста бір жара»- дегендегі «жамбасқа» сөзінің В.В.Радловта да, Мәшһүр-Жүсіпте де «жанбаста» болып жазылуы тегін емес. Біздіңше, жанбас- демек иықтағы бас емес, әсіресе, жалаңаш сңбектеп қозғалғанда байқаларлық бүйірдегі бөлініп, томпыып, екінші қосалқы бас тәрізді көрінуді өрісктеуге арналған.

76. Біріншіде: «Тілін алмай жауладық»- болып өрбісе, соңғыда «жауладық»- дегенді «жүдедік» ауыстырған.

77. В.В.Радловта: «Жылқы алған бұ жерім // Бүгінде мұнан шұрқырдау»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте бастапқыда екінші тармақ басындағы екі сөз тап осылай беріліп, соны: «шұңқыр тау»- деп өзгертілсе де, кейінол жол үстінен сызылып, орнына: «Ойыл менен Сейілде»- берілген.

78. Бастапқыда: «Күйіне қызып қыз алып»- деп берілсе, екіншіде тармақ басындағы екі сөз: «күйме бұзып»- деп өзгертілген.

79. «Өзімнен қалған жақсыны»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте бар .

80. «Қайта алмадым жорықтан, // Бұ дүниеде жолықпан»- жолдары да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

81. Бұрынғыда: «Ақыретте тез көрсін»- қалпында шаңырақ көтерілсе, кейінгіде алдымен аякқы «тез көрсін» жазылып, соңынан оның үсті бір сызықпен сызылып: «кез келсін» жайғасқан.

82. Алғашқыда: «Айрылып сонан қалмасын»- делініп, өз алдындағы екі тармақ маңдайындағы тармақты қайталау жүзеге асса, соңғыда оны мүлде басқа жол: «Хабарына алмасын»-ығыстырған.

83. «Қимылдарға шарам жоқ»- деп басталатын 3 тармақтық үзік тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған. Атап айтқанда, 1170-папка, 262-беттің оң жақ қапталына көлденеңдеп жазылған.

84. «Қалмақ келіп жеткен соң»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте ұшырасады.

85. В.В.Радловта: «Өз басына күш көрді, // Таң сәріден тұрыпты, // Екі стегін түрініпті»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте алғашқыдан кейін: «Қатты шошып оянды», - жолы енумен бірге мұндағы екінші соңынан ізінше: «Беті-қолын жуады»-косылып, үш тармақтық мәтін бесеу болып кеңейген.

86. «Түсінің жайын сұрады»- тармағы да тек Мәшһүр-Жүсіпте қоныс тепкен.

87. «Келіспеген іс көрдім»- деп басталған төрт тармақтық мәтін тек Мәшһүр-Жүсіптің 1170- папкасы, 262- бетінен алынды. Атап айтқанда, алғашқы жол бет ішінде тармақтар аралығында қыстырыла өрнектелсе, қалған үшеуі беттің оң жақ қапталында көлденеңдеп табан тіреген.

88. «Білектен шыққан бес бармақ // Жайылғанын жұрт көрер»- жолдары да В.В.Радловта жоқ, тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

89. Бұрынғыдағы: «Жаманға қуғызып»- жолы орнына кейінгіде: «Жаманға жылқы қуғызып, // Алдынан ай, күн туғызып»- деген тармақтар жайғасып, ұғым кеңейтілген.

90. Бастапқыдағы: «Қарағай найза сүйретіп» жолы соңғыда да жазылып, оның үсті сызылған да, одан кейінгі тармақ үстінен: «жылауменен күнелтіп» кіргізілген.

91. Алғашқыда: «Жылауменен күнелтіп // Азар жетті жеріне»- делінсе, кейінгіде оның алдында мына жолдар орналасқан: «Жолдасын жауға қалдырып, // Жүзіне қара шалдырып.»

92. «Кедергі бола келеді»- жолы орнына В.В.Радлов кітабында көп нүкте қойылған, тек Мәшһүр-Жүсіп бойынша алынды.

93. «Қырық жігіт тұрып ойласты»- деп басталатын 4 тармақтық мәтін тек Мәшһүр-Жүсіптегі 265-беттің сол жақ қапталына көлденеңдеп жазылған.

94. «Көпке шама келмеді»- жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған.

95. Әуелгіде: «Тал бойында қалмады // Жарадан қасқа жауырды»- деп, тым қысқа берілсе, мұнда келтірілген бірінін жолдан кейін: «Түс-тұсынан оқ тиіп» кіргізілумен қатар ең соңында тыңнан 2 тармақ қосылған: «Қалмақтан шығып кеткенде, // Жығылар мезгілі жеткенде.»

96. В.В.Радловта: «Сұрын салды отырып»- делінсе, Мәшһүр-Жүсіпте алдымен: «Сүрен салды»- деп басталса да, кейін ол сызылып, үстіне «дауыс қылды»- орнаған.

97. Бұрынғыдағы: «Тексеріп кезермін»- жолының бірінші сөзі кейінгіде: «Теңселіп жүріп»- деп өзгертілген.

98. «Тірі қалды деп ести тұрып»- жолы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана орын алған.

99. Бастапқыда: «Келе жатыр кемпір сұм // Бауырына қампы таянып» - делінсе, мұндағы «сұм» орнын соңғыда «сол» сөзі иемденген. Зерделесек,батырдың туған анасын «сұм» деп атау мүлде ыңғайсыз, демек не бұрын (1870), не кейін (1994) баспа тарапынан кеткен орашолалық болуы да ықтимал.

100. «Мен кетсем де, аларсың»- жолынан кейінгі 5 тармақтың тағы да Мәшһүр-Жүсіпте ғана бар екенін ескертеміз.

101. Алғашқыдағы: «Арықтың тасқыны» түсініксіз көрінсе, соңғыға сүйеніп: «Аруақтың қалай тасқаны» - дегенге тоқталудың белгілі бір ұғым нақтылануына бастап тұрғаны анық.

102. «Кәнски, маған беріңіз!» - жолы да тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған. **Ескерту:** В.В.Радлов кітабы мен Мәшһүр-Жүсіп жазбасын салыстыру кезінде бұдан бұрынғы дәстүр бойынша негізгі айырмашылықтарды ғана көрсетіп, жекелеген сөз ауысуын, не оларға қосымша жалғану ерекшелігін т.с.с. сөз ет-недік. Бұдан бұрын да айтқанымыздай, өзгешелік болу себептері жинаушыда емес, фольклорды таратушы адамдардың белгілі бір нұсқаны сақтап, жеткізусипаттары әр жерде сан алуан болуынан, т.с.с. себептерден тууы мүмкін екенін айтқымыз келеді. Қалай болғанда да бұл түрлішеліктің өзі ауыз әдебиетінің, фольклор үлгілерінің сақталу, тарау ерекшелігін т.с.с.танытуымен мәнді дегіміз келеді.

Ер Көкпе. Жоғарыда аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170- папка, 148-173- беттері бойынша әзірленіп, алдында сөз болған В.В.Радлов кітабындағы «Ер Көкше» мәтінімен салыстыру жүргізіліп, айрықша өзгешеліктері көрсетіліп отырды. Жырдың бұрынғы үлгілерде «Ер Көкше»- аталып келгенін ескеріп, біз де сол атауды қалдырдық. Әйтсе де бұл шығарманың орталық қаарманы ерлік дәстүрді бастап мерт болған Көкше емес,оның баласы Қосай деуге де негіз бар. Себебі Көкше әрекеттері тек бастама күйінде қалса,әке кегін жоқтап, жорыққа шығып, көп іс тындырған оның ұлы Қосай әрекеттері шығарма сюжетінің басым бөлегін құрап тұр.Осыны ескеріп шығарма тақырыбын: «Көкше жәнсҚосай батыр» - деп атауға да болады.

1. Алғашқыда (1870 жылғы В.В.Радлов кітабында): «Он сан ноғай білгенде»- делінсе, соңғы сөз кейінгі нұсқа (Мәшһүр-Жүсіп) бойынша «бүлгенде» - деп өзгертілді. Біздіңше, «бүлгенде» дегені - не «бүлінгенде» сөзінің қысқарған түрі, не көне қолданым айнасы.

2. Бастапқыда: «Үлесерге мал таппай, // Атысуға жау таппай» орын алса,«атысуға» орнына кейінгіде «атысарға» берілген. Бұл орайда «үлесерге», «атысарға» сөздерінің ырғақ, үндесу тұрғысынан да бір-біріне сай келетініне көңіл бөлген жөн.

3. Бұрынғыда: «Шаң астынан ту шықты, // Қайтпас қара болат ірікті»- делінгендегі соңғы сөз ұғынықсыздығы туса, екінші бойынша оның орнына «реңкті» кіргізіліп,ұғым нақтылығы қалпына келтірілді.

4. Әуелгідегі: «қуып кетті» орнын соңғыдағы: «қуып жетті» иемденіп, ұғым дәлдігі жүзеге асты.

5. Әдепкідегі: «Бәрінен енді сол жара» - дегендегі «енді» сөзі кейінгіде: «ауыр» - деп алмастырылып, жарақат деңгейін бөліп көрсетіп тұр.

6. Қара сөзбен берілген түсінікті салыстырсақ, екі нұсқадағы айырмашылық елеулі екенін көреміз: 1. «Манаша ер Көкшеге айтты: «Ер Көкше бүйтіп жатар ер ме едің?» - деді. «Бар» - делі «бұлай жау жетті деп шап!» - деді, Ер Көкше сонан жау жетті деп шапты, бір оқты жағына кезіп, атына жайдақ мініп, жау қайда деп былай бір кетті, бұлай да шапты, жау көрінбеді. Онан соң келіп жығылды, жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді.» (В.В.Радлов. «Ел қазынасы- ескі сөз» кітабы ішінде) // Алматы, Ғылым, 1994, 158- б.) 2.«Манаша ер Көкшеге айтты:

- Ер, Көкше, бүйтіп жатар ер ме едің?! - дейді. - Бар, - дейді - «Жау жетті»- леп, олай-бұлай айғай салып шаба ғөр! - дейді.

Манаша атқа камшы басып:

- Ер Көкшесі, ер Көкше, соңыңнан жау жетті! - деп, шапты.

Ер Көкше жағын кезіп, атына жайдақ мініп:

- Жау қайда?! - лап, былай бір кетті, олай бір кетті. Жау көрінбеді. Өзі аттан түсуге мұршасы еркін келмеді, құлай бір кетті. Жалғыз ауыз тилге келді:

- Жалғызым, ер Қосай: «Менің қанымды жоқтап, қалмаққа бет қойып келе жатқанын көріп жатайын!» - деп, осы таудың басына шауып шыққаным сол! - дейді. - Осы жерге көміп кет! - дейді.

Ер Көкшенің сүйегі Орал тауының қазаққа қараған шеткі шаншылған биігінде. Жолдасы сонан соң айбалтамен жер қазып көмді.» (Мәшһүр-Жүсіп, 1170- папка, 151-152 б.)

Екі нұсканы салыстыра зерттесек, Мәшһүр-Жүсіпте ер Көкшенің атқа мініп шауып, тау басына жетіп жығылуы т.с.с. мәні кең ашылған.

7. Алғашқыдағы: «Жәні ұшып кетіпті»-тармағындағы ұғынықсыз «жәні» сөзі екіншіде «жүні» - деп берілген.

8. Бұрынғыда: «Өңгеге өгіз олжа тигенде, // Әкеңе талай олжа тиді»- түрінде келсе, соңғыда әрі «талай» сөзі «тана» делініп өзгеріп, әрі оған жалғаса үшінші тармақ отау тіккен: «Соны тағып келеді.»

9. Бастапқыдағы: «О көрге қылмасам»- жолындағы түсініксіз «көрге» сөзі екіншіде «кәуірге»- болып өзгертілген. Назар аударарлық жайт: тап осы қолданым және оған ілескен: «Ағытқан қойдай маңыратып, // Аш күзендей шулатып, // Арқауылдың сары жон// Тізеден соқпақ салмасам// ... Қосай атым құрысын!» - тармақтары арада он жол салып, тағы бір қайталанады.

10. Әуелгіде: «Хан басымды алса, даярмын» - деп берілген бала жау-абыкейінгіде кеңейтіліп, онда батылдық қана емес, тапқырлық, ақылдылық бар екені көрінген: «Басым ханның алуына жараса, Мен іске жарағаным ғой,

даярмын!» Сонымен бірге біріншіде жоқ баланың мына сөздері де оның өзіне сенімді калпын аша түскен: «Өзі соқтықса, немді аярмын?!»

11. Әдепкіде қыз аты бар жерде «Ботакыз»- делінсе, соңғыда ол- «Ботакөз».

12. Алғашқыдағы: «Көп біз желе көреміз»- дегендегі: «желе» сөзі түсініксіздік тудырса, екіншіде оның орнын «пәле» иеленген.

13. Бұрынғыда: «арнаның ақ жусанын» - делінсе, кейінгіде «арнаның» орнын «Арканың» иемденген.

14. Бастапқыда: «... Шаба алмасаң, саған серт, шабыса алмасам, маған серт»- калпында берілсе, соңғыда ол біршама кеңейтілген: «... Шаба алмасаң, саған серт! Сен желігіп жүргенде, бет тайдырсам, маған серт!»

15. Бірінші нұсқада: «Сары ат айтты болды, жерге барып, қайтадан жүгірді, келіп үйді теуіп кеп кетті»- түрінде шаңырақ көтерсе, екіншіде тағы да кеңей, нақтылану басым: «Сары ат акты-бозды жерге барып, қайталан жүгірді. Келіп үйді тиіп,киіп кетті.»

16. Ақсары би ауылы үстінен мал айдап өтпес бұрын айтылған Ер Қосайдың мына ескертпесі әуелгі нұсқада мүлде жоқ та, тек кейінгіде орын алған: «Ертен менің көпім өтер. Отар малдарыңа ие болмай қалмаңдар!»

17. Сондай-ақ өтіп бара жатып,бөлініп қалдырылған мал туралы айтқан Қосайдың мына сөзі де алғашқыда жоқ болып, тек соңғыда орын алуы- бір мәтіннің ел арасында көп нұсқалы болуының айғағы: «Ботакөздің қалың малы-деп білсін. Жаманға мал неге керек: жаманның алдындағы малы біреудікі. Жақсыға мал неге керек: кімде мал бар болса, ол мал жақсыікі емей кімдікі?- деді де, жүре берді.

18. Күйсуге тиген қыздың өз абыройын сақтап келгенін аңғартатын мына детальдың бұрынғыда жоқ, тек екіншіде ұшырасуы да осының алдында айтылған түйінінің дұрыстығын, ел арасына таралған мәтіндер түрлішелігін айқындай түссе керек: «Әбдіренің аузы берік шықты, көңілі жайланды.»

19. Жекпе-жек кезінде күші басым Темірбай Қосайды найзаға шаншып жоғары көтеріп,мысқылдап: «Қосай, қалайсың?- дегенде, оның берген жауабы тағы да бастапқыдан гөрі кейінгіде біршама кеңейтіліп берілген. 1. «... бұрын үстінде едім, әлі де болса үстіндемін» (В.В.Радлов). 2. «Әлі де болса, бақ талайымы сенен найза бойы жоғары үстінде тұрмын ғой, мінескі!» (Мэшьүр-Жүсіп).

20. Ауыр жарадан ес жиып,бірден жау қумақ болғанда,әйелі айтқан ескертпе т.с.с. алғашқыда қысқа да, кейінгіде кең: 1. «Жау қайда кетті?» - деді. «Қайтып түс»қатын айтты. Қосай қайтып күсті. Қатын айтты: «Бүгін атаң күсіне енер»- делі.

Үйіне қайтты. Ер Қосай атасы түсіне енді, атасы айтты: «Ол кемпірдің баласы Темірбай алып сырты- болат, іші- құрыш- деді.» (В.В.Радлов) 2. «-Жау қайда кетті?»- дейді. Атына мініп алды. Қатыны айтты:

-Қайтып түс, ұйықта бүгін. Әксің түсіңе кірер, аян берер, бсталды лакпа!- дейді.

Қосай қайтып түсті, ұйықтады. Ер Қосай түсіне әкесі енді. Әкесі айтты:

- Мұнан былай, балам, қатын койнында жатып, жауға аттана шаппа!- дейді.

-Өзің көрген кемпірдің ұлы Темірбай алып- сырты болат, іші құрып- дейді.» (Мәшһүр-Жүсіп).

Шора батыр.

Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы әуелі оның үлкен ұлы Мұхаммедшарафи мұрағатында сақталған, кейіп ол өлгеннен кейін 1937-1938 жылдардың бірінде Мұхаммедшарафиұлы Төлеубайдың тапсыруымен ақынның кенже баласы Мұхаммедфазыл қолына көшкен. Сол жазбалар ішінен осы шығарма алынған 1645- папканы 1963-1964 жылдардың бірінде Мұхаммедфазыл ұлы Қуандық ҚР ҒА Орталық ғылыми кітапхана қолжазба қорына өткізген. Папкадағы бет ретін белгілеп жазу да сол өткізуші қолымен жүргізілген. Шығарма маңдайшасында ақынның өз қолымен мынадай ескерту жазылған: «Қазақ ертегісі. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы- сөйлеуші.»

Сонымен бірге ақын жисні Жолмұрат және ұлы Мұхаммедфазылдың осы туындыдан жасаған көшірмелері әулеттік мұрағатта сақталған. Сондай-ақ жоғарыда аталған қолжазба қорындағы 1176- папканың 331(424)-338 және 378 (447)- 380(449) беттері аралығында Жолмұрат қолымен жазылған көшірме нұсқа да орын алған. Жолмұрат көшірмесінде (338 б.) «Мәшһүр-Жүсіп. 1922. 8.02»- деген жазу ұшырасуына сүйеніп, әзірше шығарманың қағазға түскен жылы 8.02.1922 жылы болар деп есептеп отырмыз.

Абылай хан.

Жоғарыда аты аталған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы. 1170- папка, 127-129 беттері бойынша әзірленіп, тағы да алдында көрсетілген В.В.Радлов кітабындағы осы аттас мәтінмен салыстыру жүргізіліп отырды.

1. Алғашқы нұсқадағы (В.В.Радлов): «Әуелі өткен Абылай хан»- дегендегі «әуелі» сөзі екіншіде (Мәшһүр-Жүсіпте) «әулие»- деп алмастырылған.

2. Әуелгіде: «Қайын жұрттың қызығы»- орын алса, кейінгіде «қызығы»- дегенді «қымызығы» ауыстырған.

3. Бастапқыда: «Ат семіріп күн тиіп» - қалпында ірге тепсе, соңғыда: «күн тиіп» орнын «күн тиіп» иеленген.

4. Бұрынғыда: «Қарағай болды, мерт болды»- күйінде сап түзесе, екіншіде: «мерт» сөзі «морт» болып берілген.

Кенесары.

Жоғарыда көрсетілген қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы, 1170- папка, 129-136 беттері бойынша даярланып, бұдан бұрын сөз болған В.В.Радлов кітабындағы: «Кенесарының өлеңі»- аталымымен орын алған тап осы туынды мәтінімен салыстыра саралау қоса іске асып отырды.

1. Кейінгіде (Мәшһүр-Жүсіпте): «Орысқа- қазақ түгіл басымым-ай!»- түрінде берілсе, бірінші нұсқада (В.В.Радловта) «түгіл» сөзі еңбей қалған.

2. Бұрынғыда: «Аттанды он төрт мың қол жер қайысып»- қалпында алынса, соңғыда: «жер қайысын» дегенді «шеру тартып» ығыстырған.

3. Бастапқыдағы: «Балам аңдап тұрып қырайын деп»- тармағындағы алғашқы екі сөз екіншіде: «Бәлемді оңдап»- түріндегі өзгеріске түскен.

4. Әуелгіде: «Бір тілек болса екен мұсылманға»- делінсе, кейінгіде басқаша: «Аттанды Кенесары қырғыз жауға». Осы орайда әрі қырғыздың қазаққа жау болуы да даулы екенін, әрі бұл Мәшһүр-Жүсіптің өз пікірі еместігін, тек жинаушы ретінде ештеңені өзгертпеу дағдысы нәтижесі екенін ескерткіміз келеді.

5. В.В.Радлов кітабының кейінгі басылымында (Ел қазынасы-ескі сөз, Алматы, Ғылым, 1994, 605 б.): «Мұндағы жауға килік деп»- жолындағы бастапқы сөзге мынадай түсінік берілген: «Түпнұсқада «мындағы» түрінде берілген. Барлық жерде әдеби нормаға сәйкес түзетілді.» Біздіңше, қазақ жазуына А.Байтұрсынов енгізген (1914 жылғы) жіңішкелік белгі бұрынғы кезде болмағандықтан да, ол сөзді әрі «мындағы», әрі «мін-дағы» түрінде оқуға болады. Тап осы тұста Наурызбайдың бұрынғы атына оқ тиіп, оның екіншіге мінуі сөз болғанын ескерсек, «мұндағы» емес «мін-дағы» сөзі сұранып тұрғанын байқау қиын емес. Сонымен бірге Мәшһүр-Жүсіп жазбасында да «мін-дағы» сөзі ап-анық орын алған.

6. Алғашқыда: «Наурызбай соғыс қылып жүргенінде, // Шатырда көмек жаман тек жатады»,- деп айтылса, екіншіде біраз өзгеріс бар: «Соғыста өңге төре жүргенінде, // Шатырда жаман Көшек тек жатады.»

7. Бірінші үлгідегі:

Не күшті бұ дүниеде Құдай күшті,

Әуелі Ержан төре мылтыққа ұшты.

Өлгенін Ержан төре білгеннен соң,

Шатырға «Ой, бауырым» - деп Науан түсті-

деген шумақтың екінші, үшінші жолдары кейінгі үлгіде мүлде басқаша өрілген: «Алдымен Ержан төре қолға түсті, // Онан соң Құдайменде мылтығы өшті.»

8. Тап осы тармақтар алдында бұрынғы нұсқа бойынша Ержан оқ тиіп өлген болса, ал соңғыда оның жау қолына түскені айтылса, бұл қалып кейінгі жолдарда да сақталған. В.В.Радловта: «Әуелі мылтыққа ұшты Ержан сұлтан. // Өлгенін Ержан сұлтан білгеннен соң»- деп келтірілсе, Мәшһүр-Жүсіпте мүлде басқаша: «Алдымен қолға түскен Ержан сұлтан. // Оққа ұшып Құдайменде қалғаннан соң.»

9. Бастапқыда: «Қырғызды екі барып бөген тастап»- делінсе, соңғыда «барып»- дегенді «жарып» өзгерткен.

10. Әуелгідегі: «Екі күшік балаң бар да» -орнына екіншіде: «Ыңғайы жау қырғыздың жаман болды»- бой көтерген.

11. Жеңілу қаупі туғандағы Кене ханның інісіне айтқан ақылы да екі үште де біраз өзгеше. 1. «Мен өлсем, екі күшік балам бар да, // Науанжан, осы жолдан қайтсаң қалай?» (В.В.Радлов). 2. «Мен өлсем, бірді-екілі күшік бар ғой. // Науанжан, сен аманда қайтсаң қалай?!»

12. Жеңіліс сызы таянғандағы Кененің кейінгі айтқан сөздері де екі нұсқада түрлішелігімен көзге түседі.

Науанжан, осы сөзің жисксіз ғой,
Қырғызға айғай салып тиессіз ғой.
Екеуміз осы жолда бірдей өлсек,
Артымызда боқташақ иесіз ғой (В.В.Радлов).

Науанжан, бұл айтқаның жүйессіз ғой,
Қырғызға: «Абылай-лап!»- тиессіз ғой!
Мен өлсем, артта калар тұяқ бар ғой,
Сен өлсең, қара шаңырақ иесіз ғой! (Мәшһүр-Жүсіп).

13. Бұрынғыда: «Алдынан қуғыншының қапты жайдақ»- делінсе, кейінгіде: «Ерін алып тастады, мінді жайдақ»- болып келтірілген.

14. Алғашқыда: «ұстап алды» болса, соңғыда: «қамап алды».

15. Бастапқыда: «Ит, қазақ, шыныңды айтшы, кімсің?»- деді» түрінде орын алса, екіншіде «қазақ» сөзі «қасақ»- делініп жазылумен бірге, сол сөзге берілген түсінік бірінші нұсқада мүлде жоқ та, кейінгіде ғана орын алған: «Қырғыздың «қазақ» деуге тілі келмейді, «қасақ»- деп айтады. Қатындары балаларын қарғап, ұрысканда: «Қасақ алғыр!»- деп, қарғайды.»

16. Елшілікке жіберілген Жаманқараға не болғанын айтқан Наурызбай сөзі екі нұсқада әр қилы келтірілген.

1. Батырың біздің елге келді-дағы,
Азырақ біздің елде жүрді-дағы.
Жаманқара итіңнің тілі ашы,
Тілі ащысынан өлді-дағы. (В.В.Радлов)

2. Батырың біздің елге барды,- дейді,
-Аса ауыр қалың олжа алды,- дейді.
-Еліңе тірі болса, келмес пе еді,

Ақтарылып шек-қарны қалды!- дейді (Мәшһүр-Жүсіп).

17. «Ит еді бұ қайдағы жүрек жұтқан»- жолынан кейінгі 8 тармақ, атап айтқанда: «Қол окпен қозы жаурын қойып алдым» және: «Науанжан, сенің өзін төресің ғой»- деп басталатын шумақтар тек Мәшһүр-Жүсіпте орын алған да, В.В.Радловта мүлде жоқ, оның ессіне: «Жау қырғыз меніменен ел емессің»- деп басталатын бір шумақ бастапқыда бар да, екіншіде орын алмаған.

Кенесары-Наурызбай.

Жоғарыда айтылған қолжазба қорындағы Мәшһүр-Жүсіптің өз жазбасы. 1170- папка, 808- 845- беттері бойынша әзірленді. Кене хан туралы жазылған

фольклор, ауыз әдебиеті үлгілерінің топтастырылып «Хан Кене» деген атаммен кітап болып (Хан Кене, Алматы, Жалын, 1993 ж. Сарашысы- Есенбай Дүйсенбай)шыққаны белгілі. Онда Кенесары-Наурызбай дастанының Нысанбай ақын жырлаған нұсқасының 1912 жылы Қазан, 1923 жылы Ташкенте басылғаны т.с.с. көрсетілген. Осы орайда 1912 жылы баспадан шыққанға дейін де жырдың ел арасында ауызша тарағанын ескерсек, біз назар аудартқан кітаппен Мәшһүр-Жүсіп жазбасы айырмашылықтары болуы тағы да ауыз әдебиеті, фольклор үлгілерінің көп нұсқалы болып келуімен түсіндіріледі. Белгілі бір шығарманың гүрлі нұсқаларын салыстыра сараптауды мамандардың болашақ ізденісі үлесіне қалдыра отырып, біз бұл жолы ел аузынан жиналған Мәшһүр-Жүсіп жазбасын өз калпында даярлап ұсынууды жөн көрдік.

1. «Ацқағанға сусын боп»- тармағымен басталған 8 тармақтық мәтін Мәшһүр-Жүсіп жазбасының сол қапталына кейін енгізілген Жолмұрат Жүсіпұлы коспасы бойынша берілді. Бұл орайда алғашқы том түсінігінде ескертілгендей, Мәшһүр-Жүсіптің Мәдина деген қарындасынан туган жиені Жолмұрат өмір бойы ақын туындыларын жинап, түсінік жазып, ел арасындағы нұсқаларды көп көшіргенін ескерсек, бұл өзгерістер де Мәшһүр-Жүсіптің басқа бір жазбасынан алынуы мүмкін деп есептейміз.

2. «Абылай ұғлы Қасым-ды»- дегенді маңдай еткен 7 жол да алдында айтылғандай. Жолмұрат үстемесі бойынша орын алды.

3. Осы аталымдар жазылған беттің оң қапталында Мәшһүр-Жүсіп ескертуі орын алған: «Қарақыстақ, Шөңгел- деген екі өзенінің аты. Алатаудан шығып, Шуға құяды, [Ала]таудың бойындағы таулар да осы екі өзеннің атымен аталады.»

4. «Ақсу деген өзеннен»- жолын алға ұстаған 4 тармақ та Жолмұрат бойынша енді.

5. Бұл сөзге байланысты сол қапталда мына ескерту бар: «Қоқиланып»- дегені қырғыз жұртының қатын-қызы жылағанда: «Қоқи, қоқи!»- деп жылайды. Қазақша: «Ойбай, ойбай!»- дегені.

6. Бұл сөздер жазылған 811(207)- беттің оң бүйірінде мына ескерту берілген: «Қарабалта, Суқызлық- деген Алматы тұсында Алатаудың бір белгілі кезеңі.»

7. «Ертіп келген қасымда»-деп басталған 11 жолдық мәтін де 814(210)-беттің сол қапталынан қосылған Жолмұрат жазбасы бойынша кіргізілді.

8. 815(211)беттің оң жақ қапталына: «Тамам қолдың бектері»- жолымен ірге тепкен 7 жолдық мәтін де Жолмұрат бойынша қосылды.

9. «Ойда тұрған хан Кене» тармағын маңдай еткен 22 тармақ та сол 816(212) беттің сол жақ қапталына үстелген Жолмұрат жазбасы бойынша кіргізілді.

10. «Жау-жоғары, біз-төмен»- деген жолдан бастау алған 12 жол да - Жолмұрат жазбасын ескеру жемісі.

11. «Қарқарадай ат астында» - тармағына ілескен айналма 1 жол Жолмұрат қоспасы нәтижесі.

12. «Наурызбай шықты қамалдан» - жолымен басталған 9 жол Жолмұрат бойынша қосылды.

13. «Абылай аспас асуды» - жолын ту еткен 14 тармақ Жолмұрат бойынша кіргізілді.

14. «Елу шамалы жылқы алып»-жолының Мәшһүр-Жүсіп бойынша алынғанын ескерте отырып, сонымен бірге осы тармақты сызып, Жолмұраттың «Екі жүз алпыс жылқы алып»- деп өзгерту енгізгенін де бір бұйірде ұстаған жөн.

15. 820(216)- беттің сол жақ қапталында көлденеңдеп мына ескерту орын алған: «Бұл Арғыннан шыққан қос жігіт: Ағыбай, Жанайдардан басқа- Ағыбай, Жанайдар- жауда тізесін бірінен-бірі айырмай жүреді екен, «Арғыннан шыққан қос жігіт»- атанған екен.»

16. «Мылтық оғы от алмас»- деп басталатын 10 тармақ Жолмұрат үстемесі бойынша қосылды.

17. 823(219) беттің оң қапталында осы бетте айтылған тау аталымына түсінік берілген: «Кекілік тауы-Шудың оң жағында, «Токпақ»- деген қаланың күншығыс жағында.»

18. «Қызылсу» аталымына берілген түсінік те Мәшһүр-Жүсіптің ел аузындағы нұсканы қағазға түсіре отырып, оны сараптауға т.с.с. көпіл бөлгенін дәлелдейді: «Наурызбайға жолыққан Қызылсу -Токпаққа қарай Алатаудан аққан өзен. Кекіліктің теріскей жағындағы Шуға төніп тұрған тұмсығын «Кекілік сенгірі»- деп атайды. Кенесарының ту тіккен жері Кекілік сенгірінен бес шақырым жоғары: «Майтөбе»- деген жер. Майтөбені- қырғыздар ежелден «Қанды жер»- деседі екен.»

19. «Самса» атауы 823 (219)- бетте берілсе, оған деген түсінік келесі 824-(220)-беттің сол жақ қапталында орын алған: «Самса- Алатаудың бір асуынан ағып келіп, Қызылсуға құятұғын о да бір өзен. Осының басын қырғыздар бөгеп, басқа жаққа ағызып, Кене қолын сусыз қалдырған. Ас-сусыз үш күн соғысып, аты да, адамы да болдырып, титығы құрып, қолға түскен.»

20. 826(222)- беттің сол жақ қапталында Мәшһүр-Жүсіптің мына түсініктемесі орын алған: «Андас-Дулат: Ботпай руынан. Моласы Мерке мен Алатаудың арасында. Бұрын қырғыз жері еді, бұл күнде орысты арқаланып, Дулат алып кеткен. «Андасымның тамында»- дегені: «Ескожа, Қанай тамын соның маңайына неге салдың?»- деп жаздырғаны.»

21. «Тіпті үміт қылмаймын»- деп басталатын 3 тармақ 827(223)-беттің оң жақ қапталына кіргізілген Жолмұрат жазбасы бойынша енгізілді.

22. 828 (224)- беттің сол жақ қапталына жазылған ескертпе: «Кәрібозға Құдай рахмет айласың!» Мұндай ешкім сөйлемес- Дүйсенбай жыраудан басқа жан қисынын келтіріп айта алмас та.»

23. Бұл туынды жоғарыда ескертілген Мәшһүр-Жүсіптің 1170- папка, 808-845 беттері бойынша әзірленді. Сонымен бірге ақын жазбасының 842(238) бетінде Жолмұрат Жүсіпұлы ескертпесіне назар аударылды. Онда «Ақ- ауыз ат оққа ұшты» жолынан кейін сол тұсқа былай деп жазылған: «Осы жерден соңғысы бөлсек қағазға жазып, ішіне тіркеп қойдым.» Міне, осыны ескеріп: «Қызылсу, Самса боданың» - деген тармақпен басталатын 134 жолдық және ең соңғы: «Кене ханның тұсында» - дегенді маңдай еткен 17 жолдық, айналасы 151 тармақтық мәтін әулеттік мұрағаттағы Жолмұрат көшірмелері, 2-папка, 75-78- беттері бойынша енгізілді.

24. Мәшһүр-Жүсіп жазбасы 844(240)- беттің сол жақ қапталында ақын түсіндірмесі орын алған: «Күлдір, Мамай - деген мылтықтай төбеке таз тұт... бір төбенің басынан Қараөткелдің қарауылшысын ұшырғандығы анық.»

Мазмуну

1. Тұрмыс салт жырлары.....	3-8
Жар-жар (1-нұсқасы).....	3-7
Жар-жар (2-нұсқасы).....	7-8
2. Жұбату.....	8-13
3. Беташар.....	14-16
4. Халық өлеңдері.....	17
Бір ақын өлеңі.....	17
Абактыдағының зары.....	17-19
Қара өлең.....	19-21
Тақпақ. Кім айтқаны белгісіз.....	22-24
Төрттағандар.....	24
5. Өтірік өлең.....	24-26
6. Жарапазан.....	26-27
7. Жоктау өлеңдері.....	27-40
Бұрынғы жоктау үлгісі.....	27-29
Балғынды жоктау.....	29-30
Бопы төренің қарындасы жоктағаны.....	30-31
Тәтиді жоктау.....	31-36
Бір әйелдің ботасын жоктағаны.....	36
Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны.....	37
Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары.....	37-40
8. Қазақ мақал-мәтелдері.....	40-94
9. Мәшһүр-Жүсіптің қазақ мақал-мәтелдерінің шығу тарихы туралы жазғаны.....	94-103
10. Жұмбақтар.....	103
11. Жаңылтпаштар.....	103-104
12. Баксының сөзі.....	104-108
13. Бата үлгілері.....	109-114
Бата.....	109-110
Бұрынғылардың батасы.....	111-113
Бұрынғылардың тағы бір батасы.....	113
Кейінгі бір бата.....	113-114
14. Мысал-аңыз үлгілері.....	115-136
Қаршығаны мақтағаны.....	115-116
Бозторғай.....	116-129
Киік.....	129-132
Лашын мен қарға.....	132-136